

کتابخانه رستار

@ArtLibrary

هشت بهشت

۱۰۸۵ - ۱۱۱۸ هـ
از

ملا عبد الحکیم عطاتوی

بمقدمه

حسین‌م‌الدین‌اشدئی

سید جان علی شاہ رضوی الذقوی الجاکری
بنی اللہ سرور علی شاہ رضوی الذقوی
کرکٹ میر جان اللہ شاہ رضوی

رولہڑی سندھ

پاکستان

مورخہ ۱۹۶۰ عیسوی

نشر کرده

سید میران محمد شاه

(سابق سفیر دولت پاکستان در اسپانیا)

دبیر اعزازی انجمن سندهی ادبی

۳- سول لین - حیدرآباد سند (پاکستان).

(جمله حقوق طبع این کتاب مخصوص انجمن سندهی ادبی است)

طبع اول ۱۹۶۳ء

بها: ۶۰۰/-

با اهتمام علی نواز وفائی

در وفائی پرنٹنگ پریس، پاکستان چوک

کراچی (پاکستان) طبع شد

میرام ناشر

این کتاب در سلسلهٔ نشرات انجمن سندهی ادبی، تحت برنامهٔ "وسائل تکامل تاریخ و ادبیات ملی" ترتیب و طبع گردیده. بر خوانندگان محترم پوشیده نیست، که بسا آثار گرانبهای عربی و فارسی از طرف محققین بزرگ سندهی، در زمینهٔ تاریخ و سیر و حدیث و تصوف و ادب و شاعری نوشته شده، و تا کنون برخی از آن بصورت مخطوطات در زوایای کتب خانهای شخصی، بطاق نسیان افتاده اند.

این انجمن میخواهد که چنین آثار گزیده را از گوشهٔ تاریکی و گمنامی بر آورد، و بنظر ارباب ذوق و دانعن برساند. و در مدت هشت سالیکه این برنامه از ۱۹۵۶ م تا ۱۹۶۴ م دوام میکند، در نظر داریم که (۱۴) کتاب عربی و (۳۰) کتاب تاریخی فارسی و (۵۷) کتاب شعر و ادب فارسی و (۷) کتاب اردو و (۶) کتاب انگلیسی را طبع و نشر نماییم.

کتابیکه که اکنون بخوانندگان گرامی تقدیم می شود، از سلسلهٔ نشریات فارسی پانزدهم است و از جملهٔ آثاریکه تا کنون بطبع و نشر آن موفق آمده ایم، بیست و دوم کتاب شمرده میشود، که اینک از نظر خوانندهٔ عزیز میگردد.

اعتراف

انجمن سندهی ادبی، از مساعدت مالی وزارت
معارف حکومت پاکستان، که از روئی کمال
معارف خواهی در راه طبع و نشر سلسله
مطبوعات این انجمن فرموده است، خیلی متشکر
بوده و این اقدام نیکو را بنظر استحسن
می نگرد.

فهرست مندرجات

- مقدمه :- آغاز ۱- تعارف ۵- مثنوی روح رضوان ۶- مثنوی
 حظ الجنان ۱۵- مثنوی کنزالاحسان ۲۵- مثنوی نورالایان ۲۶-
 مثنوی حصن الامان ۳۰- مصرعه بسم الله ۳۲- مثنوی
 بحرالعرفان ۳۴- مثنوی حرزالایمان ۴۵- مثنوی عجزو نیاز ۶۴-
 شرح حال شاعر :- اجداد ۸۴- جد ۸۶- تعیین عهد ۸۸- ملا سلیمان
 (والد شاعر) ۹۱- ولادت ۹۱- وفات ۹۴- حالات ملا سلیمان ۹۵-
 زوال ۹۹- آغاز مصائب ۱۰۰- حالات سیاسی آن زمان ۱۰۲-
 نفاق بین پسران شاهجان ۱۰۲- وفات علامی سعدالله ۱۰۳-
 کشت و خون از دست عساکر عالمگیر ۱۰۳- شاه جهان در
 زندان ۱۰۴- خوشحال و عالمگیر ۱۰۴- انجام مراد و شجاع ۱۰۶-
 دارا و سند ۱۰۶- ظفر خان احسن ۱۰۸- جدول تاریخی درباره
 جدو جهد دارا شکوه ۱۰۹- تولد عطا ۱۱۰- آغاز مصائب ۱۱۱-
 عم و عم زادگان ۱۱۲- احوال ۱۱۴- محمد رحیم همشیرزاده ۱۱۹-
 همسر اول (۱۰۷۷هـ) ۱۲۱- پسر (۱۰۷۸هـ) ۱۲۹- وفات همسر

(۱۰۸۳) ۱۲۹- همسرثانی و اختلاف مزاج ۱۳۱- مصیبت نو ۱۳۲-
وفات شاعر ۱۳۵- صورت حال آن عهد ۱۳۶- شهر آشوبها
در باره تته ۱۳۷- نسب نامه ۱۴۴- نسب نامه دیگر ۱۴۶-
سبزپوشی ۱۴۷- شعرائی دیگر خانواده عطا ۱۴۷- سلامی ۱۴۷-
محمد ضیا ۱۴۸- شاه مسکین ۱۴۹- غلام حسین سبزپوش ۱۵۰-
محمد محسن سبزپوش ۱۵۰- محمد اکرم ۱۵۱- غلام علی
سبزپوش ۱۵۰- محله سبزپوشان در تته ۱۵۶- آثار عطا ۱۵۷-
خاتمه کلام ۱۵۸- نسب نامه ۱۶۰-

مثنویات هشت بهشت (متن)

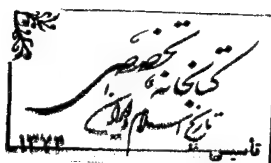
۱	۱- مثنوی روح رضوان (۱۰۸۵ هـ)
۲۵	۲- مثنوی حظ الجنان (۱۱۱۷ هـ)
۱۵	۳- مثنوی کنز الاحسان (۱۱۱۷ هـ)
۱۰۹	۴- مثنوی نورالاعیان (۱۱۱۷ هـ)
۱۵۳	۵- مثنوی حصن الامان (۱۱۱۸ هـ)
۲۰۱	۶- مثنوی بحر العرفان (۱۰۹۰ هـ)
۲۴۹	۷- مثنوی حرز الایمان (۱۰۹۰ هـ)
۳۱۷	۸- مثنوی عجز و نیاز (۱۱۱۷ هـ)

MR. H. BAY ALI RIZVI

مقدمہ

سيد باغي شا رخڙي
روپڙي سندھ

آغاز

ٺٽي جي مشهور ۽ باڪمال فارسي شاعر، ملا عبدالحكيم
عطا جي ديوان جو هڪ نهايت ناقص ۽ زبون نسخو، اڄ کان
تقريباً اٺ سال کن اڳ، اسان کي ٺٽي جي پراڻن ذخيرن جي
اٽل پٿر ڪنڊي مليو. ديوان شاعر جي پنهنجي هٿ اکرين
لکيل هيو، ليڪن حاشي خواه متن جا زياده تر شعر انهيءَ حد
تائين ضايع ٿيل ۽ وچ مان ٽڪيل هئا جو انهنجو پڙهڻ لفظن
۽ اکرن جو پروڙڻ، هڪ ڪنن ڪشالي جو ڪم هيو.
راقم الحروف ٺٽي مان موٽي اچڻ شرط اهو نسخو پنهنجي شفيق دوست
جفاڪش عالم سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري کي صاف
ڪرڻ ۽ نئين سر مرتب ڪري ڏيڻ لاءِ ڏنو — خدا جون مٿس
لکين رحمتون هجن، پوڙهو جهور، دائم المريض، دم ڪشيءَ
۾ مبتلا، ايترو ضعيف نحيف نجهريل ۽ زارونزار، جو ڪت تي
گويا هڏن جي هڪ مٿ رکي آهي، ائين ڀيو پائنبو هيو، ڄڻ
پنهنجي جان جان آفرين جي حوالي ته هو جڙي پلائي ٿي

ڪري ويٺو آهي، ۽ هاڻي زندگيءَ خواه زنده هجڻ جو مٿس محض الزام ۽ بهتان آهي، پر انهن سڀني ماجرائن ۽ مصيبتن جي باوجود به ايترو سخت جان، بلند همت، ارادي ۽ حوصلي ۾ محڪم ۽ مستحڪم جو جيڪڏهن ڏونگر سندس سامهون ٿئي ته هوند اهو به ڏري پوي - خدا جي بخش هجيس، هن مرحوم مهينن جي مشقت ۽ مسلسل محنت بعد اڪين جو نور نچوئي، جيڪو ڪلام مرتب ڪري ڏنو، سو انهيءَ اصلي خطي ديوان جي اڌ کان به ڪي قدر گهٽ صحيح سالم وڃين بيٺو (۱). باقي حصي جا اڌو گابرا شعر، جنجا اڌ ڪٽيل ۽ جتان ڪٿان ضروري لفظ ٽڪيل، جيڪي چمڻ لائق نٿي سگهيا، سي بورڊ جي ڪتب خاني ۾ محفوظ ڪيا ويا تڪ، جڏهن قسمت جاگي، نصيب کڻن، سنڌ سنهاريءَ جي علمي ماضيءَ جا مدفون خزانن هٿ لڳن، انهن جون ڪنجون ملن، ڪلفن تان ڪٽ لهي ۽ آهي کڻن، لڪل راز پاڻي آشڪار ٿين، ۽ منجهان ديوان عطا جو ڪو ٻيو نسخو هٿ چڙهي، ان وقت نه چڙو ان ڇپيل اوراقن جا خال پرڄن، بلڪ ڇپايل حصي جي ڪيترن نامڪمل شعرن جي پڻ تصحيح ڪري مڪمل ديوان کي دوبارو ڇپائجي. وقت ته وڃين ٿو ائين گذرندو، جيئن پيرن هيٺيان وڃين واري ترڪندي. وچ ۾ ڪيترن سالن جي وڻي اچي وڻي، سن ۱۹۶۰ع ۾ آڱر منيلا منجهه هيس، جو سنڌي ادبي بورڊ

(۱) ديوان جو اهو حصو مرتب جي مقدمه سان ۱۹۵۶ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي.

جي سابق ۽ لائق سيڪريٽري محمد ابراهيم صاحب جوڻي،
اطلاع ڏنو ته کيس عطا جي سلسلي ۾ ٻه ٻيا نادر نسخا به هت
لڳا آهن. يعني:

(۱) مدحيه ۽ نعتيه قصيدن جو هڪ مڪمل ۽ ضخيم ديوان،

عطا جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل. (۱)

(۲) ”هشت بهشت“ جي نالي سان هڪ مجموعو، جنهن ۾

عطا جون پنهنجون ۽ پنهنجي هٿ اکرين نقل ڪيل

اٺ مثنويون.

چوڻي آهي ڏيهئون ڏور قنڌارئون پري، وچ تي هزارن
ميلن جو مفاصلو، ڪيئي سمنڊ ۽ ڪيترائي واهڙ وچ ۾ نه
وسيلو نه واهڙ جو جهٽ ڏئي اچي انهن نسخن جي زيارت
ڪريان. جڏهن ساڳي سال جي آخر ۾ وطن واپس آيس، انوقت

(۱) سائيز $7 \times 3\frac{1}{2}$ - جملہ ورق ۱۸۶ - تڪميل ۽ تدوين جي تاريخ

هينين شعر مان نڪري ٿي:

خرد سال تاريخ ترتيب آن بگفتا: قصايد عطا تهتوي

سن ۱۱۰۹ هـ

پهريون شعر:

اي وحدتِ تو حقا! لا شرک و شک مبرا

از شبھ چون و چرا معرا

آخري شعر:

بدرِ اميد باز آ! زگنه سدار پروا

بمراد شو عطائي، تو ز فضل مصطفائي

ٻئي ڪتاب ڏنل. سر دست مثنوين جي مجموعي کي شايع ڪرڻ لاءِ منتخب ڪري محمد ابراهيم صاحب جي حوالي ڪيم ته، ڇپائڻ شروع ڪري ڏئي. چنانچہ هي اهو ئي ”هشت بهشت“ جي اٺن مثنوين جو مجموعو آهي، جيڪو هن وقت علم دوست ۽ علم پرور طبقي جي خدمت ۾ پيش ٿي رهيو آهي.

Dr. H. FAR ALI RIZVI

M.A. M.D.H.

de Fraction Rego. No

NANDRAP

تعارف

مثنوين جو هي مجموعو، مصنف جي پنهنجي ڏنل ترتيب مطابق، ”هشت بهشت“ ۾ هن ريت آهي:-

(۱) بهشت اول - روح رضوان تصنيف ۱۰۸ هـ تصحيح ۱۱۰ هـ

(۲) ۱۱ ٽائي - حظ الجنان ۱۱ ٻه رمضان ۱۱۱ هـ

(۳) ۱۱ ٽالٽ - كنز الاحسان ۱۱ ٻه شوال ۱۱۱ هـ

(۴) ۱۱ رابع - نور الالعيان ۱۱ ٻه ذيقعدہ ۱۱۱ هـ

(۵) ۱۱ خامس - حصن الامان ۱۱ ٻه محرم ۱۱۱ هـ

(۶) ۱۱ سادس - بحر العرفان ۱۱ ٻه ذيقعدہ ۱۰۹ هـ تصحيح

۱۸ صفر ۱۱۱ هـ

(۷) ۱۱ سابع - حرز الايمان ۱۱ ٻه رمضان ۱۰۹ هـ تصحيح

۱۰ - ربيع الاول ۱۱۱ هـ

(۸) ۱۱ ٽامن - عجز و نياز ۱۱ ٻه ۱۱۱ هـ

مٿي ڏيکاريل سالن مطابق، عطا جي پهرين مثنوي

”روح رضوان“ آهي، ان کان پوءِ ”بحر العرفان“ ۽ ”حرز الايمان“

آهن، باقي مشنويون هُن بعد ۱۱۱۷ ۽ ۱۱۱۸ هـ ۾ تصنيف ڪيون. مذڪوره ٿئي مشنويون اگرچہ متقدم آهن، ليڪن انهن جي تصحيح ۽ ممڪن آهي تہ ڪي قدر تڪميل پڻ شاعر، پوين مشنوين جي تصنيف وارن ٻن سالن (۱۱۱۸-۱۷ هـ) ۾ ڪئي. اسانجو قياس آهي تہ جڏهن عطا پويون پنج مشنويون لکيون، انوقت بجاءِ ”خمسہ“ جي هُن پهريون ٿي مشنويون ان ۾ شامل ڪري پنهنجو ”هشت بهشت“ تيار ڪيو.

هن هيٺ اسان، هر هڪ مشنويءَ جي تعارف سان گڏ، ان ۾ بيان ٿيل موضوع ۽ معاملن تي، گهربل حد تائين روشني وجهون ٿا، جيئن پڙهندڙ مشنوين تائين پهچڻ کان پهريون، انهن سان پوريءَ ريت متعارف ٿي وڃن.

(۱) مثنوي روح رضوان

هيءَ مشنوي، سنائي غزنويءَ جي حديقہ (۱) واري بحر ۾ سال ۱۰۸۵ هـ ۾ تصنيف ڪئي وئي، ۽ وري ۱۱۰۷ هـ ۾ انتي نظر ثاني ڪري، شاعر پنهنجي ”هشت بهشت“ واريءَ رٿا ۾ پهرين نمبر تي انکي رکيو (۲).

در حقيقت عطا هيءَ مشنوي، پنهنجي ئي حال زار کان متاثر

(۱) مقدمه ۾ سنائيءَ انجو نالو - ”الحديقہ في الحقيقۃ والشريعۃ والطريقۃ“ لکيو آهي. سندس تاريخ وفات تازي تحقيق مطابق - سومر ڏينهن يارهين شعبان المعظم سال ۵۴۵ هـ - آهي. (رڪ- فرهنگ ايران زمين ج ۵ نمبر ص ۹).

(۲) رڪ: متن ص ۲۱-۲۲.

ٿي، بارگاه ايزديءَ ۾ التجائن، آرن ۽ نيزارن جي مضمون تي
لکي آهي. مثنويءَ ۾ تمثيلاً هڪ قصو آندو اٿائين، جنهن لاءِ
چويٿو:

حال من بر حكايتي ماند كم زبانم بعرضه ميخواند
آن حكايت بحال من تمثيل موقع حال آورم بدليل ۶
انهيءَ مثالي حكايت ۾ هڪ انساني ڪوپريءَ جو واقعو بيان
ڪريٿو، جنهن هڪ ڪڙميءَ کي بارش نه پوڻ سبب خشڪ
ساليءَ جو يقين ڏياري پوک ڪرڻ کان رهائي ڇڏيو. حالانڪ،
بارش به پئي، ڪڙمين پوکون به ڪيون، فصل به سٺا ٿيا، ۽
هر ڪو ريان ڪيان ٿي ويو. جڏهن اهو سڀ ڪجهه ٿي
چڪو، ان وقت اهو غريب ڪڙمي پنهنجي زبونيءَ تي پريشان
ٿي غصي ۾ اچي ڪوپريءَ وٽ پهتو ۽ سندس غلط بيانيءَ سبب
مٿس ڏاڍو عتاب شتاب ڪرڻ لڳو. ڪوپريءَ جواب ڏنو ته:
ميان! مون وانگر جيڪو اهڙيءَ طرح خير کان مانع ٿيندو،
انتي صد هزار نفرتون ۽ ملامتون آهن. اهڙن ئي انسانن کي
ڪلام مجيد ۾ - شرالدواب - چيو ويو آهي، پوءِ اهي ڪهڙي
به درجي ۽ مقام جا ماڻهون چو نه هجن.

انهيءَ آکاڻيءَ کي بيان ڪري عطا پنهنجي نفس کي
ملامت ڪئي آهي، ۽ انهيءَ ڪوپريءَ سان تشبيهه ڏيندي
چويٿو:

اي عطا! نفس تو، چو آن ڪلم است
ڪم زميزانِ عدل، بي پلهه است

نفس کذاب در زمینِ خراب
مانعِ دل شود ز تخمِ ثواب

نفس امثاره راهزن داري
دل غریبي جلاوطن داري

گفته‌ء نفس غبنِ فاحش دان
دل بوحشت مبر، ز دیوِ ددان

قلبه‌ء جهد، بر خرابه‌ء تن
کش، بران تخمِ اشک را افکن

آب ده آب، زرعِ خود از اشک

فارغ از مشکِ ابر شو، و از رشک ۸

انهي ۴ محنت ۴ جهد و جدو چون خصوصیتون ۴ فضیلتون
بیان کندي خدا ۴ خدا جي رسول ڏانهن متوجه، ٿيڻ لاءِ بظاهر
پاڻسان مخاطب ٿي حقیقت ۴ انسان ذات کي تلقین ڪري ٿو.
اڳتي هلي ”عرض حال“ جو نئون عنوان ڏئي حضور اکرم
صلی اللہ علیہ الصلوٰت والسلام جي نعت ۴ صفت، ۴ معرڪي جا
شعر چويٿو، جنهن ۴ محبت عشق شيفتگي ۴ ۴ خود سپردگي ۴
جو جذبو معراج تي پهتل آهي (۹-۱۲) وچ وچ ۴ پنهنجي زار
۴ زبون حالت جو حال احوال ۴ اوريندو ۴ عرض ڪندو هليٿو:

”تم“ شد منزلِ اقامت من دوریء مدعا قیامت من
از جنابِ مقدسِ ره دور گر بظاهر، فتاده ام مهجور

... ...

درمقامي رسیده ام، که زغم بگذرد روزگار، جمله بهم
طرف طورِ زمانهء پیدا هم حسرت ز وحشتِ پیدا ۱۲

پنهنجي گهر جو نقشو ۽ صورت حال هن ريت چڻي ٿو:
 مسڪنم مسڪن وحوش ٿيور ڪه نباشد درو، مقام سُرور
 عرصه روزگار، قافيه بند نيست در سندا، وادئي خرسند ۱۳
 مٿين بيتن ۾ پنهنجي مفلوك الحاليءَ ۽ گهر جي
 خانم خرابيءَ جو ذڪر ڪندي، هڪ بيت ۾، سنڌ اندر
 جيڪا انوقت مايوسي ۽ قنوطيت طاري هئي ان ڏانهن به اشارو
 ڪري ويو آهي. هيٺين چند بيتن ۾ اهڙي قسم جو دوبارو
 اشارو موجود آهي:

چون غريم، درين ديارِ فتور
 مضطر اندر هزار و هم و خطور
 طرفم حالي زمانيانِ ظلوم
 حدو ڪد بر زمانهء معلوم
 سنگدل شد زمانهء بيداد
 با ڪه؟ گويم، غم دلِ ناشاد ۱۳

در چنين عالم و زمان و وطن
 بر چنين خسته جان و غافل تن
 ڪه چو من هيچ بيڪسي نبود
 ناکسم، همچو من خسي نبود ۱۳
 هن مشنويءَ جي تصنيف آهڙيءَ دور ۾ ٿي، (۱۰۸۵ھ)
 جنهن وقت برادر ڪشيءَ، پدر بنديءَ ۽ عظيم اختلافي جنگ
 وجدل ۽ جدوجهد بعد، هندستان جي تخت و تاج جي واڳ

ورتي، عالمگير کي سترهن ورهه ٿي چڪا هوا. عالمگير جي پوري زندگي، تلخيءَ ۾ گذري، تخت و تاج تاءُ پهچندي جيڪي کيس ڪاف ۽ ڪشالا جهڙا ڳڻاڻ پيا، ان منجهس هڪ قسم جي تلخي تندي بلڪ صحيح معنيٰ ۾ چئجي ته FRUSTRATION پيدا ڪري ڇڏيو هيو، جنهنجو اثر بادشاهت کان وٺي مرندي گهڙيءَ تائين سندس مزاج تي غالب رهيو. تخت وٺڻ بعد به کيس هڪ جاءِ تڪا نصيب ڪونه ٿيو، نه آرام نه اطمينان نه سکون نه سائت، اندروني خواه بيروني جهيڙن ۽ بغاوتن - خواه ملڪ گيريءَ لاءِ جيڪا خود منجهس هوس هئي ان - کيس وير وهڻ ڪونه ڏنو، اڄ هيت سُبُهه هُت، هاويهه ورهه ته هُن رڳو دڪن جي مسلمان سلطانن کي زير و زبر ڪرڻ ۾ ضايع ڪيا. انهيءَ هنگامه خيزيءَ ۽ دارالسلطنت کان هميشه ٻاهر گذارڻ، شاهجهان واريءَ سدا بهار دهليءَ جو سڄو جوڀن ۽ جوت لٽي ۽ اجهائي ڇڏي. شاه ٻاهر شاهزادا ٻاهر، امير ٻاهر اميرزادا ٻاهر، سپاه ٻاهر سپاهي زادا ٻاهر، مطلب ته ڪرخندارن بجاجن ۽ بازارگانن کانسواءِ ٻيو هر ڪو دور ۽ درٻار، سڄو شهر ۽ آس پاس بڻ ۽ پڙ پانگ. اهوئي ڪارڻ هيو جو، عالمگير جي دور ۾ دهليءَ جي گهرن تڙن مان درد پريا آلاپ اٿس لڳا ۽ دڪي عورتن، عزيزن ۽ پنهنجي ورن جي وڇوڙي ۾ گيت ٺاهي، اهڙي سوز و گداز سان چوڻ شروع ڪيا جو انهن جي جهونگار، سڄي جهروڪ ۾ جهانءَ وجهي ڇڏي.

هيٺيان آلاپ انهيءَ زماني جي يادگار آهن :

دلي شهر سَهاؤنا، اور برسرے کنڇن (۱) نير
 سب ڪم ڪنتها (۲) هور (۳) ڪم، ليگئو عالمگير
 صاحب ڪي نيتي ڪرو، اور من مين راکهو دهير
 اڀڪي بچهڙي تب ملين، جب بهُورين (۴) عالمگير (۵)

چهرَ پُراني هوگئو، ڪڙڪن لاڳو بانس
 اے هو، جو پيا آڻ ڪم گئو!

- (۱) ڪنڇن :- سون - زر -
 (۲) ڪنتها :- شوهر معشوق دوست وغيره .
 (۳) هور ڪم :- ميڙي سيڙي .
 (۴) بهُورين : يعني پليشن - واپس آئين -
 (۵) مشهور آهي ته ٻويان ٻه شعر جوابي آهن جيڪي دڪهن مان
 دهليءَ موڪليا ويا هئا، ۽ روايت ۾ هن طرح آهن :

بيٺي رهو قرار ۾، اور من مين راکهو دهير
 صاحب ۾ منتي ڪرو، ڪم بهُورين عالمگير

انهيءَ کانپوءِ وري عورتن ٻيو گيت جواب ۾ ٺاهي دڪن موڪليو، جنهن
 تي دڪن کان ورائو آيو. انهيءَ سوال جواب بعد آخر ۾ جڏهن مدتون
 ٿي ويون، سالن مٿي سال چڙهندا ويا، ان وقت مردن دڪن مان هيٺيون
 گيت چورائي موڪليو :-

ڏاڙهي هٿي سو، سن بهئي، روپا هوگئو کيس
 جيءَ ڪنتها گهر رهو، ويسه رهو بديس

يعني جوڀن ۽ جواني وٺي، ڪاري ۽ خوبصورت ڏاڙهي جيڪا اوهان
 ڏٺي هئي، سا پڻ هاڻي سفيد ٿي چڪي، اڇن وارن ۾، هاڻي توهانجا
 مڙس، جهڙا گهر تهڙا ٻاهر .

آؤن آؤن ڪهه، گئيه، آئيه نه باره مانس
اے هو، جو پيا آؤن ڪهه، گئيه ! (۱)

د هلي ديس جي ويرانيءَ ۽ رهاڪن جي پريشانيءَ جو
ماتم نه فقط عورتن پي ڪيو، بلڪ انهيءَ دور جو مزاحيه گو
ليڪن ذهين ۽ عوامي جذبات جو نمائندو شاعر، جعفر زتل به
رهي ڪونه سگهيو، ڪائنس پڻ پڙڪ ٻاهر نڪري وئي. هرچند
هن پنهنجي مخصوص مزاحيه انداز ۾ تاثر پيش ڪيو آهي،
ليڪن ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته دڪن ۾ عالمگير جي
وجين ويهي رهن، عوام ۾ ڪهڙي راءِ ۽ رجحان پيدا ڪيو
هيو. جعفر هڪ طويل نظم چئي آهي جنهنجا چند بيت هت
ڏيون ٿا جيڪي اندازي ڪرڻ لاءِ ڪافي ٿيندا :-

زده شاه اورنگ د هانڪ بلي
ڪم در ملڪ دڪهن پڙي ڪهل بلي

د رين پير سالي وضع بدن
مچائي دهما چوڪڙي در دڪهن

(۱) حضرت عمر رضه جي زماني ۾ جڏهن ساڳيءَ طرح فوجون
مسلسل ٻاهر رهڻ لڳيون، انوقت عربي عورتن به انهيءَ قسم جا اوراڻان
پنهنجي مڙسن جي فراق ۾ جهونگارڻ شروع ڪيا هئا. جن کي ٻڌي
حضرت عمر فيصلو ڪيو ته هرڪو فوجي چار مهينا ٻاهر رهڻ بعد وري
چند ڏينهن پنهنجي گهر موٽي اچي. هڪ شعر، جنهن کي حضرت عمر
ٻڌي متاثر ٿيو هيو سو هي آهي :

تداول هذاليل واز ورجانه ويس الى جنبي خليل الابه

رات ڪاري ۽ طويل ٿيندي وڃي ٿي ۽ منهنجي پاسي ۾ دوست
ڪونه آهي جنهن سان روح رهاڻ ڪيان.

زهي شاه شاهان ڪم وقتِ وڃا نه هلاڻ نه ٿلڻ نه جنبد زجا

... ..

زهي بادشاهه فلڪ اقتدار چو سيماب يڪجا ندارد قرار

... ..

زهي حڪمت شاه اورنگ زيب ڪٿا وڻ لڙا وڻ بڻ فریب

اهي آنهيءَ زلنامہ جا چند شعر آهن جيڪو هن، ”ظفرنامہ اورنگ زيب عالمگير“ جي عنوان سان چيو آهي ۽ جنهن ۾ سندس شاهزادن جي ٻہ چڱيءَ پر خبر ورتي اٿائين. (۱)

جڏهن دهليءَ جي ويرانيءَ ۽ واويلا جو حال اهو هيو ته حضرت ننگر ٺٽي جهڙي دور افتاديءَ ”سرڪار“ جي باغن ۽ بستانن، سڀرن ۽ سير گاهن، گهرن ۽ گيهڙين ۾ ڪهڙي بهاري ۽ ڪهڙي رونق، ڪهڙي تفريح ۽ ڪهڙي جهير-مير هجڻ گهربي هئي. اهو دور هتي به خشڪ ساليءَ جو هيو، ڏڪار ۽ وبائين جي وڪڙ ۾ نه فقط ٺٽو بلڪ سڄي سنڌ هئي، عطا جي زندگي ته هونءَ ئي هڪ مظلوم ۽ معذور جي حياتي هئي، انهن حالتن وٽر سندس شڪسته خاطريءَ تي غم سنڌا غبار ۽ گوندڻ سنديون گهٽائون ڇاڙهي ڇڏيون. ٽٽل دل ۽ منجهيل من مان آه نه نڪري، اهو ڪينءَ ممڪن ٿي سگهيو ٿي؟ هڪ جاءِ تي حضور اڪرم جي دامن مبارڪ کي تصور ۾ جهلي شاعر دانهن ٿو ڪري:

پدر و جد و عم، برادر هم
خویش و بیگانہ، خود بخود درهم

یک نظر از تو بس! بهر دو جهان

یا شفیع الاسم، نما احسان

یا حبیب اللہ! خُذ بیدی

الترجای الیک بالمددی ۱۴

... ...

دارم امید زان جنابِ کریم

که شوم بهر ور، ز فضلِ عمیم ۱۵

... ...

گر زبان انسی و اگر از دد

دعوت شوق رد نمی گردد ۱۵

پنهنجی اطاعت، پرهیزگاری، حمد و نعت گوئی جو

مذکور کندي عرض کریقو:

کز زمانِ شعور، تا این حال

روز و شب، صبح و شام هر مه و سال

دم بدم لحظه لحظه هر ساعت

بوده ام در ادائی این طاعت ۱۵

... ...

همه اوزانِ مثنوی و غزل

پر فوائد، قصایدِ اطول

نظم و نثرِ غرائب و نادر

از عباراتِ وارد و صادر

نامه ها را نمود ام تالیف

تا باین وقت، از حد تکلیف

همه، توحيد با مناجات است
همه اذکار نعت و صلواة است

عمر ها صرف کرده ام، بمديح
خود تو اعلم، چه حاجتِ تصريح

نزدِ علمِ تو، جمل معلوم است
هر چه از آشکار و مکتوم است ۱۵

... ..

تکيه بر ذکر نام نامیء تست

حاميم عزتِ گرامیء تست ۱۶

مثنوي "روح رضوان"، جي خاتم ۾، اصحابِ کرام،
خلفائي راشدین، ۽ ائم اثناعشر جي مدح و ثنا جا عنوان قائم
ڪري، عطا "هشت بهشت" جي پهرين رڪن کي ختم
ڪري ٿو.

(۲) مثنوي حظ الجنان

بوستان سعديءَ جي بحر ۾، "هشت بهشت" جي هيءَ ٻي
مثنوي، عطا سال ۱۱۱۷ھ جي رمضان مهيني ۾ لکي پوري
ڪئي. اهو زمانو هيو، جڏهن عالمگير جي ڪشمڪش واري
فاني زندگيءَ ۾ باقي وڃي چوڏهن مهينا بچيا هئا (۱) ۽ نئي ۾
سندس سلطنت طرفان، احمد يار خان يڪتا حاڪم هيو،
جنهن جي عظيم عمارت ۾ عالمگير جي آخري ايمان اندر
هنڌان هنڌان شگاف پئجي چڪا هئا، ۽ جتي ڪافي جا

(۱) ۲۸ ذيقعدة - جمع يڪپاس روز سال ۱۱۱۸ھ (۳ مارچ ۱۷۰۷ع)

ڪوٽ ۽ قلعا ڌاريون ڏئي پيا هئا. جنهنجو افسوس ناڪ بلڪل
لازمي نتيجو سندس انتقال بعد اهو نڪتو جو ”قلم معلیٰ“ جا
ڪنگرا سال سوا سال اندر هڪ ٻئي پٺيان، هڪ ٻئي سان
ٺهڪي ۽ ٽڪرجي لڪاءَ ڏئي عرش تان اچي فرش تي ڪرڻ
لڳا.

احمد يار خان يڪتا (۱) جي سلسلي ۾ عطا جي ديوان اندر،
هڪ اڌ قصيدو (۲) ملي ٿو جنهن ۾ سندس تعريف ڪيل آهي.
هتي سنڌ اندر ٺٽي جي عاليچان ڪسيءَ تي ٺهرايل هڪ پل،
سندس حاڪمان دور بلڪل رفاه عام جو تنها ڪارنامو هيو.
”مثنوي هير و رانجهه“ فارسي زبان ۾ لکيائين ته الائي ڪٿي ۽
ڪڏهن، ليڪن مٺي ۽ صديءَ بعد جڏهن انجي پيرويءَ ۾ سنڌ

(۱) وفات ۲۳ جمادي الاول ۱۱۳۷ھ. ٺٽي ۾ ۱۱۱۶ھ ڪان
۱۱۱۸ھ تاءِ رهي ۱۱۱۹ھ ۾ بدلي ٿيو (سرو آزاد ۲۰۰) احمد يار خان
جي پنهنجي شعر جو هي رنگ آهي:

بامبدي ڪه شود جلوه گر آن سرو روان
خاک شد جبهه و در راه قدم بوسي ريخت

... ..

از بسکه سراپا، ز غم عشق تو داغم
چون کاغذ آتش زده، یک شهر چراغم

... ..

چه پرسي از سرو سامان من، عمر يست چون کاکل
سپه بختم، پریشان رورگارم، خانه بر دو شم

(سرو آزاد ۲۰۱)

(۲) ديوان عطا - مقدمه - ۶۵ - ۶۸

جي چند شاعرن مثنويون جوڙيون، تڏهن ئي سندس نالي کي سنڌ اندر دوام اچي ويو. اهڙيءَ طرح جيڪا شيءِ سنڌ جي حڪومت ۽ اقامت ڏياري نه سگهيس، سا سنڌ جي چند تتبع باز شاعرن جي وسيلي کيس نصيب ٿي وئي. (۱)

عطا هن مثنويءَ ۾ مختلف ۽ مختصر مثالي آکاڻيون نظم ڪري، انهن منجهان عبرت ۽ سبق آموزيءَ جا نُڪتا ڪڍيا آهن. مثلاً ”روضۃ الواعظين“ جي حوالي سان ”حنيد“ نالي هڪ واعظيءَ جي ڳالھ، آندي اٿائين. جنهنکي پنهنجي زهد ۽ پرهيزگاريءَ، عبادت ۽ رياضت تي نه فقط ناز ۽ غرور هيو بلڪ، انهيءَ آسري ۽ اعتماد تي کيس بهشت ۽ بهشت ۾ حورن جي هنج ۽ همڪناريءَ جو پڻ يقين ڪامل هيو. عطا چويٿو ته: قيامت ۾ جڏهن ڪردارن جي تڪ تور ٿيندي، انوقت حنيد کي بجاءِ بهشت جي دوزخ طرف فرشتا ڌڪيندا ڏوٿيندا وڃي پهچائيندا. انهيءَ وقت کيس معلوم ٿيندو ته عملن مٿان اعتماد ۽ پندار، در اصل وڏي ۾ وڏو ڌوڪو هيو. - اگهي ته پاڻ نه ته مٿن کي ئي موٽ - واري لاپرواهه پروردگار جي اڻ مٿي رحمت جو سهارو ۽ آسرو ئي بهشت جي بند ٿيل دروازن جا ٽاڪ ڪنه گار بندي لاءِ لاهي سگهي ٿو.

(۱) مثنوين جو اهو مجموعو سنڌ ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي، ۽ انهيءَ مجموعي جي آڌار تي تازو جناب ڊاڪٽر عرفاني صاحب ايران ۾ پنهنجو ڪتاب ”داستانهای عشقی پاکستان“ جي عنوان سان ڇاپيو آهي. (سنه ۱۳۴۰ ف)

عطا انهيءَ حڪايت بعد بارگاه ايزديءَ ۾ التجا ڪندي
 پنهنجي هيٺين حال جو احوال عرض رکي چوي ٿو ته: نه
 وٽس حنيد وارو توشو ۽ نه اهڙي توشي تي ڪو کيس ڀروسو
 آهي، سراسر هٿين خالي، تهئي دست ۽ تهئي دامن. وار وار
 گناهن ۾ آلودو، فقط پروردگار جي فضل ۽ ڪرم جي پشت
 پناهي ۾ اسيد رکي ٿو. بندي جون عبادتون ۽ رياضتون ڇا
 ڪنديون؟ جي مالڪ مهربان ته سڀئي ڪوتاهيون معاف ۽
 سڀئي خاميون خوبيون ٿيو پون، ورنه سچ به ڪڇ ٿيو پوي
 جيئن شاه چوي ٿو:

اگهيو ڪاڻو ڪڇ، ماڻڪن موٽ ٿي

پلي پايو سچ، آچيندي لسج ميران

اهو قصو اتي پهچائي، عطا وري ٿو اهڙي ماڻهونءَ جو
 مثال آڻي، جنهنجو اصول هيو ته:

ڪت پي ڪنب پي، اڳيان توريندڙ تڪا

اگهي ته پاڻ، نه ته مٿن ٿي موٽ ٿئي

نيڪ عملن جي تانيءَ ۾ عبادت گذاريءَ جو پيڻو ڏئي،
 سڄيءَ ڄمار ۾ جيڪا چادر اُٿي تيار ڪئي هيائين، انجي پناه ۽
 پاڇي ۾، بهشت جي ٿڌيءَ چانو تائين رسڻ جو کيس ڪو آسرو
 ڪونه هيو. داور محشر جي روبرو، جڏهن اهو — عطا لکي
 ٿو — پيش ٿيندو، انوقت ڪائس سوال ٿيندو:

جيڪي آندو اٿئي سو پيش ڪر؟

جواب ڏيندو:

عاجز ۽ تهه دست، بادشاه جي حضور ۾ ڇا پيش ڪري؟
وري ارشاد ٿيندو:

مجازي حاڪم وٽ به هٿين خالي ڪونه وڃيو آهي.
حاڪم حقيقيءَ وٽ آيو آهين، ٻڌاءِ ڇا آندو اٿي؟
عرض ڪندو:

اي داور! اي دادگر! اي بادشاه بي پرواه!! مسڪين
مسڪين ڏانهن، محتاج محتاج وٽ ڏيندو وٺندو آهي،
ليڪن اهڙي بادشاه جي بارگاه ۾ ڪهڙي وٽ آهي
ڪير، جو ڪجهه آڻي سگهي؟! تنهنجا خزانو اڳ ئي
پرپور ۽ ٽٽار آهن. البت جيڪا شيءِ ڪانه آهي اها
آهي نياز، ۽ اهوئي نياز عذر خواهيءَ سان گڏ پليءَ پائي
تو وٽ پهتو آهيان!

اهڙيءَ طرح نياز جو نذر، بي نياز جي حضور مان شرف قبول
حاصل ڪندو. بندو پنهنجي خالق کان بهشت جو پروانو وٺي،
خرامان خرامان حشر جي ميدان مان ٻاهر نڪرندو، دوزخ
جي دروازن ڏانهن طنز وچان ڏهيءَ اک سان ڏسندو ۽
مشڪندو، ڪياڙ تي ڪنڌ جهليون، سڌو وڃي بهشت ۾ خيما
۽ خرگاه کولڻيندو. مطلب مڙيوئي شاه جي چواڻيءَ:

چارا ۽ کارا، مال جنين جو مڪڙيون
تماچيءَ جي ٽڪئي، آچن سوارا
جي ميءَ مچيءَ مارا، سمي سي سمن ڪيا

عطا به انهيءَ مرد مومن جو مثال ڏيندي پنهنجي نياز ۽
 نوڙت، آزيءَ ۽ نيزاريءَ جو واسطو وجهي چويٿو: مان منگيءَ
 تون ڏاتار، مان گنهگار تون بخشهار، توکي شل باجهه پوي.
 ساڳي ئي طرز جي ٻي ڪهاڻي هڪ انهيءَ گنهگار نوجوان
 جي - پنهنجي مثنويءَ ۾ - آئي ٿو، جنهن سڄي ڄمار معصيت ۽
 مردم آزاريءَ، فتنن ۽ فتنه پردازيءَ ۾ گذاري، مرڻ وقت ماءُ کي
 وصيت ڪيائين ته: جيسين جئرو هيس اوڙو پاڙو ڪڪ ۽ قهر ۾
 هيو، هر ڪنهن کي ڏکيو ۽ آزار رسايو، ماڻهو منهنجي مرڻ لاءِ
 پيا دعائون گهرندا هئا. اڄ موت مٿان آهي، بنان ڪنهن کي
 ٻڌائڻ جي، اوڙي پاڙي کان لڪائي، مونکي رات وگهي منزل
 رسائج پوءِ پل خبر پوي ۽ پيا خوش ٿين، برو ڀلو هر ڪو
 چوندو، پر منهنجي امان! تون منهنجي مغفرت لاءِ رات ڏينهن
 ڳارو ڳچيءَ ۾ وجهيون ويئي رهج! ڪجهه عرصي بعد ماءُ
 خواب ڏٺو، پَس چيو ته: امان خوش ٿي، ڏک ڇڏي ڏي!
 منهنجي بدين ۽ برائين، مالڪ مهربان جي باران رحمت اڳيان،
 ست ٿي نه جهلي سگهي. سڀ ڪجهه ڏوٻي صاف ٿي ويو،
 اچو جهڙو ڪير، اجر و جهڙو چوڏهنءَ جو چنڊ.

عطا به پنهنجي عملن واري دفتر جا داغ رحمت جي ساڳي
 ئي ٻي پايان باران سان ڏوئي ڏپوئي چيٽ چاندي ڪرڻ جي
 درخواست - حضورِ سرور ڪائنات جي وسيلي سان - بارگاهِ ايزديءَ
 ۾ پيش ڪندي، پنهنجي مثنويءَ کي پڄاڻيءَ تي پهچائي ٿو.
 عطا هن مثنويءَ ۾ پڻ، پنهنجي خاص طرز کي هٿان نه

چڏيو آهي، مناجات خواه نعت يا ٻين موضوعن تي زوردار شعر
 چيا اٿس. زوردار هن لحاظ سان نه، ته انهن منجهه ڪو
 تصنع جو بوجهه ۽ عجيب و غريب ترڪيبن جو انبار ۽
 پرشڪوه لفظن جو لشڪر، صفون ٻڌيو بيٺو آهي. بلڪ زوردار
 هن لحاظ سان آهن، ته بيتن ۾ فقط خلوص، محبت،
 خود سپردگي، دل جي سچي تڙپ، خالق جي رضا جوئي ۽
 حضور اڪرم صلي الله عليه الصلوٰة والسلام جي الفت نمايان،
 ان جو اصل مقصد ڀرپور انداز ۾ موجود آهي. شعر جو رنگ
 هي آهي:

نگهدار اسرارِ ناموس من
 تو موزون بکنِ ڪارِ معكوس من
 خدا يا توئي داورِ مهربان
 بمهرِ خود از ڪينه ام، وا رهان
 خدا يا توئي آبرو بخش خاك
 ز چرڪِ گنه، جسيم من سازپاك
 ز پا او فتادم، بمنزلِ رسان
 كه من بيڪسم، اي كس بيڪسان

رخِ ديده را، پردهءِ شرم بخش
 دمِ سرد را، شعلهءِ گرم بخش
 كه آتش بخش زار عصيان زند
 كفِ آب، بر تاب طغيان زند

نه همره، نه توشه، نه سامان، نه رخس
بفضلِ خودم، هر چه باید، ببخش

تهی دست در سوقِ شوقِ آمدم
ز امیدِ فضلت، بذوقِ آمدم

... ...

نه در کف مرا توشه، همچون جنید
نه چشمِ امید است، بر عمر و زید

در اول، تهی دستم و بینوا
نه وابستهء هیچ آب و هوا

بعصیانم ار، رو سیه، مو سفید
خدایا بفضلِ تو دارم امید

... ...

سر اندر سجود و لب اندر نیاز
بنزدِ خداوندِ عاجز نواز

ندا آمد از حضرتِ کبریا
بیار! آنچه آورده با خود، بیا

... ...

بمعروض رسانده چو مسکین جواب
کم: جز عجز نبود، بعاجز صواب

کزین بنده مسکین ظلوم و جهول
چه آید؟ چه شاید؟ سزائی قبول

تهی دست درویش، در پیشِ شاه
چه نذر آورد، ای غنی - الله؟

... ...

اگر در جهان مجازی کسی!

شتابد بمحتاج چون خود بسی

تواند برد تحفه بر قدر حال

کم مسکین بمسکین، نماید سوال

ولیکن درین بارگاه غنی!

چه آید؟ ازین بنده دونِ دنی

بدرگاه شاهنشهر ذوالجلال

چه آید؟ ازین بنده غیر از سوال

گدائی چه آرد؟ بدرگاه شاه

بدریوزه ام، بنده عذر خواه

... ..

چه باید؟ چه شاید؟ درین بارگاه

چه آید؟ ازین بنده کمتر زگاه

خسی را چه امکان؟ بیحر کمال

ز ذره چه بر آفتاب جلال

... ..

دقایق ز تست و خزائن ز تست

مداین ز تست و سفاین ز تست

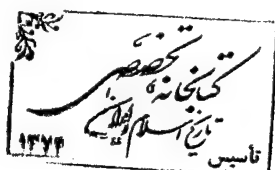
... ..

میسر بتقدیر تو، هر چه هست

کم مملوک تو، جمل بالا و پست

کم در بارگاهت چه آرم؟ کم نیست

ولی! چین کی نذر دارم؟ کم نیست

بدرگاهت، ای قادرِ کار ساز!
 همه هست، گر نیست الا نیاز
 من آن تحفه، آورده ام نذر وار
 پذیری، ازین بندهء خاکسار

کم، در بارگاهت، نباشد نیاز
 نیازم قبول آید ای کار ساز
 اگر روزه و گر نماز است فرض
 بقدرت زکوة است و حج نیز فرض
 ز بنده شود، نا شود گر، ادا
 چه پرواست در حضرتِ کبریا
 همه کائنات ار، بسا سال و ماه
 بطاعت گرایند، یا در گناه
 نه نفع و نه نقصان ازین ماجرا
 بدرگاهِ بی شبه و چون و چرا

مگر دستِ دعوت، بذیلِ نیاز
 رسد بر اجابت، بمقصود باز
 جز این نیست، در دست من، هدیه ای
 باین هدیه، از تو مرا گریه ای
 گدایم! بدرگاهِ شاه، آمده
 نیاز آور و عذر خواه، آمده

اگر او گذارد، کم دارد نگاه؟
 وگر او بگیرد، کم آرد پناه؟
 اگر بخشد او، نیست مانع دگر
 کم حقا جز او نیست، صانع دگر
 اگر او بخواند، نراند کسی
 وگر اورهاند، چه داند کسی؟

... ..

چو هر کس کند، لایقِ شانِ خویش
 برین بنده عاجز، کن احسانِ خویش

... ..

ندارم، بغیر از تو، کس آشنا
 خدا یا، خدا یا، خدایا، خدا

بفریادِ من رس، تو فریادِ رس
 مرا هر کجا حسبی الله بس

... ..

مناجات ۾ سادن لفظن ۽ سادگي ۽ سان مطلب جي ادائگي ۽
 ڪيترو نه جذبو ۽ ڪيڏي نه گرمي ۽ گرمجوشي پيدا ڪئي
 آهي! اهو سڀ ڪجهه عطا جو فني ڪمال ته خير آهي ئي،
 ليڪن اصل ۾ ان جون ڪيرون، سندس درد پري ۽ دل جي سچي
 پچي سوز ۽ گداز لهڻيون.

(۳) مٿلوي کنڌ الاحسان

”هشت بهشت“ جي هيءَ ٽين مثنوي ۱۱۱۷ هـ ۾ تصنيف
 ٿي، ۽ ساڳي ئي سال جي شوال مهيني ۾ ان تي نظر ثاني ڪري
 مجموعي ۾ شامل ڪئي وئي. شاعر هين ۾ پنهنجي زندگي جا

چند المناڪ واقعا - جيڪي سوانح حيات جي سلسلي ۾ نهايت ئي اهم ڪڙيءَ جي حيثيت رکن ٿا - قلمبند ڪيا آهن. انهيءَ المي داستان جي لاءِ هن ”مثنوي يوسف زليخا“ جي پُر سوز بحر کي اختيار ڪري، وڌيڪ واقعن ۾ ڊڪ ۽ درد جي آميزش کي وڌ ڪري ڇڏيو آهي. عطا جي زندگيءَ متعلق، چونڪ، اسان اڳتي هلي جدا عنوان پيش ڪري رهيا آهيون، تنهنڪري هن مثنويءَ متعلق وڌيڪ تعارف انهيءَ سلسلي ۾ اچي ويندو.

(۴) مثنوي نورالاعيان

تحفة العراقين (۱) خاقاني شرواني (۶ - ۵۹۰ هـ) جي مثنوي آهي. عطا پنهنجي ٽين مثنوي انهيءَ بحر ۾ مثنوي ”کنزالاحسان“ جي تصنيف کان هڪ مهينو پوءِ، ذيقعدة ۾ خميس جي ڏينهن، چڙهڻي پهر نظم ڪئي ۽ ”هشت بهشت“ جي ترتيب ۾ ان کي چوٿين نمبر تي رکيو.

مثنويءَ ۾ پهريون حمد، ان کان پوءِ چند عنوان مناجات جا آهن، جن ۾ جابجا آيات قرآنيءَ جي حوالي سان صبر ۽ عبادت جي

(۱) ٽن هزارن ٻاويهن بيتن جي هيءَ مثنوي، خاقانيءَ پهرين حج جي سفر (۵۵۱ هـ) ۾ چئي، جنهن ۾ پنهنجي سفر جو احوال، ۽ جن مشاهيرن سان مليو آهي، انهن جو ذڪر ڏنو اٿس. ۱۸۵۵ع ۾، ۽ ان کان پوءِ اها مثنوي ڪيترا دفعا هندوستان ۾ شايع ٿي آهي. ۱۳۳۳ هـ ۾ ڊاڪٽر يحيٰ جي تصحيح سان تهران ۾ ڇپي. اها مثنوي، خاقانيءَ جمال الدين وزير جي نالي معنون ڪئي آهي.

فضيلت بيان ڪئي وئي آهي. حضرت ابراهيم جي واقعي کي درميان ۾ دليل طور آڻي، ڏيکاريو اٿائين ته: ڪيئن هُن جدا جدا شين، ۽ چنڊ خواه سچ جي پوڄا ڪندي ڪندي آخر وڃي پرستش جي حقيقي مرڪز کي هٿ ڪيو. حضرت ابراهيم جي باه واري واقعي ۽ باه جي گلزار ٿي پوڻ واريءَ حيرت ۾ وجهندڙ حقيقت کي بيان ڪندي، مناجات ۾ عبادت ۽ اطاعت جي سود ۽ غفلت جي زيانڪاريءَ، ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ اڳرن نتيجن کي اجاگر ڪري ڏيکاريو ويو آهي. جنهن بعد شاعر حضور اڪرم جي وسيلي سان پنهنجي عفو ۽ نجات لاءِ التجا ڪندي مثنويءَ کي ختم ڪري ٿو. آخر ۾ عطا پنهنجي سڀني مثنوين جي روش کي قائم رکندي، مثنويءَ جي وجههءَ تسميه، ۽ تصنيف وغيره جي تاريخ ڏني آهي.

مثنويءَ جا بعض شعر ڪاغذ جي ٽڪڙي وڃڻ سبب ناقص رهجي ويا آهن، (۱۱۵-۱۱۶-۱۱۷-۱۱۸-۱۱۹) ۽ ساڳي وقت اصل مخطوطي جي وچ مان ڪي ورق پڻ ڪٽل هئا، جنهن ڪري ڇپيل متن ۾ انهن جاين تي تسلسل ۾ خال رهجي ويو آهي. (۱۱۵-۱۲۴)

مثنويءَ ۾ حمد، مناجات، ۽ بندي جي بيوسيءَ، بيڪسيءَ، مجبورِيءَ ۽ بي بضاعتيءَ وغيره جي اشعار ۾ اهو ئي رنگ آهي، جيڪو شعر ۾ عطا جو شعار آهي. البته مثنويءَ ۾ اهو تاڻ ڪو نه آهي، ۽ لفظن جو اهو معصومانه انتخاب ۽ بيان جي اها فطري سلاست ۽ سادگي ڪانه آهي، جيڪا مجموعي

جي ٻين مثنوين ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿي. هن مثنويءَ ۾ البت، جنهن
مضمون کي هن ورتو آهي، ان کي سهڻي نموني سان استادانه
رنگ ۾ نڀائي وڃي چڙهيو آهي. مثلاً:

اي ذات تو، از همه مبرا و ز فکر و خيال ما، معبرا

...

...

...

گفتند هزار داستانها از وصف تو خيل راستانها
يك شمسه، تمام نا رسانده يك فقره، هنوز هم نخوانده
آري ز ازل، اگر زبانها جمله به ابد، كند بيانها
يك حرف از اين كتاب، نتوان سازند بيان بغور و الحان
گر جمله جهان، باستقامت و صاف شوند، تا قيامت
از وصف ز صد، يكي ندانند امثال، ز يكي دگر نخوانند
ذرات دوكون، اگر بيكجا سازند ز شرح وصف، املا
طومار قصص، بگسترانند دانند هر آنچه، باز خوانند
دريا هم، چون مداد سازند صحرا هم، پر سواد سازند
وز، روئي زمين بياض آرند اشجار، ورق ورق نگارند
افكار، چو كلمكها تراشند حاشا، حرفي نوشته باشند
وصف ز بيان ما، منزه بيحد و مقدس و موجه (ص-۱۱۰)

...

...

...

صبر است، نشان نيك مردان

صبر است، مقام ره نوردان

صبر، آيت فوز، منجيات است

صبر، آيت فيض محسنات است

صبر است سپر، مجاهدان را
 صبر است وفا، معاهدان را
 صبر آمده، اختیار پاکان
 صبر است، دوايِ درد ناکان
 صبر است، نتیجهٔ سعادات
 صبر است، ذریعۀ کرامات

صبر است نجات، از مصائب
 صبر است وقایع، در نوائب
 صبر آمده، از شعار خاصان
 صبر است، کلیدِ بابِ احسان
 از صبر بود، شفای ایوب
 از صبر بود، صفای یعقوب ۱۱۹

توفیق، رفیق در مطالب	نورِ دل و راحِ روح و قالب
توفیق، بِحاصل و محاصل	باشد بجزای خیر واصل
توفیق، عطیۀ الهی ست	برهانِ اوامر و نواهی ست
توفیق، رفیق امر معروف	توفیق، بفوز و فیض موصوف
توفیق، بعافیت مقدر	تفریق، بود به نهی و منکر
توفیق، بهر صفت مقّدم	با صدق بود صفای هر دم
توفیق، به آدمی ست زیبا	زیبنده تر از، هزار دیبا
توفیق، اساسِ پاکبازان	توفیق، لباسِ سرفرازان
توفیق، کلیدِ بابِ خیرات	توفیق، دلیلِ بر عبادات

توفيق، به هر وظیفه آغاز	توفيق، به هر ترانه دمساز
توفيق، به هر عمل قرينه	در خاتم مدعا، نگينه
توفيق، سند بعفو و احسان	توفيق، بهمشكلات آسان
توفيق، مصاحب مدارس	توفيق، خلاصهء مجالس
توفيق، صعود جملہ درجات	توفيق، حصول جملہ حاجات
توفيق، بزرگ جملہ اخلاق	توفيق، به انفس و به آفاق
توفيق، نتیجہء سعادات	پیرایہء حسن جملہ عادات

(۱۲۱-۲۰)

۵- مثنوي حصن الامان

”هشت بهشت“ جي هيءَ پنجين مثنوي، ”مخزن الاسرار“ جي بحر ۾ ”نورالاعيان“ جي تصنيف کان پوءِ، ذوالحج جو ۵ مهينو وچ ۾ وجهي، نئين سال (۱۱۱۸ هـ) جي پهرين مهيني يعني محرم الحرام ۾ لکي وئي آهي. (۱)

مثنويءَ ۾ تمثيلاً، عطا، هڪ چوڪري جو واقعو بيان ڪيو آهي، جنهنکي پالجتيءَ ۾ مٽيءَ کائڻ جي عادت هئي. جوانيءَ ۾ هڪ ڏينهن، جڏهن هو ڪنهن دڪان تي ڪنڊ خريد ڪرڻ ويو ۽ تاراڃيءَ ۾ وٽن مان گڏ تور پوريءَ ڪرڻ لاءِ مٽيءَ جو ڦوڙ به هُن پيل ڏٺو، تڏهن يڪلخت کيس مٽيءَ کائڻ واري عادت ياد اچي وئي، ۽ ڪنڊ جي شيرينيءَ مٿان مٽيءَ جو ذائقو غالب پئجي ويو. تاراڃيءَ مان ڦوڙ ڪڍي کڻي

(۱) سومر ڏينهن منجهند جو.

کيسي ۾ وڌائين. اهو به خيال ڪونه ڪيائين ته ان جي
 نڪرڻ ڪري ڪنڊ جي تور ۾ فرق ايندو ۽ اهو سندس ئي
 نقصان آهي. دڪاندار کيس آگاهه ڪندي حيرت مان چيو:

طرف طبيعت، ڪم ترا در سراسر است
 زان پله ڪم، اين پله ات ڪمتر است
 داده ڇم چيزي، بچم چيزي بدل؟
 گيل بگئل و صير عوض در غسل
 نفع و ضرر، فرق ندانسته اي
 حاصل ازين اخذ توانسته اي

عطا اهو مثال ڏئي چويٿو:

آه! هزار آه! ز حال من است
 کين سخن، از حالت من روشن است

سودي ۾ سودو زيان جي فرق نه ڄاڻڻ، بري ۽ ڀلي جي
 تميز نه ڪرڻ، صحيح ۽ غلط شيءِ جي پڇاڻ نه ٻوڻ جو اهو
 مثال ڏئي، عطا پنهنجي لاءِ چوي ٿو ته: هُن ٻن پنهنجي زندگيءَ
 ۾ فائدي ۽ نقصان جي فرق ۽ تفاوت جي تميز نه رکندي،
 اجائي عمر ضايع ڪري ڇڏي ۽ وٽس اڳين جهان لاءِ ڪو به
 ثمر ساڻ ڪونه آهي. هٿين خالي ۽ ٻلوين پانڊ، سنجون ۽
 سڪئون آهي. انهيءَ بناء تي هُن، غفور، درگذر ۽ بخشش جي
 عنوانن کي طرحين طرحين مختلف پيرائين ۽ جدا جدا رنگن ۾
 پيش ڪيو آهي، جنهن ڪري مثنوي، مناجات جي مختلف
 موضوعن جو عجيب و غريب ۽ گوناگون مجموعو ٿي پئي آهي.

باري تعالیٰ جي بارگاه ۾ بندي کي ڪهڙي ريت ريجھائڻ ۽
 ڪهڙي طرح ٻاڏائڻ گهرجي، سو ڪو هن مثنويءَ مان سگي.
 مثنويءَ جي پڇاڙي ۾ عطاءُ التجا ڪري ٿو:-

داد رسا، داد گرا، داد بخش!

عاجزيم، بين و بفریاد بخش

بخش به این فرد عطا یا کریم!

ای که توئی رب العرش العظیم

فاتح آرای کلام۔ قدیم

بسم الله الرحمن الرحيم

اول طغرائی کتابِ کریم

بسم الله الرحمن الرحيم

آخر دعوات بیمنِ عظیم

بسم الله الرحمن الرحيم (۱)

(۱) مصرع بسم الله جا (۱۰۶) شعر راقم الحروف ”مثنوي مظهرالانوار“
 جي ابتدا ۾ (متن جو حاشيو ۱-۱۱) گڏ ڪري ڏئي ڇڏيا آهن. هتي
 آيل شعر انهيءَ سلسلي ۾ اضافو سمجھڻ گهرجي. هيٺيان چند شعر پڻ
 مذڪوره مثنويءَ جي ڇپجڻ کانپوءِ هت آيا آهن:-

(۱) در مکنون: از غلام حسين موزون. تالیف سنہ ۱۲۰۷ھ.

بسم الله الرحمن الرحيم مرجع اسماء حکیم علیہ

(۲) میر محمد باقر:

بسم الله الرحمن الرحيم فاتحہ مصحفِ امید و بیم

(۳) زلالي خوانساري:

بسم الله الرحمن الرحيم قافلہ سالار زہِ مستقیم

(۴) نواب مخلص خان:

بسم الله الرحمن الرحيم فاتحہ مصحفِ حمد قدیم

(۵) میر حسین :

بسم الله الرحمن الرحيم سر خطِ تعلیمِ کتابِ قدیم
بسم الله الرحمن الرحيم سنبلِ خود رویِ ریاضِ نعیم

(۶) آقا محمد فاضل :

بسم الله الرحمن الرحيم عائد عطائست ز خونِ کریم
(۷) گل محمد عباسی سندهی :

بسم الله الرحمن الرحيم تازه گل هست ز باغِ کریم
بسم الله الرحمن الرحيم کِشتِ گلِ تازه ز فیضِ نسیم
(۸) میر اسدالله سندهی :

بسم الله الرحمن الرحيم مصرعِ همین رهبرِ جنتِ نعیم
(۹) محمد سلیم :

بسم الله الرحمن الرحيم منبعِ فیض است بقلبِ سلیم
(۱۰) میر حزب الله مسکین سندهی :

بسم الله الرحمن الرحيم تاجِ سرِ سبعِ مثانیِ کریم
(۱۱) سید علی گوهر تخلص حبیب الله سندهی :-

بسم الله الرحمن الرحيم احمد شد احد درانِ فرقِ میم
بسم الله الرحمن الرحيم هست علمِ بر درِ باغِ نعیم
(۱۲) اسماعیل فقیر تخلص ذبیح الله :

بسم الله الرحمن الرحيم گنج گرانمایه به از زرو سیم
بسم الله الرحمن الرحيم پرده کشای سیر خوانِ کریم
بسم الله الرحمن الرحيم مخزنِ عالیت ز درِ یتیم

(صفحه ۱۸۷ بیاض خطی دژ طب - ذخیره حسام الدین).

سر بسجود تو، رخ، بر زمين
ارحمي يا رحم الراحمين (۱)

۶- مثنوي بڪر العرفان

سبحة الابرار جاميءَ جي بحر ۾، ”هشت بهشت“ جي هيءَ
چھين مثنوي، عطا تصنيف ته، ڪئي هئي سال ۱۰۹۰ھ جي
ذيقعد مهيني ۾، ليڪن ان تي نظر ثاني، مثنوي ”حصن الامان“
جي اختتام کان اٽڪل روءِ مهينو ڏيڍ پوءِ، ۱۸ صفر ۱۱۱۸ھ
چنڇر جي ڏينهن ڪري، ان کي مثنوين جي هن سلسلي ۾
جائيتو ڪيو.

هن مثنويءَ جو مرڪزي خيال يا نُڪتو آهي، تخليق آدم
۽ انسان جي عظمت (ص ۲۰۹). انهيءَ محور جي چوڌاري،
مثنويءَ جا عنوان آهن، خالق جي حمد و ثناء، نبين جو
مذڪور، انساني ڪوشش ۽ برتريءَ جي ساراهه، ۽ پڇاڙيءَ ۾
حضور نبيءَ آخرا الزمان جي نعت ۽ مدح، ۽ سندس خليفن
جي صفت ۽ وصف ڪري، ڪائنات جي رازن ۽ زمزن، ماضي،
حال ۽ مستقبل متعلق خيال آرائي ۽ تبصرو ڪندي، مثنويءَ
کي اختتامي مناجات تي ختم ڪيو ويو آهي.

(۱) مثنويءَ جي ڪن شعرن جا لفظ مخطوطي جي ٽڪجي وڃڻ سبب
وڇان ضايع ٿي ويل آهن، اتي نقطه ڏئي خال ظاهر ڪيو ويو آهي.
ڪن شعرن ۾ ڏنگين اندر پنهنجي قياس مطابق لفظ وڌا ويا آهن.
(۱۶۰-۱۶۱-۱۷۰).

هن مشنويء مان اهو پڻ خاص طرح ظاهر ٿئي ٿو ته
 شعر و سخن جي شغل سان گڏ، عطا ڪي، سڀيڙ، سوانح،
 تذڪرن، تاريخ خواه واعظ ۽ نصيحتن جي متداول ڪتابن پڙهن
 جو پڻ ذوق هيو. اگرچہ هن ڪنهن به خاص ڪتاب جو نالو ڪونه
 ڄاڻايو آهي، ليڪن ائين پيو ڀائنجي ته، مذڪوره موضوعن تي
 هن ڪافي ڪتاب اک مان ڪڍيا هوندا. مشنويءَ جو عام
 رنگ هيءُ آهي:-

ياد دارم ڪم بخواندم ز سڀيڙ
 اين خبر را ز روايات اثر
 ڪم چو شد حڪم بخلقِ آدم
 بوجود آمده، آدم ز عدم
 حڪم ديوانِ قضا از قادر
 بهر ابوالبشر آمد، صادر
 ڪم: شود قالبِ اورا تصوير
 گردد از خاک، وجودش تخمير
 بملائڪ شده زان امر خطاب
 ڪم: بيارند، ز اجزائي تراب
 از چهل جائ، ڪفرِ خاک آرند
 مشت مشت از هم جا، بردارند
 خاڪهائي بهم آميخته را
 آب و خاڪي بهم انگيخته را
 چون فراهم شده اجزائي تراب
 دست تقدير زده، نقش بر آب

چهل کفِ خاک، بیک جا باهم
 قالبِ آدمِ خاکی شده ضم

کفِ صلصال بهیئت پیوست
 مشت فختار نکو صورت بست

حکمتِ داشت مگر، درسروکار
 نقش این دائره خطرِ پرکار

که درین رنگ غرائب بوده است
 طرفِ نیرنگ عجائب بوده است

حکمتِ معنوی و پنهانی

باشد اسرار بسا حقّانی
 (۲۱۰-۹)

... ...

که در اولاد کثیرِ آدم

تا قیامت بمعینِ مبهم

باشد اصنافِ یمین، هم به یسار

بعضِ اخیار، فریقی اشرار

... ...

قسم قسم آمده از ذریات

آلِ آدم بطریقِ حشرات

هر کفِ خاک بهر جنس خمیر

مقتضی شد بمزاج و تصویر

من ندانم که چه ام؟ زان اجناس

بیخبر زانکه، کدام از صفِ ناس؟

خاکهء نقشِ وجودم چه زدند؟

رنگِ بیرنگ نمودم چه زدند؟

چه و که، کیست؟ کدام است قماش؟

از کجا چیست معادم بمعاش؟

مپندانم چه سلوک ست و چه سیر؟

از خدا و ندرِ خودم، سائلِ خیر (۲۱۰)

... ..

اشکِ چشم، ارچه برو میریزم

گریه چون سیل به طوفان خیزم

از رُخم رنگ سیاهی نبرد

آبجو صورتِ کاهی نبرد

جوئبار است دو چشمم گریان

خون دل کرده به اشکم جَریان

طرف کز سبزه سمن روئیده

لیک اشکم نه رُخم شوئیده

گرچه باریده هوا، برف بموئی

همچنان چرک، سیاهی ست بروئی

آبنوس ارچه بصندل آمود

رو چو آئینه همه دود آلود

صافی روح، مکمل نشده

زنگِ آئینه مصقل نشده

مشک موگر بدلِ کافور است

روئی چون قیر همان دیجور است

صبح پیری، که دمید از شبِ تار

بر رخِ بخت، همان زنگِ غبار

صبح خندان، بسیه روزی حال
 دیده گریان، ز گذشت مه و سال
 سال و مه، صرف بغفلت، شب و روز
 صبح شد، دیده بخواب ست هنوز
 این پیاضم چه کم از رنگِ سواد
 ریخت سوهانِ هوا، ریم آهن
 مانند پژمرده، سخن بر سوسن
 گل سحر روی به شبنم شویان
 باغ تسبیح تقدس گویان
 بیخ و بر، شاخ و شجر، خشک و تر
 بحر و کان، لعل و در و خاک و حجر
 همه ناخفته نمی آسایند
 لب تسبیح همی بکشایند (۲:۲)

...

...

...

نیست معلوم کسی سترِ عدم
 نه ز موجود وقوفِ آدم
 که چه؟ در عالمِ موجودات است
 که چه؟ در پرده معدومات است؟
 اینقدر هست که عقلِ هشیار
 هر کجا فکر نماید سیّار
 همه در طاعتِ حق مینگرد
 لیک در سترِ کسی ره نبرد

که چه ستریت؟ به ایجاد کسی
 که چه شوقیست؟ باوراد کسی
 همه در راه طلب سرگردان
 از ازل قدر نصیب آوردان (۲۱۲)

عزّز آدم ز دم هُو لا غیر
 ذلّ ابلیس ز لاف انا خیر
 گر عزازیل شد از وی منکر
 صد چو جبریل و را گشته مقرر
 دانه گر شده دام راهش
 هم به آن دانه فزون شد جامش
 گرچه آدم به خطا گشت دژم
 این نمک داشت خمیر آدم
 قدرش از عفو خطا گشته بلند
 و ز تفضل بنظر بوده پسند
 مقصد حق ز جهان آدم بود
 بر همه خلق همین اعظم بود
 هر چه آمد بجهان از هئی اوست
 برگزیدش ز همه قدرت دوست
 ای تو! اعزاز فزائی آدم
 یاد تو در هم جا بس مردم
 ای که تقدیم دهی آدم را
 وی که! تصویر کنی عالم را

ای که! طوفان کشی، از دعوت نوح

ای! بهم انس ده، قالب و روح

ای که! گلزار کنی نار، خلیل

ای! منزّه ز نظیر و ز عدیل

ای! ز بیتخانم کش، ابراهیم

ید، بیضا و عصا ده، بکلیم

ای! طرازنده، سخن داؤد

کرده طعم، پشه، مغز، نمرود (۲۱۷)

...

...

...

ای! تو اعزاز ده، اسماعیل

نور، حق داشته در وی تحویل

علم و حکمت، ده، عقل، لقمان

تیم، ادبار، نمائی، هامان (۲۱۸)

...

...

...

ای بسا معرکه، نوع، بنوع

جز و در کتل، چه اصول و چه فروع

ای بسا نقش و نگار، رنگین

صُور، طرف، غرائب، آئین

ساخته، باز برانداخته، ای

بر جهان، تیغ، فنا، اخت، ای

...

...

...

بطن، بطناً شده، پشت از پس، پشت

کے همه را همه جا امر، تو کشت

ای شکسته بقضایا و فتن
 سینه و گردنِ گردانِ زمن
 پهلوانانِ جهانِ روئین تن
 چون زمین زار فتادند و زمن (۲۱۹)

بوده در چشمِ جهانِ این مردم
 رضی الله تعالی عنهم

ای که از طیشِ براری، صد عیش
 شمع افروزِ شبستانِ قریش
 جندی از قوم، بتصدیق مقرر
 چندی از قوم، ز ایقان منکر (۲۲۰)

ای تو پیدا کنِ دینِ صافی
 که بود در همه عالم وافی
 کرده از قوم پرستنده رب
 منهدم بتکده اهلِ عرب
 کرده ز آبِ کفِ شیرانِ اجم
 سرد آتشکده اهلِ عجم
 ای تو زایل کنِ اهلِ تضلیل
 و ز ابابیل بآصحاب الفیل
 فضلِ تو عدل نمائی طمعاج
 خشمِ تو ظلم نمائی حجّاج

قاطع سلسله سفیانی
 قاهر طایفه سروانی (۲۲۱)

... ..

ای بلا کش ز سر چنگیزی
 کرده طوفان عجب از خون ریزی
 ترکگی، ظالمگی، خون آشام
 برده در ملک جهان، مقتل عام (۲۲۱)

... ..

خوانده ام آنچه بتاریخ جهان
 شمه‌ای زان نتوان کرد بیان
 قصه در قصه، حکایات گذشت
 چه مسائل، چه روایات، گذشت
 چه فسونها شده و افسانه
 خانم در خانم درین ویرانه
 داستانها، بهزاران داستان
 چون سرودیمت پیاده مستان
 عارفانی کم همه دانستند
 همه ناگفته ز عالم جستند
 سرها هست درین دار کهن
 نوینو چهره کشد دیر محن
 چه وقوع است؟ درین حادثه گاه
 چه وقایع؟ ز بگاه و بیگاه

چه قضایاست؟ که حادث نشده
 چه بلایاست؟ که باعث نشده

... ..

چه نویسم که چه بگذشت و چه رفت؟
 چند گویم که در آمد و که رفت

... ..

شب من کوتاه و افسانه دراز
 فکر لنگ است و ره شیب و فراز (۲۲۳)

... ..

حالت دی و پری، رفت زیاد
 نیست امروز، بفردا دل شاد

حال فردا بندانم که چه است؟
 هست امروز، غنیمت که بماند

از ازل این هم مدت، که گذشت
 کس نداند که چه رفت و چه گذشت؟

گوئی آن جمله همین امروز است
 آنهم، آدم کش و عالم سوز است (۲۲۴)

... ..

مصطفی، مقصد پیدایش بود
 مصطفی راست، مقام محمود

مصطفی، واسطه کُن فیکون
 مصطفی، مطلب رب بیچون

مصطفی، باعث احداث جهان
 مصطفی، وارث پیدا و نهان

مصطفیٰ، خیرِ وری، فخرِ بشر
مصطفیٰ هست، شفیعِ محشر

مصطفیٰ، جامعِ آیاتِ کرم
مصطفیٰ، نورِ رخِ هر دو حرم

مصطفیٰ، آبِ رخِ صبحِ رخاں
مصطفیٰ، دفعِ کنِ نار و دخان

مصطفیٰ، فصّٰ نگینِ صنعت
مصطفیٰ، نصّٰ صحیحِ قدرت

مصطفیٰ، ماهِ ازلِ شاهِ ابد
مصطفیٰ، داورِ ملکِ سرمد

مصطفیٰ، مطلب و مقصودِ خدا
مصطفیٰ، حامد و محمودِ خدا

مصطفیٰ، نورِ رخِ دودهءِ پاک
مصطفیٰ، پاکِ کنِ چهرهءِ خاک

مصطفیٰ، منتخبِ سبحانِ است
مصطفیٰ، واسطهءِ احسانِ است

مصطفیٰ، صبحِ نبوتِ صافی
مصطفیٰ، در دو جهانم، کافی

(۲۳۴-۳۲)

نعت جي انهن چند منتشر اشعارن جي رنگ ۽ انداز مان،
حبرِ رسول جي ولولہ ۽ ذوق شوق جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.
ڪيترا نہ سادہ ليکن ڀر زور ۽ جذبي جي گرمي ۽ ڀر ڀور
شعر آهن.

۷- مثنوي حرز الايمان

هشت بهشت جي هيءَ ستين مثنوي سال ۱۰۹۰ هـ جي رمضان مهيني ۾ پنجين تاريخ اربع ڏينهن مڪمل ڪئي وئي. يعني مثنوي بحرالعرفان کان تقريباً مهينو سوا (۱) اڳ ۽ مثنوي روح رضوان کان پنج سال (۲) پوءِ .

اهي سال اجتماعي طور سنڌ لاءِ ڏاڍن ڏکن ۽ ڏولون جا هئا. ويائن ڏڪارن ۽ ٻين ڪيترن ملڪي سياسي خواه معاشي مسئلن ۽ ماجرائن ۾ سنڌو نديءَ جي هيءَ ننڍڙي ماڻهي مبتلا هئي. باوجود هن جي، جو — انهيءَ زماني ۾ (۱۰۸۳ هـ) عطا جي گهريلو زندگي مطمئن هئي، دل گهريءَ خاتون سان شادي ڪئي هيائين آشفته خاطريءَ ۽ پريشان حاليءَ ۾ قدرتاً اها شدت نه هوندي جنهن سان، يتيم ٿيڻ کان پوءِ سندس مسلسل سابقو رهندو ٿي آيو — تاهم، انهيءَ گهروسڪ ۽ سانت تي ان وقت جي سياسي ۽ سماجي انتشار، ايڏو غلبو ڪيو ٿو ڏسجي جو مثنويءَ ۾، هڪ بم شعر اهڙو ڪو نه آهي، جنهن مان ڪا خوشيءَ جي خوءِ بوءِ ايندي هجي، اهائي آشفته خاطري، ساڳي قنوطيت، ۽ ساڳو ياس ۽ نا آميدي.

حرز الايمان تي نظر ثاني عطا، بحرالعرفان جي تصحيح کان ٻاويهه ڏينهن بعد (۳) ۽ تصنيف جي سال کان ڪم و بيش

(۱) ذيقعدة

(۲) ۱۰۸۵ هـ

(۳) ۱۰ ربيع الاول انگارو سنه ۱۱۱۸ هـ

۲۸ سال پوءِ ڪئي. عطا انهيءَ وقت ٻوڙ هو ٿي چڪو هيو، زندگيءَ جي طول طويل مسافت جو ٿڪو ماندو مسافر۔ ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي۔ گويا ڏٺي وئي بيٺو هيو. پنهنجي عمر رسيدگيءَ جو کيس شديد احساس هيو، جنهنجو اظهار مثنويءَ ۾ هر هنڌ ۽ هر جاءِ تي ڪيو ويو آهي. طبعي زندگي ختم ٿي چڪي هئي، موت اگرچہ آيو ڪم وڃي ڏهه ٻارهن ورهه وٺي وجهي، ليڪن ذهني طرح انجي استقبال ۽ آجيان لاءِ کيس هر لحظي ۽ هر آن تيار رهڻون ٿي پيو.

”حرزالايمان“ کي عطا مثنوي مولانا روم جي بحر ۾ نظم ڪيو آهي. حمد صفت مناجات ۽ نعت جي دستوري عنوانن ۽ اشعارن بعد، هن پنهنجي فوت ٿيل هم عمر ساٿين سنگتين ۽ ماضيءَ جي مجلسن ۽ محفلن جي ياد تي، شديد افسوس ۽ تاثر جو اظهار ڪيو آهي. پنهنجن انهن يارن غارن کي به ساريو سنڀاريو اٿائين، جن ٻالجيءَ ۾ ساڻس رانديون ڪيڏيون هيون. انهن شاعرن ۽ اديبن کي به وساري ڪونه ٿو، جن سان سندس مشاعرا ۽ مڪالماتيا. آخر انسان آهي، جڏهن يادگيرن جا اوٿار دماغ تي آپري اچن ٿا ته، دل ۽ اکين جا چاهه چڄي پوڻ لازمي آهن. انهن ٻنهي جو هونءَ به، پاڻ ۾ عمر ڀر جو ساٿ رهيو آهي. انساني جسم ۾ اهي ئي ٻئي ته، جزا آهن جيڪي، هڪ ٻئي جا سڄا پڇا محرم راز آهن. دل آخر ته اکين سان ئي ورهه ونڊيندي ورنه، پيو ڪير آهي جو انهيءَ مظلوم جي نازڪ احساسن جي عزت ۽ آبروءَ راز ۽ رمزن کي پرکي ۽ پروڙي

سگهي. عطا جي هينَ مٿوي جو رنگِ فلسفيانہ ۽ مقابلهٔ
پختو آهي :-

ای بخلقِ آب و گل رانده قلم!
با وجودِ تو وجودِ ما عدم
اهلِ جان را گر نشانی دیگر است
بی زبان را، هم زبانی دیگر است (۲۰۲)
... ..

ز آب و گِل، گِلھائی رعنا بردمید
یعنی انسانھائی کامل، سرکشید
وین دگر تاویل این هر چار را
بر نشاندی پهلوی گل، خار را
خار ابلیس است و گِل آدم بود
باد و آتش، آب و گِل، باهم بود (۲۰۵)
... ..

ای جهان پیدا کنِ جان آفرین!
نقشها از تست بر چرخ و زمین
گنبدِ خضرا، بزر آراستی
حقهء غبرا، بما پیراستی
چرخ را رعنا، به انجم کرده ای
ارض را زیبا، بمردم کرده ای
بسة ای از عرش تا فرش، آب و رنگ
ز آب، آتش بر کشی، و ز موم سنگ

این جهان و آن جهان از صنع خویش

مزرع و خرمن کنی از رنج و عیش

مزرع نیک و بد است این دام گاه

خرمن اجر است، آن آرام گاه (۲۵۶)

...

...

...

هر چه در لوح و قلم، از حکم تست

آدم و ابلیس هم، از حکم تست

در تماشائی جهان دلفریب

زاغ و طاؤس است و چغد و عندلیب

طوطی و کرگس، کلنگ و شاهباز

پیل و پشه، اسپ و خر، گرگ و کُراز

مور و مار و نور و نار و برگ و خار

هر چه باشد، حکمتی باشد بکار

...

...

...

رو براه اوست، چه کعبه چه دیر

حکمتش محض است، در هر شر و خیر

سبزه و زنار، هر یک رشته اش

خوشه صنع است، تخم کشته اش

این همه از کشت او، یک خوشه کی

توشه داده است در هر گوشه کی (۲۶۲)

...

...

...

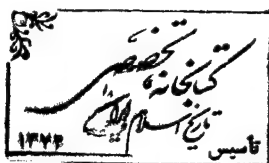
بنده نا چیزم، تو چیزم کرده ای
 گرچه خوارم، تو عزیزم کرده ای
 ای خدائی عیب پوش، غیب دان!
 بخشی و بخشائی، از نیکان بدان
 ستر گردان عیبم از امداد، غیب
 گر بدم، بخشا بنیکانم حسیب
 ای خدائی کام بخش و کار ساز!
 ای خدائی قادر و عاجز نواز!
 بنده بیکارم، تو سازی کار، من
 عاجزم، بخشائی بر کردار من (۲۵۷)

... ..

در مقام بندگی، درویش و شاه
 هست یکسان سر بخاک، سجده گاه
 ای خدائی خوب! زشتم در گذار
 بخش بر مسکینم، ای کردگار!
 ای خدائی صالحان و عاصیان!
 گرچه من با عاصیانم در میان
 بخش عصیانم، به اصحاب، صلاح
 چون صباحم کن، به ار باب، صلاح (۲۵۸)

... ..

از مشیت کرده ای خلقت بهم
 فرد فردی را جدا و جمع هم

جمله اجزا را نمودی جملتان
جزو در کُتِل، کُتِل بود هر جزو آن

هر ورق را دفتری پرداختی
هر سِیق را لوحِ زیبا ساختی

چهرهء هر صفحه را دادی صفا
از قلم، هم در جَلال، هم در خفا

نظم هر فقرائی غرّا کرده ای
نثر هر مضمون، مطرّا کرده ای

نقش بستی هر عبارت مستقل
ربط هر سطری ست، موزون زین سبیل

لفظ لفظی را بیانی داده ای
حرف حرفی را قرانی داده ای (۲۵۹)

... ..

نام نیکم بخش و نانم ده حلال
کام نا کامی ببخش، ای ذوالجلال!

... ..

شاهی در فقر بخشائی بما
از هدایت راه بنمائی بما (۲۵۸)

... ..

منت بی منتها، آن پاک را
کادمیت داد، مشتِ خاک را (۲۶۱)

... ..

توحيد ۽ مناجات جو اهو پخته رنگ، هن مثنويءَ جو
 خاصو آهي ۽ هيءَ سموري مثنوي، توحيد، مناجات، قدرتِ كامل
 جي نيرنگين، انساني عجز، خلقت جي طور طريقن، مذمتِ نفس
 ۽ شيطان، توفيق، دنيا طلبي ۽ انجي مذمت، سفرِ آخرت جي
 اسباب ۽ سامان متعلق، انسان جي ايجاد، شباب، طاعت، موت،
 يومِ الحشر وغيره جهڙن فلسفايانہ عنوانن تي نظم ڪئي وئي
 آهي. مثلاً - ”في العجايب قدرته“ - جي عنوان تحت چوي ٿو:

آفريند عالمي در دانه اي

دانم را سازد عمارت خانه اي

عالمي گنجاند، اندر بيضه اي

فام را سازد شفاي هيضه اي

بيض در تاري نحيف آويخته

زين تماشا غلغله انگيخته

کوه کيهان را، بموي بسته است

رشتهء فکر از ميان بگسسته است

خاک بر بنيادِ آب، انداخته

فصد بر يخ بسته بر پا ساخه (۲۶۲)

... ..

قطره آبي درد را، دريا کند

ذرهء خاكي صاف را، صحرا کند

گاه سازد خاکِ خشک، از قلزمي

گاه طوفاني زند، از شبنمي

قوت کرمی را دهد در جوفِ سنگ
 جایی جسمی میکند در رحم تنگ
 گه زمینِ ناره نوری میکشد
 گاه طوفان از تنوری میکشد
 ذره را مهر درخشان میکند
 سنگ را لعل بدخشان میکند
 جرعه را در صدف "در" میکند
 قطره را در شکم خور میکند
 مشت خاکی را بسطانی کشد
 بهتر از خورشید نورانی کند (۲۶۳)

...

...

...

"في عجز الانسان" - جي عنوان هيٺ لکي ٿو:-

این تماشا گاه را نظاره گان
 آمدیم از غیب، ما بیچارگان
 نی چو حیوان، از پی خواب آمدیم
 یاز بهر دانه و آب آمدیم
 ما نه حیوان، گرچه مرتع دلکشااست
 ما نه مرغان، گرچه خرمن پر نواست
 نی مکیم و گریه، گر مطبخ پر است
 نی مکس، هر چند خوانی پُر خور است

...

...

...

چند گردی گردِ هر آرزو و هوس
 گر بود در خانه کس، حرفی بس است

چون ندارم بینشِ نظاره‌گی
چيست جز آوارگی، بیچاره‌گی (۲۶۴)

...

...

...

هیچ تأثیری، نمی‌یابم بخود
همچو رشته، باز می‌تابم بخود

زان پَریشانی، چه حَظِ ساختی
زین جگر خواری ندارم راحتی
بر رگِ دل گرچه نشتر می‌زنم
بی ستون این سینه را و می‌کنم

گرشوم فرهاد، صد جو خون فشان
از لبِ شیرین، نمی‌یابم نشان

گاه مجنونِ بیابان می‌شوم
گاه مفتونِ خیابان می‌شوم

...

...

...

"في تفرج الاشيا -" ۛ چوي ٲو:-

نشاء باید، ۛی گلگشتِ باغ
تا در آید بوئی هرگل، در دماغ

نرگسي باید شناسا در بهار
تا شناسد، هرگلي را اعتبار (۲۶۵)

...

...

...

غنچِ گر گویاست در وصفِ صبا
باغ را بویاست، با صد مرجبا

لاله چون خونِ دلِ خود خورده است

نقشِ داغِ بندگی آورده است

سرو پکپا بسته، در طاعت میان

خِطِ آزادی، بکف دارد عیان

یاسمن شسته ز خود دستِ امید

یافت از ابرِ عنایت رو مفید (۲۶۵)

...

...

...

اهوئیء طرح سپینی گلن بوئن جو ذکر کندی، آخر ۾ چوي ٿو

۽ اهوئي حاصل مطلب آهي :

هر متاعي کاندرين بازار هست

بي قماش و قيمت و عيار هست

هنگر اندر جمله و نظاره گیر

خويشتن را، در همه بیچاره گیر (۲۶۷)

...

...

...

بين چند عنوانن جا بيت هن ريت آهن :

گر هنر نزدِ جهان اعلان بود

عیب من، کي از خدا، پنهان بود

جرم خود گر خفیه دارم از جهان

از خدائی خود، چسان دارم نهان؟ (۲۶۹)

...

....

...

آشنا با آشنا بودن خوش است

در پناهِ دوست آسودن خوش است

دشمنان را دوست، پندارم عبث

مانده ام پر لوث، در بندِ حدث

نفس و شیطان، دشمنانِ آدم اند
 بلکه دشمن پیشه‌گانِ عالم اند
 نفس نا بینا ست، شیطان قایدش
 هم عصا در کف، ز حرص زایدش
 ...

غافلَم من غول خرگوشم بخواب
 نفس چون گرگم، به بندِ اضطراب
 دیوِ روبه باز در مکر و حیل
 منتظر در پس بود، شیرِ اجل (۲۷۰)
 ...

”في حال الانسان وحرفة“ — پر آهي :

همچو تاجر آمدی، در این سرا
 ماجرا کم کن هُی بیع و شرا
 مایهء بی سود، در سودا مَباز
 غبن فاحش کرده از سودا مناز
 تا رواجی هست اندر سوق شوق
 نه متاعی خویش در معرض بذوق
 عجز را بفروش، رحمت را بَخَر
 فهم کن گر آدمی باشی نه خر (۲۷۱)
 ...

هئي هڪ عنوان هيٺ مناجات جي شعرن مان هي چند شعر
 قابل غور آهن :

هرچ خواهي در رضایش مضمير است
 هرچ جوئی در قضائ او در است

طالبانِ اوست مطلوبِ همه
 عاشقانِ اوست محبوبِ همه
 طالبِ حق فارغ است، از ما سوا
 طالبِ دنیا ست در قیدِ هوا
 سالکانِ مسلکِ عرفانِ رب^۳
 پا ز سر کردند، در راهِ طلب (۲۷۲)

...

...

...

”مقدمة العشق“ جي عنوان جا چند شعر آهن :
 هر يکي گوید که : هر روی عاشقم
 بر ثباتِ دعویٰ خود صادقم
 جمله مي نامند خود را عاشقان
 هر فریقِ کاذبان هر صادقم
 عشقِ شان! معلوم گردد آن گهي
 تا که بر معشوق مي يابد رهي
 تا کرا؟ معشوق دلداري کند
 تا کرا؟ محبوب غمخواري کند
 تا کرا؟ زینها، بسوئي خود کشد
 تا که؟ صهبائي وصالش ميچشد
 گرچه عاشق، کوشش دارد بخود
 تا کشش معشوق را نبود، چه سود؟ (۲۷۳)

...

...

...

چند ٻين عنوانن جا چونڊ شعر جيڪي مثنويءَ جي رنگ خواه
 شاعر جي ذهنن جي عڪاسي ڪن ٿا، هن ريت آهن :
 امشب و امروز چون دی، درگذار
 باش تا فردا چه آید پیشِ کار

باش تا این خوابِ غفلت بگذرد
 صبحِ صادق، پردهء شب، بر کُرد
 میشود پیدا قماشِ همگنان
 مایهء سود و زیان گردِ عیان (۲۷۴)

گر درین منزل مجاور بوده ای
 شب چو مهمانِ مسافر بوده ای
 راهِ خود سرکن، سرازِ غفلت بر آر
 زادِ خود بر گیر و رَو آزاد وار
 پا پیاده مانده ای، بی راحله
 دیر شد، کز تو گذشته قافله
 هر طرف غولان و صحرائی مهیب
 کاروان شد، مانده ای تنها غریب (۲۷۵)

روز و شب فریاد میدارد جرس
 کای تو! محمل بست و بشکن قفس
 گرتو دستک زن شدی، پس کاروان
 در پیسش البته خواهی شد روان

ما ز پیش از وقت، فکرِ کار خویش
 عاقبت نقلِ مکان داری، پیش (۲۷۶)

بر رخت دریا و خونریز است دشت

چونکه لاچار است، میباید گذشت (۲۷۶)

...

...

...

باغِ هستی را چو آمد نوبهار

سروِ خشکم چوب شد، بی جوئبار

جوئبارِ زندگانی طاعت است

مایهء عمر و جوانی طاعت است (۲۸۵)

...

...

...

رویِ هر خاک و جبینِ نیه، بر زمین

هر بُنِ موکن زبانِ ذکرِ هین

الغرض اینست وضعِ کاملان

کار و بارِ زمرهء صاحبِ دلان

...

...

...

نیکِ بختان، رختِ خود یکسو برند

از خدا دورانِ غمِ روزی خورند

عاشقانِ هر منبر و محرابِ عشق

فاسقانِ غرقِ آند، در گردابِ فسق

عاهدانِ جان را مُصْلا میکنند

ناکسانِ جان را مطْلا میکنند (۲۸۶)

...

...

...

پنهنجی دوستن و احباب و هم صحبت سنگتین سائین کی یاد

کندی چوی تُو:

هم نشینان رفته اند، از پیشِ من

هجر شان کرده منغص، عیشِ من

همدمان و همزبانان رفته اند

وز برم همخواه، تنها رفته اند (۲۸۸)

...

...

...

حیف حسرت را، بمن بگذاشتند

داغِ فرقت را، بدل بگماشتند

از کهن یاران، نشانی تازه ای

نیست غیر از داغ، بی اندازه ای

داغِ شان ناله مرا چون فاخه

کای عجب بی دوستان، و ساخته

سخت جانم، سنگ دل، غم دید ام

شور بختی، بیکسی شوریده ام

...

...

...

ای دریغا زمره یاران شدند

دوستاناران و وفا کاران شدند

بیکمان رفتند جانی دوستان

ماند زان گلها، تهی این بوستان

اینکه و هرسم نشانِ کیفِ حال

کس نمی گوید، ز کس حالِ مآل (۲۸۹)

...

...

...

”في بيان الموت و يوم الحشر“ — جي عنوان جا چند شعر هن ريت آهن :

چون ببندم رخت ازین مهمان سرا

تو سلامت بخش، ایمانِ مرا

چون کنم کوچ از سر این مرحله

دار همراهم ز رحمت قافلہ (۲۹۰)

... ..

ابر رحمت را بخاک من بیار

لاله و ریحان ز خاک من بر آر

... ..

اندران تنگی کم من باشم باه

سوی درگاه خودم بکشائی راه

... ..

جوئبار رحمتش نه درکنار

نوبهار مکرمت در آوی سپار (۲۹۲)

... ..

نشر عیب من مکن روز نشور

حشر جرم من مگردان یا غفور!

... ..

گر دران بازار باشم بی قماش

ده متاع رحمت ای فیض پاش!

... ..

عزت پیغمبرم سازی شفیع

زیر پائی حیدرم داری رفیع

... ..

با جمیع دوستانم جمع ساز

وز مکان دشمنانم دور باز (۲۹۳)

... ..

نعت جا چند شعر آهن :-

مصطفیٰ اول هم آخر مصطفیٰ

مصطفیٰ فخرِ مفاخر مصطفیٰ

جمله خوبان، سر فدایِ پائیِ او

آرزو مندانِ راه و رائیِ او

قبلهء پاکان، قدمگاهش بود

کعبهء آزادگان، راهش بود

لاله رویان، سرِ او را، سربها

همچو بلبل، برگلِ حسنشِ فدا (۲۹۸)

...

...

...

از ازل گر دفتری، انشاکنم

تا ابد گر قصّہ ای، املا کنم

هر سرِ مو صد زبان سازم بُنان

شمّه نتوانم بیان سازم از آن (۲۹۹)

...

...

...

ڪتاب جي باري ۾ لکي ٿو:-

”حرز ایمان“ است، نامِ این کتاب

کآمد از غیب، این کتاب را خطاب

...

...

...

نامِ پیغمبر، شفیع آورده ام

اجر بخشائی که محنت برده ام

گر بدم ورنیک باشم، از توام

از درِ رحمت کجا دیگر روم (۳۰۸)

...

...

...

کن قبولم این کتاب و داستان

چون تبسم کرده ام بر راستان

... ..

جملگی در راه حق، حق جو شدند

در سخن بازی، حکایت گو شدند

... ..

در سخن تبعیّت ایشان کنم

لیک عکس-مطلب خویشان کنم

... ..

مطلب من، محض توحید خداست

مقصد من، خاصه تذکیر خداست

... ..

از رسالاتی، که طبع من سرشت

"حرز ایمان" این بود، هفتم بهشت

... ..

هر بهشتی را، بوزنی پیروی است

این به بحرِ مثنویِ مولوی است (۲۰۹)

... ..

کس همی گوید: در و سرق در است

یعنی استخراج و اخذ از دیگر است

کس همی گوید: که این طرز کلام

از تو نبود، دیگرش داده نظام

کس همی گوید: که از نظمِ دگر

یاد کرده چند شعری معتبر

... ..

هر چه دارم از عطائی ایزدِ یست
 محض یمن و لطف و فضلِ احمدِ یست
 در پسِ آینه طوطی منطقم
 هست استادِ ازل چون مشفقم
 هر چه او گوید بگوا گویم عیان
 ورنه نتوانم کنم حرفی بیان

نز کسی دزدیده، نز کس خوانده ام
 این گهر از بحرِ دل، افشانده ام
 من بحق^۳ حق، همین خوانم حلف
 بنده خاین نیست از قولِ سلف
 یا ز کس مشقِ کتابت کرده ام
 نفسِ خود را احتسابت کرده ام
 هر چه تعلیم ز حکمت داده اند
 هر دری کان، بر رخم افشانده اند

من بآن اندازه ره میروم
 یا براهِ راست، یا کج میروم (۳۱۰)

مثنوی بحرالعرفان ۶ نعت جو جیکو رنگ آهی اهو
 ساکیوئی هن مثنوی^۴ ۶ پن اختیار کیو ویو آهی. مثلاً
 بحرالعرفان ۶ آهی :

مصطفیٰ صبح نبوت صافی

مصطفیٰ، در دو جهانم، کافی

(۲۳۴-۲۳۲)

”حرز الایمان“ ۾ اهاڻي ساڳي طرز هن طرح ادا ڪئي وئي آهي:-

مصطفیٰ صاحب نصابِ فاتح

مصطفیٰ صاحب ڪتابِ فاتح

... ..

مصطفیٰ سرمايهء خير و نجات

مصطفیٰ پرايهء حسنِ صفات

(۲۹۶-۲۹۵)

هن مجموعي ۾ ”ڪنز الاحسان“ وڏي مثنوي آهي ۽ انکان به طويل مثنوي ”حرز الایمان“ آهي. پهرين ۵۵ صفحن تي ۽ ٻوئين ۶۵ صفحن تي آهي. باقي ٻيون سڀئي مثنويون مختصر آهن.

۸- مثنوي عجز و نیاز

تصنيف جو سال ڏنل ڪونه آهي، البتہ تصحيح جي تاريخ ڏهين جمادي الاخر سنہ ۱۱۱۷ھ ثبت ڪئي وئي آهي، جنهن جو اظهار دستوري طرح عطاءِ مثنويءَ جي اختتامِي شعرن ۾ ڪيو آهي. اها نظر ثاني ”مثنوي حرز الایمان“ کان ئي مهينا پوءِ ڪري، مجموعي جي ترتيب ۾ انکي آخر ۾ جاءِ ڏني وئي آهي. اهو معڪن ئي سگهي ٿو ته منظوم ڪرڻ جو سال به اهو ئي ساڳو ۱۱۱۷ھ هجي.

اهو وقت هيو، جڏهن هندوستان جي تيموري سلطنت جي،
 جنهن جي تسلط هيٺ سنڌ ڪي رهي، هڪ صدي کان به ارڙهن
 ورهه مٿي گذري چڪا هئا. — آخري مضبوط ۽ مستحڪم تاجور،
 حضرت محي الدين اورنگ زيب عالمگير غازي عليه رحمة جي
 حياتيءَ ۾ باقي اچي پنج مهينا کن بچيا هئا. پاڻ انهيءَ وقت
 دکن طرف هيو. بيانوي ورهن جي طويل ۽ لڳاتار جدوجهد
 واري نجهرائيندڙ زندگيءَ کان ٽڪجي، چڪنا چور ٿي، بلڪ
 سچ چئجي ته از خود پيزار ٿي، احمد ننگر کان جنهن جي قيام
 کي هو پاڻ ئي ”ختم السفر“ (۱) سمجهي، مايوسيءَ جو اظهار
 ڪري چڪو هيو — دهليءَ طرف کوچ ڪري ٿي رهيو هيو جو،
 اوچتو بيمار ٿي پيو. بيماري وڻي طاقت وٺندي، ۽ هن برصغير جي
 عظيم تاجدار کي — جنهن بقول جعفر زل دکن ۾ ”ڪلهلي“ (۲)
 وجهي ڇڏي هئي — وڻي زير ڪندي، جهوريندي، نهوڙيندي،
 ناس ڪندي ۽ زارو نزار ڪندي. نتيجو نيٺ اهو نڪتو، جو
 جنهن سفر جو آغاز، هو پاڻ پنهنجي مرضي مطابق ڪرڻ وارو
 هيو، انجو آغاز ۽ اختتام ته بهرحال ٿيو، پر هن ڪائنات جي
 حقيقي حاڪم جي فرمان ڏيڻ مطابق، انجي مهار سڙي وڻي
 ۽ زندگيءَ جي قافلي جو رخ حضرت شاه جهان آباد کان ڦري،
 حضرت عدم آباد طرف ٿي پيو، جتان جو ويل، وري ورنڊو

(۱) تبصرة الناظرين (قلمي) از سيد محمد بلگراي ابن مير عبدالجليل
 بلگرامي -

(۲) زهي شاه اورنگ دهانگ بلي که در ملک دکن پڑی کلهلي

ڪنهن ڪو نه ڏٺو، جيئن شاه فرمايو آهي :-

نه خبر نه خواب، نڪو اوڻي آيو

هتي جو هيت ڪهين، ڏٺو ڪو نه جواب

هميرن حساب، ڪهه ڄاڻان، ڪين ٿيو.

هيءَ مثنويءَ غالباً عطا جي آخري مثنوي آهي، هين کان پوءِ مرڪزي سلطنت ۾ عالمگير جي فوت ٿيڻ شرط زوال اچي ويو، ۽ ٿوري وقت اندر ئي سنڌ تان مغلن جو اثر زائل ٿيڻ شروع ٿيو. انحطاط سبب مرڪز ۾ تخت نيشيءَ لاءِ وارثن ۾ جيئن جيئن ويون خون خرايون وڌنديون، تيئن تيئن ٺٽي جي مغل ڪارندن جا ويا پير پٽيءَ تان نڪرندا. هڪ مٿان ٻيو ٿي آيو، هڪ چارج ڪانه ٿي ڇڏي ته ٻئي اچي ساڻس جنگ ٿي جوئي. جنهن ڪري، شهر مٿان سوين صعوبتون ۽ مصيبتون نازل ٿيون، ۽ صورت حال جيڪورخ ۽ روپ اختيار ڪيو، تنهن اسانجي شاعر ڪسي، ڪيترن نون شهر آڻيون لکڻ تي مجبور ڪيو، جن جي ابتدا، هو گذريل صديءَ جي آخر کان ٿي ڪري چڪو هيو. علاوه ازين اهو ئي آهوسال (۱۱۱۸ھ) آهي جنهن ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي سنڌ جي آزادي جو عزم ۽ ارادو ڪري، اندرون اندر تحريڪ کي زور وٺائڻ جي ابتدا ڪئي ۽ پروگرام مطابق جيئن جيئن ويو مرڪزي خزانو

لال ڪنور (۱) ۽ انجي ميراثن، دهلارن ۽ ڌوڪڙن تي صرف ٿيندو، ٽئين ٽئين ميان صاحب في الحال ويو سنڌ جي سر زمين کي مغلن کان ٺيڪي تي ڇڏائيندو.

(۱) مغل سلطنت جو زوال اوچتو حادثو يا ناگهاني واقعو ڪونه آهي، در حقيقت انجي ابتدا شاهه جهان جي آخري زماني کان ئي شروع ٿي چڪي هئي جنهن وقت شاهجهان جي شهزادن ۾ تخت ۽ تاج لاءِ هڪ ٻئي خلاف سازشون شروع ٿيون ۽ مسلسل ڪاٺ ڪهاڙا ڪجيا، جنهن ملڪ جي اقتصادي حالت ۽ ملڪي استحڪام جي بنيادن کي صفا ڌوڏي رکيو. ”بهشتي“ شيرازيءَ جي مثنوي ”آشوب نامه هندوستان“ (مطبوعه نولڪشور ۱۸۸۳ع) يا انهيءَ دور جي ٻين ڪيترن ڪتابن منجهان ان تي روشني پئجي سگهي ٿي. بادشاهت بعد عالمگير جو پنهنجو سڄو زور دکن تي صرف ٿيو، جڏهن فوت ٿيو ته اها ئي ساڳي جنگ وجدل سندس پنهنجن شهزادن ۾ به شروع ٿي وئي، جنهنجو مثال پهريون ئي شاهجهاني دور ۾ هي بر صغير ڏسي چڪو هيو. ڪيئي جا ڪيتا عالمگير جي اولاد اهڙا ڏنا جو واقعن پڙهندي لونءَ لونءَ ڪانڊارجي وڃي ٿي. پهرين به وره بهادر شاه پاٿرن جو خون، پاڻيءَ وانگر وهايو، اهڙي غارتگري فتنا ۽ فساد ٿيا ۽ اٿيا جو هڪ مهيني تائين بادشاه جو لاش پٽ تي پيو رهيو، نه گور نه ڪفن، ڪنهن کي ڪاڻ ڪا نه پئي جو سار سنڀار لهي ۽ مٽي جو مڙهه ڪٿي منزل پيڙو ڪري. محمد شاه رنگيلي جون رنگ رليون، اڌم ٻائي نچئيءَ جو اوج ۽ اقبال، نادر جي نادر شاهي، احمد شاه جي دربار ۾ عورتن جو راج، خاصخيلن ۽ خواجه سرائن جي هڪندي پڄندي، گڏن ۽ گڏين جي شادين تي لڪ لتائي ڇڏڻ، احمد شاه ابداليءَ جي آفت، اهي سڀ ته گهڻو پوءِ جا قصا ۽ واقعا آهن، ليڪن لال ڪنور جي ڪهاڻي ته خود عطا جي ئي زندگيءَ

عطا جي شهر آشوبن مان پڻ اهوئي حال ۽ احوال، رنگ ۽ روپ معلوم ٿئي ٿو، جيڪو انهيءَ دور واريءَ دهليءَ ۾، اشرف گرديءَ ۽ طوائف الملوڪيءَ جو هيٺو، يعني ٺٽي ۾

بلڪ مثنوين جي مجموعي تيار ڪرڻ کان چند ئي سالن بعد جو معاملو ۽ مذڪور آهي. اها بازاري عورت جهاندار شاه (۱۱۲۴ھ) جي سریت هئي. ”امتياز محل“ جو لقب حاصل ڪري، ممتاز محل جي رنگ محل ۾ راج ڪرڻ لڳي. ۱۱۱۸ ۾ عالمگير انتقال ڪيو، ۱۱۲۴ تائين ٽي بادشاه ٿيا، چوٿون اهو جهاندار شاه. هيءُ جنهن جي زماني ۾ لال ڪنور جي اشاري تي، رذيل ۽ ذليل ماڻهن کي اهڙو عروج حاصل ٿيو، جو ڪهنجي چواڻيءَ ”باز جي آڪيري ۾ ڇپرو، ۽ بلبل جي مسند تي ڪارو ڪانءُ اچي ويٺو.“ (هادي ڪامگار خان - حاتم - سودا) سڀئي اميرين ۽ مڙئي عهدا صوبداريون ۽ سرحدون، ميرائن مڙن جي سپرد ٿيون. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ لطيفو تاريخي واقعي جي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. لال ڪنور جي ٽن ڀائرن کي قسمت خان، نامدار خان ۽ خانه زاد خان جا خطاب مليا. جنهن وقت ميرائن ۽ گوڀن کي صوبن جون اميرين عنايت ٿيون انوقت نعمت خان ميرائيءَ کي به ملتان جي صوبيداري ملي ۽ فرمان جاري ڪرڻ لاءِ وزير اعظم ذوالفقار خان کي حڪم ٿيو. وزير پرواني جي اجراڪان پهريون، دستوري تحفي پيش ڪرڻ لاءِ هڪ هزار ستارن آڻڻ جو شرط وڌو. انهيءَ طرز کي نعمت خان سچ سمجهي هڪ هزار جي بجاءِ ٻه سو ستار آڻي پيش ڪيون. انکان پوءِ به جڏهن فرمان نڪرڻ ۾ دير پئي ته نعمت خان وري اچي پڇيو، ليڪن وزير اعظم هر حالت ۾ تعداد پوري ڪرڻ تي اصرار ڪيو. چغلي شاهي گوش گذار ٿي، وزير حاضر ٿيو، پڇا ڪرڻ تي جيڪي چار لفظ وزير اعظم ”طل سبحانيءَ“ جي حضور ۾ ڪورنش بجا آڻيندي عرض ڪيا، اهي انهيءَ

اشرافن جي ڀستي، خاندانن جو زوال، اقتصادي ۽ انتظامي زبوني ۽ بد نظمي، حاڪمن جي ڪڇ روي، ڪمين ۽ بازاری ماڻهن جي بلند اقباليءَ عطا جي پنهنجي زندگي خود شروع کان آخر

دور جي مغل حڪمداريءَ جي حقيقي تصوير اسان جي سامهون آڻن ٿا. بادشاهه فرمايو: ايترن سارن گڏ ڪرڻ جي ضرورت؟ ذوالفقار خان عرض ڪيو: جهان پناه! جڏهن گوين لنگهن ميرائن ۽ طبليجن کي صوبن جون صاحبيون ملڻ شروع ٿيون آهن ته اصل اميرن ۽ پشت وارن اشرافن لاءِ سواءِ هن جي ٻيو ڪهڙو چارو وڃي بچيو آهي ته آهي پنهنجون تلوارون مياڻ ۾ وجهي، ڍالن کي ڪپاڙ خانن ۾ اچلي، ويهي ستار سڪن ۽ وڃائن؟ جڏهن ڇڏا ڇڏا! انهيءَ ڪري ايترن سارن ستارن گڏ ڪرڻ جي ضرورت پيش آئي آهي — سودا جي هڪ شهر آشوب ۾ تلوار ۽ ڍال جي سلسلي ۾ هڪ مصرعو نهايت ئي دلچسپ آيل آهي، جنهن مان انهيءَ زوال واري دور جي ساهي زادن جي مفلوڪه الحاليءَ جو اندازو ٿئي ٿو:

شمشير جو گهر ۾ تو، سپر بنڻي ڪي ڀاڻ ۾.

جهاندار کانپوءِ فرخ سير تخت نشين ٿيو. انجي دور ۾ اقتصادي زبون حاليءَ جو نقشو جعفر زئل پنهنجي هڪ شعر ۾ چٽيو آهي، جيڪو هن، چيو ته مزاحاً آهي ليڪن، خزاني جي خالي هجڻ واري حقيقت ۽ نا مرد بادشاهه جي زبون حاليءَ واريءَ ڪيفيت کي ظاهر ڪري ٿو:

سکر زد ٻر گندم و موڻهو مٿر بادشاهه پشه ڪش، فرخ سير

ساڳي ئي دور جي بد انتظامي، سازشن، ۽ بري ڀلي جي تميز نڪري وڃڻ تي جعفر هڪ ٻيو دلچسپ شعر چيو آهي:

جعفرا زود ازين شهر بدر رو، ورنه

ریش تو نیز بگیرند، دهرًا دهرًا بزند

تائين هڪ مڪمل شهر آشوب جي حيثيت رکي ٿي. تنهن ڪري، ملڪي زوال شهر جي ابتريءَ ۽ خود انهن سببن ڪري، سندس پنهنجي مجموعي حيات جي پريشان ٿيل شيرازي، جيئن هنجي سموري ڪلام کي متاثر ڪيو آهي، تنهن، مثنوي جي هن مجموعي جي پڻ ڪنهن به هڪ مثنويءَ مان خوشيءَ ۽ خوشمزاجيءَ جي هير يا هواءِ محسوس ڪا نه ٿي ٿئي.

سندس هيءَ آخري ۽ ائين مثنوي ”عجزو نياز“ جنهن کي هنن زلالي خوانساريءَ (۶-۱۰۲۴ هـ) جي مثنوي ”محمود و اياز“ جي بحر ۾ لکيو آهي (۱)، انمان به ساڳي قنوطيت ۽ ساڳي فراريت ۽ مايوسي پئي آڏ مان ڏيو ٻاهر نڪري.

شاعر پنهنجي گرد و پيش کان متاثر نه ٿئي، ۽ انجو تاثر پنهنجي شعر ۾ نه آئي؟ اهو صحيح معنيٰ ۾ شاعر ئي نه آهي. عطا شاعر هيو، ۽ سخت حساس شاعر هيو، تڪ بند نه هيو، ۽ نه قافيه پيما. تنهن ڪري انهيءَ دور ۾ ٿئي خواه سنڌ ۾ جيڪي وهيو واپريو ٿي انجي چٽنگ ۽ چواتي، سندس دل ۽

(۱) شاه اسماعيل ڪبير جي درباري ملڪ الشعرا زلالي خوانساريءَ اها مثنوي ۱۰۰۱ هـ ۾ نظم ڪرڻ شروع ڪئي ۽ موت (۱۰۲۳ هـ) کان ٿورو اڳهه انکي پورو ڪيائين. سندس خمس مان زياده تر انهيءَ مثنويءَ کي شهرت نصيب ٿي، مثنويءَ جو پهريون شعر آهي:

بنامِ آنڪه محمودش اياز است غمش بـتـخانـه نازو نياز است
اها ساڳي بحر نظاميءَ جي خسرو شيرين، جاميءَ جي يوسف زليخا ۽ خود هن ئي مجموعي ۾ عطا جي ”ڪنزالاحسان“ جي آهي. دوبارو ساڳي بحر کي اختيار ڪرڻ جو اظهار هن آخر ۾ پڻ ڪيو آهي.

جسم ۾ اثر نه ڪري سگهيو ٿي. اهو ئي سبب آهي جو هن جيڪي به مثنويون جوڙيون آهن، انهن ۾ عشقي قصا ۽ ڪهاڻيون، تفريحي داستان، يا اهڙيون ڳالهائون ڪونه، انديون آهن، جيڪي فقط وندر واسطي هجن. هر مثنويءَ ۾ دنيا کان بيزاري موجود آهي، معلوم اهو ئي پيو ٿئي ته زندگي محض زندان آهي، جنهن ۾ سندس روح بند پيو آهي، جلد از جلد رهائي حاصل ڪرڻ، ۽ ابدي دنيا ۾ آرام آسائش ماڻڻ لاءِ، مناجات حمد ۽ نعت جي عنوان هيٺ، مثنوين ڪي هن، جدوجهد جو ذريعو بڻايو آهي.

مثنوي ”عجز و نياز“ به انهيءَ رنگ ۾ رتل آهي. پنهنجي زبونيءَ زبون حاليءَ ۽ بي ثمريءَ تي ڳوڙها وهائيندي بخشش جا عفو جا احسان ۽ اڪرام جا معروضا، مختلف صورتن ۾ پيش ڪري ٿو.

هن مثنويءَ ۾ پنهنجي والدين جو ذڪر، تعليم جي نا مڪمل هجڻ تي افسوس ۽ سترڪان مٿي عمر پهچڻ جو پڻ مذڪور ڪيو ويو آهي. عام رنگ معلوم ڪرڻ لاءِ ڪي ڪي شعر هن هيٺ ڏجن ٿا :-

خدايا هستيم، حادث نبوده است

کسی بر خلقتم، باعث نبوده است

ترا يروائی خلق من، نبوده

سرا پروائی جان و تن، نبوده

ز هستی بیخبر افتاده بودم
 ز مردن زیستن، آزاده بودم
 ...

نبر سر داشتم، بارِ امانت
 که فارغ بودم از اخذ و امانت
 نه از من بر دلی بود است باری
 نخود باکس مرا بوده است کاری
 نه استغنا بدم نی احتیاجی
 نه دردی داشت استم نی علاجی
 که بودم الغرض ناچیز لا شی
 مختلص از تموز و ایمن از دی

ز دی بیخود، هم از امروز و فردا
 بدم القصه معدوم و نه پیدا

تو ام از غیب، کردی آفرینش
 ز دانش بهره ام دادی و بینش

مرا از بیخودی هشیار کردی
 تو از خواب عدم بیدار کردی

بسر گردش، بعالم پا نهادم
 نه امّا پائی خود، برجا نهادم (۳۲۱)

...

...

...

چو چشم از خوابِ نا بودی، کشادم
 به تیه گمراهی، سردر نهادم

بتن بر ره، بنفس از راه گمراه
ازین آواره گیها حاش لله

... ..

پدر در کار خود، رخت از جهان برد
ز رحمِ مادری پستان بیفسرد
لبم از شیر، تر ناکرده گم شد
آہم نشنیده گفتارم، چو صم شد
غرض کز، آب و آم، یادی ندارم
ز ابجد نقش، دلشادی ندارم (۳۲۲)

... ..

رخم نا دیده، رخ بر رخ نهادند
بخاکِ تنگی و تیره، وا فتادند
مرا از حالِ شان، آگاهی نی
مرا از خود، بجز گمراهی نی
بگفتند: ای خدا! اولادِ مان ده
ز بد اولادِ مان، امن و امان ده
بدرگاهِ تو، میبودند سائل
ز قرآن و ز پیغمبر و سائل
گذشته عمرِ سان ز آمید واری
همیشه در تمنّا آه و زاری
همین گفتند: یا رب وقتِ پیری
بفرزدان، تو مارا دستگیری

تو از احسان، شان اولاد دادی
 بفرمان از سائلک عبادی
 همه اولاد شان، بوده است مقبول
 چو من مردود، کی بوده است ماحول

... ..

پدر هر روئی من آسوده گشته
 ولی چون در فنا فرسوده گشته
 ندیده کار و کردارم تمامی
 ملامت دار عاصی از غلامی

... ..

نه ننگ از نام، نی شرم قبيله
 بجز فضلت نمیدارم وسیله (۳۲۳)

... ..

خدا وندا تو بخشا، عاقبت خیر
 در اول خیر وهم در خاتمت خیر
 ندانم کز کجا اندر کجایم
 ازین آمد شدن چه وا کشایم
 نمی دانم که در دامی افتادم
 سر بیسود، در سودا نهادم
 کجا بودم؟ کجا من آمد استم؟
 قرار از کف، سکون هاشد ز دستم
 ز آسایش، که در نابود بوده
 روان رازی، و تن خوشنود بوده

نبوده بارِ سر، بر گردنِ تن
 نبوده جان، چنین آشفته از من
 نه برتن مهر، نی بر جان است رحم
 ز دردِ استخوان، خون است لحم (۳۲۵)

... ..

چه حاجت بود اوجِ کبریا را
 اگر نآوردی، این آب و هوا را
 نبوده احتیاجی خلق، حق را
 چه حاجت وضعِ این نظم و نسق را
 مگر، از محض قدرت آفریده
 جهانی پُر عجائب برکشیده (۳۲۶)

... ..

بکلکِ صنع، نقشِ خلق بسته
 مبارک منظری، طرحِ خجسته
 بعالم کرد پیدای آنچه بائست
 بهریک، داد هر چیزی که شائست
 که چندین نغمه ها بهرِ اثر هاست
 که چندین رنگها، بهرِ تماشا ست
 خرد در کارِ او، حیران و عاجز
 بتحمیدِ صفاتِ اوست فائز (۳۲۷)

... ..

من و ما، گفتن اینجا، کفر باشد
 که غیرتِ چهرهء جان میخراشد (۳۲۸)

... ..

اگر فضلت بنام من نبودى
 کلام تو بکام من نبودى
 چو قرآن بر زبان تکرار دارم
 یقین دارم که سازى رستگارم
 پدر در کار من کوشش نمودى
 بعزم حفظ من، جوشش نمودى
 جد امجد بکار من نیامد
 اثر از سعى پیرامن نیامد
 بعمری جز و کش بودم بکتاب
 نگشتم از زلال علم سیراب
 بطفلى چندگه، تدریس کردم
 ز کسب ارث خود، حاصل نبردم
 ز فاضل فرق باشد تا به فاضل
 ز خواندن هاى من، تحصیل حاصل
 گذر کردند از من نیک خواهان
 مجازى ظاهرى پشت و پناهان
 یتیم و زار و بیگس مانده بودم
 گران بودست بر خویشان وجودم
 ...
 بر آمد سالها، احوالها شد
 بشعر و شاعری اقوالها شد
 بنام شاعری شهرت گرفتم
 اگر چه جز درت، راهی نرفتم

گدائی ها نکردم، جز در تو
 ندارم غیر ذاتِ اکبرِ تو
 ز طفلی تا جوانیها، هزاران
 خیزانها را رساندم تا بهاران
 ولی در حبسِ غفلت بگذراندم
 بکاری کان بکار آید، نراندم (۳۲۹)

...

...

...

مثنی شعرن ۱۸ پنهنجی تعلیم، شاعریء ۶ ذاتی حالات جی
 کن پهلوتن دانهن اشارو کندي انهيء سلسلي جی آخر ۱۸
 پنهنجی عمر متعلق چویقو ته ۷۰ - ۸۰ جی درمیان پهتو آهیان
 لیکن جیکی کیم، سو سچی بی سود ۶ رائگان :

میان عین وفا (۱) مرکب رساندم
 ولی، از مرکبی برجا نراندم
 درین مدت که در غفلت بسر شد
 بسا مشقِ خیالاتِ هنر شد
 نوشتم نا مهائی محنت اندود
 سرشتم نافه هائی راحت آمود
 ازان جنسی که در ظرفم نهادی
 شمیمش در مشامِ خلق دادی
 ولی، کاریکه میشاید، نکردم
 بخود نفع آنچه میباید، نکردم

ز نظم و نثر ها شد دسته دسته

ولی از بر خود نقشی نه بسته (۲۳۰)

...

...

...

پنهنجی پوژ هائپ جو تذکرو هن ریت کریو:

گریزد دیو، از حفاظ قرآن

ز من دفعش نما، بالحق فرقان

...

درین وقت خمول و ضعف پیری

بتذکیری ز عجزم دست گیری

ز مشکم رنگ کافوری بر آمد

سمن بر روئی سوسن می خرامد

سفیدی سر زد از نیلی پلاسم

خط بیضا زد از اسود لباسم (۳۳۱)

...

...

...

حضور جن جی نعت لاء هن مشنویء ۾ نئون رنگ اختیار

کیو ویو آھی، هن کان اڳین ٻن مشنوین ۾ انداز بیان اور آھی (۱).

مثلاً :-

بحق تاجِ فخر فرق آدم

بحق اصل فرعش جمله عالم

بحق قبل گاه حق پرستان

پناه جمله هشیار مستان

...

...

...

بحقِ قوتِ جانِ نزاران
بحقِ باغِ هستی را بهاران

... ..

بحقِ رهنمائی ملکِ هستی
طقیلش جملهء بالا و پستی
بحقِ آبرویی جمله پاکان

بحقِ شرحِ صدرِ دردِ ناکان

... ..

بآن مسجودِ سیار و ثوابت
بباغِ فاستقم آن سروِ ثابت

... ..

بآن محرمِ حریمِ قاب و قوسین
سپهدارِ رسلِ سلطانِ ثقلین

بآن کز دینِ او، دلهاست پُر نور

بآن کز شرعِ او آفاقِ معمور

بآن کز دعوتش جا نهانست مقبول

بآن کز ملتش فیض است مبذول

... ..

پنهنجی نجات ۽ بخشش لاءِ حضور جن جو واسطو وجهندی
انهيءَ انداز ۾ هن کيئي شعر چيا آهن (۱)

مثنوي ”کنز الاحسان“ واري بحر کسي دوبارو مثنوي
”عجز و نیاز“ لاءِ اختيار ڪرڻ جو اعتراف، مثنويءَ جي آخر ۾
هيٺين طرح ڪيو ويو آهي :-

بهشتِ هشت، طبعِ من نوشت است
کز آنها، آخراين هشتم بهشت است

... ..

نمود اين نامه در بحرِ مکرر
که بحرِ مثنوی ها هفت پیکر
کنون اين بحر، در وزنِ مثناست
موافق نامهء "يوسف زليخا" ست

... ..

تصنيف ۽ تصحيح جي سلسلي جا شعر، هي آهن :-

بتاريخِ الف باقاف و يا زاء

هزار و صد بهفده داشت احصاء

۾ عشرين جمادالآخرين بود

ڪم اين تاليف راتصحيح بنمود

تصحيح جي تاريخ "بجنات المثنى" مان ڪڍي وئي آهي :-

۾ تصحيحش چنين تاريخ روشن

خرد ڪفته : بجنات المثنى (۱)

زهي نامه، زهي تاريخِ زيبا

ڪم از غيب آمد، اسمِ بامسمى (۳۴۰)

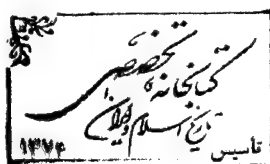
انهي ۽ بعد ۾ ئي عنوان، عفو ۽ مناجات جا سٽي، پوءِ مثنويءَ

کي پورو ڪيو اٿائين.

عطا جڏهن، مثنوين جو زير بحث مجموعو، "هشت بهشت"

جي عنوان سان راس ڪيو، انهيءَ وقت ٺٽي مان احمد يار

خان يڪتا اڃان تبديل ڪو نه ٿيو هيو. ٺٽي جو جليل القدر عالم ۽ يگانءِ روزگار مصنف، علامه مخدوم محمد هاشم (۱۱۷۴-۱۱۸۴ هـ) چوڏهن ورهن جي ڄمار (تولد ۱۰- ربيع الاول ۱۱۰۴) ۾ هيو، شايد اڃان سنهاريءَ جي ريك به ڪانه ٿي هوندس، البته سندس والد مرحوم و مغفور، مخدوم عبدالغفور کي سو جهان ڇڏي پنج وره کن (۱۱۱۳-۲ هـ) ٿي چڪا هئا. اهڙيءَ ريت ساڳي ئي شهر يعني حضرت ننگر ٺٽي جو ٻيو ذهين عالم ۽ شاعر شهير، علامه مخدوم محمد معين (۱۱۶۱-۱۱۷۱ هـ) بالجتيءَ کان ٽي آغاز شباب جي پهرين ڏاڪي تي مس پهتو هوندو، عطا جي پاڻي کان به بلند ۽ ساڳي ئي شهر جو ٻيو جامع الصفات شاعر، محسن ٺٽوي (۱۱۶۳-۱۱۷۳ هـ) به انهيءَ ئي ٺٽي جو معاصر ۽ ساٿ سنگت وارو هيو. انهيءَ ڀلاري شهر جي رهاڪوءَ ۽ سڄيءَ سنڌ جي سونه، ۽ سوڀيا کي اجاريندڙ مصنف، يگاني مورخ ۽ پرگو شاعر مير علي شير قانع جي ڄمڻ ۾، اگرچ ٻاويهه وره (۱۱۷۰ هـ) اڃان دير هئي، ليڪن انجو والد ماجد مير سيد عزت الله (۱۱۶۱-۱۱۷۱ هـ) انهيءَ ساڳي ئي تور ۽ ٺهيءَ مان هيو. انهن سڀني ڳالهين کان به وڌيڪ، اها ئي ڀاڱ ڀري ٻارهن صدي هئي جنهن، اڏائي سو ورهن جي ڌاري تسلط ڪان سنڌ کي ٻاهر ڪڍي، مهراڻ جي ماڻهريءَ ۾ هڪ دفعو وري روح کي راحت رسائيندڙ، آزاديءَ جي هير گهلائي، جنهن هتانجي سڪوت سڪتي ۽ قنوط کي شگفتگيءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ازانسواءِ اها ئي آها يادگار صدي آهي جنهن، شاه عبداللطيف

جهڙي لافانسي ۽ عظيم شاعر کي جنم ڏنو،
 جنهن وطنيت جي زبون ٿيل بنيادن کي نئين سر
 آساري، اڳتي هلي انهن تي حب الوطنيءَ جي مستحڪم عمارت
 آڏي استوار ڪئي. ان سڳوري سائينءَ جي عمر ٻه، انهن مشنوين
 جي تڪميل وقت، ڪم و بيش سترهن ارڙهن سالن جي هوندي.
 بلڪ ائين ڪئي چئجي ته شاه لطيف خواه مٿيان سڀئي سڀاڳا جن
 سنڌ جي علمي ناموس ۽ ننگ جي اڳتي هلي پاسباني ڪئي-
 انوقت ڳيرو جوان هو، آسري ۽ نسري رهيا رهيا هوا جو، عطا
 ستراسيءَ جي مابين پهچي پنهنجي ”هشت بهشت“ کي پڄاڻيءَ
 تي رسائي، سنڌ جي فارسي ادبيات جي تاريخ ۾ هڪ دائمي
 يادگار ۽ پائدار نشان قائم ڪري ڇڏيو.

عطا جو احوال

‘هشت بهشت‘ جي هن مجموعي ۾، مثنوي ‘کنز الاحسان‘ عطا جي مڙني مثنوين مان هڪ حد تائين هن ڪري اهم آهي جو ان ۾، مصنف پنهنجي گهراڻي ۽ پنهنجي ذاتي احوال ۽ سوانح تي ڪي قدر روشني وڌي آهي، پر افسوس جو سوانح جي ڪن ڪڙن ۾ هن ايترو مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو آهي، جو ڪيترا معاملو بجاءِ صاف ٿيڻ جي پڙهندڙ لاءِ التو مسئلا بڻجي پيا آهن. ايستائين جو، سن ۽ سال سواءِ سوچ ۽ احتياط جي قطعي هڪ ٻئي جي ابتڙ ڏئي اسان لاءِ مشڪل ڪري ڇڏيو اٿائين ته بيان ڪيل سالن جي آڌار تي عطا جي ڏاڏي والد بلڪل خود سندس پنهنجي تولد، وفات، عمر يا زماني جو صحيح تعين ڪري سگهون.

مثنويءَ جي آخر ۾ جتي تصنيف ۽ تصحيح جو سال ڄاڻايو ويو آهي، اتي لکي ٿو ته :-

ز احوالِ سلف، و ز حالِ مسكين
حكاياتيست، در ضمنِ مضامين

’احوال سلف‘ ۽ ’حال مسڪين‘ جي سلسلي ۾ جيڪي حادثا ۽ حڪايتون بيان ڪيون ويون آهن، انهن مان اجهو هن ريت سندس زندگيءَ جو داستان تيار ٿي سگهيو آهي.

عطا جا وڏا :- عطا اهو ڪو نه لکيو آهي ته سندس وڏا اصلاً ڪٿان جا ۽ نسلاً ڪير هئا؟ ڪڏهن ۽ ڪهڙي ملڪ يا شهر مان لڏ ڪئي اچي ٿي، لڏاءُ فقط اشارتاً چيو اٿائين ته :-

بِحَمْدِ اللَّهِ! ڪه جڏر بنده معذور

به تنه گشت وارد، از ره دور (۵۸)

از ره دور مان اها مراد وٺڻ ته ٿئي جي پس گردائيءَ يا خود سنڌ مان ”جڏر بنده“ لڏي ٿي آيو، بظاهر قرين قياس نه ٿيندو. ’ره دور‘ جو مطلب اهو ئي ٿي سگهي ٿو ته ٻاهرين ڪنهن ملڪ يا علاقي مان هلي اچي ٿي ۾ مقيم ٿيو. علاوه ازين ’جڏر بنده‘ مان اهو به سمجهڻ نه ڪپي ته عطا جو ڏاڏو ٿئي آيو، بلڪ ضرورت شعريءَ سبب ’جڏر بنده‘ کي هن ”جڏر اعلى“ جي معنى ۾ استعمال ڪيو آهي ڇاڪاڻ ته، اڳتي هلي عطا، اَبَرِ جد (پڙ ڏاڏي) ۽ جد (ڏاڏي) جو جدا مذڪور آندو آهي.

عطا پنهنجي انهيءَ بزرگ (جڏر بنده) جي سلسلي ۾ هيٺيان چند شعر لکيا آهن، جن مان پاڻ اهو ئي نتيجو ڪڍي سگهون ٿا ته اهو گهراڻو دراصل غير مسلم هيو ۽ سڀ کان پهريون اهو ئي وڏو ڏاڏو ٿئي پھچي اسلام جي سعادت کان سرفراز ٿيو. عطا چوي ٿو :-

پس از ايمان و اسلام، از تورع
موفق شد بطاعت از تضرع
رخ فرخنده اش، فرخندگي يافت
بلي فرخندگي، از بندگي يافت

مٿين ٻن بيتن مان بظاهر اهو ئي نتيجو نڪري سگهي ٿو،
جنهنڪي اسان مٿي بيان ڪيو آهي. اسلام جي دولت کان
جڏهن اهو 'جڏر' بنده معذور، مالا مال ٿيو، تڏهن حسن-
عمل جي صلي ۾ کيس هر قسم جي آسائش راحت فرخندگي ۽
فراغت نصيب ٿي. ديني دنياوي مال ملڪيت سان گڏ وڌ
اولاد جي نعمت کان پڻ بهره مند ٿيو:-

سعادت مند گشت از حال و اعمال
بعالم، بهره مند از نسل و ز مال
نصيبش از توالد و ز تناسل
رسیده قوتِ باز و تقابل

انهيءَ بزرگ جو ذڪر انهن چند بيتن ۾ ختم ڪندي عطا
پنهنجي پڙ ڏاڏي لاءِ - ساڳي ئي سلسلي کي هلائيندي - فقط
هڪ شعر ۾ هيٺين ريت اشارو ڪيو آهي:-

ز اخلافي کز اهلش، گشته پيدا

يڪي شد اٻر جدر من، هويدا (۵۸)

انهيءَ بيت مان صاف ظاهر آهي ته پهريون بزرگ عطا جو
تر ڏاڏو هيو جنهن جي اولاد مان هڪ 'اٻر جدر من' يعني
عطا جو پڙ ڏاڏو پيدا ٿيو.

عطا انهن پنهني بزرگن جا، نه نالا ڏنا آهن ۽ نه سندن
زماني جو تعين ڪيو آهي.

محمد: عطا جو ڏاڏو :- پڙ ڏاڏي جي انهيءَ يڪ
شعري احوال بعد، عطا هيٺين چئن بيتن منجهه پنهنجي ڏاڏي ۽
انجي نالي جو ذڪر ڪندي، پيءُ جي تولد تاءُ جو ذڪر
ڪري ويو آهي :-

نمود از صلب او، جدم نمودار
که بوده شخص صالح، مرد ديندار
محمد اسم في الرسم، محامد
فجعل الله جدي من، اماجد
بتقوى از پدر بهتر گذشته
بلى ديندار خلف الصديق گشته
پس از وی والد، مرد موحد
چهارم صلب با ايمان مويسد

مٿين بيتن مان ظاهر آهي ته ڏاڏهنس، تقوى ۽ دينداريءَ
۾ پنهنجي پيءُ کان به ۾ وڌيڪ هو ۽ عطا جو پيءُ پنهنجي
ڀائرن ۾ پيءُ جو چوٿون پٽ هيو.

عطا پنهنجي ڏاڏي جي وفات ۽ پيءُ جي ولادت جا اڳتي
هلي جيڪي سن سال ڏنا آهن، آهي واقعات کي سامهون رکي
سان صحيح ثابت ڪو نه ٿا ٿين. جيڪڏهن انهن تي اعتماد
ڪري اڳتي هلجي ٿو ته پوءِ عطا پنهنجي سلسلي ۾ جيڪي
سال ڄاڻايا آهن، انهن جو نظام درهم برهم ٿيو پوي ٿو.

عطا پنهنجي پيءُ کان روايت ڪندي هيٺين چند شعرن ۾
سڄي معاملي کي هڪ مسئلو بڻائي رکيو آهي. چويٿو:-

شنيدم از پدر کيفِ حقايق
که گفته، آنچه دید از حال، لایق
که: بامن چند اخوان مانده ایتام
پس از نقل پدر، در دورِ ایام
دهم صد بعد نهصد، سالِ هجرت
درین مهمان سرائی، جائی رحلت

مقیم۔ ملڪ۔ سند از، عهد۔ ترخان۔ مختصر
که بوده مرزبانِ این دهستان بخانه،
هيمان الف هجري، از مستوفی

شدیم از وارداتِ غیب واقع
درین شهر و وطن گشته مقیمان
میانِ حوزهٔ اسلام و ایمان (۵۹)

مٿين بيتن جو مطلب جيڪڏهن وٺجيٿو:

الف۔ عطا جي ڏاڏي ”دهم، صد بعد نهصد“ يعني سال ۱۰۱۰ هـ
۾ انتقال ڪيو ۽

ب۔ عطا جو پيءُ ”میان الف هجري“ يعني سال ۱۰۰۰ هـ
جي درميان وارداتِ غیب مان واقع ٿيو، يعني ڄائو ته
ان صورت ۾، عطا جي پنهنجي زندگيءَ جا واقعات، مثلاً
پس جڏهن پوڙ هو ٿيو ان وقت عطا ڄائو، عطا جي
پيدائش جو سال، عطا جي عمر جو تعين، عطا جي شادي

جوسن وغيره، سڀئي سلسلا - جيئن اڳتي هلي عطا پاڻ بيان ڪيا آهن - ٺهڪي ڪونه ٿا اچن. انهيءَ ڪري سواءِ هنجي ٻي ڪا به صورت اسان لاءِ ڪانه آهي ته پاڻ، عطا جي لکيل سال ”دهم، صد بعد نهصد“ کي بجاءِ ۱۰۱۰ هـ جي ڏهين صدي شمار ڪيون. يعني ”دهم صد، بعد نهصد“ (نائين صديءَ بعد، ڏهين صدي) سمجهون. ۽ فرض ڪيون ته عطا جو ڏاڏو ڏهينءَ صديءَ جي ’دورِ ايام‘ ۾ فوت ٿيو، ۽ ساڳيءَ طرح ”ميان الف“ کي پڻ سال ۱۰۰۰ هـ جي بجاءِ ڏهين صدي شمار ڪري قبول ڪيون ته، عطا جو والد سال هڪ هزار هجريءَ ۾ ڪونه ڄائو بلڪه ڏهين صديءَ جي پوئين درميان ۾ ڄائو، جنهن وقت برابر سنڌ جي سرزمين تي ارغونن کانپوءِ ترخانن جو تسلط هيو.

انهيءَ حقيقت جو راوي عطا جو پيءُ هيو، جنهن اهي واقعا پنهنجي والد کان ٻڌي عطا سان اوريا، مٿين حقيقتن جي بناء تي اسان کي، عطا جي بزرگن جو زمانو هيٺين ريت متعين ڪرڻو پوندو.

عهد جو تعين :- عطا جي خاندان جو پهريون باني - يعني سندس تڙڏاڏو - جنهن ٺٽي ۾ پهچي اسلام اختيار ڪيو، سو صاحب سمي يعني نظام الملڪ والدين ڄام نندي جي تخت نشينيءَ کان گهڻو پوءِ، نائين صديءَ جي هڪل آخري ايامن جو هجڻ گهرجي.

سمن جي شمع جو آخري شعاع، انکان پوءِ انجو اجهاس،
 باهمي نزاع سبب سنڌ جي آزاديءَ جو سڪل ٿيڻ، سنڌ جي
 سرزمين تي ڏيهون ڏور ڦٽارئون پري جي هڪ تڙيل قبيلي
 جو تسلط ڪرڻ، ڪجهه تڙڏاڏهنس جي آخري دور حيات
 ۾ ۽ باقي پڙڏاڏهنس جي سانڍر ۾ ٿيڻ ڪپي. ارغون ٻاٻر هٿان
 تهنس نهس ٿي، ڦٽار مان لڏ پٽي ڪينءَ اچي سبيءَ منجهه لٿا!
 نظام الدين جي واصل باللله ٿيڻ کانپوءِ ڪينءَ تخت نشينيءَ
 جي سلسلي ۾ خاندان جنگيءَ جو آغاز ٿيو؟ صلاح الدين هڪ
 طرف ۽ فيروز ٻئي طرف ڪهڙيءَ ريت، پنهنجي پنهنجي مدد ۽
 مددوا لاءِ پيءُ ڏاڏي جي آزاد مملڪت مٿان پراون جا ڪٽڪ
 ڪهڙائي اچي پهتا؟ سبيءَ جي خشڪ برپٽ بياٻان مان بيسار
 ٿيل ۽ شال جي ويران ٽاڪروملڪ جا ڏڪاريل ارغون، ڪينءَ
 سنڌين جي گهرو نفاق مان فائدو وٺي، پهريون ٽانڊي کان
 اچي، پوءِ پورچي بڻجي ويهي رهيا؟ دريا خان دولهه ڪهڙيءَ
 ريت سنڌ جي انهيءَ غلاميءَ واري داستان جي سرخسيءَ کي
 پنهنجي خون سان رتولي، ظالمن جي دامن دائمي طرح داغي
 ڇڏي؟ الغرض اهي سڀئي هاڃان ۽ اهي سمورا حادثا، اهي
 مڙيءَ قهر ۽ اهي سڄا ڪلور، عطا جي پڙڏاڏي، پنهنجي
 گنه گار اکين سان ڏٺا هوندا.

انهيءَ حساب سان عطا جو ڏاڏو ارغوني دور جي وچ
 ڌاري جو هجڻ گهرجي، ۽ ڏهين صديءَ جو اختتام ۽ يارهين
 صديءَ جي ابتدا، جنهن ۾ ارغونن جي جاءِ نشين ترخانن جو

تسلط ٿيو ۽ سنڌ تي هندوستاني مغلن جي راڄ جو آغاز (۱) ٿيو، انهيءَ بزرگوار جي سامهونءَ جو واقعو هوندو. انهيءَ بزرگ جو لاڏاڻو پڻ مغلن جي ابتدائي دور ۾ فرض ڪرڻ گهرجي.

(۱) سنڌ سال ۱۰۰۰ھ ۾ مغلن جي قبضي ۾ آئي، سنڌ جي تسخير جي ابتدا ته دراصل تڏهن ٿي، جڏهن اهر سنڌ جي ارغوني امير سلطان محمود بکريءَ ۽ پنهنجو علائقو مرڻ کان ٿورو اڳ اکبري اميرن کي گهراڻي، انهن جي حوالي ڪري ڇڏيو. جنهن وقت لور سنڌ - جنهنجو تخت گاه ٺٽو ننگر هيو - مٿي ڏيکاريل سال ۾ ميرزا جاني بيگ ترخان کان ميرزا عبدالرحيم خان خانان جي ذريعي ڪسي، مغل سلطنت ۾ ڳنڍي ڇڏي، انوقت اکبر سنڌ جي ورهاست هيٺين ريت ڪئي :-

”سرڪار بهڪر اول بدست عساڪر ظفر ما اثر حضرت عرش آشياني (اکبر) اقتاده بود. و سرڪار سهوان و بندر لاهري ۽ بعد از فتح تهته و گرفت ميرزا جاني ترخان، حضرت عرش آشياني، داخل ممالڪ محروسه بادشاهي نمودند، و تتمه چهار سرڪار را، در جاگير ميرزا جاني مرحمت نمودند“ (مظهر شاه جهانِي - ۱)

مٿي بيان ڪيل چار سرڪاريون، جيڪي جاني بيگ تي مرحمت ٿيون سي هيون (۱) سرڪار ٺٽو (۲) سرڪار ڇاچڪان (۳) سرڪار نصر پور (۴) سرڪار ڇاڪر هاله (مظهر ص ۳۴)

اکبر ۽ بهريون ترخانن واري ساري حصي کي ۽ پنهنجي ڄاڻي ۽ ميرزا شاهرخ جي حوالي ڪرڻ جو حڪم صادر ڪيو، ليڪن ڪن خاص مصالحتن سبب، جن مان هڪ خود سنڌ جي نيڪ دل ۽ نيڪ عهد فاتح ميرزا عبدالرحيم خان خانان جي زور دار سفارش به هئي، فقط ٻه علائقا ممالڪ محروسه ۾ رکي، باقي چار سرڪاريون موٽائي جاني بيگ کي بطور جاگير جي ڏئي ڇڏيون.

عطا جو والد جيڪو پنهنجي پيءُ جو چوٿون پٽ هيو، سو ترخانن جي وچين دور ۾ پيدا ٿيڻ گهرجي، ۽ جوانيءَ جو بهار مٿس انهيءَ وقت آيو هوندو، جڏهن سندس عزيز وطن جي سبزه زار جي رنگ جا سڀئي انگ، مغل اقتدار جي لوءِ ۽ لڪ مٽائي ڇڏيا هوندا.

ملا سليمان - عطا جو والد :- عطا پنهنجي ڏاڏي محمد جو ته نالو ڄاڻايو آهي ليڪن والد جو نالو، مشويءَ ۾ ڪٿي به محفوظ ڪونه ڪيو اٿائين. خطي نسخي جي ورق (۴۲) تي چئي، هو پنهنجي پيءُ کان پٽل روايت جو آغاز هيٺين شعر سان ڪري ٿو :-

شنيدم از پدر كيف حقايق
که گفۀ آنچه ديد، از حال لايق (۵۹)

اتي، لفظ 'پدر' جي مٿان، ڪنهن ناظر لکي ڇڏيو آهي—
”اسم اين مرحوم ملا سليمان“ — انهيءَ فقري جو ڪاتب نسخي جي اصلي ڪاتب کان مختلف آهي، ليڪن گهراڻي جو شناسا معلوم ٿئي ٿو، ازان سواءِ مَسُّ ۽ مَسُّ جي رنگ مان اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته اهي لفظ انهيءَ ئي زماني جي ويجهڙائيءَ ۾ لکيا ويا آهن، جنهن ۾ مشويءَ جي ڪتابت ٿي آهي.
انهيءَ بناء تي اسان لاءِ ڪافي سبب آهي ته سواءِ ڪنهن عذر جي عطا جي والد جو نالو ملا سليمان تسليم ڪيون.

ملا سليمان جي ولادت : ۵۹۷۷ هـ :-

حسب دستور عطا پنهنجي والد جي ڄم جو سال ۽ تاريخ

ڪانه ڏني آهي. ”ميانِ الف هجريءَ“ جي فقري ڪي، جيئن اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون، ڏهينءَ صديءَ جو درمياني عرصو سمجهون ٿا. عطا در حقيقت متضاد ڳالهين لکي تاريخن خواه زماني جي تعين ڪي ڪرڻ ٻڙ ڪري رکيو آهي. تنهن ڪري ڏهينءَ صديءَ جي اندر پٿس جي ڄم ڪي نظر ۾ رکندي، هيٺين حقيقتن جي بناء تي آنجي پيدائش جي سال ڪي قياساً متعين ڪرڻ کان سواءِ اسان لاءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه آهي.

الف - عطا جي شادي ٽيهن ورهن جي ڄمار ۾ ٿي، جيئن پاڻ چويٿو:-

ڪم در عهدِ شباب و سن ۳۰ سي سال
چو ديدم عڪس طالع را بتمثال (۷۹)
... ..

ڪم سال غين في جيمش اضافي
شده در سن ۱۰۰۰ لام آن تلافی (۸۰)
پوئين شعر ۾ سال بيان ڪندي، ’جيم‘ لاءِ اضافيءَ جو لفظ ”زائد“ يعني خارج ڪرڻ جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيل ٿو ڏسجي، جنهن ڪري ’غين‘ ۽ ’فا‘ جي اعداد (۱۰۰۰) مان جيم جا عدد (۳) خارج ڪبا ته شاديءَ جو سال ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ نڪري ايندو. ۽ جڏهن اهو سال شاديءَ جو مقرر ڪري اڳتي هليو، تڏهن ئي سالن جو مسئلو ڪنهن حد تاءِ قدرين قياس ٿي سگهندو.

ب - جنهن وقت عطا جي شادي ۱۰۰۰ ۱۰۰۰ ۾ ٿي، انوقت

سندس عمر ٽيه، وره هئي. انهيءَ حساب سان عطا جي ڄم جو سال ۱۰۴۷ هـ ٿيو.

ج - عطا جي ڄم وقت پٽس پوڙهو (ڪبرسن) ٿي چڪو هيو :-

چنين گفتا بمن : وقتِ صغر سن
(۶۱) ڪم خود بوده است، در حال ڪبر سن
نه فقط ڪبرسن هيو بلڪ پاڻ ئي عطا کي ٻڌايائين ته : هو
جڏهن ڄائو انوقت سندس عمر سٺ ستر کان مٿي هئي :

چو عمر از شصت و هفتادم گذشته
(۶۲) ڪم وقتِ پيريم مشهور گشته
سٺ ستر جا ٻه انگ محاوري طور ڪتب آيل آهن ۽
هفتادم کان پوءِ گذشتہ جو لفظ به محض قافيه پيمائيءَ جي ضرورت
ماتحت آندل ٿو ڏسجي. تنهن ڪري اسان جيڪڏهن عطا جي
ڄمڻ وقت (۱۰۴۷ هـ) ستر سال عمر فرض ڪيون ته سندس ڄم
جو سال ۹۷۷ هـ مقرر ڪري سگهجي ٿو. هر چند اهو سال قياسي
سهي، ليڪن فلحال ان کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه آهي.
مٿي سلیمان جي ڄم جو اهو متعين ڪيل سال (۹۷۷ هـ)

اهو سال هيو، جنهن ۾ ٺٽي جي حڪومت، ترخاني سلسلي جي
نيم ديواني ۽ وحشي مزاج حاڪم ميرزا باقي بيگ ترخان جي
قبضي ۾ هئي. کيس تخت نشين ٿي چار سال کن ٿيا هئا، لوور
سنڌ تي عام طرح، ٺٽي ۽ انجي آس پاس مٿان خاص طرح سندس
وجود، نسورو ڪوپ ۽ هڪ عذاب هيو. ٻي غيرتيءَ ناخدا

ترسيء ۾ شرافت جا ليڪا انهيءَ حد تائين لتاڙي چڪو هيو جو ماڻهن جي ننگن کي بي گناه گهرن مان گهرائي بر سر بازار سندن ستنن ۾ جئريون پليون وجهرائي، ويهي تماشو ڏسندو هيو. درحقيقت ديوانو ۽ مغلوب الغضب آدمي هيو، اهو ئي ۱۷۹۷ هـ جو سال هيو، جنهن ۾ هن پنهنجي ڀاءُ جان بابا ۽ پنهنجي ڀيڻي يادگار مسڪين کي - سيد علي جي وساطت سان - ڪلام مجيد وچ ۾ ڏئي صلح ڪرڻ بعد - ڌوڪي سان قتل ڪرائي ڇڏيو. الغرض سوين ڌوڪا ڪيائين، هزارين ماڻهون مارايائين، ڪيترن جا پٽڪا لٿا، اڪيچار ماڻهون در بدر ٿيا، ڪيترن جي ويٺلن ويا وڻ ۽ اندر ويٺل ننگن سان عقوبتون ٿيون، ۽ اهو سڀ ڪجهه اوسٿائين برا برا ٿيندو رهيو، جيئن پنهنجي سيني ۾ پاڻ چروهي ۱۷۹۳ هـ ۾ پاڻکي پورو نه ڪيائين. جڏهن سندس لاش سندس پنهنجي ئي رت ۾ ڦٽڪيو، تڏهن خدا جي خلق وچين ڪلمو پڙهيو.

اهو دور ۽ اها حالت هئي ملڪي ۽ سماجي، اهو صورت حال هيو انتظامي ۽ تمدني انوقت - لوور سنڌ ۽ ٺٽي جي شهر جو - جنهن وقت عطا جي والد ملا سليمان عدم جي ساڪت ۽ پرسڪون عالم مان اڪيون ڪولي هن خراب آباد ۾ خدائي ڪارخاني جو تماشو ڏٺو.

ملا سليمان جي وفات ۶۵-۱۰۶۷ هـ :- عطا پنهنجي

والد جي وفات جو سال ڪونه ڏنو آهي، فقط هيترو

لکي ٿو ته :-

کم چون شد سنِ عمرِ من، نه وده
 نمی دانم ازین کم، یا زیاده
 پدر مارا یتیم و زار بگذاشت
 دو تا فرزند بیمقدار، بگذاشت

عطا جي پنهنجي ولادت جو سال ۱۰۴۷ھ، قائم ڪندي ۽
 پٽس جي انوقت عمر ۷۰ وره، شمار ڪندي جڏهن مٿين بيتن
 ۾ ڄاڻايل اڻويهن سالن جي عمر ۾ 'کم يا زياده' جي گنجائش
 رکي، پٽس جي وفات جو سال ڪڍبو ته ۱۰۶۵ کان ۱۰۶۷ھ،
 تاءِ جي ڪنهن به هڪ سال ۾ وڃين بيهندو. ڇاڪاڻ ته،
 'کم يا زياده' ۾ فقط هڪ اڌ سال کي ئي هيڏي هوڏي
 ڪرڻ جي گنجائش نڪري سگهي ٿي. اهڙيءَ طرح گويا
 وفات وقت ملا سليمان جي عمر نوي وره وڃين بيهندي.

ملا سليمان جا عام حالات :- ملا مذڪور پنهنجي
 مڙني ڀائرن جهڙو ئي علم ۾ برک، اطاعت ۽ پرهيزگاريءَ ۾
 افضل ۽ اعلى هيو.

پدر مرحوم، با اعمام، مغفور
 ز عمر و علم و طاعت، بود ماجور

ٺٽي جي ٺٽي غالباً ڪنهن مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ بعد،
 پاڻ نه فقط جيد عالم ٿيو، بلڪ خاندان ۾ اهو ئي پهريون
 شخص ٿيو، جنهن منشي گيريءَ جو پيشو اختيار ڪري علم کي
 عمل سان هم آهنگ بڻائي ڇڏيو. عطا چويٿو:-

گرفته پیشه منشی گری را
 طریقِ حرفتِ دانشوری را (۵۹)
 انهیء دنیوی پیشی ۽ ساگی وقت سندس ذاتی حسنِ عمل،
 گهرائی ۽ خوشحالی فراغت ۽ آسودگی آندی :-
 جمالِ حال، وفقِ حسنِ اعمال
 کمالِ طالع از فیروزی بال
 ثمر از عمر پیری وز جوانی
 نمود از کامرانی، زندگانی (۵۹)
 ملا جو عقیدو هیو ته سائس اها سچی پلائی ۽ بهتری من
 جانب الله ٿي :-

نم این از زور بازو، نی تردّد
 مگر از برکتِ طوع و تعبد
 بحسنِ طاعت و تهذیب اخلاق
 که مستحسن با نفس هم بافاق
 بسر بردیم، عمر روزگاران
 بنقشِ نامه نیکی نگاران
 بفضل و نصرت من جانب الله
 تفضل یا فтім، از وجه، دلخواه
 چو بر ما بود، فضل لا یزال
 هم از حاجات و زدرجات عالی
 با جرِ خیر، زین عالم گذشتیم
 چو عابر، خوشگذر زین سیر گشتیم

سندس سيرت ۽ صورت متعلق عطا جا تاثرات هن ريت آهن :

صفا بر وجه، او، نور^۳ علي نور

کے ديدم صورتِ آن مرد مبرور

محاسن، همچو صبح، صادقش صاف

چو برگ ياسمن، بر وجه، شفاف

صفائي نور سيما هم، بفامش

نویدِ فاستجبنا هم، کلامش

صفائي ان اکر مکم، پرويش

بھائی ینفقون در طبع خویش (۶۰)

ملا موصوف پنهنجي پائرن ۾ پي^۴ جو وچون پٽ هيو،

جيڪا ڳالهه ننڍپڻ جي اوستا ۾ عطا خود پي^۴ جي زباني^۵

ٻڌي هئي :

که من بودم وسط ما بين اخوان

ز دينی دنيوی محسود اقران (۶۱)

طبيعت جي صفائي^۶ مزاج جي سلامت روي^۷ ۽ ذاتي حسن

عمل ۽ حسن سلوڪ سبب، نه چڙو سندس پائرن ۽ خویش

منجھانئس خوش هوا بلڪه پنهنجا پراوا اوري پري خواه اوڙي

پاڙي وارا، دوست هجن يا دشمن، سڀئي راضي ۽ ريان کيان

هوا. خوش حالي^۸ ۽ دنيوي مال اسباب سبب مرڳو سڀني پائرن

خواه عزيزن مٿان کيس فوقيت ۽ هڪ قسم سان برتري حاصل

هئي، ڇاڪاڻ ته سڄي گهراڻي ۾ غالباً پاڻ ئي سرهو ستابو ۽

مڙني مٿان سرس هيو. عطا سندس زباني^۹ هي بيان ڏنو آهي :-

ز تعلیمم فزودی نفع احباب

باخوان نافع امداد و اسباب

در اخوان چون من محتاج بنده

نبوده همسری در عیش زنده

بعیش دین و دنیا به ز اخوان

بامدادي گزین، در حق اعوان (۶۱)

اولاد :- ملا سلیمان کی جوانيء ۾ ويهن کان مٿي اولاد

ٿيو (۱)، ليڪن انهن مڙني منجهان هڪ ٻه سبب نه پيو ۽ سڀني

هڪ ٻئي پٺيان راه رباني ورتي. سندس عمر جڏهن ستر کي وڃي

ڏک هنيو، انوقت هڪ دفعو وري نا اميديءَ ۽ مايوسيءَ جي

انڌيري ۾ بلڪل غير متوقع طور اميدن جو چراغ روشن ٿي

پيو. خزان جو تسلط ٽٽو، اجڙيل چمن ۾ جن بهاري اڇي وئي

۽ پيءُ ماءُ جون اکيون ٺري پيون. اهو محض فضل ايزدي هيو

ورنہ ظاهري وسيلو ۽ آسرا ته سڀ وڃائي ويندو هيو. اولاد

ٿيو ويران ۽ وڙواند گهر ۾ رونق اچي وئي.

پهريون عبدالحڪيم عطا ڄائو (۱۰۴۷ هـ) ۽ انکان پوءِ هڪ

ٻيو پٽ ٻه ملا سلیمان کی ٿيو، اهڙيءَ ريت ملا جو نه فقط

(۱) ز فرزندان من، دیری نمی زیست

گذشته گرچه اولاد از حد بیست

ز اخلاف جوانی کس، نمانده

ازان اولاد من، واپس نمانده (۶۲)

نسل قائم رهجي ويو، بلڪ سنڌ جي سرزمين کي هڪ ذهين ۽ پرگو فارسي شاعر پڻ نصيب ٿيو.

دولت جو زوال :-

بعد ست ٽي ملا سليمان جي دنيوي مال ۽ اسباب ڏن ۽ دولت ۾ زوال اچي ويو. شايد انجو سبب هڪ اهـو به ٿيو هوندو جو ملا پوڙهو ٿي چڪو هيو، جهدو جهد ڪرت ۽ ڪمائيءَ جو سلسلو ڪجهه معذوري ۽ زياده تر اولاد جي نه بچڻ سبب سندس طبيعت ۾ جيڪا نرمائي ۽ نااميدي پيدا ٿي چڪي هئي. انجي سببان بند ٿي چڪو هيو. زندگيءَ جي جهد و جهد ۾ سڄي حياتي تنها رهيو، آندي نيدي ۾ ڪو مسدگار ڪونه هيس، هڪ جي ڪمائيءَ ۾ نيٺ ته زوال اچڻ لاءِ ڏي ۽ لازمي هيو، بهرحال اسباب اهي هجن يا پيا، نتيجو وڃي اهو نڪتو جو درو ديوار جي نقاش خاني کان سواءِ سندس گهر ۾ ٻي ڪا به شئي ڪا نه بچي. سندس ئي زبانيءَ عطا اها ڪهاڻي، هيٺين چند بيتن ۾ ڏني آهي :-

ز بعد نا اميديها سرادم

ز اولادم، نموده طبع شادم

ولي! آن دولت و مڪنت، ز كف رفت

محاصل از تمّول در تلف رفت

... ..

کنون اولاد و اعقابم پديدار

نماند از دولتم جز نقش ديوار

بدیوار، عناصر، نقش معلوم
 ڪم باشد حرفِ حڪ كالنفس معدوم

ڪه نظر زایل است، این نقش رنگین

ڪجا بر آب ماند، نقش سنگین (۶۳-۶۴)

اولان جي مصیبتن جو آغاز :- ملا موصوف انوقت ۽ اهڙيءَ
 حالت ۾ هيءُ جهان ڇڏيو، جڏهن ته عطا ڪمائن جهڙو ۽ نه
 گهر ۾ پيو ڪو قوت گذر لاءِ اٿائو يا آسرو. فقط مٿي چانو لاءِ
 هڪ گهر هيو جيڪو پڻ سڪئون پٺيانگ ۽ ويران، چن وات
 ڦاڙيون کائڻ پيو اچي. عطا انهيءَ عالم جو نقشو ڇپيندي
 چوي ٿو :-

خدایا! یاد دارم از یتیمی

ڪم بر احوال زار من علمی

... ..

ڪم چون شد سن عمر من، نه وده

نمی دانم ازین کم، یا زیاده

پدر مارا یتیم و زار بگذاشت

دو تا فرزند بیمقدار، بگذاشت

من عاجز، دگر مسکین (۱) برادر

یتیمان بی پدر مانده نه مادر

(۱) پاڻس جو نالو مسکین نه هيو بلڪ اهو لفظ استعاري طور

استعمال ڪيو اٿائين.

فقر و بینوا، طفلانِ مسکین
 درین ویرانِ مسکن غیر تسکین
 هم از ارثِ پدر ویرانِ جائ
 هم از میراثِ آدم بینوائ
 مقیمِ منزلِ کنجِ خرابی
 بسانِ مفلسانِ بی نان و آبی
 پریشانِ ذرّها، سر بر هوا ها
 ازان احوال، آها! ثم آها!!

افلاس واري انهيءَ پوئين دور ۾، خود ملا سليمان کي
 پٽن جي اونداهي مستقبل جو احساس هيو، ليکن ڪري ڇا
 ٿي سگهيو، ڪو چارو نه ڏسي توڪل پر خدا ڪري آخرت جي
 سفر تي اٿي ڪڙو ٿيو. عطا سندس زبانيءَ بيان ڪيو آهي:-
 وليکن خویش را دیدم مسافر

که نتوان بود، در دنیا مجاور
 تمتع آنقدر، سرمایه ام نیست
 توقع خویش و ز همسایه ام نیست
 کم بعد از من بپر دازد بایتام
 یتیمان پرورش سازد با کرام
 نظر در روی فرزندان نمودم
 ولی در حسرتِ حالتِ فزودم
 که بگذارم چسان، این بیکسان را
 یتیمانِ غریب و مفلسان را

بهر تقدير، استظهار ڪردم

ز وهم، غير، استغفار ڪردم

ڪه حق، ڪافيست خلاف ودايع

ڪه پيدا ڪرڻ نقش - بدايع (۶۴)

سياسي صورت حال :- اهو دور، جنهن ۾ سلا سليمان،

زندگيءَ جي طويل سفر طيءَ ڪرڻ بعد منزل پيڙي ٿيڻ لاءِ،

پويان پناهه ٿي ڪيان (۶۵-۱۰۶۷ هـ)، نه چڙو سندس پنهنجي

اولاد لاءِ مصيبت ۽ صعوبت جو سبب هيو، بلڪ پوري برصغير

جي رهاڪن ۽ مخصوصاً سنڌي دارالسلام جي هر هڪ متنفس

لاءِ وڏي ويل ۽ ڏاڍي ڏک ڏوجهري ۽ ڏولائي جو ڪارڻ هيو.

انهيءَ ئي زماني ۾ (۱۰۶۶ هـ) جيتوڻيڪ دنيا جو بيش بها

۽ بي مثال هيو ڪوه نور کولها پور مان هٿ ڪري مير

جملي کڻي آئي شاه جهان جي حضور ۾ پيش ڪيو، پر جنهن

صورت ۾ مغليه سلطنت جي زوال جي آغاز جي تڪميل ٿي

چڪي هئي، تنهن ڪري نه انهيءَ پٿر جي سنگيني ۽ سختي آل

تيمور جي نجهرنڌڙ حڪومت جي بنيادن ۾ استحڪام پيدا

ڪري سگهي ۽ نه انهيءَ هيري جي چمڪ دمڪ مغلن جي

مانڊ ٿيندڙ آب و تاب کي ئي برقرار رکي سگهي. شاهجهاني

شاهزادن جي باهمي نفاق ۽ ڪشت و خون حڪومت جي

ساري شيرازي کي درهم برهم ڪري تباهيءَ جي ڪنڌيءَ اچي

پهچايو هيو. شاهجهان جنهنڪي مغل مورخن صاحب قرآن ثانيءَ

جي لقب سان سڏيو آهي، مخصوص حالتن ماتحت نه فقط شاهي

صلاحيتن سان گڏ راءِ ۽ ارادي جي قوتن کي سلب ڪري
ويٺو هيو، بلڪ جسماني طرح ۾ مختلف بيمارين ۽ پریشانين
جو شڪار ٿي قطعي مضمحل ۽ افسوس ناک حد تاءِ بيمار ٿي
چڪو هيو، وٽر جو انهيءَ ئي زماني (۲۲ جمادي الثاني ۱۰۶۶ھ)
۾ سندس عظيم وزير ۽ با تدبير مشير، علامي سعدالله آخرت
جو سفر اختيار ڪيو، تنهن ته مرگيوئي کيس تنها ۽ بي يارو
مددگار بڻائي نهوڙي رکيو. مغل سلطنت جي تابوت ۾ اها
آخري ڪلي هئي جيڪا قدرت طرفان لڳي، لال قلعي جي ديوار
۾ اهڙي نازڪ وقت تي اهو اهڙو شڪاف پيو، جنهن کي ڪو به
مسالو ڀري ڪونه سگهيو.

دارا عالمگير مراد ۽ شجاع جي درميان عرصهءِ دراز کان
جيڪا ڪشمڪش هلي رهي هئي، انجو انجام به انهيءَ ئي
زماني ۾ اکين اڳيان آيو. هن برصغير جي بساط تي برادرڪشيءَ
۽ انساني ڪشت و خون جي جيڪا چوگان بازي هلي رهي
هئي انجو نتيجو انهيءَ ئي دور ۾ شاه جهان پنهنجي اکين
اڳيان ڏٺو. ٻاهر جي ٻرپا ڪيل مغل ايمپاير انهن واقعن بعد
اگرچہ سائڪي سالن تاءِ پوءِ به هلندي رهي، ليڪن صحيح
معنى ۾ خاتمي جا اسباب انهيءَ ويل مڪمل ٿي ويا، جڏهن
عالمگير ڀائرن جي لاشن کي ترهو بڻائي انهيءَ باهمي خونريزيءَ
جي طغيان مان تري، پيءُ جي بنديخاني جون ڪنجيون کيسي
۾ وجهي، پهرين ذوالعقده ۱۰۶۸ھ جو دهليءَ ۾ پنهنجي
بادشاهت جا دهل دٻاما وڇايا. اهي بگل باجا، نعرا ۽ نقارا

انهيءَ لال قلعي جي نقارخاني مان وڳا، جنهنجي ماڙن ۽
محلن جي تڪميل به اڃان انهنجي بانيءَ، پنهنجن اکين سان
ڪانه ڏٺي. ڇاڪاڻ ته قلعي جي عمارتن جي سموريءَ سٺا
جو اختتام انهيءَ نا مبارڪ مهيني کان پوءِ ٿيو، جنهن مهيني
۾ شاهجهان غريب پاڻ معزول ٿي آگري جي قلعي ۾ قيد ٿيو (۱).

(۱) دارا شڪوه کي پهرين شڪست ڏيڻ بعد، عالمگير جي حڪم
تي، سندس پٽ سلطان محمد آگري جي قلعي ۾ داخل ٿي، يارهين
رمضان ۱۰۶۸ھ جو جمعہ ڏينهن شاھ جهان کي معزول ڪري نظر بند
ڪيو. عاقل خان رازيءَ عبرت آموز تاريخ ڪڍي.

واعتبرو يا اوليٰ الابصار ۱۰۶۸ھ

خوشحال خان خٽڪ عالمگيري دور جو عظيم پشتو شاعر هيو، عالمگير
جي ظلمن جو شڪار ۽ انجي ستم رائن جو شڪي هيو، پنهنجي
ڪلام ۾ عالمگير جي ڏاڍاين کان متاثر ٿي هن ڪيئي شعر چيا آهن،
جن مان ڪن جو ترجمو هن ريت آهي:-

اورنگ زيب بادشاه جي ڏينهن ۾ آرام نه آهي
پلا ڪير چوندو ته دنيا آرام جي جاءِ آهي
جهڙو سندس منهن ڪارو ٿي جهڙو نظر اچي رهيو آهي
اهڙو ئي سندس باطن اوندھ اندو ڪار آهي

انهيءَ شعر مان معلوم ٿئي ٿو ته عالمگير جو رنگ سانورو هيو،
ٻئي شعر ۾ چوي ٿو ته:-

جنهن چاقوءَ سان قلم گهڙي، قرآن شريف لکي ٿو
انهيءَ ئي چاقوءَ سان پنهنجي پيءُ جي شهر رڳ ڪڍي ٿو
رڪوع ۾ پيءُ جي موت لاءِ دعائون گهري ٿو
۽ سجدي ۾ پنهنجي وڏيءَ پيڻ کي پتي ٿو

عارضی اقتدار ۽ اختيار جو اهو ڊرامو فاني انسانن نه فقط هندوستانی سلطنت جي مرڪزي شهرن ۾ ڪيڏو ٿي، بلڪ انجا ڪيئي خوني مناظر ۽ المناڪ پرڏا ملڪ جي ڏورانهن علائقن ۽ حصن ۾ پڻ اسٽيج تي آندا ويا. جيڪڏهن هڪ طرف بنگال جي لاله زارن ۽ آبشارن کي مسلمانن جي خون سان لالائي ڏني ٿي وئي ته ٻئي طرف، ڏني نه ورتي، لهڻي نه ليکي، غريب سنڌ جا ريگزار به رتوڇاڻ جي رنگينيءَ کان بچي ڪونه سگهيا.

پهنجن تدبيرن ۽ تزوين جي ذريعي انهن چند سالن اندر، اورنگزيب پهنجي ڀائرن کي تقريباً انهيءَ حد تائين تلف ۽ تاراج ڪري ڇڏيو جو جڏهن وقت آيو تڏهن، سندس بادشاهت واريءَ سٺا جي سٺ، سندس ڪوبه ڀاءُ يا ڪوبه شاهجهاني امير سهي ڪونه سگهيو.

شهنشاه بنائڻ جي دم دلاسن تي مراد کي پهريون عالمگير پاڻ سان هلائيندو وڌو، جڏهن ڪم لڳو انوقت، ڌوڪي سان

(بقه) وڏي پيماني تي اشارو جهان آرا ڏانهن آهي جيڪا دارا جي همدرد هئي. وڌيڪ چوڻو:-

اي زمانا! تون موڪي ڪيڏو نه بي انصاف پيوڏسڻ ۾ اچين
آخري عمر ۾ اهڙا عبرت ناک واقعا پيو ڏيکارين
شاه جهان جهڙي بادشاه کي ته قيد ۾ وجهين ٿو
۽ اورنگ کي محي الدين جي خطاب سان نوازين ٿو

(ورتل - خوشحال خان خٽک - از ڪامل مهمند ص ۸۱-۳۸۲)

گرفتار ڪرائي اول کيس بند ۾ وڌائين ۽ پوءِ ڪنڌ ڪپائي
منجهانس گلو خلاصي ڪيائين (۱).

شجاع بنگال جي رتوڇاڻ بعد اهڙيءَ ريت غائب ٿيو جو
وري پتو ڪونه پيو ته جو ڪه ٿيو. اهڙيءَ ريت ڪو قتل
ٿيو ۽ ڪو گم ٿيو ڪن کي فوري ڪهايو ويو ڪن کي
في الحال قيد ۾ بظاهر زندو رکي، ڏوڏيءَ جي ست پيارڻ جو
اهتمام ڪيو ويو، جيئن نانگ به مري لٽ به نه ٿئي ۽ ست
پيندي پيندي مرڻ کان اڳي پنهنجو پاڻ ماري مات ڪري
چڏين (۲) -

دارا شڪوه، جيڪو تخت جو اصلي وارث ولي عهد ۽
صحيح معنيٰ ۾ عالمگير جو مدمقابل هيو، تنهن کي پهرين
شڪست آگري جي قريب ۽ ٻي شڪست اجمير جي ويجهو
ملي، جنهن بعد دريڊريءَ جي عالم ۾ گرفتار ٿي هو به پاڻ
ڪهاڻي، آل تيمور جي خونريزين ۽ آل بابر جي برادرڪشين
واريءَ طويل فهرست جو سر عنوان بڻجي ويو.

دارا جي دردناڪ داستان جا ڪيترا واقعا سنڌ جي سرزمين

(۱) دارا شڪوه کي آگري وٽ شڪست ڏيئي ٻيءَ کي قيد ڪرڻ
بعد، دهليءَ ويندي مٿرا وٽ ۴ شوال ۱۰۶۸ھ جو مراد کي پنهنجي
دعوت تي سڏائي گرفتار ڪري پوءِ ۲۱ ربيع الثاني ۱۰۷۰ھ جو کيس
قتل ڪرائي ڇڏيائين.

(۲) جنهن کي فوري قتل ڪرائڻ مناسب نه سمجهيو ويندو هيو،
انکي قيد ۾ وجهي، روزانو نيراني پُست جي ڏوڏن جو عرق زوريءَ
پياريو ويندو هيو، تڪ ڊل ۽ دماغ معطل، هٿ ۽ پير شل ٿي پون ۽
پاڻهرو سڪي سڙي ٿنڊو منڊو ٿي، آخرڪار مري وڃي.

تي مرتب ٿيا. آگري واري پهرين شڪست کانپوءِ دارا ويري لشڪر جو ڪمڪ ڪيل لائون، پنجاب کان ٿيندو بکر پهتو، سيوهڻ آيو ۽ ٺٽي ۾ پڻ اچي ڪي چار ٻهر گذاري پگهر سڪايائين. هي هلندو رهيو، پٺيان عالمگيري گهٺل گهوڙن جي منهن سان نه چڙو سنڌ جي سيني کي لتاڙيندا چيريندا ۽ چچريندا رهيا، بلڪ هنڌين ماڳين معرڪا ۽ مجادلا ڪري خون جي سرخيءَ سان واقف جا عنوان به سنواريندا ۽ سينگاريندا آيا. تيرن ۽ تلوارن جا چمڪاڻ ٿيا ته جتي ڪٿي، پر بکر جي اوسي پاسي ۾ وڃڻ جا جيڪي ڪڙڪا ۽ بادلن جا جيڪي وسڪا ٿيا، اهي وٺڻ جهڙا ڪونه آهن.

وري جڏهن اجمير واري آخري شڪست دارا جي قسمت ۾ آئي (۱) ان وقت به هو سنڌ منجهان ٿيندو پوءِ وڃي سيويءَ

(۱) آگره ۽ ڏولپور جي وچ ۾ ساموڳڙهه (فتح آباد) وٽ ۷ رمضان ۱۰۶۸ھ جو دارا شڪوه پهرين شڪست کاڌي، ڏهه مهينا کن پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڦرندو رهيو، سنڌ مان گجرات طرف ٻيهر قسمت آزمائي لاءِ هليو ۽ ۲۸ جمادي الآخر ۱۰۶۹ھ جو کيس ٻي ۽ آخري شڪست اجمير وٽ آئي ۽ سنڌ مان ٿيندو سبيءَ پهچي ملڪ جيوت وٽ وڃي پناه گزين ٿيو. ملڪ مذڪور تي سندس سوين احسان هئا، ليڪن انهن سڀني کي پٺيءَ پاڏهن اچلي هن کيس گرفتار ڪري پاڻ دهلِيءَ پهچايو. جتي کيس ۱۹-۲۰ جي درماني رات (ذي الحج ۱۰۶۹) جو قتل ڪري راتو رات ۵۰ ماڻهن جي مقبري ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. دارا جي قتل کان هڪ سال بعد (۱۸ ربيع الثاني ۱۰۷۰ھ) جو عالمگير پنهنجي ديسداريءَ اتقا ۽ پرهيزگاريءَ جي دامن کي، سرمد شهيد جي خون ناحق سان داغدار ڪيو.

واري ملڪ جيون ٻاروڙئي جهڙي نمڪ حرام احسان ناشناس ۽ انسان نما حيوان هٿان گرفتار ٿيو. سندس پياري بي بي نادره بيگم جو تابوت جڏهن سبيءَ مان ڪڍي بکر کان ٿيندو دفن ٿيڻ لاءِ لاهور هليو (۱)، تڏهن پاڻ به ڏينهن اڌ رڪي پاري زنجيرن ۽ ڪڙن ڪٽ مالن ۾ جڙجي ۽ جڪڙجي زندگيءَ جي ٻار کان سبڪدوش ٿيڻ لاءِ تيرن ۽ تلوارن نيزن ۽ پالن جي پاڇي ۽ پهري هيٺ، ساڳا پير وٺي، سکر ۽ بکهر منجهان ٿيندو دهليءَ طرف روانو ٿيو.

اها ٽامڻي پنج ڇهه سال ساندھ هلندي رهي گويا پوري ملڪ سان سنڌ پڻ بادشاهه ڪڙديءَ جي مصيبت ۾ مبتلا هئي. اهوئي زمانو هيو جنهن اندر، ملا سليمان پنهنجي حياتيءَ جا آخري ڏينهن پورا ڪيا ۽ عطائي ڀري ٿي سان گڏ افلاس جي مصيبت پڻ اچي ڪڙڪي. نه فقط ايترو بلڪ عالمگير جي تخت نشينيءَ شرط ٿئي مان شاهه جهاني صوبه دار خواجه ظفر خان احسن (۲)،

(۱) نادره بيگم لاهور ۾ ميان مير سنڌي رحمۃ الله عليه جي احاطي کان ٻاهر جدا مقبري ۾ دفن ڪئي وئي. زبون مقبرو اڃا موجود آهي.

(۲) ۱۰۶۳ کان ۱۰۶۸ ه تائين، خواجه احسن الله ظفر خان احسن ٺٽي جو صوبيدار ٿي رهيو. پهريون خود مختار صوبه دار هيو، ۱۰۶۵ ه ۾ جڏهن شاهه جهان پنهنجي پوٽي سهر شڪوه بن دارا شڪوه کي ٺٽو جاگير ڏنو انوقت انجي طرفان نائب ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. سخن سنج سخن پرور ۽ علم دوست هيو، ڪيترائي شاعر خواه عالم سندس سرپرستيءَ هيٺ هلندا رهيا. مرزا صائب پڻ سندس دسترخوان جو ريزه چين هيو.

جنهن قانع جي قول مطابق عطا جي پرورش ۽ تربيت ٿي ڪئي، تنهن کي پڻ بدلي ڪيو ويو، جنهن ڪري عطا جو رهيو سهيو سهارو به ويندو رهيو. (۱)

(۱) دارا شڪوه جي سلسلي ۾ هيٺينءَ تاريخي جدول کي ذهن ۾ رکڻ گهرجي:-

۲۹ مئي ۱۶۵۸ع - ۷ رمضان ۱۰۶۸ھ — دارا شڪوه ساموڳڙهه وٽ عالمگير هٿان شڪست

کاڌي ۽ ساڳي ڏينهن
دهليءَ طرف روانو ٿيو.

۱۸ آگسٽ ” - ۲۹ ذي القعد ” — لاهور کان سنڌ طرف
روانو ٿيو.

۲۴ نومبر ” - ۸ ربيع الاول ۱۰۶۹ھ — بدين کان گجرات ڏانهن
روانو ٿيو.

۱۳ مارچ ۱۶۵۹ع - ۲۸ جمادي الاخر ” — ديو رائي (اجمير) وٽ
عالمگيري لشڪر هٿان
آخري شڪست کائي
سنڌ طرف ڀڳو.

۶ جون ” - ۲۵ رمضان ” — غالباً ڊاڍر پهتو، ۽ پهچڻ
کان اڳ رستي ۾ سندس
گهر واري نادره بيگم
بنت پرويز فوت ٿي.

۷ ” ” ” ” ” — نادره بيگم جو تابوت ڊاڍر
مان لاهور روانو ڪيو ويو.
(ڏسو صفحو ۱۱۰)

عطا جو تولد:- جيئن اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون

عطا سال ۱۰۴۰ھ ۾ ڄائو. جنهن لاءِ هيٺيان دليل موجود آهن:

(۱) عطا ٽيهن ورهن ۾ ۱۰۷۷ھ جو شادي ڪئي. انهيءَ

حساب سان سندس ڄم جو سال ۱۰۴۷ھ ٿئي ٿو.

(بقية صفحہ ۱۰۹)

۹ جون ۱۶۵۹ع - ۲۸ رمضان ۱۰۶۹ھ - ملڪ جيون دارا کي

کي گرفتار ڪيو.

۱۳ " " - ۲ شوال " - ملڪ جيون کيس

عالمگيري اميرن جي

حوالي ڪيو.

۹ جولائي " - ۲۷ " - دارا جي مظلوم قافلي بکر

وٽان سنڌودرياه اڪريو.

۲۳ آگسٽ " - ۱۴ ذوالحج " - دارا کي دهليءَ

پهچايو ويو.

۲۸-۲۹ " - ۱۹-۲۰ " - درمياني رات جو کيس

قتل ڪري راتو واه

همايون جي مقبري ۾

دفن ڪيو ويو.

- ۱۸ ذوالحج ۱۰۷۰ھ - سرمد شهيد ٿيو.

- ۱۰۷۰-۱۰۷۱ھ - دارا شڪوه جو مرشد

ملا شاه بدخشي لاهور

۾ فوت ٿيو جيڪو ميان

مير سنڌيءَ (۱۰۴۵ھ)

جو مريد هيو.

(۲) مثنوي عجز و نياز ۱۱۱۷ هـ لکي و ئي جنهن ۾ انوقت عطا پنهنجي عمر ۷۰-۸۰ ٻڌائي ٿو، اسيءَ جي انگ کي محوري سبب نظر انداز ڪري جيڪڏهن ستر سال عمر شمار ڪجي ته ان صورت ۾ ۱۰۴۷ هـ جو سال بيهي ٿو.

(۳) ظفر خان احسن ۱۰۶۳ هـ کان ۱۰۶۸ هـ تائين ٿئي ۾ رهي عطا جي شاعرانه صلاحيتن جي تربيت ڪئي، انمان به اهوئي اندازو ڪري سگهجي ٿو ته عطا جي عمر انوقت (۱۰۶۳ هـ) گهٽ ۾ گهٽ سورهن سالن جي هجڻ گهرجي، جنهن حساب سان ۱۰۴۷ هـ بيهي ٿو.

(۴) اهڙيءَ ريت والد جي وفات (۱۰۶۷ هـ) وقت عطا پنهنجي عمر ۱۹-۲۰ ٻڌائي ٿو. ان کي نظر ۾ رکندي جيڪڏهن ۱۰۶۷ هـ مان ۱۹ خارج ڪبا ته ان حالت ۾ به سال ۱۰۴۷ هـ نڪري ايندو (۱).

مصيبتن جو آغاز:- پيءُ جي وفات، ڌن نه دولت، افلاس ۽ ڏڪار، ملڪ طوائف الملوڪيءَ ۾ مبتلا رهيو ڪيوظفر خان احسن جو آسرو، سو به چٽو. پاڻ اڃا نا تجرب ڪار نه سردي سنل نه گرمي چڪيل، اٺويهه ورهه ڪهڙي ڄمار ٿي ٿي؟ اڪيلو سر هجي ته به پنهنجا ڏک ۽ پنهنجا سورا هتي ته ننڍو پاڻس به سندس گهجيءَ ۾ هيو. مال ملڪيت هجي ته سوين عزيز قريب اچن ۽ ڪيئي دوست ڪهي اچي پيڙا ٿين. تنگدستي افلاس ۽

(۱) مرحوم راشد برهانپوريءَ ديوان عطا جي مقدمه ۾، ديوان مان اندروني شهادتن جي آڌار تي عطا جي ولادت جو سال ۱۰۴۰ هـ مقرر ڪيو آهي. (مقدمو ديوان عطا ص ۴)

لا وارثيءَ ۾ ڀلا ڪير ڪنهن جو ساٿ ڏيندو؟ خوڻي عمارت ٿي ويا ۽ عزيزن آفيعيءَ جي صورت اختيار ڪئي، پنهنجو پرائو ۽ پرائو پري ٿي بيٺو، بظاهر سڀئي صورت آشنا ليڪن حقيقت ۾ هر ڪو ڌاريو ۽ قطعي اجنبي. غرض ته پيءُ جي وفات بعد عطا انهن معيبتن ۽ طور طريقي سان زندگيءَ جي سفر جو آغاز ڪيو. چوي ٿو جڏهن سندس والد جو اوج ۽ اقبال ٿريا سان هم ڪنار هيو، انوقت، هر ڪو سندس دسترخوان جو ريزه چين هيو. ليڪن انڪان پوءِ، افلاس ۾ جڏهن عطا يڪي سر ٿي بيٺو، انوقت:

نمودند آن همه عڪسِ تلافی

عوضِ حَقِّ نمکِ وضعِ خلائی

جفاها دیده ایم وابتلاها

ازان خویشانِ خلاهاؤ ملاها (۶۶)

عطا جا چاچا ۽ سوت:- پنهنجن چاچن ۽ سوتن جو مذڪور مثنويءَ اندر عطا جدا عنوان هيٺ ڪيو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته ملا سليمان جا ڀائر نهايت ئي نيڪ مرد ۽ خير انجام هوا، جن مان سواءِ هڪ جي ٻيا سڀ عطا جي من شعور تائين پهچڻ کان اڳ لاڏاڻو ڪري چڪا هوا، جنهن چاچي کي عطا ڏٺو، انجو نالو شاه محمد هيو.

ندیدم جز یکسی، از جمله اعمام

شنیدم حالِ هر یک را باتمام

.... ..

ازان اعمام، آن یک را که دیدم
 ازو احوال زارش را شنیدم
 که مردِ پیر دیرین سال بوده است
 بیخترِ سعد، فرخ فال بوده است. (۷)
 انهيءَ فرخ فال ۽ نیک نهاد پیر مرد کان، عطا سندس
 اولاد جا ڏاڍا دردناڪ داستان ٻڌا. ناخلف اولاد مان هن،
 هر هڪ کي عاق ڪري ڇڏيو هيو، ۽ ”انهن ئي بد دعائن
 سبب“ پيءُ جي زندگيءَ ۾ منجهان هر هڪ راه رباني وٺي
 چڪو هيو.

که بود آن پیر مرد، از غصه و خشم
 گهی آهی بلسب، گه آب در چشم

... ..

دعائی او، بنوعی کارگر شد
 بقول او، هلاڪ هر پسر شد
 عطا جي پڻ ڇاچن مان ڪن جو اولاد، عطا جي زماني
 ۾ موجود هيو، جن ابتدا کان وٺي آخر تائين عطا سان نه فقط
 نباهي ڪانه، بلڪ سائنس سخت عداوتون ڪيون ۽ جور و جفا
 ظلم ۽ استبداد ۾ ڪا ڪسر ٻڌي ڪونه ڇڏيائون.
 هم از اينائي آن اعمام مذکور

معاصر بوده باسن چند مغفور

که از عهدِ صغر سن تا جوانی
 مرا از جور آنها دلگرا نی

که درجائی اقامت، با معیّت
همی بردم، از آنها، بس اذیت

....

عطا مدتین تائین سندن مظالمن جو شکار رهيو:-
زمانها داشتم، تشویش و اندوه
بضعف کاه غمها کوه بر کوه
چه گویم زان همه جور نواذب
کشیدم سالها، بار مصائب
که گر، برخی ازان آرم به تحریر
بشرح اندکی، باید طوأمیر
بصد طومار طول آن نگنجد
دل ذره کجا آن بار، سنجد (۷۱)

....

خداوندا! تو میدانی که، چون بود
جفا هائی بمن از حد، فزون بود
الهی عفو شان فرما، برحمت
که از فضل تو، گردد دفع غصّات (۷۲)

مامن جي بدسلوڪي:- جڏهن قسمت ٽٽندي آهي،
آهي پڻهي سڀئي هليا ويندا آهن، انوقت جاڏهن ڪاڏهن
مهيبتن ۽ ماجرائن جا طوفان اٿي ڪوڙا ٿيندا آهن، مامرا ۽
معاملا چٽي پاسن کان اچي سوڙهو ڪندا آهن. قسمت ۽
خوشبختيءَ ساڻ ڇڏيو ته نه فقط ساڻ سنگت هٿ ڪري

ويندي، بلڪ خود پنهنجي ئي آس پاس جا در ۽ ديواريون نانگ ۽ بلائون تي ڪرڻ ڪڍي بيهندا آهن. سوڻ ته سوڻ رت جو هرچند رشتو، پر الفت کان زياده ڪلفت جو احتمال رهندو آهي، ليڪن مامن جو معاملو ته آهي ئي دگرگون، پاڻيجا کين هميشه پيارا هوندا آهن، جنن ۽ ديون جي ڏند ڪٿائن ۾ انسان، انهيءَ رشتي جي ذريعي ئي ديون کي به ريجھائي رکندو آهي. ليڪن واءِ ناڪامي! جو عطا لاءِ اهو رشتو به رسم ڪشيءَ جو باعث بڻجي پيو. پڙهتي رشتي جو حال مٿي اچي چڪو آهي، مائيتي مائٽن جي روش ۽ رفتار، هيٺين بيتن مان معلوم ٿيندي.

مرا اخوال نيڪ احوال بودند
 کم چون نيکان نيک اعمال بودند
 بوجهی از وجوه نامناسب
 شده ناحق، حق ایتام غاصب
 علاوه کارِ شان، با مهر کین بود
 گنه از طالع من، باعث این بود
 سخن برعکس، حالی بس عجب بود
 تعصب را عجب وضع سبب بود
 عداوتها نهان باشد بدلها
 حسد حسرت، گران باشد بدلها (۷۲)

....

که حیران بودم از وضع اسالیب
 باین ترتیب آن نیکو تراکیب
 بحالم گرچه بدخواهان نبودند
 ولی ظاهر تعصبا نمودند

 ز ظلم ظاهری طوفان نمودند
 که باصد داستان، داستان نمودند
 اگرچه دشمن جانی نبودند
 ولی برطرز احسانی نمودند
 مرا وقت صغیری، زان کبیران
 جوان آزارئ بوده، ز پیران
 بهر حالی، عجب گذران نمودم
 تقابل باهدی، احسان نمودم

 تو قادر قدرتم دادی، بران حال
 که نیکوها نمودم، در حق احوال

 بهر واقع بانها شد مددها
 نکوئیها تدارک شد، بدها
 بدیهائی که با من، مینمودند
 ازان برخود، ندامت میفزودند
 بوقت حاجت اسباب دشوار
 شدم با استقامت، شان مددگار (۷۳)

زمن راضی ازین عالم گذشتند

کم از ماضی باستغفار گشتند

بد نهاد سیاه باطن ۽ سخت مسهو هوا، همیشه برائی ۽
بدی کندها رهیا. عطا، ان هوندي ۽ جڏهن مٿن ڪو وقت
آيو ٿي، سندن امداد ۾ پيش قدمي ۽ کان ڪوتاهي ڪانه ٿي
ڪئي. بدی ۽ جو بدلو نیکی ۽ سان، ظلم جو معاوضو احسان
سان ڏیندو رهيو. اهوئي سبب ٿيو جو سندس مامن جي جڏهن
پچائي آئي انوقت، سڀني جا ڪنڌ ندامت ۾ نويل هوا ۽ هرڪو
پنهجي ڪئي تي انفعال پشیماني ۽ تائسف جا جهول ڀريون
اکٿين جهان جي واٽ وٺندو ويو.

عطا جو انهن قصن بیان ڪرڻ مان سواءِ هنجي پيو ڪوبه
مطلب ڪونه آهي ته، هتان جي بيداد ننگري ۾ هن جيڪي
جراحتون پنهنجي سر ۽ سيني تي سٿيون، انهن کي محض عبرت
۽ سبق آموزي ۽ لا ۽ ٻين اڳيان رکي، ورنه اها حڪايت
شکايت لا ۽ ڪانه ٿو ڪري:

ازین تکرارِ حال و عرضِ آثار

نسوده مدعاجز، عجز اطوار

کم این مسکین، درین بنگاهِ بيداد

جراحتها کم دیده، میکند یاد

....

درین دارالخرابِ بیِ مواسا

ندیدم هیچ آرامِ دل آسا

چنين بوده سلوکِ خویش و پيوند

چنين سان شور هائي دورها چند (۴۷)

عطا زماني جون نيرنگيون، پراون خواه پنهنجن، ايرن خواه
غيرن جي هٿان، ايتريون ڏٺيون ۽ سنيون، جو سندس دماغ،
هن ظالم زماني جي لاهن چاڙهن، هيٺائين مٿائين، سردن گرمين،
غمن خوشين، مامرن ۽ ماجرائين، ڏکن ۽ ڏولاون، سکن ۽ سلوڪن،
جور ۽ جفائين جي يادن ۽ يادگيرن جو، هڪ پوقلمون ۽
قسما قسم عجائب خانو بڻجي چڪو هيو. مثنوي ۾ هر عنوان
جي ابتدا خواه انتها ۾ ”هن“ ڪيئي عبرت پيدا ڪندڙ شعر
لکيا آهن، جن مان سندس ذهني ابتلا ۽ ڪشمڪش جي
خوءِ بوءِ صاف پئي نظر اچي. مثلاً هڪ هنڌ چويٿو:

عجائبها ڪم ديدم، در زمانه

غرائبها، فسانه بر فسانه

بسا ديدم تماشا۽ي جهان را

عجائب داستان بر داستان را

چـ صورتها۽ي رنگين را ڪم ديدم

چـ حالتها۽ي عالم را شنيدم

... ..

جهاني رفت از، پيشـ نظرها

بجز حسرت نديدم زان گذرها

ندارم در تماشا چشم بينش

ڪم وا بينم، گذشتـ آفرينش

ڪم چون رفت از نظر، طبقات نيرنگ
 ڪم دارم ديده تار و حوصله تنگ
 نه از خود فڪر و نه عبرت زادوار
 ڪم ناپينم بسان نقش ديوار

د ريفا! زين تماشا، حيف و صد حيف
 ڇم ڪيفيت اثر بخشد بجز ڪيف
 بجز نشاه، ڇم از سيري گلستان

ڪجا خط بهاران، در زمستان (۷۴-۷۵)

پيڻ ۽ پاڻيڇو محمد رحيم :- عطا جي احوال مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيس هڪ پيڻ هئي، جنهنجو پست نهايت سهڻو سلوٽون ۽ سلچڻون، خوش باش خوش لقا ۽ خوش قبا هيو. جوانيءَ جو سڄو بهار ڏاڍيءَ بهاريءَ سان بسر ڪري، جڏهن ٿيڻالين جي ڄمار ۾ پير پاتائين، انوقت سڀني اميدن آرزوئن زماني جي بهره مندڻ ۽ لذت آفرينن کان، انهيءَ حد تائين بهره ور ٿي چڪو هيو جو، هن دورنگيءَ دنيا جي عيش و نشاط ڪيف ۽ سرور جي باقي ڪا اهڙي شئي ڪانه رهي جنهنجي ڪيس حسرت هجي. انهن عادتن کان سندس والدين البتہ هميشه نالان ۽ ناراض رهندا هئا، انهيءَ حد تاءَ جو، سندس جوانمركيءَ لاءِ پارائن تاءَ به پهتا. پر باوجود انهن سڀني ڪوتاهين ۽ خامسين جي، لا پرواهيءَ آزاد منشيءَ رندڻ ۽ لا آبايي پئي جي به، اڙئي موڙهي جي

مدد ڪرڻ ۾ هو جوان اڳ کان اڳڙو، جود و سڻا ۾
هٿ جو ڪشادو ۽ ايترو اڳتي جو حاظم طائي جون سڪون
پيو لاهي.

عطا ۽ سندس اهو ڀائيڄو، پاڻ ۾ گهرا ۽ گهاٽا دوست
هئا، هڪ ٻئي جا محرم بلڪ محرم راز، ڪڏجي رهيا ڪڏجي
پڙهيا، رغبت ۽ محبت جي ايتري هم آهنگي جو ٻه ئي ڏينهن
ٻاهر پوندا هين ته هڪ ٻئي کي خيرن جون خبرن خطن جي
ذريعي پيا ڏيندا وٺندا هئا. عطا ته شاعر هيوئي، ليڪن
ڀائيڄهنس به انهيءَ ميدان ۾ نه فقط ڪامزن بلڪ ساڳي رهوار
جو شاه شهنسوار هيو. خط پٽ هڪ ٻئي ڏانهن گهڻو ڪري
نظم ۾ لکندا هئا.

عطا چويٿو ته: آخر هين دورنگيءَ دنيا يارن کي يارن
کان جدا ڪري رکيو! وقت آيو جو هو هندوستان هليو ويو
جتي سندس حياتيءَ جا ڏينهن پورا ٿيا ۽ غريب الوطنيءَ ۾
مٽيءَ وڃي مٽيءَ سان ماسرو ۽ معاملو ڪيو.

پنهنجي مائٽن منجهان عطا فقط هڪ انهيءَ مرحوم کان
مطمئن ۽ مسرور نظر اچي ٿو. پنهنجي انهيءَ دوست جي سلسلي
۾ وٽس ايترا دل نشين داستان ۽ فرحتي فسانا هئا جو
لکي ٿو ته: انهن جو لکڻ ان ڪٿ بيان ٿي پوندو! هن تنهن
ڪري پنهنجي تلخڪامن ۽ تلخاين جي طويل ۽ دردناڪ
دفتر جي انهيءَ اڪيليءَ شيرين حڪايت کي هنن دعائيه بيتن
تي ختم ڪيو آهي:

خدا بخشايدش از رحمتِ خویش
 شهادت را سعادت بخشيدش
 برو فضل محمد، بس رحيم است
 که اسمش اين دو اسم مستقيم است
 جوانمردی عجب بوده نکو خواه
 عليه العفو و الرحمت من الله

جنهن نوجوان عطا جي زندگيءَ واري اونداهين گردش
 ۾ جهت ڀلڪ لاءِ، پنهنجي بوقلمون صحبتن جون رنگ برنگي
 شمعون ٻاري چوڏس چانڊاڻ ڪئي هئي، انلاءِ سندس دل ۾
 جيڪو جذبو ۽ خلوص، وچوڙي سبب درد ۽ دک هيو، سو
 مٿين دعائيءَ بيتن مان محسوس ڪري سگهجي ٿو. انهن شعرن
 مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ جوانمرگ جو نالو محمد
 رحيم (۱) هيو.

عطا جي پهرين شادي ۱۰۷۷ھ: عطا مشوي کنز الاحسان

بظاهر ته پنهنجي ذاتي حالات جي سلسلي ۾ لکي آهي، ليڪن
 چونڪ زندگيءَ ۾ مٿس جيڪي وارداتون گذريون سي عجيب و
 غريب ۽ سندس ذات لاءِ حيرت انگيز هيون، تنهن ڪري
 مشويءَ ۾ هن پنهنجي سوانح ۽ ڪوائف کي ڏيکاريندي
 در حقيقت ڪوشش هيءَ ڪئي آهي ته پڙهندڙ سندس ذاتي
 تجربن ۽ مشاهدن مان عبرت وٺن ۽ سبق سکي. هن واقعات

(۱) سنڌي ادبي بورڊ جي نقل نويس صفحہ ۷۸ جي حاشي ۾ فضل
 محمد نالو لکي ڇڏيو آهي.

جي ڏنا آهن جيڪي پڙهندڙ جي طبيعت تي غير معمولي اثر ڪن ٿا. مثلاً پنهنجي شاديءَ جا واقعات شروع ڪرڻ کان پهريون تمهيد طور جيڪي بيت لکيا اٿس، انهن مان هيٺين شعرن ۾ قدرت جي رازن رمزن مصلحتن ۽ معاملن تي، انسانن جي لاعلمي ۽ مجبوريءَ ۽ بيوسيءَ جو هن ريت اظهار ڪريٿو:

الها خالقا يا عالم الغيب

تو ميداني قدرت علم لاريب

تو داني وضع عالم سير آدم

نمی داند کسی واللہ اعلم

الهي آنچه از نقش صنایع

نمودی بنده خود را بدایع

بهر نقشی مرا نقلی بیاد است

که بهر عبرت من داد، داد است

ولی! بروی ندارم عقل دانا

بجز حیرت ندارم چشم بینا

کزان اعجوبه تاثیر بیابم

مگر ذکر است مکتوب کتابم

انهيءَ قسم جي تمهيد بعد پنهنجي زندگيءَ جا حادثا کيس

ياد پون ٿا ۽ بطور دليل جي انهن کي تمثيلاً بيان ڪندي

پاڻ به عبرت حاصل ڪري ٿو ۽ ٻين لاءِ پڻ سبق جو سامان پيدا

ڪندو وڃي ٿو. دراصل پنهنجي احوال بيان ڪرڻ مان

سندس مقصد اهو آهي ته ٻين جي اصلاح ٿئي. عطا جي
زندگي درحقيقت زندگي نه بلڪه زندگيءَ تي هڪ طنز معلوم
ٿئي ٿو، ۽ سندس حالت بعين اها ٻئي معلوم ٿئي، جنهنجو
نقشو هيٺين شعر ۾ ڪنهن شاعر بيان ڪيو آهي:

زندگي ڪردن من، مردن تدریجی بود

آنچه جان کنند تنم، عمر حسابش کردم

يا جنن ٻئي هڪ فارسي شاعر ڪنهنڪي خوش ٿيندو ڏسي،
چيو آهي:

چو ميبينم، کسی از کوئی او، دلشاد می آید

فريبي ڪاول ازوي، خورده بودم، ياد می آید

عطا کي هر قدم تي پنهنجا ڏکيا ڏينهن ۽ ٿيل حوادث

ياد اچن ٿا، هر مقام تي هو پنهنجي ذهني زخمن ۽ دل
۾ ٿيل ناسورن جي، نمائش ڪندو اچي ٿو:

مرا ياد است از عهد جوانی

که در ضمن بهار زندگانی

خزانه ديدم از دور حوادث

هواها بردم از مجور حوادث

تلاطم بوده از امواج غمها

تطاؤل بوده از اقواج غمها

....

نصيب نيك و بد لارَد لا ڪند

ڪم هر جنسي بظرفي قسمت آمد (۸۵)

عطا جي زندگيءَ ۾ ڪي اهڙيون گهڙيون به آيون جڏهن
 ڪن خوشگوار ۽ شيرين ساعتن، حادثن ۽ واقعن جي پيدا ڪيل
 تلخن ۽ تندين کي پردي اوٽ آئي، سندس ذهن ۽ نظر ۾ جهٽ
 سوا لاءِ، دلپسند ۽ رنگا رنگي چٽ پري ڇڏيا. محمد رحيم
 جي راحت ڏيندڙ صحبتن کانپوءِ عطا جي مظلوم ماحول ۾ جنهن
 واقعي، آسودگي آندي، سا هئي سندس پهرين شادي. ليڪن
 شاديءَ جي معاملي ۽ مسئلي لاءِ جيڪو سندس نقطه نگاهه هيو
 سو پڻ مسلسل پيزارن سبب تلخ ٿي چڪو هيو:

تزوج گرچہ بر انسان و حيوان

برائی راحتِ نفس است، فی جان

بائنسان از توالد وز تناسل

محاصل باقیات آرد تقابل

ولی در نفس من، انسیتی کو؟

بان طالع مرا جنسیتی کو؟

مگر از احتیاجِ نفسِ شوم

بشریت جهولم هم ظلوم

مصائب دیده در بندرِ علائق

نوائب رفته در عقدِ مضایق (۷۹)

چويٿو جيڪي ڪجهه ٿيو سو ٿيو، ليڪن اهو به

تماشو هيو جيڪو ڏيکاءُ ڏئي هليو ويو.

بهر حالی که بود از روزی بخت

ز جنسِ شور و شیرین، سست یا سخت

بغفلت هر چه بوده در گذر رفت
 تماشا روئی داده از نظر رفت
 ولی زان حال، این افسانه مانده
 که بر لوح بیان مشقی نشانده

اهو افسانو، جنهن لوح بیان تی نه فقط پنهنجا دائمي
 نقش چڙیا، بلکه سندس دل ۽ دماغ تی پڻ ساڳي وقت
 پائدار ۽ نوان ناسور پیدا کیا، سو هي هیو ته: ٚیهن
 ورهن جي ڄمار ۾ حسب دلخواه، فضل حق نالي هڪ (۱)
 نیڪ مرد جي گهران سندس شادي ٿي. چویٿو:

چو شد در خانئ او نسبتم راست
 بنسبت نکبت آوارگی خاست
 که از آوارگی آسوده گشتم
 دلی در بند سودا سوده گشتم

لیکن ساڳئي وقت اهو پڻ چویٿو ته:

قلاده چون سگم در گردن افتاد
 سگِ نقسم براحه رهن افتاد (۷۹)

....

ببند زن شدن، قیدر غلامیست
 بعمری غم، زمانی شاد کامیست (۸۰)

اها سندس پهرين شادي ۽ پنهنجي ئي دل تي پسند ڪيل

(۱) نبود از طالع آن چشم مقصود

که: فضل حق، مرا اکرام فرمود (۸۰)

خانہ آبادي هئي، جنهن لاءِ هڪ مدت تائين جدوجهد ۾ مصروف
۽ ان نينگرِيءَ جي عشق ۾ مبتلا هيو. ۽ جڏهن ۱۰۷۷ هـ
۾ پرڻيو (۱) انوقت مدت مديد بعد غمن سندي غوراڻن ۾
جهڪون ۽ جهولا کاڌل زندگي ۾ پهريون دفعو، سڪون ۽
سلامتيءَ جو ساه کڻين، شاد ۽ آباد نظر اچڻ لڳو.

تو بخشيدى بنو ميدى، مراد م

پس از غمهاى عمرى، كرده شادم

پهريون ڀت ۱۰۷۸ هـ: عطا سال ڪونه ڏنو آهي ليڪن
قياس جو قول آهي ته شادي کانپوءِ هڪ سال اندر يعني
۱۰۷۸ هـ ڌاري کيس ڀت ڄائو:

که فائز گشتم از عهد جوانی

ثمرياب از نهال کامرانی

ز قسمت يافتم فرزانه فرزند

که باد از عمر و دولت فائده مند (۸۱)

گهر واريءَ جو انتقال (۱۰۸۳ هـ): شاديءَ جي شيريني ۽
نومولود جي خوشيءَ لحاظو به بقاء ڪونه ڪيو. هوا جي جهوڻي
وانگر ۽ ڪيوڻ جي تجلي وانگر اک چنپ ۾ سڀ ڪجهه
ڏي ۽ گذري ويو. عطا چوي ٿو:

(۱) که سال غين و فی جيمش اضافی

۱۰۸۰-۳=۱۰۷۷ هـ

شده درمسن لامم، آن تلافی

۳۰ وره

ز دم، با مونسِ همدم دمی چند
 شده زایل ز احوالم غمی چند

....

مگر این نقش در خوابم نمودند
 که باز این رنگ حیرت بر فزودند
 کنهن شاعر چيو آهي تم :

ز آسمان هر سنگ بيدادی که آمد بر زمین
 کرد بخت بد مدد، کان بر مېوئی من رسید
 ساکي حالت عطا جي ٿي :

گذشته از سرم طوفانِ غمها
 علمها بر زده، دستِ السها
 فلک از استزاجِ وقت بر کند
 حجر بر شیشهٔ جمعیت افکند

....

که از کف شد تلف آن جنسِ راحت
 بتقدم نقش زد داغِ جراحت

يعني عطا جي گهر واري، عين انهيءَ زماني ۾ اجل جي
 ور اچي وئي جڏهن، ڏهاڙن جون عيدان ۽ مرادن جون
 راتيون شروع ٿي مس ٿيون هيون. شادي ٿئي اڃا ست (۱)

(۱) انيس عمرها از من سفر کرد

که هادا داخل جنت گذر کرد

که "هادا داخل جنت" بسالش

۵۱۰۸۳

همین تاریخ سال ارتعاش

سال به ڀر يا ڪونه گذريا، جو سندس نئين نويلي ڪنوار
 سڄ پلنگ تان لهي اچي پٽ پئي. شاديءَ جو وڳو ۽ جوانيءَ
 جو جوڙو لٿو اندجي بجاءِ، مٿي کان پيرن تاءِ هرڪ
 جو سفيد ملبوس مليو. اکين جي چمڪ ۽ ڪجل جي
 ريڪ مٿان غلاف جي ڪارن ٽڪرن جي سياهي بوجهل بڻجي
 پئي. هٿن پيرن جي حنائِي سرخيءَ تي جڏهن
 زرديءَ جو عمل دخل ٿيو، انوقت چوڙا ٿٽا ٻانهين لٿي
 بازو بند نڪتا، هس ۽ دهري لٿي. کيرمنڊي ويڙهه ۽ چلو
 لٿو، نڪ جي نٿ ڏانورڙيءَ ۽ بيسر ٻولي سان گڏ ڪنن
 جون واليون ۽ جهانءَ سان جهومڪ ۽ پنڙا پڻ لٿا. سياه
 زلفن جو چاڪو ماڻو ٿيو، ڪارا ڪيس ور وڪڙ
 ڇڏي بيٺا، نه سينڌ رهي نه سڳيون ۽ نه چوٽيءَ ڦل بچيا.
 پيرن جا پازيب نڪتا ته بندڙن ۽ پائل جي پڄاڻي پڻ آئي.
 گهوٽ کي آرزومند اکين سان نهارڻ بعد ڪنوار جي
 نور ڀريءَ پيشانيءَ مٿان حجاب ۽ حياءُ سبب جيڪي عرق
 ڦڙا نروار ٿي پوندا هئا، اڄ انهن جي جاءِ تي مرده شوئيءَ
 واري ٻاڻيءَ جا قطرا نمودار ٿيا. ٺٽي جي سدا گلاب عطر جي
 سرهاڻ بجاءِ، جسم مٿان ڪافور جو ٻرڪو ڏئي آب زمزم
 چڙڪايو ويو.

اهو نه فقط ڪنوار جي سروپا جو حال ٿيو ليڪن ساڳي
 وقت، گهوٽ پنهنجي ذهن ۾ چند سالن کان جيڪو امن ۽
 آرام جو محدود ۽ مختصر گهرونڊو اڏيو هيو، سو پڻ ڦهه

ڪري اچي پٽ ٻيو. هر چنڊ عطا جي رکڻ ۾ خون جي
هلچل باقي هئي، جان به هيس ۽ دل پڻ ميني ۾ ساه پساه ٿي
ڪنيو، ليڪن سندس دماغ پنهنجي هوش ۽ حواس
واري سروپا کي خير باد چئي چڪو. هن پنهنجي زندگيءَ
کي مسلسل نابردان ۽ ناڪامن جي عذاب ۾ گذارڻ بعد
راحت ۽ رهاڻ جو جيڪو شيش محل اڏايو هيو، انلاءِ ائين
ڪونه ٿي ڄاڻائين ته ڪو ايترو اوچتو ۽ ايڏو جلد چڪنا چور
ٿي پوندو. اها ڄاڻ ٿي ڪانه هيس ته :-

شيشا چيده است بر طاقِ دل، دستِ اميد
گرفتند سنگِ ز نو میدی، تماشا ميشود
جڏهن ڪنوار جي فاني جسم جي ڏولي مڪليءَ جي مقبرن
ڏانهن ڪڇي هلي، انوقت عطا جو روح پڻ اوڏاهين راهي ٿيو.
ان کان پوءِ ڇا ٿيندو رهيو انجي ڪهاڻي عطا جي پنهنجي
زبان مان ٻڌڻ بهتر ٿيندي :-

پس از فوتی که در غربت نموده
با و تربت مرا کربت نموده
نشستم سالها همچون مسجور
بان تربت در آئینِ مسافر
چه گویم حال ایام و لیلی
دران ویرانه بر گشته حالی
بهر تقدیر بر حالات صابر
اقامت بود بر خاکِ مقابر

بگرد افشانی صحن مزارش
 بچشمان چیده شد خاشاک و خارش
 هم از جاروب میژگان جافراشی
 ز اشک دیده کرده آبپاشی
 ز آه سینه ام شمع مزارش
 بدست و دیده می رفتم غبارش
 پسر بردوش، سر بر خاک، بی هوش
 صدا، زان خاک پوش آمدن درگوش
 که صوتی سرن زد زان دخمه خاک
 نه آوازی ازان مطموره پاک
 غریو نعره، بر افلاک رفته
 ندائی من نه زیر خاک رفته
 گزیدم مرقدش کنج تواری
 بعریا نی لباس سوگواری
 چه گویم زان جفا هائی گذشته
 که بعد از وی بمن مرفوع گشته
 بحال غربت و غم گریه زاری
 زمان بیکسی و خاکساری
 که عمری در تمنایش جفاها
 کشیدم سخت و ست ماجراها
 چو آمد، رفته پروازی چو طیرش
 دریغا از حیات زود سیرش

آخر ۾ عطا ٻار گاه ايزديءَ جي ايوان جو ڪڙو ڪڙ ڪائيندي
چوي ٿو:

خداوندا تودانسی ماجرہا
ڪم حکمت ٻاک از چون و چراها
بسازي، بشکني، بدھي، ستاني
بقدرت هر چہ خواهی ميتواني

ٻي شاديءَ ۽ اختلاف مزاج:- ڪيتري وقت بعد ساڳي
پهرئي مڙس جي ٻي نياڻيءَ يعني عطا پنهنجي مالي سان
شادي ڪئي. عطا جو خيال هيو ته سندس دل جا جيڪي
ناسور پهرين زال جي جدائيءَ سبب چڪي رهيا هئا، انهن جو
علاج هيءَ ڪنوار اچي ڪندي ۽ پيدا ٿيل زخمن جو اهوئي
مرهم ٿيندو، ليڪن هيءَ ماڻي پنهنجي همشير ڪان مزاج ۾
بلڪل مختلف هئي. تند تيز ۽ ڏاڍي تنگ مزاج ۽ شايد سنگدل
۽ بي رحم هئي.

اگرچہ بوده از یک صلب و یک بطن
برابر کی بود با حاشیه متن
صدف صافي بود هر چند پُر در
برابر در به در هرگز نه درخور
نه هر خوشه بود باهم برابر
مساوی کی بود هر دانه گوهر

نه محض گهر واريءَ جي بدخوئيءَ ۽ تند مزاجيءَ
جي ذريعي، عطا جي مصيبتن جو ازسرنو آغاز ٿيو، بلڪ ٺٽي
منجهان به کيس ٽپڙ ٻڌي، ساهرن سان گڏ انهن جي ڳوٺ

گهر ڄاڻو ٿي رهڻو ٿيو. جتي غريب الوطنيءَ سان گڏ ساڻس
سندس سالن جو هڪ نئون آزار شروع ٿيو. جن مان آس
پاس اڳ ئي ناراض ۽ تاراج هئي. غرض عطا غريب نئين
بلڪ پٽن مصيبتن ۽ مسئلن ۾ مبتلا ٿي ويو. مير حيدر معماڻي
جي چواڻيءَ :-

غم زهر جا ڪم رسد، سرزده آيد بدلم
چڪنم؟ خانه من، برسرِ ره افتاد است

عطا پهنجي انهيءَ نئين ماجرا کي هن طرح بيان ڪري ٿو:

در آن اثنا چو از اسبابِ قسمت
درانِ دم، داشت اين بنده اقامت
بانِ پيوند از نسبتِ مجدد
زمانی بوده ام در دمِ مقيد

... ..

خباثتِ خائب و خاصر چو دجال
نزاعِ دل بمن بنموده زان حال
ادبِ اعزاز را يکسو نهادند
بخت و تسند خوئي رو نهادند
نديدم نيکشي زان بد نهادان

ڪم با استاد دشمن طفلِ نادان (۹۱)

نئين مصيبت:- ان اڀراند وڌيڪ مصيبت هي ٿي جو

سهرس کي پڻ - جيڪو ڳوٺ ۽ انهيءَ سڄيءَ ديهه جو قاضي
هيو - پٽن مخالف ڪري ڇڏيو. آخر ڪار عطا عافيت انهيءَ

پر سمجھي ته آتان لڏي. ليڪن سهر و سالا آڏو آيا ۽:-

مرا برخود ملامت زين ندامت
 ڪم چون انڊا ختم رحيل اقامت
 پئي نقل مڪان جستم اجازه
 شده خبث ڪهن را غازه تازه
 بظن فاسد از آزار فرزند
 ره نقل مڪان را ساخته بند

عطا چوي ٿو:-

چ ڪوئيم زان ترد آه! صد آه!!
 دراز است اين ملالت قصه کوتاه
 بغربت آن جفائي غصه و غم

بتنهائي رد يفر بيڪسي ختم (۹۲)

انهيءَ ابتلا ۽ عذاب ۾ عطا جون راتيون ۽ ڏينهن جنهن

نموني گذريا ٿي، انجو بيان هيٺين شعرن ۾ ڪري ٿو:

خداوندا! تو آگاهي پر آن حال
 ز گذران شب و روز و مه و سال
 ڪم روزي، روز عاشورا گذشتي

ڪم هر شب، چون شب يلدا گذشتي (۹۳)

ڪربلا يزيد ۽ ابن زياد سان پهنجي ساهريءَ آڪهه ڪي

تشبيهون ڏيندي چوي ٿو ته: نيڪ ويو وقت مصيبن جو، جهڙو

تهڙو بسر ٿيندو. هڪ دفعي ڪو ڏٺي جو پهتل ٻانهو منهن

چڙهي ويو جنهن هي مصرعو پڙهيو:

عطائي غالب آمد بر خطائي

۽ ٻئي مصرعي چوڻ جي فرمايش ڪيائين جنهن تي
عطا جي زبان مان نڪتو:

(۹۳) بيمن فيض فضل مصطفائي

عطا انڪي پهنجي رهائي ۽ جي نويد سمجھيو ۽ حقيقت
۾ بقول سندس: رهائي ٿي ۾ جلد. سهرس ڪئي تي پنهنجو
هاڻ پشيمان ٿيو، پٽن جي چار مان نڪتو ۽ پهنجي ڪرتوتن
تي ندامت جو اظهار ڪري سهو جو سجدو ڪيائين. سندس
سالا پڻ پهنجي ڪردارن جي سزا وٺي ستت ٿي تباه ۽ برباد
ٿي ويا.

ڪم هر يڪ ڪيفر ڪفران رسيد
ازاي هر اذيت شان رسيد
يڪي آواره تيه هلاڪت
يڪي سرگشته حال فلاڪت

نم گهر بچين نم گهات، نم جاء نم جائداد، نم مال نم ملڪيت.
بهر سو درتگاڻو ابن آوا
چو ز نبوران ني مسکن نم ماوا
بسان و حشيان بي آشيانه
مگس ني خانه و ني آب ودانه
شده بي آشان چون ڪرگس و بوم
ز بخت نحس خود وز طالع شوم

مثال ڏيندي چويٿو:

ڇم خوش گهٽه است دهقاني، پسر را
 ڪم: اي نور بصرا! جان پدر را
 در آخر بدروى چيزى كه ڪارى
 ڪم: جو را ڪشته گندم بر نياري
 نهال حال شان آخر ثمر داد
 نه حنظل ڪشته بار نيشكر داد

نه فقط گهراڻون برباد خسته حال ۽ خسته مال ٿيو، بلڪ
 اهو شهر ويران ۽ اها ديھ بيابان بڻجي وئي. عاد ۽ ثمود
 جي شهرن، مدائن ۽ آل ساسان جي حشر سان، عطا انهيءَ
 ڪوٽ ۽ ڪوٽ وارن جي تباهي ۽ بربادي کي تشبيه ڏني آهي.
 عنوان جي اختتام تي عطا پنهنجي سھري جي ندامت ۽
 انفعال جي ڪيفيت کي ڪيترن اشعارن جي ذريعي تفصيل
 سان بيان ڪندي ساڻس پنهنجي خدمت گذاريءَ جو پڻ ذڪر
 ڪيو آهي (۱).

عطا پنهنجي ذاتي سلسلي ۾ فقط اهي ٻئي واقعا بيان ڪيا
 آهن ۽ باقي مثنويءَ انهن ۾ چند واقعن سبب، شاعر جي
 طبيعت تي جيڪو رد عمل ٿيو، انجي ڪيفيت بيان ڪرڻ ۾
 پوري ٿي آهي.

وفات ۱۱۴۰ هـ :- عطا جي ديوان ۾ هڪ تاريخي شعر
 موجود آهي، جنهن مان سال ۱۱۳۵ هـ نڪري ٿو :-

سروش غیب ازین واقعہ خبر داده

بسال اوکھ ۾ :- دجال خیرہ سرداده (۱)

۱۱۱۷ھ ۾ جڏهن عطا پنهنجون مثنویون آخري طرح

مرتب ڪيون انوقت ئي کيس پنهنجي پيرانہ سالي ۽ خستگيءَ

جو شديد احساس ھيو، جنهنجو جا بجا هن اظہا ڪيو آهي ۽

اسي نوي سالن جي عمر ۾ پھچڻ جو اشارو پڻ ڪيو اٿائين :-

شد بسر هشتاد سال، از سنِ عمرِ اين فقير

....

پاس هشتادو نود، جملہ برہم ساختی (۲)

ملا سلامي جو انتقال ۱۱۳۷ھ کان ٿورو پوءِ ٿيو، جنهن

جي وفات تي عطا پنهنجي شعرن ۾ ماتم ڪيو آهي .

مٿين سالن ۽ حقيقتن خواه مٿي ڏيکاريل سندس ۾ واري

سال ۱۰۴۷ھ کي سامهون رکندي حساب ڪبو ته ۱۱۳۷ھ ۾

سندس عمر ۹۰-۹۱ تي پهچي چڪي هئي. اها عمر طبعي عمر

کان به چڙهيل آهي، تنهن ڪري قياس اهوئي چويٿو ته سال

۾ مس وڌيڪ هليو هوندو، تنهن ڪري سندس انتقال جو سال

۱۱۳۸ھ کان ۱۱۴۰ھ تائين ٿي سگهي ٿو.

انهيءَ وقت جي سماجي حالت :- جيڪڏهن ۱۱۳۰ھ

عطا جي وفات جو سال فرض ڪجي ته انوقت گويا چورانوي

سال جو ٿي مٿو. اهو سال ٺٽي جي ٻئي جيد عالم شاعر ۽

قابل فخر مورخ يعني مير علي شير قانع جي ۾ جو سال پڻ

(۱) ديوان ص ۸۵ (۲) ديوان ۳

(۳) مقالات الشعراء ص ۳۰۵

آهي، گویا نٿي جي هڪ قابل ذڪر ۽ پرگو فارسي شاعر جي حياتيءَ جو ڏيو اجهائون ته ساڳي وقت ٻئي هڪ عظيم عالم ۽ ڪثيرالتصنيف مصنف جي زندگيءَ جي شمع روشن ٿي. جنهن جي قلم، سنڌ جي ثقافت ۽ تاريخ کي هميشه لاءِ زندهو ڪري ڇڏيو.

اهو زمانو ميان نور محمد ڪلهوڙي جي عروج جو هيو، جنهن ڌارين جي ڏيڍ سوسالہ تسلط کان سنڌ کي آزاد ڪري انجي وحدت کي نئين سر محڪم ۽ مستحڪم ڪيو. هن انهن مغلن جا ٽپڙ هٿان گول ڪرايا، جن جي تسلط جي دردناڪ تصوير مظهر شاهجهانيءَ ۾ موجود آهي ۽ خود اسانجي شاعر ملا عبدالحڪيم عطا جي هيٺين شعرن مان به ڏسي سگهجي ٿي. مظهر شاهجهانيءَ وارو زمانو، تسلط جي اوج ۽ اقبال جو دور هيو، ۽ عطا جي ٻين سالن ۾ جيڪو سماجي صورت حال هيٺين شعرن ۾ ڏسجي ٿو، سو انهيءَ تسلط جو لازمي نتيجو ۽ انهيءَ عهد جو انجام ڪار آهي. عطا پنهنجي شهر آشوبن ۾ نٿي جي تباهه هاليءَ جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، اهو فقط هڪ شهر جو نه بلڪه سڄيءَ سنڌ جو صورت حال سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته دارالحڪومت جي حالت کان ملڪ جي روڻداد ڪهڙيءَ ريت مختلف ٿي سگهي ٿي. چوڻو:-

باز نقش قصه از دور گردون ميکنم

ميکنم گر شکوه، نامردمِ دون ميکنم

....

موشکی در پالکی و چند گریه در جلو
پوش پشم خوش قماش موش مفتون میکنم

....

نه از محاسب بیم و نه از مواخذه پاک
چگونه زندگی و عاقبت؟ چسان مردن؟

....

تحویل در خزان و تحصیل بر هوا
خورده غلوز دفتریان حساب دان
تجویز در سیاهیه و تنخواه در کره
بردند در طغا شکم دیگ گرسنان

....

نه جائی رفتن و نه پائی ماندن مردم
بان مثل که: زمین سخت آسمان دوراست
اگر بغور سخن میرسی بتهته تمام
زدست خویش خرابی شهر معمور است
بسا فسانه شنیدم و دورها دیدم
چنین فساد درین شهر غیر مشهور است
شوارع و طرق شهر کوچ و بازار
ز بیم تفرقه، جمعیت از هم دور است

....

بشهر تهته که ابواب فیض در تعویق
نمیدهند باهل غلوئی بوی خمیر

که لقمه از دهن گریه دانه از لب مور
نمانده وجه تصدق هم از قلیل و کثیر

حیف اے فلک مدیر! چه بیداد کرده ای
شمر و یزید را تو که؟ امداد کرده ای

هر کجا باشد لثیمی، جان دهد برجائی نال
سفره اطعام هیزان را لوندان میخورند
در دل سنگ بخیلان میخ آهن را چه جا
ضر بهائی هجورا مانند سندان میخورند

در حیرت ز بوالعجیبهائی روزگار
معدوم شد مروت و انصاف ناپدید
این دور این زمانه و این قسم و این قماش
این روئی این ریا که برویا کسی ندید
مالک عجب که پایه رضوان گرفته است
آدم برائی دانه بدام بلا رسید
بی مهرئی زمانه زده مهر بر فلاح
بر سد باب فیض شده پاچی پلید
منت کشی نگر ز فرومایگان سهل
محنت کشی بین ز پٹی ذره قدید
ای کاش خاک در دهن و خشت بر شکم
سر درد و پا پر آبله از مدتی مدید

منظر تهته ندارد بجز این هیچ خطا
قحط قدر هنرش لازمه خاک خمیر

... ..

اگر خوش آب و هوا هست شهر تهته ما
بقدر قحط هنر بین وطن خجسته ما

....

دیارِ سند را خورسند کمیاب
که جز سوقی درین دارالحزن نیست

....

دیار مسکن ما گرچه خوش بآب و هواست
بقحط قدر هنر منزلی ایست دلخسته
بسا متاع نفیس است یا قماش لطیف
درین دیار ولیکن ز دست وارسته
که جائی میوه اقسام فصل و موسم فیض
بقبض دست لثیما نیست دسته بردسته

....

درین خرابه بی امتیاز حیرانم
بسان شیر بدریا و چون بکوه نهنگ
وطن چو ورطه بیت الحزن، معاذالله
که وضع حال من و روزگار شیش و سنگ
چو مرغ در قفس و چون ملخ بدام هواست
درین زمانه دل سنگ چون من دل تنگ

ز جهل کمتر و در عیش خوشدل اند عوام
 فراغت از قدم بوزۀ و پیالۀ بنگ
 لجوج و مسخره و مطربان بکام دلند
 عطا ز دفع خطاها بنام خویشم ننگ

لجوج طبعان بے اختیار چرخ زنان
 برقص عشوه و آهنگ چون زنانه شده

بشنو کم بیان میکنم این حال وطن را
 یعنی کم به تهته بود این کیف و کماهی
 طرز جهلا وضع خلاها و ملاحا
 وقتی است کم رائج شده کولی و کپاهی

اعیان همه در گوشه نشسته متحیر
 ارذال بسر خیرگی و حال تباهی

انصاف توان داد کم در شهر چه حالست
 چون میمن و تهیمن شده اقبال پناهی

بعضی شده بر میخ، چو گوساله رقاصان
 جولاه و شان تا بکمر در تک چاهی
 بنگر کم شده خرکره ها اسب سواران
 پواج دوان پیش ز بس خیره نگاهی

در حفظ نگهدار خدایا ز چنین حال
بخشائی الهی زهمه فسق و گناهی

اهو لب لباب آهي انهيءَ دور جي سڄي سماجي صورت حال
جو، جيڪو دور، اسانجي شاعر جي اکين اڳيان گذريو. يعني
شاهجهان کانوئي احمد شاه رنڳيلي تاءَ جو. جنهن ۾ عالمگير جو
طويل (۱) زمانو، اچي وڃي ٿو، دکن ۾ جهنجي ڪپ ڪوڙي ويهي

(۱) عالمگير جي طويل زندگيءَ کان سندس پٽ پڻ تنگ اچي
چڪا هئا، ۽ هميشه سندس موت جا خواهان ۽ منتظر پڻ رهيا،
جيئن سندس مرڻ بعد حڪومت جو مزدو اهي به مائي سگهن. اعظم شاه
دکن مان شاه عالم کي جيڪو خط لکيو آهي، انجو مطلب مقصدي
شاعر پهنجي ”خرد نامہ اسکندريءَ“ ۾ هن طرح نظم ڪيو آهي :-

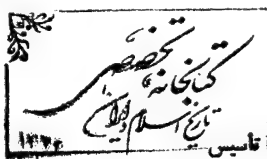
سه پوريم ما هر سه بر داستان
طلبگار ماوانی هندوستان
هر آنکس که باشد باز و درست
بزور آزما مپود تندرست
بگیرد جهان را، بنیروئی دست
اگر شاد باشد، شود می پرست
مرا مینویسد که بنشین بجائی
منم در جهان حاکم و کد خدائی
چنین که بود گردش ماه و سال
چو بندی نشستم خاطر ملال
زمانه چنین روزها کرد یاد
من و تو شاهي بگشتم شاد

(دسو حاشیه صفحہ ۱۴۳)

رهڻ تي خفي ٿي نعمت خالي عاليءَ هي دلچسپ شعر چيو هيو:
 بنشسته چنان قوی که بر داشتندش
 کاری دگری نیست، خدا بر دارد
 چنانچه ٿيو به ائين جو دکن مان جثري ڪونه نڪتو،
 جيسين ”خدا بر دارد“ جو معاملو نه ٿيو. عالمگير جي وفات
 کانپوءِ ۲۳-۲۴ ورهه مغل شهزادن جي ڪشت و خون ۽

(بقيه حاشيه صفحہ ۱۴۲)

لمرگ پدر هر دو شادان شويم
 بدنيايی دون با مرادان شويم
 پيءُ کي پٽن واري واقعي کي علامه اقبال به نظم ڪيو آهي :-
 نامهء عالمگير بيڪه از فرزندان
 که دعای مرگ پدر میکرد
 ندانی که یزدان دهرینه بود
 بسی دهد و سنجید و بست و کشود
 ز ما سینه چاکان این تیره خاک
 شنیده است صد نالهء درد ناک
 بسی همچو شبیر در خون نشست
 نه یک ناله از سینهء او گسست
 نه از گریهء پیر کنعان تپید
 نه از دردِ ایوب آهی کشید
 مپندار آن کهنه نخچیر گیر
 بدام دعائی تو گردد اسیر
 (پیام مشرق)

جنگ و جدال جا واقعا ۽ داستان عطا ٻڌندو به رهيو ۽ خود انهيءَ طوائف الملوكي ۽ جا سنڌ تي جيڪي اثر پيا، اهي اکين سان ڏسندو رهيو. ٻئي در ٻئي گورنرن جون بدليون، ملڪ اندر سرڪاري ڪامورن جي لت ڦر، هڪ ٻئي کان چارج ڇڏائڻ تي ٺٽي شهر اندر صوبيدارن جي وچ ۾ مجادلا ۽ مقاتلا، ڏڪار، بد امنی، لوفرن جو آزار ۽ اشرافن جي زبوني، ڪا هڪ مصيبت هئي؟ هزارين نقصان ۽ طرحين طرحين مصيبتون. نه فقط هڪ ٺٽي جو شهر عذاب ۾ مبتلا هيو، بلڪه پوري سنڌ انهيءَ عقيوت ۾ ڦاٿل هئي.

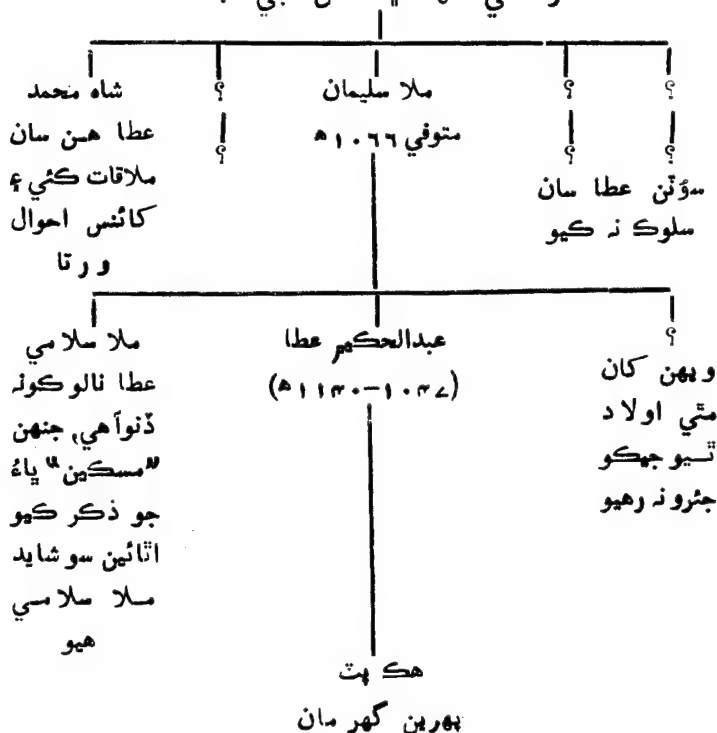
نسب نامو:- عطا جي خانداني افرادن جي مٿي آندل مذڪور پٽاندر هيٺين ريت سندس شجرو ٻيهي ٿو:-

اچي نئي ۾ مقيم ۽ مسلمان ٿيو.

پتہ ڈاڈ؟

ڏاڏو - ملا محمد

ترخانی عهد ۽ مغن جی ابتدا

ٻيو نسب ڏاهو:- هن مقدمه جي آخر ۾ اسان ٻيو هڪ شجرو ڏئي رهيا آهيون، جيڪو نهايت ئي معتبر خطي بياض تان نقل ڪيو ويو آهي، ليڪن مٿي ڏيکاريل نسب ناسي کان بنيادي طرح مختلف آهي. عطا جي لکت مطابق، عطا جو تڙ ڏاڏو نوسلم هيو، ليڪن هن نسب نام ۾ سندس قبيلي جي ڪڙي، اسدي (۱) از اولاد حبيب بن مظاهر اسدي اصحاب امام حسين - سان پيوست ڪئي ويئي آهي. هتي عطا جي ڏاڏي جو نالو محمد لکيل آهي، حالانڪ، مثنوي ڪنز الاحسان ۾ انجو نالو ملا سليمان ڏيکاريل آهي.

انهيءَ شجري ۾ ڪيترا اهڙا نالا آهن جن جو ذڪر، عطا جي رشتہ دارن جي سلسلي ۾ - تحفة الڪرام - مقالات الشعراء ۽ تڪمله - ۾ آيل آهي. تنهن ڪري ممڪن ٿي سگهي ٿو ته گهڻيءَ حد تاءَ شجرو درست هجي. باقي رهيو اختلاف سو گهڻو ڪري نسب نامن جو لاڳاپو آهي. نقل ڪندي ۽ اتارو ٿيندي ۾ ڪيترا نالا بدلجي ويندا آهن. ممڪن آهي ته شجري ۾ جيڪو محمد افضل ڏيکاريو ويو آهي، سو درحقيقت محمد هجي ۽ مثنويءَ ۾ انجي نالي جو فقط پهريون ضروري جزو ضبط ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح مفتوح قومن جي دستور مطابق بجاءِ نوسلم لکڻ جي - احساس ڪمٽري سببان - قبيلي جي برتريءَ لاءِ حبيب بن مظاهر اسديءَ جي دامن جهلي وئي هجي.

بهر حال عطا جي پهنجي لکت خواه بياض مان نقل

(۱) حضرت عليءَ جو غلام - اسد.

ڪري هتي شامل ڪيل شجري مان نسب خواه قبيلي جي
افرادن جي سلسلي ۾ قطعي طرح تسڪين ڪونه ٿي ٿئي.

سبز پوش: عطا جو قبيلو سبز پوش جي نشانيءَ سان
ٿئي ۾ اڄ تاءَ مشهور آهي، اهو انڪري جو عطا سبز رنگ
جا ڪپڙا پائيندو هيو ۽ سندس پوڙيه ساڻو لباس پهريندا
رهيا (۱). تنهن ڪري قبيلو، سبز پوش جي آل سان مشهور ۽
معروف ٿي ويو. اها سبز پوشي ممڪن ٿي سگهي ٿو ته
آل حسين جي حب (۲) سبب اختيار ڪئي وئي هجي، ڇاڪاڻ ته
بني عباس جي دور ۾ اهو رنگ آل عليءَ جو نشان هيو.

عطا جي گهراڻي جا معروف فرد: مٿي جهن شجري
جو اسان ذڪر ڪري آيا آهيون، ان ۾ ڪي نالا اهڙا ڏيکاريل
آهن، جن جو ذڪر ڪتابن ۾ ملي ٿو، مثلاً:-

(۱) ملا سلامي

تحفة الڪرام ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته: ”ملا سلامي و ملا
عبدالحڪيم [عطا] هر دو برادر، شاعر ظريف نامي وقت خويش
ماند (۳)۔ الخ“۔ انجي تصديق خود عبدالحڪيم عطا جي
هڪ شعر مان ٿئي ٿي:-

(۱) تحفة الڪرام ۾ آهي۔ لباس سبز و شاعري در اولادش مخلف

ماند، سبز جي ردیف ۾ عطا هڪ ٻه غزل پڻ چيو آهي (ڏسو ديوان) .

(۲) ڏسو عطا جا منقبت ۽ تحفة الڪرام ص ۳۳۳ .

(۳) تحفة الڪرام ص ۲۳۳ .

نسيان مڪن زياران از 'شڪر' و 'سلامي'
 ياد آوري نمائي از 'قيصر' و 'صفائي'
 ڪو آن معاصر ما هر يڪ برابر ما
 يار و برادر ر ما مرغ سخن سرائي

ملا سلامي ۱۰۳۷ ھ تاءَ زنده هيو چاڪاڻ ته انهيءَ
 سال ۾ هن ٺٽي جي گورنر جي مرڻ تي هڪ تاريخ ڄڻي
 آهي (۱)۔

مقالات الشعراء ۾ حڪيم جي تحت ملا عبدالحڪيم کي
 آڻي مير علي شير انڪي سلاميءَ جو ڀاءُ ڄاڻايو آهي (۲)۔
 اسانجي خيال ۾ اها مير مرحوم جي سهو آهي۔ اسانجو اهو به
 خيال آهي ته سلامي ٺٽي عطا جو اهو ننڍو ڀاءُ آهي جهنجو
 ذڪر هن ڪنزالاحسان ۾ پهنجي والد جي فوت ٿيڻ ۽ پهنجي
 يتيميءَ واري بيان ۾ ڪيو آهي۔

(۲) مڪمل ضيا

مذڪوره شجري ۾ ملا سلاميءَ جو فرزند ڄاڻايو ويو آهي
 ۽ صاحب تحفته الڪرام ۽ مقالات الشعراء انڪي برادرزاده
 ملا عبدالحڪيم عطا لکن ٿا (۳)۔ شاعر هيو، جڏهن
 دهليءَ وڃي ميرزا بيدل سان مليو انوقت سندس جودت طبع کي

(۱) مقالات ص ۳۰۵ و ٽيڪ احوال لاءِ ڏسو صفحا ۱۴۸، ۱۶۶،

۳۰۴، ۳۳۵، ۳۴۲۔

(۲) مقالات ۱۸۳۔

(۳) تحفته ۲۴۳ و مقالات ۳۶۸۔

ڏسي بيدل کينس ”قيامت“ تخلص ڏنو، نواب مهابت خان (۱) سان گڏجي موٽي ٺٽي آيو. نواب موصوف سندس لاءِ حويلي ٺهرائي، صاحب ديوان ٿيو. کيس غالباً اولاد ڪونه ٿيو، تڏهن سندس تڪيو عطا جي پٽ مسڪين وسايو.

(۳) شاه مسڪين

نسب نامہ مذڪور ۾ شاه مسڪين عطا جو پٽ ڄاڻايو ويو آهي ۽ تحفته الكرام مان پڻ انجي تصديق ٿئي ٿي، مير قانع نہ فقط انهيءَ ڪتاب ۾ کيس پسر ملا عبدالڪريم لکي ٿو، بلڪ اهو بہ ڄاڻائي ٿو تہ: ضيا کان پوءِ سندس تڪيو وسائي شعر ۾ پيئي ۽ پهنجي سوٽ ضيا جي تقليد ڪرڻ لڳو (۲). عطا چونڪ، بذات خود زندگيءَ کي آندي نيندي تي بسر ٿي ڪيو، تنهن ڪري، هن جائداد ڪونه ڇڏي. ضيا مهابت خان جي مهر سان حويليءَ جو صاحب بڻيو، جيڪا لا ولد هجڻ سبب پوءِ شاه مسڪين جي حصي ۾ آئي. حالت وري بہ تحفته الكرام جي چواڻيءَ اهائي مسڪينيءَ جي رهي ۽ گذر بسر ’توڪل‘ تي ڪندو رهيو. تحفته الكرام ۾ آهي تہ هن اولاد ڇڏي، ۽ مير قانع جي فقري (بتوڪل گذراندي و اولادش مخلف ماند) مان اهوئي سمجھي سگھجي ٿو تہ انهيءَ ڪتاب جي سال تاليف ۱۱۸۱ھ کان اڳ انتقال ڪري چڪو هوندو. بلڪ، مقالات جي لکڻ (بعد از فوت محمد ضيا جانشين تڪي

(۱) نواب مهابت خان ڪاظم.

(۲) تحفته ۲۳۳ و مقالات ۷۵۷ و ۳۶۹.

اهڻ (بود) مان ته اهو پيو ظاهر ٿئي ته مرڳو مقالات جي تاليف (۱۱۷۴ھ) کان اڳ فوت ٿي چڪو هيو.

(۴) غلام حسين سبزو پوشت

ميان مسڪين جي اولاد مان هيو، مذڪوره نسب نامو فقط نالو غلام حسين لکيو ويو آهي، ليڪن اسان کيس اهوئي غلام حسين سبزو پوشت سمجهون ٿا جنهن لاءِ محمد ابراهيم خليل لکيو آهي ته پهريون مسڪين تخلص ڪندو هو ۽ پوءِ افضل تخلص اختيار ڪيائين ۽ ۱۴ جمادي الاخر ۸۱۲۷ھ ۾ انتقال ڪري پهنجي ڀاءُ محمد محسن جي ڪمر ٽوڙي رکيائين (۱).

(۵) محمد محسن سبزو پوشت

ميان محمد محسن برادر ميان غلام حسين سبزو پوشت، ٿئي جو مشهور شاعر ٿي گذريو آهي، ۽ فارسي شعر ڏاڍو سهڻو چيو اٿائين. ڪليم جي مشهور زمين - گران گذشت ۽ جوان گذشت - ۾ هن جا ٻه شعر آهن جنکي اسان 'تڪلم' جي حاشين ۾ هڪ خطي بياض تان نقل ڪري شايع ڪيو آهي (۲). محسن جي ڪن نوشتن مان ائين به پيو معلوم ٿئي ته هو شعر و سخن جي ذوق کانسواءِ ٻين ديني خواه دنياوي علومن ۾ به فاضل هيو. مثلاً، مير شهود جي مثنوي 'پريخان' سليمان تي جيڪي هن حاشيه لکيا آهن، اهي سندس وسعت علم ۽ دقت نظر

(۱) تڪلم ص ۴۱

(۲) تڪلم ص ۴۰۵

لاءِ ڪافي ثبوت پيش ڪن ٿا. محمد ابراهيم خليل جو قول آهي ته ”-بغايت ڪم گو بود، و هر چه ميگفت اكثر خوب ميگفت-“ (۱). محمد محسن ۱۲۷۸ هـ کانپوءِ جنرو هيو ۽ تڪمله جي تاليف (۱۳۰۸ هـ) کان اڳ فوت ٿي چڪو هيو.

انهن ٻنهي ڀائرن جو شامل ڪيل نسب نامو اندر هن طرح سلسلو ڏيکاريل آهي: غلام حسين و محمد محسن بن غلام حيدر بن غلام حسين (بي زبان) بن شاه مسڪين بن ملا عبدالحڪيم عطا.

(۶) محمد اڪرم

مرحوم راشد برهانپوري هڪ خط جي بناءَ ۽ هڪ منظوم تاريخ جي آڌار تي قياس ڪيو آهي ته محمد اڪرم، عطا جو پٽ هيو. عطا جي هڪ تاريخ آهي: روز يڪشنبه ثالث ز جميد الثاني

بوجود آمده فرز ندر مبارک مقدم

سال تاريخ ولودش بود از نام عيان

ڪه عطايائي تڪرم ز محمد اڪرم (۲)

محمد اڪرم ممڪن آهي ته عطا جي ٻوئين گهر جي اولاد هجي، ڇاڪاڻ ته پهرين گهر واريءَ مان کيس فقط هڪ پٽ ڄائو، جنهن جو ذڪر نالي ڏيڻ کان سواءِ ڪيو اٿائين. ”مثنوي ڪنزالاحسان“ ۱۱۱۷ هـ ۾ نظم ڪئي وئي آهي، جنهن

(۱) تڪلمه ص ۳۵۰

(۲) ديوان ص ۱۴۴ - سال ۱۱۲۱ هـ نڪري ٿو.

۾ عطا پوئين گهر مان پيدا ٿيل اولاد جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. امڪان ٿي سگهي ٿو تہ محمد اڪرم نالي کيس بہت هجي جنهن جو مشنويءَ ۾ ذڪر ڪرڻ - مشنويءَ جي مضمون کي لحاظ ۾ رکندي - هن غير ضروري سمجهيو هجي ۽ جڏهن کيس پوئو ڄاڻو، انوقت هن قطعہ تاريخ چئي ڇڏيو جيڪو ديوان ۾ داخل ٿيو (۱)، ليڪن جيڪڏهن محمد اڪرم کي

(۱) راشد مرحوم محمد اڪرم جي هٿ اکرين لکيل، عطا جي هڪ منظوم خط جو ذڪر ڪيو آهي. اهو خط 'اخڻي قبله مڪاني' جي بناء تي سمجهيو ويو آهي تہ اهو شڪايتي مکتوب هُن پهنجي پيءُ ڏانهن لکيو آهي. حالانڪ اسان مٿي ڏيکاري آيا آهيون تہ عطا خود "کنز الاحسان" ۾ لکيو آهي تہ پاڻ خواه سندس هڪ ننڍو پيءُ پهنجي والد جي پڇاڙيءَ واري اولاد هوا. جنهن وقت عطا ڄائو انوقت سندس والد جي عمر ستهٺ سال ٿي چڪي هئي. پيءُ جي وفات وقت بہ فقط پهنجي ننڍي پيءُ جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن کي ڪنهن بہ صورت ۾ 'اخڻي قبله مڪاني' مان مخاطب ڪري نٿو سگهجي.

پدر مارا یتیم و زار بگذاشت

دوتا فرزندان بيمقدار بگذاشت

اسالحو گمان آهي تہ اهو خط عطا پهنجي وڏن ماروئن مان ڪنهن ڏانهن لکيو هوندو، يا پهنجي ڪنهن سوت لاءِ منظوم ڪيو هوندا ۽، ڇاڪاڻ تہ کنز الاحسان مان ظاهر آهي تہ عزيزن جي انهن پنهني طبقن مٿس سخت ظلم ڪيا.

اهو منظوم خط هيٺ ڏيون ٿا تانہ پڙهندڙ پاڻ عبارت جي سياق سباق مان اندازو لڳائي سگهن.

(ڏسو صفحو ۱۵۳)

سندس پٽ تسليم ڪجي ته انهيءَ حالت ۾ انجو تولد
 ”ڪنز الاحسان“ جي تصنيف کان (۱۱۱۷ھ) کان گهڻو
 اڳ ٿيو هوندو.

(بقه صفحہ ۱۰۲)

رسد سلام بمشفق اخی قبله مڪانی
 كه اين فقير سیه پوش در دعا خوانی
 كنون، تو سمع نما، عرض حال این افقر
 اگر تو مظهر انصاف اهل ایمانی
 دران زمان كم، آن قبله گاه ما مرحوم
 بگشت واصل رحمت بفضل رحمانی
 كه بود واصل و (مداح) سیدالکونین
 بعلم و فضل و بلاغت (نبوده اش) ثانی
 مگر كه یاد نیاید ترا همان ساعت!
 كه آن موحد مبرور..... ایمانی
 كه دستهای من و تو گرو بعهد وفاق
 بهم بست چو میرفت زین جهان فانی
 ترا سزد كه بجائی پدر، شوي مشفق
 گذر ز چون و چرا ای اخی ایمانی
 دگر مقدمه، انقسام چند کتب
 بدست خود بنمایند راضی دانسی
 نه اختلاط و حیا و نه ارتباط وفا
 چه چیز باعث تعلیل بعد حرمانی
 (دسو صفحو ۱۰۳)

سبز پوش شاعرن جي زمري ۾ هڪ محمد اڪرم شاعر جو
 مذڪور ملي ٿو، جيڪو غلام علي متخلص به علي شاعر جو
 ڏاڏو هيو ۽ جهن جا شعر عليءَ پهنجي ديوان ۾ ڏنا آهن.
 ليڪن جيڪو شجرو اسان مقدمه جي آخر ۾ ڏئي رهيا آهيون،

(بقيه صفحه ۱۵۳)

ز حق بترس، گذر زين خيال و فکرو قياس
 تر حمی و تکرّم بوجه شادانی
 گذشتن است ازین معبرِ سرائی فنا
 گذر ز کلفت خاطر چو اهلِ ایمانی
 ز بس اذیتِ آن کنده ناترا شیده
 ز اختلاف بانصاف کار نادانی
 کدام چیز که بر بوده ام، ز دست شما
 بجائی الفت، کلفت نه طور شایانی
 تکرّمی بنما، بر شکسته حال فقیر
 که خلق رفیق نما، ثمرهٔ نکودانی
 توقعِ حک و اصلاح چند بیت نوشت
 که گنج دانش و مجدوعهٔ سخندانی
 کدام از تسو رعایت شده بحال فقیر
 بغیر جور و جفا محنت و پریشانی
 اگر مقدر راجع شود بباب شرع
 خنده از نکودانی

ر یاده عمرت و هافیت مع الالباء
 تر حمی بنما! ای تو قبل ام ثانی

ان ۾ نه محمد اڪرم جو نالو آهي ۽ نه غلام علي جو. ممڪن آهي ته نسب نامو ۾ چونڪ نالا سنڌي سيلمي لکيل آهن، تنهن ڪري اهي علمي نالا، گهرو نالن جي ڪثرت استعمال سبب عوام ۾ مشهور نه ٿيا، ۽ نسب نويس به شجري ۾ گهرو ۽ عوامي نالن کي ترجيح ڏني.

غلام علي سبزپوش پهنجي ديوان ۾ محمد اڪرم جو هڪ نعتيو قصيدو (بيت ۲۳۹) ڏنو آهي، جهن تي هن سرخي ڏني آهي :- ”شڪر الحمد لله ڪم هذا مناجات تصنيف جناب مستطاب حضرت جدي مرحوم مغفور ميان محمد اڪرم سبزپوش-الخ“ ۽ ڪتابت جو سال ۱۲۹۹ ڏنو اٿائين. انهيءَ محمد اڪرم کي اسان انهي گهراڻي جو محمد اڪرم ثاني سمجهي سگهون ٿا، ۽ اهو غلام علي سبزپوش جو ڏاڏو هيو، جنهن ۱۲۹۹ هـ کان ڪيئي سال اڳ انتقال ڪيو هوندو.

(۷) غلام علي سبزپوش

غلام علي سبزپوش فارسي جو سٺو شاعر هيو، جهنجو انتقال ۱۲۹۹ هـ کانپوءِ ٿيو. تڪميل مقالات الشعرا جي مؤلف لکيو آهي ته ڦوه جوانيءَ ۾ فوت ٿيو، فارسيءَ ۾ علي تخلص ڪندو هيو. سنڌي ڪلام ۾ ٻن مٿو چيو اٿائين. تڪميل جي حاشي ۾ نمونن سان ڏني آيا آهيون. شعر جا مختصر بياض ڇڏيائين، جنهن جو انتخاب ٻن تڪميل جي حاشي ۾ ڏنو ويو.

آهي (۱)۔ تڪمل ۾ ڄاڻايو ويو آهي ته غلام عليءَ جي وفات شادي ڪرڻ کان اڳ ٿي. شامل ڪيل شجري ۾ هڪ غلام عليءَ کي لاولد لکيو ويو آهي، جهنجي نسب جو سلسلو آهي :- غلام علي (لا ولد) بن ميان جمع، بن امداد علي بن شاه مسڪين بن ميان عبدالحكيم عطا. ليڪن محمد اڪرم سبزپوش شجري مطابق سندس جد نه آهي بلڪ، ميان جمع جو سوٽ هيو.

سبزپوشن جو محلو:- انهيءَ خاندان جڏهن سبزپوشي اختيار ڪئي ته سندن اصل قبيلو ڪهن کي به ياد ڪونه رهيو، بلڪ سبزپوشيءَ، قبيلي ۽ حسب نسب جي سڀني رشتن ۽ سلسلن تي چادر تائي ڇڏي. چنانچہ سندن قبيلي جي رهائش واري محلي تي به ”سبزپوشن جو محلو“ نالو پئجي ويو، انهيءَ محلي ۾ اڃا سندن مسجد موجود آهي جهنگي پڻ ”سبزپوشن واري مسجد“ چيو وڃي ٿو. پائنجي ٿو ته آخري دور يعني تيرهينءَ صديءَ هجريءَ ۾ جڏهن ٺٽي اندر خانقاهي نظام ۽ تصوف جو شور و شغل زياده ٿيو، انوقت سبزپوشن جو گهراڻو به طريقت جي واديءَ ۾ رهنمائي ڪرڻ لڳو ۽ عقيدتمندن جو وڏو گروه سندن پٺيان لڳي پيو، جن جا پويان اڄ به سبزپوشن جو ذڪر وڏي مان سان پيا ڪن.

انهيءَ گهراڻي جا عقيدتمند به غالباً پاڻ کي سبزپوش سڏائيندا هئا، چنانچہ ديوان عطا جي سرورق تي

سيد عابد (۱) جي نالي پويان به سبز پوش جي نسبت موجود آهي. ڪيترا ٻيا به سبز پوش هوا جن جا آثار خواه احوال محفوظ رهجي نه سگهيا. مثلاً عطا جي ديوان تي هڪ غلام حيدر (۲) سبز پوش جو نالو ثبت آهي، جيڪو شامل ڪيل شجري موجب ممڪن آهي، اهو هجي جيڪو، ٻن شاعر پائرن غلام حسين ۽ محمد محسن جو والد ڏيکاريل آهي.

شعري ذخيره:- عطا جو شاعرانه اثاثو، اسان کي هن وقت تاءِ هيئن ريت هٿ لڳو آهي:

(۱) ديوان :- بوسيدو ۽ خستو، جهن تان مرحوم راشد برهانپوريءَ هڪ ديوان مرتب ڪيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ انکي شايع ڪيو.

(۲) قصائد :- حمد ۽ نعت، قصيدن جو ديوان، جيڪو

۱ ۵۱۱.۹ ۾ مرتب ڪيو ويو.

(۳) هشت بهشت :- جهنڪي هتي شايع ڪيو وڃي ٿو. انهيءَ ذخيري کان علاوه عطا جو هڪ ٻي پياد سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي، جنهن ۾ عطا دستور مطابق مختلف شاعرن جا پسنديده شعر جمع ڪيا آهن. ليڪن سڀ کان اهم سندس اهو قصيدن جو ديوان آهي، جنهن ۾ اهي قصيدا جمع آهن، جيڪي هن پنهنجي دور جي مشاهيرن لاءِ چيا، ۽ اهي تاريخي حيثيت رکن

(۱)-(۲) ديوان عطا مخطوط صفحو ۲۲۱ تي عبارت آهي—”اين

ڪتاب حق و ملڪ فقير سيد عابد سبز پوش و غلام حيدر سبز پوش“.

٦. انهن قصيدن جي ئي ذريعي سنڌ جي ڪيترن تاريخي شخصيتن جو پتو ڪڍي سگهجي ٿو ۽ خود ئي جي ڪيترن مغل صوبيدارن جي ترتيب ۽ زماني جو به انهن قصيدن جي ذريعي تعين ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ مجموعي کانسواءِ به، اسانجو قياس آهي ته عطا جي غزلن جو ٻيو ديوان پڻ هيو جيڪو عدم پيدا آهي، ڇاڪاڻ ته عطا جي عمر طويل ۽ پاڻ پرگوشاعر (۱)، هڪ ديوان تي اڪثفا ڪرڻ ڦرين قياس نه آهي.

خاتمه ڪلام:- آخر ۾ دستوري رسم جي پابندي ڪندي، آءٌ سڀ کان پهريون پهنجي همڪار حبيب الله صاحب رشديءَ جي شڪر ادائي ڪريان ٿو، جنهن مثنويون نقل ڪري پريس ۾ ڏيڻ جي قابل بڻايون ۽ ڇپجڻ وقت پروفن ڏسڻ جو سارو بار پاڻ تي کنيو.

سنڌي ادبي بورڊ جي ته پهنجي شئي هئي، ان هوندي به آءٌ اداري خواه انجي اڳوڻي قابل سيڪريٽري مسٽر محمد ابراهيم جوڻي جو سپاس گذار آهيان، جنهن جي اعانت سان هي مجموعو تڪميل تي پهتو.

سڀ کان آخر ۾ ليڪن سڀ کان زياده آءٌ مرهون منت آهيان پهنجي شفيق دوست آغا بدالدين خان درانيءَ جو، جنهن جي ڪتب خاني جي پُرسڪون فضا ۾ ويهي مون هي

(۱) تصانيفم فزون از صد هزار است

ز لسک بيت است افزون خوش ڪلامي

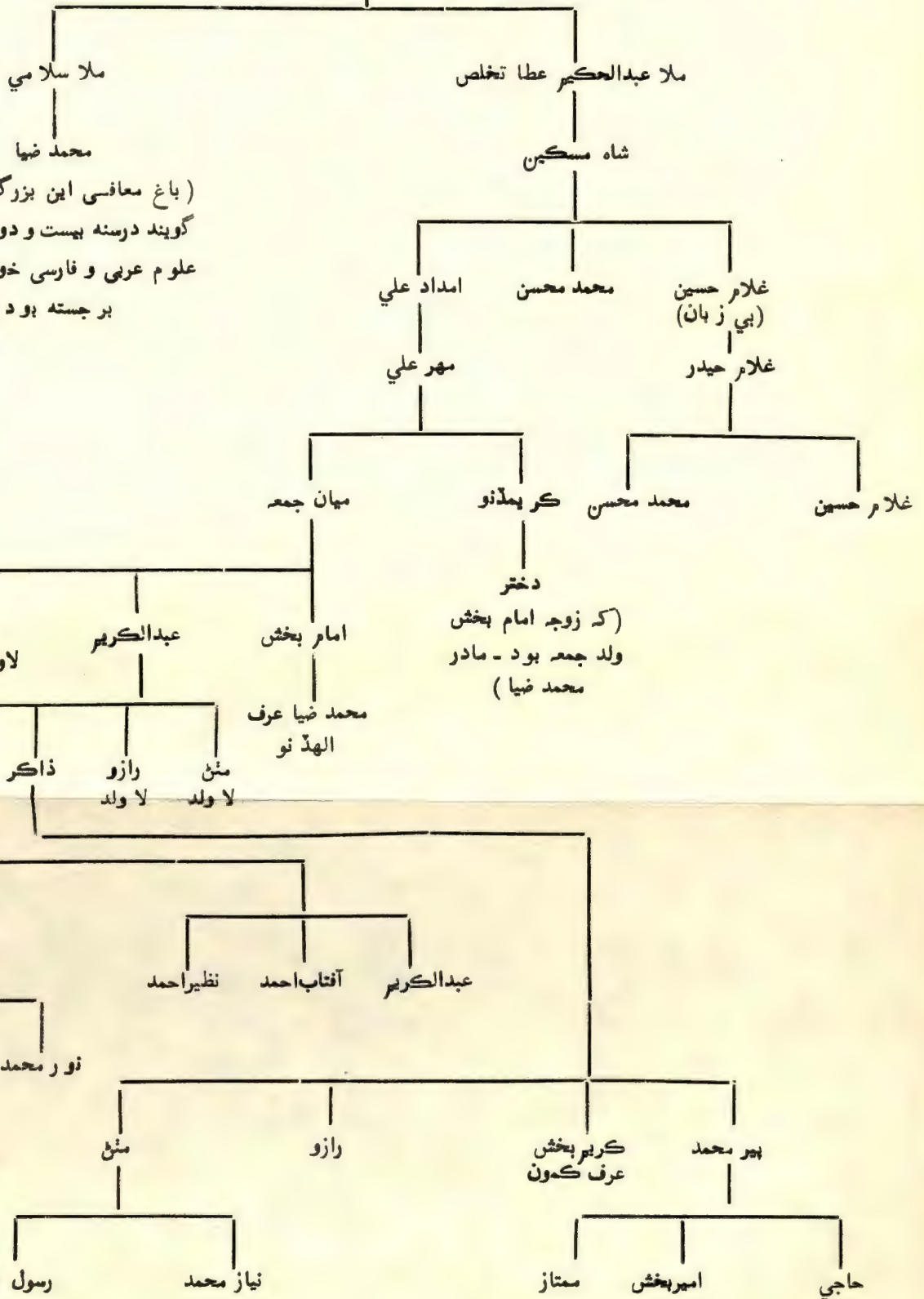
مقدمو لکي پورو ڪيو. رب ڪريم کينس صحت ۽ سلامتي
 عطا فرمائي. آمين! -
 ڪڙهي ياسين
 حسام الدين راشدي

از ۱۲۲۴ تا ۱۲۲۱
 ۶۱ ۶۲

نظر ثاني
 لاهور ۳۶ - جي - گلبرگ
 ۱۳ مارچ ۱۹۶۳ ع

نسب نامہ عطا

محمد افضل تہیز پوش اسدی
(از اولاد حبیب ابن المظاہر الاسدی)

هشت بهشت

از

عبدالحکیم "عطا" تتوی

سید جان علی شاہ مہروی

سید سوار علی شاہ مہروی

کوٹ میر جان اند شاہ مہروی

روپڑی شریف

حرفہ ۶۱۹۶۴

هشت بهشت عطا

- ۱ - بهشت اول - روح رضوان
- ۲ - بهشت ثانی - حظ الجنان
- ۳ - بهشت ثالث - کنز الاحسان
- ۴ - بهشت رابع - نور الاعیان
- ۵ - بهشت خامس - حصن الامان
- ۶ - بهشت ششم - بحر العرفان
- ۷ - بهشت سابع - حرز الايمان
- ۸ - بهشت ثامن - عجز و نیاز

بهشت اول

مثنوی

روحِ رضوان

بحرِ حدیقه حکیم سنائی

سال تصنیف : ۱۰۸۵ هـ

سال اصلاح : ۱۱۰۷ هـ

... .. (۱)

ای نگهدارِ مصطفیٰ فی الغار	[۳] ای نگهبان خلیل را در غار
ای خداوند دافع العاهات	تو نگهدارم از همه آفات
و قنا ربنا عذاب النار	دور دارم ز کینه اشرا
خیر دارین را نصیبم دار	یا الهی ببرکتِ اختیار
جای منزل بیو منو نم بخش	راه الا ^۱ لیعبدونم بخش
حالتهم ان ^۲ انکر الاصوات	بی تو گردم ز منم ز مزخرفات
منومنم کن نسازیم مشرک	یا الهی بحق ^۳ لا تشرک
بحق لا اله الا الله	سازیم مصطفیٰ شفاعت خواه

فی المناجات

کام پردازِ ای معین نصیر	کار سازی تو ای علیم قدیر
بیکسم بی رفیق آواره	کار من ساز کار پیچاره
یک نظر فضل تو همی شاید	هر نفس صد گشته ز من آید
زین گرفتاریم کند آزاد	که بدر من ز من دهد برباد
بندگی بر در تو آزاد است	بر من از نفس شوم پیداد است
بسته پی در کمند نفس مکن	[بنده ام] ساز بند نفس مکن
ساز از لوث نفس معصومم	نفس اثر در نموده محکومم

نفس امّاره ام [امان] ندهد
 نفس شوم من ست در طغیان
 که در ادبار کرده جولانها
 بلکه بر بام حرص جولانش
 چقدر می دَوَد برین سر بام
 تا که از پا نیفتد این مرکب
 چون قلم نامه من ست سیاه
 عفو تو شست و شوی آرایش
 خجلم از مآثر سیئات
 از سواد گناه رو سیهم
 زین سوادم ببخش لَوْن بیاض
 ساز آئینه دلم صیقل
 همچو کافور کاغذینم ساز
 معصیت بیش و طاعتم کمتر
 [م] نیست یارا که طاعتم بپذیر
 خط عفو بکش بحرف خطا
 ... بضاعت ز طاعتم یا رب
 که شفیع من ست مقصد تو
 به محمد و آلہ الاطهار
 بخش مداح مصطفائی را
 ربنا اشفنا بوحدتک

که تن عاجز از جفا برهد
 بی جلو هرزه گرد سخت عنان
 خاست افتاد چند میدانها
 نیست وسعت به تنگ میدانش
 و دهانم بدست عقل زمام
 در نیندازدم بشور و شغب
 پس که کردم همیشه مشق گناه
 فضل توفیق بخش آسایش
 بهره ام ده ز لذت حسنات
 وز غبار خطای دل تبهم
 رو سفیدم تو سازی ای فیاض
 وز غبار دلم نما منحل
 ناجی از روی چون نگینم ساز
 بلکه طاعت [بنقص] پا تا سر
 عاجزم عاجزم بجرم مگیر
 خط آزادگی نمای عطا
 بر امید شفاعتم یا رب
 آن حبیب تو و محمد تو
 به محمد و صحبه الاخیار
 بنده پرگنه "عطائی" را
 ربنا عافنا برحمتک

فی المناجات و نعت سید السادات علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات

از تو خواهم مطالب دارین	بحق نور سید الشّٰقِلین
آنکه نورش ز جمله اوّل بود	ذاتِ او آخر و مکمل بود
آفریدی طفیل او همه را	زیب دادی ز خیل او همه را
کل شی جزویات، او خود کُل	شاهِ لولاک مقتدای رُسل
اصل او، فرع اوست جمله جهان	واقف جمله آشکار و نهان
معرفت را خزاین کافی	دین او صاف، شرع او صافی
او بود خیر خلق و بحر کرم	آمستش بر جمیع خیر آمسم
خاتم الانبیا و ختم رُسل	اشرف الاصفیا و شمع سبُل
مصطفی وصف او، محمد نام	حبذا نیک نام فخر انام
یا الهی بعزت احمد	مصطفی آن مُمجّد امجد
بصفات و بذات و مدحت او	بکمال و جمال و رفعت او
بحق نور و برکت نامش	هم بدین خجسته انجامش
بحق روح و جسم اطهر او	بحق آل و صحب انور او
بخش بر حال زار من عاجز	ساز بر نیل مقصدم فایز
مقصد من رضای خاصه تست	سندم سید خلاصه تست
یا الهی رسان بخیر انام	صدهزاران ز من صلوة و سلام
وز سر عفو و رحمت کن شاد	به محمد و آله الامجاد

فی المناجات

ای احد خالق همه اشیا	ای که اموات را کنی احیا
مالک الملک صانع الآفاق	ربّ رزاق قاسم الارزاق

واهب الخیر واسع الرحمت
ای و فی العطا کریم العفو
[۵] قادرا قائما احد فردا
ستر کن عیب بنده معیوب
یوم نظوی السماء ای فاطر
ای توسستار عیب های همه
در همه نیست چون من معلول
جاهل کاهل بسا غافل
که به پیرانه سرچو طفل رضیع
نه بوضع وضع نی عاسی
کودنم کول کودک بیکار
بیکسم غیر تو ندارم کس
ای کریم العطا و فی الجود
اختیاری نداشتم از خود
آمدن از تو بود آوردن
مورکی ریزه چین تو بر خوان
مثلی یاد آدم بر جا
خواجeh ای را اگر بود مملوک
سالخوردی چو خورد سال سقیم
نه سزای مبیم نی اعتاق
باز نگذاردش ز دست رها
ندهد خواجeh مجاز غلام

واحد الذات واجب الوجودت
کوه عصیان چوکاه سازی محو
عیب امروز پوشیم فردا
که ندارم هنر بغیر عیوب
یوم تبلی السرائر ای ساتر
ای تو دانای عیب های همه
بنده پُر گشته ظلم جهول
عاصیم عاجزم بسا عاطل
نه بقدر شریفم و نه وضع
هیچ و پوچم بحال ناکامی
بنده پیرانه سر چنین اطوار
خالق من تویی تو دارم و بس
خود تو آورده ای مرا بوجود
اندرین جست و خیز آمد و شد
هم بامر تو زیستن مُردن
از مگس کمتر نه تاب و توان
که بود مدعای عفو و نجا
هیچ کاری، محقری، مفلوک
چونکه باشد خریده زر و سیم
از کف خود نمی کند اطلاق
گر نه در خورد خدمت و نه بها
وا نگیرد از و شراب و طعام

بر وجودش گزند نپسندد
 ای که تو مالکِ حقیقی^۱ ما
 ای خداوند سابق الانعام
 از عدم آفریده‌ای ما را
 کمترین بنده از عباد تو ام
 بنده ام بنده زاده بنده^۲ تو
 آدمم گرچه ز انتساب آزاد
 ای همه مالکان ترا مملوک
 مالکا! قادرا! معزز^۳ عزیز
 گرچه ناچیزم از تو ام والله
 [۶] ارحما! اکرما! خداوندا!
 من گدا عفو را براتم بخش
 هر کجا مالکان تحریر اند
 مالکان جمله را توئی مالک
 حریم بخش از عذاب النار
 بنده پیرم ز حال خود حیران
 برده ام عمر خویش را بتضییع
 بدو جو قیمتی ندارم هیچ
 هیچگاه آگهم نه از پس و پیش
 نه سلوک معاش پیش نهاد
 تو توانی که سازیم ناجی
 ای خدای مَحْوَلِ الاحوال
 رَبِّ ارجو الیک لا بالغیر

نه برو راهِ خیرِ خود بندد
 ارحما باعث شفیقی^۱ ما
 بنده^۲ تست جمله خاصه و عام
 و ز کرم پروریده‌ای ما را
 حرّ آزاد داه زاده تو ام
 بر در عجز سر فکنده^۳ تو
 از حسابم کن از عذاب آزاد
 بنده ات جمله خسرو و صعلوک
 ملک تو هست چیز و ناچیز
 حمد لله تو کافیم بالله
 بنده^۴ تست جمله شاه و گدا
 قادرا! شاهی^۵ نجاتم بخش
 باعث آزاد بنده^۶ پیر اند
 ای تو باقی و کل شی هالک
 وصلتتم ده بحلقه^۷ احرار
 طفل خو خاکباز این ویران
 در خور عتق نیستم نه مبیع
 هیچ در هیچ غافلم ز بسیج
 پیر دیوانه بیخبر از خویش
 نه سر و ساز بر سبیل معاد
 بهره یابان ز فضل تو راجی
 ای خداوند قادر بکمال
 ختم بالخیر یا کثیر الخیر

ای خداوند دائم المعروف
من چگویم ز حال خود تکرار
حال من بر حکایتی ماند
یاد دارم چنین حکایت را
آن حکایت بحال من تمثیل
نظر عفو بر من ملهوف
ای تو عالم بجمله سر و چهار
که زبانم بعرضه می خواند
خواهم از فضل تو هدایت را
موقع حال آورم بدلیل

تمثیل فی العجز حالی و سوال حسن مآلی

این حکایت شنیدم از استاد
که بتقریبی از پی تمثیل
آنکه بوده مزارعی مسکین
از پی قوت جانفشانی را
اتفاقاً بقلبه گردانی
کز زمین کلاه ای شده پید
همچو کور منافقانه سیاه
کلاه کور و کرونگی و عماما
همچو صندوق بی در و یاقوت
کاسه خشک و کوزه خالی
استخوانی سترده خسته
[۷] شاخ بادام و پسته ریخته ای
ظرف بی آب، کیله بی مغز
از قضا کیله راهزن آمد
گفت کای برزگر نگر کاس سال
نم ابرو نه آب سیلابی
آفرین بر روان پاکش باد
این سخن در میان کشیده دلیل
کار شد کار داشتی بزمین
صرف می کرد قلبه رانی را
دید اعجوبه نمایانی
دیر بوسیده سر سودا
چون دل عاشقانه زار و تبا
چون نی خامش و تهی گویا
حقله سر کفیده فرتوت
خفته بر خاک چون خطره قالی
زیر پای زمانه بشکسته
همچو غریبال خاک پیخته ای
رفته دندان لی زبانش نفز
چون لب زنده در سخن آمد
ابر باران نیارد آب زلال
هشت و پهلوی خاک چون تابی

باش کین خشک سال آبادی ست
 ساده دل زین سخن عجب بُرده
 مرد بیچاره را ز راه شکفت
 سخن کلاهش اثر کرده
 ماند بیچاره زین سخن حیران
 قول قلاب کلاه کذاب
 رفت و بگذاشت قلبه را موقوف
 گفت اخبار مردگان راست است
 بعد چندی که غم گذاران شد
 فیضها دید بعد ما قنطوا
 عالمی در ادای شکر بفرض
 کوه و هامون بهار خرم یافت
 کافت و یافت زان زمین کیله را
 هدف لعن و طعن کرد و عتاب
 این چه نقصان بکار من کردی
 چون تو خود مرده بی کفن ماندی
 نا امید از مزارع و حاصل
 کلاهش در جواب گفت چورند
 زنده بس خانه ها نموده خراب
 همچنان هر که مانع خیر است
 لازم صد هزار نفرین باد
 مانع فیض بر لب دریا
 صفت اوست در کلام الله

محنت تو عبث درین وادی ست
 در تکلم ز کلاه مرده
 هول حیرت عنان کار گرفت
 عقل از کلاهش بدر کرده
 هشت آن جای کیش را ویران
 کرد تصدیق پی سوال و جواب
 داشته ترک حرفت معروف
 شاید اسال در کم و کاست است
 موسم آب و فصل باران شد
 آب و باران شتافته هر سو
 در تماشای کیفیحی الارض
 نبض حیوان دم و زمین نم یافت
 بُرده از حال خود باو گیله را
 گفت کای کلاه کهن کذاب
 رخنه در روزگار من کردی
 زنده را نان ز لب چرا راندی
 گفت لعن ابد بتو واصل
 که منم کله از مشائخ هند
 حالیا جان تو ز من بی تاب
 اگر از جنس انس و طیر است
 صاحب خیر جای تحسین باد
 همچو آب فوات را اعدا
 ان شر الدواب عند الله

قول استاد میکنم تضمین
 زینهار از قرین بد زنهار
 ای "عطا" نفس تو چو آنکله است
 [۸] نفس کذاب در زمین خراب
 نفس اشاره راهزن داری
 گفته "نفس غبن فاحش دان
 قلبه" جهد بر خرابه تن
 آب ده آب زرع خود از اشک
 [قول سعدی] مگر نداری یاد
 "هر که مزروع خود بخورد خوید
 جهد کن تا زراعتی سازی
 چون زراعت رسد برفع کمال
 ورنه چون خوشه چین خرمن غیر
 جهد کن کز ملک فزون باشی
 شهر دانش اگر قلمرو تست
 هان بمیدان فکر جولان کن
 فاذا کُرونی نخواندی از قرآن
 در طریقت شعار مردان بس
 ذکر حق بس، تو بس بکن از غیر
 خیر خلق خدا حبیب خدا
 رو براه نیاز و عجز آور
 که بری ره بمنزل مقصود
 حامد و احمد حمیده صفات

بهر امن و امان بخوان آمین
 و قنا ربنا عذاب النار
 که زمیزان عدل بی پله است
 مانع دل شود ز تخم ثواب
 دل غریبی جلا وطن داری
 دل بوحشت میر ز دیور دادن
 کش بران تخم اشک را افکن
 فارغ از مشک ایر شو وز رشک
 روح پاکش قرین رضوان باد
 وقت خرمنش خوشه باید چید
 وان زراعت ز طاعتی سازی
 صاحب خرمنی بجاه و جمال
 غیر دریوزه نیست باقی خیر
 چند در قید نفس دون باشی
 عرصه فکر در ته دو تست
 هر چه جزد کر هست بطلان کن
 هست از "کُر کم از پیش فرمان
 فکر بگذار ذکر یزدان بس
 هان روان کن صلوة صاحب خیر
 که برو از خدا صلوة و ثنا
 خوش بخوان ذکر نعت آن سرور
 از شفاعت محمد محمود
 که برو از خدا سلام و صلوات

بر در حضرت شفیع آسم	سید القوم سرور آدم
رشته کردن بعجز آوردن	بلکه باریک تر ز مو کردن
التجا بر در پیمبر بر	ای "عطا" زار تر بدیده تر
دزه مسکین سایل می محتاج	رو بدرگاه صاحب معراج
باز گو مستمند پیر غلام	عرض بر صاحب صلوة و سلام

عرض حالی

بحضرت خیر البریت نبی الرحمة شفیع الامّة کاشف النعمة صلی الله

علیه و آله و سلم

ای صفا بخش مسند ماکان	مصطفی افسر همه پاکان
سرور آزاد گلشن طاهّا	عندلیب حدیقه اوحی
محرم خلوت مقام دنی	ای بقرآن ترا صلوة و ثنا
[۹] رونق تخت گاه عرش برین	عرش را خاک پای تو بجین
رتبه آرای خطبه لولاک	طغره خاک، طره افلاک
سرور خلق خواجه دوس	شاه معراج ساری اسرا
باعث اصطناع کن فی کون	مرکز دور چون نقط در نون
... لعمرك بذات تست یمین	ای نشان کمال تو یسین
از جمال تو والضحا پُر نور	وز الم نشرح تو شرح صدور
بر نهاد تو فالستقو ثابت	فاستعذ بر امان تو نابت
نور تو مظهر ظهور وجود	ذات تو مقصد ملک بوجود
اولین را تو مبدع و مبدا	آخرین را تو مقصد پیدا
روی صبح از تبسم تو اثر	حق و صدق و از تکلم تو خبر
خاتم الانبیا و ختم رسل	قبله اصفیا امام مسبّل
ای طفیل وجود تو آدم	اصل نور تو، فرع او عالم

لمعه^۱ تو جلای جبهه^۲ شیث
 آمن از شوق^۳ تو سفینه^۴ نوح
 از نسیم^۵ تو باغ^۶، نار^۷ خلیل
 جان فدای^۸ محبت^۹ تو ذبیح
 متعشقی بشوق^{۱۰} تو اسحاق
 بوی تو نور^{۱۱} دیده^{۱۲} یعقوب
 یوسف از مصر شوق^{۱۳} تو بُرده
 از درود^{۱۴} تو فرحت^{۱۵} داؤد
 اجر^{۱۶} ذوالکفل از کفالت^{۱۷} تو
 بوده در بطن^{۱۸} حوت با یونس
 زکر^{۱۹} یا بذکر^{۲۰} تو دمساز
 درس^{۲۱} ادریس عشق^{۲۲} نامه^{۲۳} تو
 آبروی خضر ز خاک^{۲۴} درت
 ناقه کش کاروان^{۲۵} تو صالح
 مرده از هجر^{۲۶} تو عزیز دوبار
 مامن از یمن غار تست رقیم
 مهر^{۲۷} تو شمع^{۲۸} سینه^{۲۹} شمعون
 لوط را عدل^{۳۰} تو مدد از غیب
 [۱۰] عقل در موکبت پیاده روان
 ملک شاهی ترا و شحنة^{۳۱} آن
 قبله^{۳۲} عشق^{۳۳} آستانه^{۳۴} تو
 ای خداوند تاج و المعراج
 آفتاب^{۳۵} ازل مه^{۳۶} مدنی

زمره^{۳۷} خلق را غیاث و مغیث
 صدقه^{۳۸} عشق^{۳۹} تو خزینه^{۴۰} روح
 معتصم در رکاب^{۴۱} تو جبریل
 جان فزا از کرامت^{۴۲} تو مسیح
 مترنم^{۴۳} بوصف^{۴۴} تو آفاق
 یافت از یاد^{۴۵} تو شفا ایوب
 بنعیم^{۴۶} تو ناز پرورده
 راه دان از هدایت^{۴۷} تو هود
 زجر^{۴۸} ابلیس از عدالت^{۴۹} تو
 حفظ^{۵۰} ذکر^{۵۱} صلوات^{۵۲} تو مونس
 بُرده یحیی بعصمت^{۵۳} تو نیاز
 تازه مغز^{۵۴} گل از شمامه^{۵۵} تو
 عز^{۵۶} الیاس از یکی نظرت
 بهره مند از تو صالح و طالع
 که بعمر^{۵۷} دوباره یافته بار
 با عصا حاجب^{۵۸} در تو کلیم
 همّت^{۵۹} استقامت^{۶۰} هارون
 هم زامداد^{۶۱} تو خلاص^{۶۲} شعیب
 صد سلیمان ترا جنیت ران
 یک زمان بود رب^{۶۳} هبلی خوان
 کعبه^{۶۴} عقل سمت^{۶۵} خانه^{۶۶} تو
 جمله^{۶۷} خاصگان هتو محتاج
 مشعل^{۶۸} عرش شمع^{۶۹} انجمنی

بیت معمور ساز اقصا را
 آبروی مقام و هم زمزم
 عالم مُرده زنده از دم تو
 رحمة العالمین بعفو ذنوب
 شاهد معجز تو شقِ قمر
 مرسل اکبر و نبی کریم
 خیر خلق خدا و فخر بشر
 بالیقین معنیاً ترا پسر است
 محو باطل ز حق پرستی تست
 در نثار تو حج و عید و برات
 همه کمتر ز قدر پایه تست
 راح روح مهاجر و انصار
 بهوایت قیران لیل و نهار
 از خدا بر تو افضل الصلوات
 سایه افکن شفاعت [طاهر]
 سند عاصیان شفیع آدم
 سید و سرور عرب و عجم
 از خدا بر تو احسن الصلوات
 عاصی مبتلای غم، زارم
 آدم مبتلای با همها
 وای گر یاد آن جهان نبود
 هادی و رهنمای انسی و جان
 ای جمال و کمال ملک الله

مهر مگشی سُهیل بطحا را
 ای صفا و بها بیت و حرم
 صد صفا مروه را ز مقدم تو
 حاذق جانها طیبِ قلوب
 شاهِ الحمد صاحبِ کوثر
 امی و اعلم از علوم قدیم
 ای شفیع و مُشفّع محشر
 بوالبشر گر بصورت پدر است
 هرچه هست از طفیل هستی تست
 کرده ایشار حق با کرامات
 فتدلی ز قرب مایه تست
 خاک راه تو سرمه ابصار
 قهر و لطف تو چون خزان و بهار
 قرشی قوم سید السادات
 ای مُبرّا ز سایه ظاهر
 سایه رحمت محیط کرم
 وارث بیکسان وادی غم
 ای صلوة تو اقتران نجات
 بصلوة تو النجا دارم
 در میان دو وادی غمها
 این مکان کاندرو مکان نبود
 ای خداوند خواجه دو جهان
 باعث خیر، خیر خلق الله

نظری از شفاعتِ اقدس
 عفو فرما بشرمساری من
 [۱۱] کیستم چیستم کجاو کیه‌ام
 بارِ عصیان بهشت پی تابم
 ای امینِ خدا امانِ خدا
 ۱۰۰۰ق - هُدا براهم دار
 [ذره] خاکم که از ازل بظهور
 زان خوشم کز ازل بُوردِ صلوة
 تا درین دار سیر آمده‌ام
 عملِ خیرِ جاودانی‌ها
 شجرِ طینتم بخاکِ نجات
 زان زمین کامدم بسانِ گیاه
 اصلِ جان از صلوة تو برجا
 ای کریمی که از حمایتِ تو
 عاصیان را ست رستگاری‌ها
 بیکسم عاصیم اسیرِ هوا
 از رهِ وارداتِ عالمِ سیر
 مانده‌ام کوچه‌بندِ کشورِ از
 "تته" شد منزلِ اقامت من
 از جنابِ مقدّست ره دور
 بر درِ فضلِ توجبین سایم
 در مقامی رسیده‌ام که ز غم
 طُرفه طورِ زمانه پیداً

عزّ اقبال جاودانم بس
 محو گردان تباه کاری من
 این چنین مبتلای غم ز چه ام
 جز درت مَسامَنی نمی یایم
 امن و ایمان رهروانِ هُدا
 از هوای دگر نگاهم دار
 آمدم با کمالِ عجزِ قصور
 آمدم در طریقِ فوز و نجات
 از پی کسبِ خیر آمده‌ام
 هست ذکرِ صلوة خوانی‌ها
 یافته آبروی از صلوات
 بصلواتِ صفا ست صلی الله
 فرعِ تن از صلوة تو بینا
 ای رسولی که از هدایتِ تو
 بیکسان را امیدواری‌ها
 وا رهان از هوا برای خدا
 واردِ منزلی شدیم چون طیر
 ذره زار مستمندِ نیاز
 دوری مدّعا قیامت من
 گر بظاهر فتاده‌ام مهجور
 بصلوة تو دیده آسایم
 بگذرد روزگار جمله بهم
 همه حسرت ز وحشت پیدا

مَسْکِنَم مَسْکِنِ و حَوْش و طَبِیور
 عَرَصَهٗ رُوزْگَار قَافِیَه بَند
 ای عَرَب هَم عَجَم غَلامِ دَرت
 رَتَبَهٗ کَبِریا تَفَوُّقِ تَو
 بَندَه مَسْکِینِ دَرِین سَپَنِج سَرا
 نَا تَوَان و ضَعِیف آوَارَه
 مَتَوَسَّل بِر آسْتَانِ صَفا
 ای حَبِیبِ خُدا قَرِیبِ خُدا
 چُون غَرِیبِ دَرِین دِیَارِ فُتور
 طَرَفَه حَالِی زَمَانِیَانِ ظَلُوم
 سَنَکَدَل شَد زَمَانَهٗ بَیداد
 مَسْتَغْثِیَانَه بِر جَنَابِ کَرِیم
 ای کَرِیمِ مُکَرَّمِ اکَرَم
 ای سَپَهِدَارِ انبِیای کَرَام
 ای مَحِیطِ حَیا و خَلْقِ عَظِیم
 بِر تَوِی از شِفاعَتَم بِفِشان
 دَعوتِی را کِه از طَافِیلِ صَلَوَت
 از قَبولِ نَظَرِ عَطایِم بِخُش
 دَر چَنین عَالَمِ و زَمَانِ و وَطَن
 کِه چُومَن هِیچ بَیکَسِی نَبُود
 دَر اِگر رَحْمَتِ تَو بَکَشاید
 دَر بِی حَرَص و آز نَگِذارَد
 ای رَهتِ قَبْلَهٗ رُخِ پَاکان

کِه نَباشَد دَر و مَقَامِ سُرور
 نِیست دَر "سَیْنَد" وادِی خُرسَند
 ای مَکَان لا مَکَان تَه نَظَرَت
 ای مَکِین و مَکَان تَصَدِّقِ تَو
 مَانَدَه اَندو هَگِین دَرِین صَحْرا
 عَاجِزِ بی نَوا و بِیچارَه
 مِلتَجِی بِر جَنَابِ فِیض و عَطا
 نَزْدِ تَو حَالِ غَرِیْبَم پَیدا
 مَضْطَرِ اَندر هَزار و هَم و خَطور
 حَدا و کَد بِر زَمَانَهٗ مَعْلُوم
 با کِه گَویَم غَمِ دَل نَاشاد
 باز گَویَم ز حَالِ زارِ سَقِیم
 یا نَبِی رَحِیمِ مَحْضِ کَرَم
 مَرخِبا صَاحِبِ صَلَوَۃ و سَلام
 رَحْمَۃُ الْعَالَمِینِ بِفَضْلِ قَدائِم
 نَقْشِ رَد بِر بِضَاعَتَم مَکْشَان
 خَواستَم از تَصَدِّقِ تَو بِرات
 ذَرَّهٗ ام بِسُرْخَطَا، عَطایِم بِخُش
 بِر چَنین خُستَهٗ جَان و غَافِلِ تَن
 نَا کَسَم هَمچُو مِن خُسی نَبُود
 مِی تَوانَد مرا بِبَخْشاید
 بِی نِیازَم ز این و آن دَارَد
 کَرَمَتِ دَسْتَگِیرِ غَمناکان

پدر و جد و عم برادر هم
 نعت و صلوات تو وسیله من
 چاره پرداز اهل راز توئی
 عاجز افتاده ام ز بار گناه
 بحق آل پاک اطهر خویش
 خاصه آن چار یار
 وصف هر چار، چار وصف صفا
 حبسذا چار رکن کعبه دین
 بمثل چار طبع فیض افزا
 شجر شرع را چو شاخ و ثمر
 رونق کارنامه ازلی
 عقل کسل را هر آنچه معشوق است
 نور دلها حیای ذوالنورین
 بحق عز و رتبه سبطین
 بحق عیز فاطمه زهرا
 بحق یمن حمزه و عباس
 بحق اهل بدر و فتح حنین
 بحق اهل بیعت الرضوان
 که برین ذره وار پیر غلام
 گرچه لایق نایم باین اسعاد
 یک نظر از تو بس بهر دو جهان
 زانکه احسان تست عفو و نجا
 یا حبیب الاله خذ بیدی

خویش و بیگانه خود بخود درهم
 دست عجز منست و این دامن
 خواجه بیکسان نواز توئی
 دست من گیر یا رسول الله
 بحق صحب خاص ازهر خویش
 محسن اخلاق مظهر اخلاص
 صدق و عدل آمده ست وجود و حیا
 بصفت چار فصل سال متین
 که بود مایه حیات پجا
 صدق ابو بکر بود، و عدل عمر
 حلم عثمان بحق، و علم علی
 صدق صدیق، عدل فاروق است
 رونق عقل علم بوالحسنین
 حسن وجه صفا حسن و حسین
 بضعه نور قدس، خیر نسا
 اشرف قدر و منزلت فی الناس
 بحق اهل صدق فی الثقلین
 صحب و تبعه علیهم الرضوان
 بخش ایمان سلامت اسلام
 نظر فضل بایدم امداد
 یا شفیع الامم نما احسان
 هم ز احسان تو بجاست رجا
 الرجای الیک بالمددی

صلواتی علیک یا سید
 یا رسول الله السلام علیک
 کن عطا عفو یا نبی الله
 کز زمان شعور تا این حال
 دم بدم لحظه لحظه هر ساعت
 وصف تو عین طاعت صمدی ست
 همه اوزان مثنوی و غزل
 نظم و نثر غرائب و نادر
 نامه ها را نموده ام تالیف
 همه توحید با مناجات است
 عمرها صرف کرده ام بمدیح
 نزد علم تو جمله معلوم است
 از قبول الاله اجر قبول
 نزد فضل کریمت ای اکرم
 هر که رو آورد بعجز و نیاز
 گر بود عاصی و اگر طایع
 دارم امید زان جناب کریم
 نه مرا گر زبان پذیرا هست
 نه بمن قال لطف بر ما قال
 گر زبان انسی و اگر از دد
 صلوات قبول بخشاید
 هدیه من همین هدایا هست
 اتحاف صلوات و آتجیات

یا نبی مُمجّد و مرشید
 انّما الفوز والفلاح لَدَیک
 بر همه حال و قال من آگاه
 روز و شب صبح و شام هر مه و سال
 بوده ام در ادای این طاعت
 ازلی این سعادت ابدی ست
 پر فوائد قصاید طول
 از عبارات وارد و صادر
 تا باین وقت از حد تکلیف
 همه اذکار نعت و صلوات است
 خود تو اعلم چه حاجت تصریح
 هر چه از آشکار و مکتوم است
 از رسول الاله این مسئول
 نزد آن بارگاه فیض و کرم
 نا امید از کرم نگردد باز
 محنت کس نمی شود ضایع
 که شوم بهر روز فضل عمیم
 ذکر صلوات فیض گیرا هست
 نظری بر وظیفه اعمال
 دعوت شوق رد نمی گردد
 الحق از هر زبان که می آید
 صلوات و ثنا تحایا هست
 هست مستوجب نجات

هرچه آرد کسی بهدیه^۱ خاص
 بر در کبریا اجابت اوست
 یاد دارم ز قصه^۲ سلمان
 عمرها بود گرچه هرجائی
 نوش جانها زخوان ایمان یافت
 گر نه من در قرینه سلم^۳ انم
 تکیه بر ذکر نام نامی^۴ تست
 هرکه در عمر نام تو یکبار
 پاک گردد ز کفر صد ساله
 حبّذا بخت حاضران حضور
 بهره مندان معاصر بعثت
 سبق از جمله غائبان بردند
 اجر شان وصف لایموتونست
 حبّذا بخت غائبان کز شوق
 آفرین بر صداقت ایشان
 بر رخت مال و جان نموده نثار
 آنچه ما قبل، آنچه ما بعد اند
 آفرین بهر تبّح و شامول
 که به پیش از هزار سال قدوم
 رخ نهاده بقبله^۵ اقبال
 عرضی ایمان شان قبول شده
 خاصه عیسی مسیح روح الله
 خاصگان در پناه رایت تو

از رخ عجز وز سر اخلاص
 نظر فیض بر انابت اوست
 در زمان اجابت ایمان
 یافته هدیه اش پذیرائی
 عزّ^۶ مینا ز فیض احسان یافت
 آخر از نام تو مسلمانم
 حامیم عزت گرامی^۷ تست
 بر زبان می برد ز دل اقوار
 شود از اهل عفو فی الحاله
 مقتبیس ز آفتاب فائض نور
 سابقان مداخل جنّت
 زنده اند ارچه ظاهرا مُردند
 ذکر شان تا بدور گردونست
 یافتند از شراب ایمان ذوق
 که بغیبت نموده جان افشان
 زندگی را به بندگی ایثار
 از سعادات جاودان سعاد اند
 عزّ^۸ دین یافته ز فیض قبول
 از ره ماسوا شده معصوم
 یافتند بهره^۹ کمال و جمال
 جنّت عدن شان وصول شده
 شد بادست قبول آن درگاه
 می گریزند در حمایت تو

انبیا مستظیل - سایه تو
 هر که سر بر رخت نهاده بجاست
 ای بتحت لوی تو آدم
 بر جناب مقدس نبوی
 اولین آخرین جبین سایان
 فی الامان اند در وقایه تو
 متمسک بعروة الوثقا ست
 ملتجی در پناه تو عالم
 بر در بارگاه مصطفوی
 بصفا و رخا رخ آریان

ذکر صحابه و تابعین رضوان الله تعالی

علیهم اجمعین

آفرین بر صحابه و تبعه
 که بدین توجان فشان بودند
 صرف کردند مال و جان بجهاد
 کرده اند استحکام طوفانها
 کرده طی منازل آفاق
 گاه دریا چو دشت پیموده
 هر غباری که داشت روی زمین
 خاک را آبرو فزوده چو میغ
 که نهاده بکام شیران کام
 راغ از سیر شان چو باغ شده
 پیشه ها کرده از سباع تهی
 کف شان گوشمال بیران کرد
 پیش کرده ره بزرگان را
 حکم دین برده بر تمام جهان
 کرده در مصر و شام و روم بروس
 هر یکی بیه ز اختر سبعة
 در جهادات دل نشان بودند
 کرده تسخیر ملک ملک و بلاد
 برده اند اجتهاد سامانها
 کرده قطع مراحل بس ساق
 دشت گلگشت وار بنموده
 پاک شسته بآبیاری دین
 ریخته خون کافران با تیغ
 هشته شیران چو روبهان آجام
 باغبان را تهی دماغ شده
 پیشه ها را نموده راه بهی
 آتش اندر هلاک گبران کرد
 سوختند خان و مان گرگان را
 کرده ربقات در رقاب شهان
 طوق در گردن یهود و مجوس

کرده از اشتدادِ جان فرسا
 جبر کردند زسرهٔ اخیار
 روزِ شان در جهادِ اصغر تاب
 گه بضربِ سهام داده کشاد
 گه به تیغ و سنان حذر داده
 گه سیاحت کنان به بحرِ جهاد
 دادِ انصاف و عدل را دادند
 خفته بیدار کرده از تکبیر
 کشش و کوشش ازان نیکان
 از فتوحاتِ شان فتوحِ قلوب
 بیخِ شرک و فساد بریده
 خوش نخفته بخواب از غمِ دین
 بهر ایشان عواقبِ محمود
 ذکر ایشان بخیر و خوبی یاد
 ای جنابِ تو قبلهٔ ابرار
 جان نثارِ تو راستان بودند
 اجرهای جهاد بر ره دین
 هر جهادِ مجاهدانِ کبار
 آن همه از تصدقاتِ کریم
 از پستی جمله تبعهٔ ناجی
 گر ز اعمالِ خیر بی خبرم
 آخر از پیروانِ این قومم
 رو بمحرابِ سر بسجده نهم

خاک در دیدهٔ مسغ و ترسا
 جزیه و قتل و آسر بر کفتار
 شب نکرد از جهادِ اکبر خواب
 گه بحکمِ کلام داده رشاد
 گه ز آیات حق خبر داده
 گه سیاحت کنان بعرصهٔ داد
 بر جهان بابِ فیض بکشادند
 هفت کشور گرفته در تسخیر
 خوانده گلپانگ دین مکان بمکان
 زان همه شان رضای حق مطلوب
 فوق جانها جهاد ورزیده
 پُر نخورده ز شوقِ سینه نشین
 هم خدا و رسول او خشنود
 اجر رضوان حق بر ایشان باد
 خاکِ راهِ تو سرمهٔ ابصار
 بر درت سر بر آستان بودند
 همه هست از تصدقِ تویقین
 دارد اجرِ نعیمِ دارِ قرار
 بعد شان بهر تبعه فضلِ عمیم
 هست این مستمند هم راجی
 و ز راهِ صواب بی بصرم
 گرنه دابِ صلواة و نی صومم
 دل بوسواسِ نفس و دیو دهم

دل در اوهام صادر و وارد
 حسرتا تن کجا و دل بکجا
 ای شفیع اسم بعفو ذنوب
 در پی* مقلان مسلک دین
 خاصه خلقای* راشدین اختیار
 یافته در مقام صدق وصول
 فارغ از جان و مال خود مطلق
 داشته اقدام امر حسن
 هر چه جز دین بوهم شان نرسید
 برضای* خدای جل جلال
 رضی الله عنهم امین باد
 وجه ایمان خود پیاریم

تن بطاعت ستاده در مسجد
 حیف بر حال این دل بیجا
 ای حبیب خدا طیب قلوب
 نظره عفو بر من مسکین
 که شده ذکر شان باین تکرار
 که محب خدا و حب رسول
 هر یکی در خلافت بر حق
 داشته اقتدای* فرض و سنن
 هر چه جز حق بچشم شان نچمید
 دین حق را رسانده حد کمال
 خاصه ارکان دین خیر عباد
 باز بر وصف چار یار آیم

در اوصاف خلفا الراشدین رضی الله عنهم

بحر آب حیات، فیض ازل
 ثانی اثنین فی العریش ثمار
 متصدّق بامر صاحب دین
 سابقان را ست اول و احسن
 بیکی امر قابل دعوت
 قبله گاه مهاجر و انصار
 عشق گنجور، وجه او مفتاح
 که اولوالفضل از خداش خطاب
 روح تصدیق، صاحب توفیق
 رضی الله عنه، و عن ابّه

صادق الحق خلیفه* اوّل
 ثانی اثنین اذ هما فی الغار
 متجرّح رحیق صدق و یقین
 بالیقین اوّلین من آمن
 دین حق را یمین با قوت
 راحت دیده* اولوالابصار
 صدق مشکوة جان او مصباح
 مرجع زمره* اولوالالباب
 در خلافت خلیفه* تحقیق
 حاصل او رضیّت ربّه

ثانی، آن مقتدای اهل سلوک
 آنکه ایمانش پشت کفر شکست
 آنکه عمر عدالت افزوده
 آن کشاینده در اصلاح
 آنکه او بازوی مقوی دین
 آن فرازنده سر اخبار
 آنکه او فارق حق از باطل
 آنکه او بود ناصر اسلام
 صاحب اجتهاد و جبر و جهاد
 افتخار امثال و اشباه
 ثالث، آن بحر حلم و کان حیا
 منبع خیر و مظهر احسان
 آنکه او راست‌شان ذوالشورین
 آن مجهز جهاز جیش العسر
 آنکه بنمود از دل آگاه
 آنکه اصلاح ازو مهام عباد
 با وجود تیسر قدرت
 راضی از واردات هر بیداد
 از رضا رهرو ره تسلیم
 طایع امر حق بلا اِکراه
 رابع، آن اهل و آل من و الاء
 اسدالله حیدر کرار
 آن ولی و وصی پیغمبر

خایف و خاشع و شه صعلوک
 آنکه احسانش راه بدعت بست
 آنکه رسم فساد فرسوده
 آنکه مفتاح باب فوز و فلاح
 آن مروج امور شرع مبین
 آن گدازنده دل اشرار
 زانست فاروق وصف آن کامل
 ملک دین را ازوست نظم و نظام
 آمر آیه و حدیث اسناد
 رضی الله عنه و عن ابنا
 بری از شائبات ریب و ریا
 مجمع فیض و جامع قران
 در خور اجر خیر فی الدارین
 که کف جود اوست کنز الیسر
 مال و جان صرف فی سبیل الله
 آنکه از عهد او فتوح بلاد
 صبر بر فتنه داشت بر کسرت
 عاری از مهملات کون و فساد
 اهل اکرام صاحب تکریم
 رضی الله عنه و عن احباه
 بهر او عرض عاد من عاداه
 صاحب ذوالفقار خصم فکار
 آنکه وصفش بآیه است خبر

بحر جود و خزینه حلم است
موج دریای رحمت ثقلین
در امامت ولی علی الاطلاق
حامی شرع صاحب قنبر
ملتهجای اکابر و احرار
آن سخا را ست مبتدی اوّل
رضی الله عنه و عن ابنه

آنکه باب مدینه علم است
زوج خیرالنساء آب الحسین
در خلافت گزین باستحقاق
ماحی کفر، قالع خیبر
مقتدای مهاجر و انصار
آن نبی را ست مقتدی اوّل
کرّم الله وجهه وارضاه

ذکر ائمه اثنا عشر رضوان الله تعالی علیهم

عافنا از طفیل آل علی
هم به باقر محمد سجاد
بعد جعفر به کاظم و به رضا
هم باعزاز و اقتدای تقی
یمن مهدی دین حقانی
بخش یا رب نجات یوم الحشر
بحق پیروان راه یقین
بخش هر درد بنده را درمان

یا رب العفو بالنبی و ولی
بالحسن و الحسین و زین عباد
هم به جعفر چو صبح صادق و صفا
هم بتقوای و اقتدای تقی
به حسن عسکری حسن ثانی
بحق این ائمه اثنا عشر
بحق سالکان مسلک دین
بیقین ده سلامت ایمان

ذکر تسمیه و تاریخ این نامه نزهت شمامه

که ببحر "حدیقه" یکسان است
نظم این نامه اتفاق افتاد
تازه اصلاح آن مجدد رفت

نام این نامه "روح رضوان" است
در سنه الف و پنجاه و هشتاد (۱)
باز در سال الف و یک صد و هفت (۲)

یا الهی رخِ قبولش بخش بحصول نجا وصولش بخش
 رستا کافی المہمّاتی تو کریمی مجیب دعواتی
 از تو امیدِ نیلِ درجات ست حلّ حاجات فی المناجات ست
 چون بهشتِ اولینِ "هشت بهشت" نامِ این نامہ طبع باز نوشت
 در صفا چون بهشتِ جاویدان باجابت مُحلّیش گردان
 ای رجاى الہک لا بالغیر
 بہ "عطا" بخش عاقبت بالآخر

بهشت ثاني

مسمی

حظ الجنان

بحر بوستان سعدی

تاریخ تصنیف : ماه رمضان ۱۱۱۷ھ

پذیرنده عذر اهل خطا
 طرازانده صورت کاف و نون
 مقدّر بتقدیر اعمالها
 مبرّا ز اوهام چون و چرا
 تو داننده ای حال بیننده ای
 تو پروردگار و تو آمرزگار
 تو مسکین نواز و تودعوت نیوش
 که نام تو نقش نگین دل نشین
 الهی تو موجود رزاق ما
 ابد سرمد بادشاهی ترا ست
 ترا می سزد خطبه کبریا
 بتوحید تو جمله عالم گواه
 تو ربّ الاحد حی فرد الصمد
 تن آدم و جسم خاصان پاک
 معشای کن قدر آدم توئی
 علیمی حکیمی عفو حلیم
 عزیزی معزّی دلیل و رشید
 جلیلی جمیلی قریب مجیب
 علیک التّوکل علیک المآب

الهی تو وهّاب عفو و عطا
 فرازنده گنبد بی ستون
 مَحْوَل ز قدرت باحوالها
 نگارنده نقش هر دو سرا
 همه خلق را آفریننده ای
 توصّیاع این جمله نقش و نگار
 توئی جرم بخش و توئی عیب پوش
 توئی فاطر آسمان و زمین
 الهی تو معبود خلاق ما
 خدا یا خدائی همیشه ترا ست
 بذات تو حقّاً ست دائم بقا
 توئی سکه فیّه بر رخ مهر و ماه
 تو قبل از ازل نیز بعد از ابد
 توئی کافریدی زیک مشت خاک
 پدید آور جمله عالم توئی
 رحیمی کریمی روف الرحیم
 غفوری شکوری حمید مجید
 محیطی حفیظی وکیل رقیب
 بدیم العجائب سریع الحساب

فی التَّقْدِیسِ ذَاتِهِ وَ عَجْزِ عَنْ ادْرَاكِ آیَاتِهِ

تو سبحانی ای پاک پروردگار	توئی توئی قادر از لطف عاجز نواز
تو هر ذره را آفریننده ای	تو دانه دانه ای، راز بیننده ای
تو سلطان عادل شه لایزال	تو ذوالفضل ای داور ذوالجلال
تو فتاح بخشنده بی منتی	تو فیاض و هباب بی منتی
تو دائم بقا و ابد زنده ای	تو مولی مساکین نوازنده ای
توئی خالق خلق بالا و پست	توئی آفریننده هر چه هست
شهان بر درت عاجز و جبهه سا	سران بر درت کمتر از خاک پا
توئی صانع آسمان و زمین	جهان آفرین جسم و جان آفرین
چنین نقش رعنا نگارنده ای	جهان را بترتیب دارنده ای
بترکیب نظمت گرفت آب تاب	بهم آتش و باد و آب و تراب
تو برپا کن بی ستون نه فلک	تو معبود مسجود ملک و ملک
کبیر قدیر سمیع بصیر	علی عظیم معین نصیر
تو دستان و برهان و سبوح تو	تو سبحان و سلطان و بدوح تو
تو قدوس اکبر تعالی بذات	تو محسن موجب بحسن صفات
تو مستغنی و متعال و غنی	بغیر تو شایان نه ما و منی
تو بیچونی و بی چه و بی چگون	تو بی شبه و بی هیئت و بی نمون
خرد عاجز از درک کُنه جلال	زحیرت ز فکر شده لنگ و لال
خرد در تفکر بآ لای تو	ز لا یافته صدق الاهی تو
کشاده در دل بمفتاح دین	بر افروخت در وی سراج یقین
ره نفی منزل باثبات بُرد	خرد جرعه می خور د از صاف دُرد

ز کیفیتِ بیهوشی نشاء یافت ره عشق با نور عرفان شناخت

فی العجز عن درک ذاتهِ و تفکر فی العجائب آیاتهِ

خدا یا مُنَزَّه ز اوهام خلق تو خلاق ارواح و اجسام خلق

چو ادراکِ صنعت ندانیم ما کجا درکِ ذاتت توانیم ما

چوما از وجودِ خود آگه نه ایم بقصدِ خود از خود مُرَفَّه نه ایم

نداریم غیرِ تو مختارِ خویش نباشیم خود واقفِ کارِ خویش

همه غافل از اول و آخریم نه حال پس و پیش را ما هریم

رگ و پوست خون گوشت با استخوان کز وهست تر کیب ما را توان

حواسِ ظهور و حواسِ بطون مداخلِ مخارج درون و برون

جوارحِ باعضا و احشای تن اماراتِ جان احتیاجِ بدن

ازین استخوان بندیِ قالبی و زین نفس مغلوبی و غالبی

همه سستی و چستی کالبد همه راحت ورنجِ حالاتِ خود

ز بیماری و صحت و نیک و بد ز موت و حیات و جنون و خرد

ازین جمله اسرارِ احکامِ تو هم از جمله انشا و ارقامِ تو

نداریم هوش و ندانیم حال نباشیم واقفِ نیاییم فال

خیال و گمان فهم و وهم و قیاس چو نتوان بَرَد پی بدرکِ حواس

جهان آفرین را چه داند که چیست شناسای کُنه جلالِ تو کیست

خرد عاجز آمد ز وجدانِ تو رسیده بوجدانِ عرفانِ تو

صفاتِ تو شاهد بتوحیدِ ذات بر اثباتِ برهانِ دوامِ ثبات

ز نظارهٔ صنعتِ پُر صفت شده عقل کُل عارفِ فیکنت

شناسا بیکتائیِ خاص شد یگانه بمضمونِ اخلاص شد

همه از یکی دید یک بی همه در انداخته بر همه زمزمه

ز کثرت بوحدت شناسا شده
بجاروبِ لا راهِ الاّ بُرفت

ز بینائی و صنّع دانا شده
بملک و ملک درس توحید گفت

فی الحیرت الجلال و غیرت الکمال

هو الله ربّی عظم شانه
هو الخالق الخلق سبحانه

ز حیرت در آلائی او عقل مسخ
عزیمت بجز معرفت دیده فسخ

بهر کف که رشحی ازین یم رسید
بهر دل که قَـرطی ز قلزم چشید

بهر جان که نوری ازین ماه تافت
بهر تن کزین مـَـروحه نشاه یافت

بهر سر که سرّی ازین حال بُرد
بهر سینه کز این هوا داغ خود

درین عالمش عالمِ دیگر است
غمش دیگر و آدمی دیگر است

رَبوده که سرمست او بوده است
دل آشفته و از دم آسوده است

دمِ بی غمی دوست کسّی بر کشد
ز هر دو جهان خیمه بر تر کشد

خرد مرکبانِ مرکب ز عشق
مذهب ز عقل و مودّ ب ز عشق

که در راه شوقش فرس رانده اند
سراپای محورِ صفت مانده اند

... فتاده سران در رهش
توانا تران عاجز در گهش

... بیان درگه ز عجز و نیاز
بلا آحصی و تبت و مانده باز

ندیمی که اولی مَسع الله گفت
بحضرت تحیّات لله گفت

کلیمی که او دم ز ارنی زده
بلب لن ترانیش مَـهـر آمده

نشد هیچ حائل سوال و جواب
شده مجرمان را تحیّیّر حجاب

حبیبی که او را حجابی نبود
بجز قاب قوسین مآبی نبود

هم از رویت خاص اعزاز یافت
بیا نور نوری سر و ساز تافت

دمی جز بذكر خدا بر نزد
ز وی جـُـز بعجز و ثنا سر نزد

کمال صفاتش نه داند کسی
که با قرب بسیار حیرت بسی

کجا فهم و وهم و قیاس و گمان
 بماندند چابک سوارانِ راه
 شناسندگان ما عرفناک کو
 نظر خیره ماند از تجلای نور
 خلیلانِ روشن دل دیده و ر
 دل از بیم در لرزه هول جان
 ز خود رفته آشفته حیرت اند
 که از نه فلک بر شده که بجا
 درین راه فکرت مشوش بود
 درین بحر چندین هزاران جهاز
 برین کوه روئین تنان سر بسنگ
 درین باغ چندین هزاران هزار
 درین میکده ای بسا رند و مست
 درین معرکه بسی زبان آوران
 درین بزم، دانشوران بی خرد
 درین رزم گردان ز گردن شده
 مخوفست و بس مهلک این راه سخت
 سمومی ست جانکاه دام بلا
 ز وسواس و خطرات بس رهزنان
 ز پندار و ظن غول این ره بسی
 درین ره ز شبهات دیو و دد است
 رهی بر دم تیغ ازان هوش دار
 ز حشرات آفات این ره پُر است

رسد در ره حضرت لامکان
 بیک گام نا کام زین عرصه گاه
 پرستندگان ما عبدناک کو
 بصیرتیره از درک کُنه حضور
 جمیلان پر حسن احسن صور
 چو گو در زد و برد این ۰۰۰
 بری از ره غیرش [از غیرت اند]
 تحسیر دواند کجا تا کجا
 درین راه خُبرت موحشی بود
 فرو رفت و نامد یکی تخته باز
 زدند و شکسته شده شیشه رنگ
 بُمرد و نبردند بوی بهار
 که بی درد سرشان نیامد بدست
 بجز مهر آسکت نزد بردهان
 که باشد که هم تا خرد پی برد
 تنومند در جان سپردن شده
 نه آب و هوا سایه و نی درخت
 که جانها شده جذب این کربلا
 برند مایه و رخت شب خون زنان
 چسان جان سلامت بردزان کسی
 که آسیب کفر و بلای بد است
 رهی سد اوشیرو گر گست و مار
 توهم تصوّر کجا در خور است

پُر از خار و خارِه است این سخت ارض
 تر د درین راه آوارگی ست
 درین راه بی منزل و بی مقام
 سلوکِ چنین راه ناسالکی ست
 معاذالله این راه بی انتها
 لب از گفت و گو بندای طبع شوخ
 ز فکر تَنیه انگشتِ حیرت بلب
 درین حضرت اقدس کبریا
 بخوان از سر صدق و عجز و نیاز
 که ماست خاکیم ای رب پاک
 تفکّر در آلائی تو پُر صواب
 توئی هر چه باشد، توئی هر چه هست
 توئی کادمی را گرامی کنی
 فزون از ازل تا ابد طول و عرض
 توقف درو آه بیچارگی ست
 خرد را قدم چون قلم شد تمام
 نرفتن بجا و بجان هالکی ست
 بیادِ خدا باش از خود رها
 زبان در کش و بر دهن نیه کلوخ
 خَمش باش ای دل ادب کن ادب
 بغیر از غم و عجز و زاری میا
 بدرگاه شاهنشہ کار ساز
 چه وصفت کند ذرّه مُشت خاک
 تصوّر در ادراک تو بی مآب
 که در دست حکمت همه زیر دست
 چو من ذرّه گم نامی کنی

فی المناجات و سوال الحاجات

خدایا توئی عالم غیب دان
 موافق نما باطن و ظاهر
 الهی توئی بر ضمائر گواه
 نگهدار اسرار ناموس من
 خدایا توئی داور مهربان
 خدایا توئی آبرو بخش خاک
 ز پا اوقاتدم بمنزل رسان
 خدایا توئی خالق خیر و شر
 توئی آگه از آشکار و نهان
 ز الواث عصیان نما ظاهرم
 تو داری همه را سرائر نگاه
 تو موزون بکن کار معکوس من
 بهر خود از کینه ام و رهان
 ز چرک گنه جسم من ساز پاک
 که من بیکسم ای کس یکسمان
 ز شر دور دارم بخیر آر در

خدایا توئی صانع نیک و بد
 خدایا توئی مبدع حسن و قبح
 خدایا توئی فالق صبح و شام
 خدایا توئی خالق کائنات
 خدایا توئی رازق جمله خلق
 خدایا توئی یاور کار ساز
 خدایا توئی مستعان و معین
 خدایا توئی نامرادان نواز
 خدایا توئی کردگار کریم
 خدایا توئی حافظ پاسبان
 نقیضان مبغوض مغضوب کن
 الهی توئی راحم دوستان
 الهی توئی واقف از راز من
 الهی توئی حارس از شر دیو
 پریشانم از دست خصم نهان
 دَد نفس با دیو همراه شد
 ز دزد بغل دشمن خانه خیز
 نگهدار دستم ز آفات جیب
 گره بر، دو تا دشمن کیسه دَر
 دو اژدر بهلول و تنها غریب
 کند دیو دَد بهر من حفر چاه
 پناه از تو می خواهم ای بی چگون
 بسر راه چاه ست و من بی بصر

ز بد و ا رهان ساز نیکی مدد
 ز قبحم رهان بخشم حسنم چو صبح
 کن آئینه صافم ز زنگ ظلام
 ز احسن صبور کم در هانم برات
 ز ما کول شبهه مریم بحلق
 تو کارم بساز و کنم سرفراز
 تو یاری ببخشم بدنیا و دین
 نواز از نیازم تو ای بی نیاز
 ز غفوم تو بخشا بفضل عمیم
 نگهدارم از شورش دشمنان
 بد اندیش بد کیش مرعوب کن
 ترحم دهان شان تحکیم ستان
 ببخشا برین حال ناساز من
 رهانم ز شر دَد و دیو و ریو
 ز خصم نهانم تو بازم رهان
 دو رهزن بمن گاه و بیگاه شد
 پناه تو بس چون ندانم گریز
 بپوشای عیمم ز امداد غیب
 ببردارم اینک دو دشمن ز در
 مصاب از خطایم مددای مصیب
 پُر از خار سازان ز بار گناه
 بخندق نیندازیم سر نگون
 که چشم دلم خیره شد از خطر

نَسِیم شخصِ بینا ندارم عصا
 مرا زین غوایت هدایت نما
 دل و دیده از نورِ خود بر فروز
 چو شب تیره ام گشت روزِ سیاه
 ز سوزِ دلم پرتوِ آه دِه
 رُخِ دیده را پرده شرم بخش
 که آتشِ بخش زارِ عصیان زند
 نیازِ دراز، از کوتاه دِه
 ره معرفت بر دلِ من نما
 چه آید ز من بنده بنده ام
 ز شرمندگیها نجاتم دهان
 بشکرِ خودم سینه معمور دار
 نه همزه نه توشه نه سامان نه رخس
 تهی دست در سَوقِ شوقِ آمدم
 رسیدم ز راهِ عدم ناشتا
 گرسنه چو خم تشنم ام چون سبو
 تو کُسل ببخشا مرا ای مجیب
 قناعت بما میدهد خبز و ما
 چو تجارِ ندارم از سو بسو
 ز لا تقنطو هیچ محروم نیست
 برات از تو خواهم باستفتحوا
 بهر جا که هیئات وارد شود
 گدای تو ام تو خدایم خدا

توئی محسن احسن الی من اسا
 چراغ هدایت عنایت نما
 که شب در نظر آیدم همچو روز
 بهر خود از دل دهم مهر و ماه
 تبِ آه را لعله ماه دِه
 دمِ سرد را شعله گرم بخش
 کفِ آب بر تاب طغیان زند
 دلم را بعرفانِ خود راه دِه
 درِ مرحمت بر رخِ من کشا
 ز کردارِ بد نیک شرمنده ام
 شکر از شکر تو فشان در دهان
 بصبرم دل و دیده پر نور دار
 بفضلِ خودم هر چه باید بخش
 ز امیدِ فضلت بذوق آمدم
 بخوان اِنْ تَعَدَّدْ ز بس اشتها
 بطعم و شراب کُتوا و اشربوا
 که خود نجن نرزق کم آرد نصیب
 هم از سفره آیه فی السماء
 طلبگارِ ایثار لا تقنطو
 وزان هیچ کس نی که محروم نیست
 نجاتم ز همتی همتی ده از حق هو
 بمن امر احسان و رحمت رود
 شهان بر درت نیز چون من گدا

ز تو هر چه خواهم توانیش داد
برده ای دهنده ز عفو مراد
مرادم ده از راحت معنوی
همه حاجت دنیوی اخروی
زدید دلم کن مبصر بفضل
همه کار من رب یسر بفضل
ز نیکی ندارم کفر پسر درم
سراپا بدم بر امید کرم

دلیل حال از کیف مال حنید فاسی که در آخر

بعث و نشر یوم الحشر محسوب و مغفور شود

برین یاد دارم دلیلی متین
چنین خواندم از روضه الواعظین
که بوده است بنام حنید
بتقوی و ایقان مثال حنید
بسا بهره مند از صلاح و کمال
ملک سیرت انسان رضوان جمال
بسر برده در صدق عمر عزیز
چو صبح صداقت بحسن تمیز
بر اعمال صالح هنر داشته
ز باغ اجابت ثمر داشته
همه عمر اندوخت حفظ حیات
بتحصیل درجات و نیل نجات
نرفته ز دستش رقم بر خطا
نه گشته بشانش قلم جز عطا
ره مقبلان رفته ثابت قدم
دم صبحدم داشته بی ندم
بذکر و عبادات صافی نهاد
بآزادگی در طریق عباد
خط نامه اش مشق عصیان نداشت
بعصمت چو معصوم بود از گناه
بحسن عمل حسن ظنی که داشت
در آثار او آمده در شمار
که روز قیامت بوقت حساب
چو آید دران محکمه داوری
اگر حسن اعمال بر جا نهند
بشغل عمل سهو و نسیان نداشت
ولی داشت بر طاعت خود نگاه
رجا بر نجا خوف خاطر گذاشت
ز اخبار او آمده در اثر
بمیزان چو آرند جنس نصاب
کند محض فضل خدا یآوری
برحمت مگر اجر مجرا دهند

بجز عجز ناید دران بارگاه
 چه پروا دران حضرتِ بی نیاز
 کند چاره^۱ کار بیچاره گان
 کسی را بطاعت چه روی^۲ رجا
 قضا را در آخر دران روز حشر
 همه خلق حق بگذرند از حساب
 بانجام آن معرکه در شمار
 گذارند در معرض باز خواست
 شود امر حق در حق او چنان
 تعییر بود خلق را زان جزا
 بحیرت بمانند مملک و مملک
 که هر جا که او خواست کشتی برد
 بامرش کرا چاره چون و چرا
 دران حال مسکین حنیند از مکان
 ملائک مژگان روانش کنند
 قدم چند رفته بجا ایستد
 بگوید ز درماندگی در روش
 ازان برگ خیر و نوای^۳ عمل
 دهم نصف اجری بیک جام آب
 ملایک همه جام آبش دهند
 ازان پس دوانش به نیران کنند
 قدم چند رفته بنالد دگر
 چنان تشنگی چیره گردد بـوای

که بخشد بکوهی بگیرد بکاه
 غنی^۴ عن العالمین چاره ساز
 بجمعیست انداز آواره گان
 مگر بخشد از عفو رحمت نجا
 که بر جملگی بگذرد بعث و نشر
 بهر یک دهند از مقام و مآب
 حنیند آورند از ره گیر و دار
 شود رغم افزود او حال کاست
 که نیران برندش بعکس جنان
 که این بود اعمال او را سزا
 ز تقدیر فعال^۵ فلک و فلک
 فلک را توزی بچرخ آورد
 بفضالش خلاصی تـرا و مـرا
 برانند سوی^۶ جهنم روان
 که جای مقرر مکانش کنند
 ز حال عطش تشنه بر پا فتد
 که ای دوستان العطش العطش
 ازان توشه و تکیه^۷ بی محل
 که تسکین دهد این عطش راشتاب
 عوض نصف طاعت مبعث نهند
 که تا خیمه اش در جهنم زنند
 که سوزد عطش باز او را جگر
 که چون برگ خشک افتد از باد دی

کند باز بیع و شرا را به پیش
 که نیمی دگر نیز از من خرید
 که مستقیم نوعی از تف و تاب
 ملایک دگر بار بارش خرنند
 تجرع کند چون دگر جام آب
 تن خشک خاشاک چون خس بیاد
 وجودش فرو ایستد چون جماد
 ملایک براهش دوانند باز
 زند نعره و ناله الفغان
 کند باز الحاح با التجا
 بگویند جای که از بهر تست
 تعلل نماید تقاعد کند
 که اکنون نه آن جای جائی منست
 بچیزی که املاک می داشتم
 نمانده مرا زان بضاعت بکف
 کنون چشم بر رحمت خالق است
 نه موری بغرقاب سازد غریق
 که حکمش کند ما را مجبور مور
 نگهدارد از تاب آتش خلیل
 نگهداشت در رحم مادر مسیح
 نگهداشت در حبس تن مرغ روح
 نگهداشت ایوب در عین ضر
 نگهداشته جسم یوسف بچاه

بنصفی دگر طاعت اجر خویش
 دگر ساغر آب قیمت برید
 که هیچ از تحرک نماندست تاب
 دگر کاسه آبی به پیش آورند
 هنوزش همه تشنگی چون عذاب
 چون چوب خزان دید باز ایستاد
 حس و حرکتش ناتوان افتاد
 بصدمات مهلک برانند باز
 بفریاد و زاری کشاید زبان
 که گوئید اکنون بریدم کجا
 ازان حکم مبرم که بر قهر تست
 ز راهی که رفته تباعد کند
 بفضل الهی رجائی منست
 گذشتم ازان مایه بگذاشتم
 که طاعت عوض شد متاعم تلف
 خدائی که اصباح رافالق است
 نسوزد در آتش خسی را حریق
 بامرش کند پشه بر پیل زور
 کلیمی به تابوت در قعر نیل
 نگهداشت در تحت قربان ذبیح
 بطوفان نگهداشت کشتی به نوح
 دفین صدف داشته دانه دُر
 برون آرد از خسف چون مهر و ماه

نگهداشته جسم یونس بحوت
نگهداشت محبوب خود را بغار
خدائی که فرمان ده کاف و نون
خدائی که زد نقش بر لام و قاف
تن عاجزان را نگیرد بخشم
کنون چون نماندم دگر توشه ای
که از خرمین رحمتش خوشه ای
حنید این غرض غرض دارد بحال
که آیا چه گویند وی را جواب
که از اخذ او باز دارید دست
روانش سوی خلد باز آورید
چو اکنون نماندش دگر روی راه
چو اکنون نماندش ز برگ و نوا
بحمد الله از حسن این ماجرا
که در اصل بی زاد و بی توشه ام
نه در کف مرا توشه همچون حنید
در اول تهی دستم و بی نوا
بعصیانم از روسیه موسفید

که برالسنه داد نطق و سکوت
تجیلات و صلوات بروی نثار (۱)
بگیرد همون و رهاند همون
حق و عده هایش بود بی خلاف
که بر عفو و احسانش داریم چشم
کنف یافتیم حفظ او گوشه ای
رسد بهر مسکین بی توشه ای
ملایک بحیرت رود زین مقال
که فی الفور آید بانها خطاب
که دل بر کرم بست و ز قهر رست
باعزاز در عین جنّت برید
ز خوفش نگهداشت فضل اله
برو رحمت واسع آمد روا
که مسند قوی هست حال مرا
مگر حفظ حق بس بود گوشه ام
نه چشم امید است بر عمر و زید
نه وابسته هیچ آب و هوا
خدایا بفضل تو دارم امید

دلیل حال از قصه مال نیک مردی اهل نیاز
که بفضل حضرت دانای راز بی انباز بخشش یافت
دلیل سخن دیگر آمد بیاد که بر عجز احوال من داد، داد

بیادم رسیده است نقلی شگرف
 شنیدم و یا دیده‌ام در کتاب
 که بوده است صاحب دلی پاک باز
 مصارف بسر برده اوقات خوش
 گرامی نفس نیک نفس نفیس
 بسر برده عمری باصلاح حال
 ثمر داشته حاصل زندگی
 ز حطّام دور، از زخارف بری
 ز اهل حقایق معارف شناس
 ولی باچنان حال در حال خوف
 بعجز و انابت شدی معذور
 گذشته چو زین منزل دامگاه
 بشردند روحش بدرگاه پاک
 سراندر سجود و لب اندر نیاز
 ندا آمد از حضرت کبریا
 چو بشنید مضمون فرمان حق
 بمعرض رسانده چو مسکین جواب
 کزین بنده مسکین ظلوم و جهول
 تهی دست درویش در پیش شاه
 غنی^ع عن العالمین ای کریم
 ندا باز آمد که ای بنده باش
 کزین سان تهی دستی و عذرخواه
 ندیدی ندانی که اهل مجاز

که در صدق این قول نا رفته حرف
 خوش است این لطیفه بهر فصل و باب
 ز اهل تفضّل ز اصحاب راز
 بطاعت بتسبیح چون اهل هوش
 همیشه باشغال دعوت انیس
 سبق برده تحصیل علم کهال
 که از بندگی یافت فرخندگی
 که عیش حیاتش هنی مری
 فرشته صفت جوهر جنس ناس
 تهی داشت از جنس پندار جوف
 نبودی باعمال خود مفتخر
 تنش ساخت در خاک آرامگاه
 شده بین خوف و رجا هولناک
 بنزد خداوند عاجز نواز
 بیار آنچه آورده با خود بیا
 ستاده بامید احسان حق
 که جز عجز نبود بعاجز صواب
 چه آید چه شاید سزای قبول
 چه نذر آورد ای غنی اله
 چه آید ازین بنده عاجز ائیم
 چه بودت سلوک معاد از معاش
 که بی مایه نفعی ندارد نگاه
 چو باشند بر در گهی چاره نگاه ساز

بنذرِ خداست هدایا برند
 تو در بارگاهِ حقیقت به پیش
 دگر بار گوید فقیرِ حزین
 اگر در جهانِ مجازی کسی
 تواند برد تحفه بر قدر حال
 و لیکن درین بارگاهِ غنی
 بدرگاهِ شاهنشہ ذوالجلال
 گدائی چه آرد بدرگاهِ شاه
 شود باز امرِ خداوند گار
 که آرزش تست مشروط آن
 بعذرِ مکرر مگو عرضِ حال
 درین حال مسکین بحسن ادا
 بگوید که ای بادشاهِ غنی
 تو مستغنی از هرچه آرم پیش
 چه باید چه شاید درین بارگاه
 خسی را چه امکانِ بیحررِ کمال
 ز نور تو چون ذرّہ آفتاب
 دو عالم کفِ بحرِ احسان تو
 تو قادر بهر ممکن و هر محال
 دفاین ز تست و خزاین ز تست
 من الله ملک باین طول و عرض
 مفاتیح درید تو مطلق است
 مقالید در قبضِ احکام تو

که تا در خور آن عطایا برند
 چه آورده ای نذر مقدار خویش
 که ای داورِ ارحم الراحمین
 شتابد بمحتاج چون خود بسی
 که مسکین بمسکین نماید سوال
 چه آید ازین بنده دونِ دنی
 چه آید ازین بنده غیر از سوال
 بدریوزه ام بنده عذر خواه
 که ای بنده عذر دگر و امیار
 که بی نذر هرگز نیابی مکان
 که بی آن مقرر نجات محال
 کشاید زبانِ غرض چون گدا
 چه آرم درین بارگاهِ غنی
 بود هر کسی لایق قدرِ خویش
 چه آید ازین بنده کمتر ز کاه
 ز ذرّہ چه بر آفتابِ جلال
 ز بحر کمالِ جهان چون حباب
 همه مال و جانها بُود زان تو
 تو مالک بهر ملکِ جان و مال
 مداین ز تست و سفاین ز تست
 و لله ملک السماوات و ارض
 یدالله فوق از کلامت حق است
 که جان و جهان جمله انعام تو

چو عرش برین جمله افلاک تست
 که مملوک تو جمله بالا و پست
 ولی چیز کی نذر دارم که نیست
 همه هست گر نیست الا نیاز
 پذیری ازین بنده خاکسار
 بقیمت بسی نا مکرر بود
 نیازم قبول آید ای کارساز
 بقدرت ذکوة است و حج نیز قرض
 چه پرواست در حضرت کبریا
 بطاعت گرایند یا در گناه
 بدرگاه بی شبه و چون و چرا
 احد لا مکانه عظم شانه
 باسمای موصوف قدسی صفات
 که گوید توان شکر الطاف حق
 رسد بر اجابت بمقصود باز
 باین هدیه از تو مرا گدیه ای
 نیاز آور و عذر خواه آمده
 که ای بنده با هدیه نیک فال
 بآمرزش تست فضل اله
 بجنات عدن است ماوای تو
 خوش این هدیه تو پذیرا شده
 سلامت در آئی بدار السلام
 عطای مواهب برین مشیت خاک

همه زان تو جمله املاک تست
 میسر بتقدیر تو هر چه هست
 که در بارگاهت چه آرم که نیست
 بدرگاهت ای قادر کارساز
 من آن تحفه آورده ام نذر وار
 گر از بنده نذر محقر بود
 که در بارگاهت نباشد نیاز
 اگر روزه و گر نماز است فرض
 ز بنده شود تا شود گر ادا
 همه کائنات اربسا سال و ماه
 نه نفع و نه نقصان ازین ماجرا
 منزه خداوند سبحانه
 مبرا و مستغنی از موجبات
 چه آید ازین بنده اوصاف حق
 مگر دست دعوت بذیل نیاز
 جز این نیست در دست من هدیه ای
 گدایم بدرگاه شاه آمده
 ندا آمد از حضرت ذوالجلال
 قبول است نذر تو در بارگاه
 ترا مرحبا در جنان جای تو
 ترا فضل حق دستگیرا شده
 باحسن رحمت بجنّت مقام
 بحمد الله این فضل و هاب پاک

زهی باسط فاتح بابِ خیر
 باصحابِ خیر و باحبابِ دین
 کفِ خاک نمناک غمناک را
 گلِ خشک را ز آبروی عطا
 چو سوره و سفیدم ده از آبِ عفو
 چو آن بنده با نیاز و قبول
 بان مُسند آورده ام از نیاز
 ندارم بجز عاجزی مایه‌ای
 کجا بر قبولم بود پایه‌ای
 سراپا گناهم بحالِ تباہ
 که آه از چنین حالِ پُر اختلال
 بر احوال من حجتی واضح است

خداوندِ فیاضِ اصحابِ خیر
 عطا بخش بر قالبِ ما و طین
 شکسته دل و سینه چاک را
 چو گل تازه تر کن براح و رخا
 سیه نامه را ساز الواث محو
 نیاز و قبولم رسانی وصول
 رُخِ عجز در پیشِ عاجز نواز
 بعجز من از فضلِ توسایه‌ای
 مگر محض عفو کند دایه‌ای
 ندارم تمتّع بجز اشک و آه
 بجز رحمت تو خلاصم محال
 که برهان نقلی دگر لائح است

تمثیل حال بر قصهٔ مآل جوانی عاصی عاجز که
 بر رحمت واسعهٔ ازلی فائز بود

مگر خوانده ام از کتابِ سیّر
 که بوده است وقتی جوانی اثم
 همه عمر در حالِ جور و جفا
 بحیف و تظلم بسا ماه و سال
 بازارِ خلق و بایذای خویش
 شب و روز در بندِ فسق و فجور
 بسر بسته از مظلمه بارها
 رساندی اذیت بهمسائگان
 که حاکی نوشته چنین در اثر
 بعضیان سقیم و بطغیان مقیم
 بمشقِ معاصی جلا و خفا
 بآمالِ غافل ز کیفِ مآل
 نه اندیشه از پس نه پروای پیش
 بغفلت گرفتار قیدِ غرور
 ز اسراف اندوخت انبارها
 که شیرِ ستم خورده از دایگان

بشهر و وطن بس متهان و ملوم
 بجانب اجانب ازو پیچ و تاب
 کسی را باو حدّ پر خاش نی
 شب و روز بدمست رنج خمار
 بلهو و لعب زندگانش بود
 بغیر از تظلم ننیدوختی
 بسر برده ایام بیحاصلی
 پس آنکه که اوقات برباد داد
 بآخر نه از حال خود بر حذر
 چوا حساس وقت گذشتن نمود
 فتاده بفرش فرو ماندگی
 فتاده چو خس بر بساط هلاک
 به بیماری صعب بر جای خویش
 شبی در تردد تامسّف کنان
 چو دیده کزین مرحله میروم
 مگر مادری پیر زالی که داشت
 که ای مامک مهربان راکعه
 که من میروم زین سرای فنا
 بسا عالمی بوده از من بری
 هلاک مرا خلق خواهان بدند
 بسا مرگ من خواستند از دعا
 کنون رفتنم راز پنهان نما
 که چون بگذرم هم بشب در گذار

ز بس بود شخصی ستمگر ظلوم
 نه جائی عناد و نه جائی عتاب
 باو نیز پروای پاداش نی
 بازار موران چو بد نفس مار
 که حاصل فساد از جوانیش بود
 بغیر از تعدّی نیاموختی
 شدش عمر ضایع ز بس غافلی
 که اندر خرابی خود داد داد
 رسیده باو نوبت در گذر
 چون معلوم معدوم گشتن نمود
 تفکّر کن از خواندگی راندگی
 شده فرش چون سایه بر روی خاک
 شد از صورت رحلتش حال پیش
 بسر دست حیف از تلف زنان
 و زین بود نابود مطلق شوم
 باوراز احوال خود و گذاشت
 کسی را مکن آگه از واقعه
 باسباب خواری و رنج و عنا
 بجز من که بر من بنوحه گری
 بافساد من بس گواهان بدند
 هلاک مرا داشته مدعا
 تو از مادری رحم احسان نما
 نهان از اجانب بخاکم سپار

ز حق خواه بخشایش از بهر من
 ازین خویش و همسایه آگاه ساز
 بتکفین و تدفین مدد از کسی
 مبادا فتد رخنه در کار من
 اعانت نخواستی ز همخانه گان
 بمنزل رساندن اعانت طلب
 بود کز دعای تو ای زال پیر
 کند عفو بر حال زارم مگر
 اگر رحمت حق حمایت کند
 چنانکه این ستمگار بد روزگار
 نموده بمادر که چون بگذرم
 چو در زیر خاک آید آسایشم
 پس آن گه که بگذشت مادر چنان
 ز خویش و محبت نهان داشته
 دفینش نموده بشب زیر خاک
 زبان در مناجات دست دعا
 درین حال رویا برویش فتاد
 چه می بیند از خواب کز برده در
 که ای مامک از حال من غم مخور
 که حق مهربان است بر حال من
 بآمرزش رحمت خویش داشت
 در عفو بر روی من باز کرد

که بخشد بر احوال من ذوالمنن
 شماعت ملامت نمایند باز
 نخواستی که دارم خصیمان بسی
 که دشمن بمن هر طرف مرد و زن
 و گر حاجت افتد ز بیگانه گان
 مرا خاک پوشی نمائی بشب
 شود فضل فریاد رس دستگیر
 که جز رحمتش نیست راهم دگر
 رهائی بعفوم عنایت کند
 وصیت نموده بانجام کار
 ز درگاه حق خواه بر من اكرم
 بخواه از خداوند بخشایشم
 نهان داشت احوالش از همگنان
 تنش را تیه خاکدان داشته
 باو خواست عفو از خداوند پاک
 بر افراشته بهر این مدعا
 که در خواب چشمی بهم بر نهاد
 ندائی شنید از زبان پسر
 مرا محض با فضل حق واسپر
 مرا عفو فرمود بر جان و تن
 ز پاداش عصیان معافم گذاشت
 بخلد برینم سر افراز کرد

چو دید از عمل دست خالی مرا
 باسراف من کرد الطاف پیش
 برین بنده عاجز نموده نظر
 بفضل خودم عفو رحمت نمود
 که برعجز احسان نماید کریم
 وگر او بگیرد که آرد پناه
 که حقا جز او نیست صانع دگر
 وگر او رهاند چه داند کسی
 چو آن عاصی استم ز شرمندگی
 نه برگ و بضاعت ز طاعت مرا
 بصد درجه افزون ترم ذره خاک
 که بخشایشم هست امر محال
 محالات ممکن کنی میتوان
 توانی تو رحمت بعجزم بری
 نمائی نظر از کرم سوی من
 برین بنده عاجز کن احسان خویش
 که آورده ام در عطایت پناه
 شهان بر درت نیز چون من گدا
 بده ای دهنده مرادم مراد
 همه حاجت دنیوی آخروی
 همه کار من رب یسیر بفضل
 دماغ من از بوستان پسر گلاب

رسانده بدرجات عالی مرا (۱)
 بعصیان من کرد احسان خویش
 که او مهربان تر ز مادر پدر
 چو از هیچ راهی رهائی نبود
 بحمدالله از رحمت آن رحیم
 اگر او گذارد که دارد نگاه
 اگر بخشد او نیست مانع دگر
 اگر او بخواند نراند کسی
 خدایا من بنده بد زندگی
 نه در بندگی استطاعت مرا
 از آن عاجز و عاصی و عیب ناک
 شده صرف عمرم باسراف حال
 توئی قادرای واهب مستعان
 ز اعمال من دوست دشمن بری
 بود مو بمو شاهد سوی من
 چو هر کس کند لایق شان خویش
 خدایا تو کافی مرا ای اله
 گدای تو ام تو خدایم خدا
 ز تو هر چه خواهم توانیش داد
 مرادم بود راحت معنوی
 ز دید دلم کن مبصر بفضل
 زهی قول سعدی در آخر کتاب

خدايا ز عفوَم مكن نا اميد	بضاعت نياوردم الا اميد
كه والله غالب على امره	تو حالم ده از قول مفتی به
نشان جای راست اركچ استاده ام	تو دست مرا گیر کافتاده ام
بی مدعا مدعی جُند جُند	یعین و یسارم رقیبان تَند
كه گویند تكذیب بر ما چرا	گواهان عدل اند بر ما چرا
نه بر مدعی احتیاج یمین	بید کرده خود مقرر چنین
ابر تبراً ز انكار كار	بر اقرار آثام دارم قرار
كه جاري بود بر همه اصل و فرع	عیان ست بر جرم من حکم شرع
بید حال مستقبل و ماضیم	توئی قاضی از حکم تو راضیم
کرم گر ببخشی مضاً ما مضاً	چه چاره بمجرم ز امر قضا
پریشان و حیرانم و بی زبان	کریم کرم کن برین ناتوان
نظر بر قبول تو دارم بجا	زبانی که تاثیر بخشد کجا

خاتمه مناجات

بتوسل نعت حضرت سرور کائنات اصطفای صفات صلی الله تعالی

علیه و له وسلم

امام رُسل تاج اهل قبول	قبولم نمائی بحق رسول
صفی بهین قبله الاخرین	نبی امین سید الاولین
سر افراز سر دفتر اصفیا	سپه دار سر لشکر انبیا
رضی و رفیع و سخی و صفی	ذکی و مکی و نبی و وفی
عظیم و قدیم و کبیر و نصیر	سراج منیر بشیر نذیر
طفیلش بود هرچه مخلوق هست	زهی باعث خلق بالا و پست
ز اسری براوج دنی مرتقا	شهنشاه فرمان ده دوسرا

حبیبِ خدا محرمِ رازِ حق
 زهی خاصِ معشوقِ عاشقِ خدا
 دمِ عشقِ او جز خدا حد کیست
 همه اختیارِ جهانِ زانِ او
 همه خلقِ زیرِ قضایِ خداست
 محمد که احدِ عاشقِ ذاتِ اوست
 محمد که آمد بخلقِ عظیم
 محمد که لولا که چون تاجِ اوست
 محمد که بر انبیا سرور است
 محمد که فخرِ همه انبیاست
 محمد که مرآتِ نورالله است
 محمد که بهر سعاداتِ اوست
 محمد که سرچشمهٔ رحمت است
 محمد که بر چرخِ اعجازِ اوست
 محمد که عرشِ برین فرش کرد
 محمد که کرسیش یک زینه بود
 محمد بحق بود همسایه ای
 محمد محمد محمد بس است
 همه بحر و برِ واصفِ شانِ او
 زده سگّه در خطّهٔ نُه فلک
 زبانِ کَته و مَته پر اوصافِ اوست
 زهی شرعِ او رایتِ عدلِ حق
 صفاتش بی جز حق نداند کسی
 گلی در کفِ عشقِ رب الفلق
 هدایت کنِ ما براهِ هدا
 چه معشوقی خوش چه خوش عاشقیست
 که یا نورِ نوریست در شانِ او
 رضایِ محمد رضایِ خداست
 کلامِ خدا وصفِ آیاتِ اوست
 نبیِ کریم و رسولِ حلیم
 هم از قابِ قوسینِ معراجِ اوست
 شرفِ بخشش بر جمله پیغمبر است
 شفاعت کنِ خلقِ روز جزا است
 ز اسرارِ مکتومِ حق آگه است
 محمد که بهترِ عباداتِ اوست
 محمد که بخشندهٔ نعمت است
 محمد که بر عرشِ آوازِ اوست
 قدمِ گاه بر دیدهٔ عرش کرد
 که از نردبانِش فروزینه بود
 معراجِ او نُه فلکِ پایه ای
 مؤیدِ مخلصِ مومنانِ بس است
 جهانِ جمله ممنونِ احسانِ او
 ته خطبه اش جمله ملوک و مملوک
 همه عالم آبادِ انصافِ اوست
 خهی دینِ او آیتِ فضلِ حق
 چسان ذکرِ آن می تواند کسی

رسولی که او را خدا واصف است
 بنعتش کلام خدا در خور است
 فلک با ملک جن و انس و پری
 کجا نکته زان علم دانند گفت
 کمالات او جمله صدق و صفا
 خدایا چه نامیست این وصف کُل
 چو بوئی گل آمد بخوانم صلوات
 صلوة خدا باد بر جان او
 بحق محمد ببخشا نجات
 برات مرادات سازم عطا
 مکرر صلوة تو بر مصطفی
 بحق محمد و آل عظام
 نمائی کلام "عطائی" قبول
 ندارم بغیر از تو کس آشنا
 بفریاد من رس تو فریاد رس
 بحق صفت نیز حق واقف است
 که ذرّه نه در خور بوصف خور است
 اگرچه همه محور مدحت گری
 بجز شمه ای زان توانند گفت
 صفاتش بود ختم بر مصطفی
 که گُل گُل شگفتم ازین بوی گل
 عکلی حضرت سرور کائنات
 بر آل و بر اصحاب ارکان او
 خدایا مرا از همه مهلکات
 هم از لطف خود ساز عفو خطا
 مقرر بود مرحبا مرحبا
 و صحب کرام علیهم سلام
 بعقبش محشور کن یا رسول
 خدایا خدایا خدایا خدا
 مرا هر کجا حسبی الله بس

ذکر تسمیه این نامه نضارت نظامه مسمی

حظ الجنان

بود نام این نامه "حظ الجنان"
 که بحرست هم وزن با "بوستان"
 که خشنود از وسندی خوش کلام
 بر رمضان ماه مبارک سعید
 بود سال تاریخ بر غین وقاف
 کزو حظ دلهاست بر همگان
 بهشتی است ثانی پی دوستان
 که یاد بروحش جزای سلام
 ردیف دو عید این سیوم هر سه عید
 فزون یا و زار هر دو حرف مضاف

هزار و صد و هفدهم سال بود که این نقش معنی بصورت نمود
 خدایا برحمت نمائی قبول بیخشائیش از اجابت وصول
 ببرکت آیات خیر الکلام بحمد و بصلوة خیر الانام

ز آغاز این نامه آمد تمام

الهی تقبل له والسلام

بہشت ثالث

مسمی

کنز الاحسان

بحر یوسف زلیخا

سال تصنیف : ۱۱۱۷ھ

تاریخ تصحیح : ماہ شوال سنہ ۱۱۱۷ھ

مسنزه پاک بی همتا توانا	الها واحدا احدا یگانا
احد بالذات جمله بالصفات	تو خلاق جمیع کائناتی
ترا علم قدیم ای رب ارحم	خداوندا توئی دانای اعلم
کمال قدرتت پیدا است یا رب	خداوندی ترا زیبا ست یا رب
توئی باطن توئی کافی و ظاهر	توئی اول توئی باقی و آخر
بهر جان دل نشین و بی نشانی	بهر ممکن مکین و لا مکانی
بهر دل ساری از بس قدرت خویش	بهر جا حاضری و غائب از پیش
میرائی ازینها یک خدائی	چه گویم توجه هستی در کجائی
ترا باکی نباشد زین همه پاک	ز وهم وفهم و ظن و عقل و ادراک
بفکر ذات پاکت چون تواند	قیاس ما حواس ما نداند
تو پاک از شبیه و شکل و تمثال	خرد در کُنه ذات عاجز و لال

فی المناجات

و عجز عن ادراک آیات و تعبر فی الصفات

صفات تو بذات تست شاهد	تو سبحانی بذات خاص واحد
سبق یاب است در ذکر تو بودن	خرد در مکتب فکر است کودن
جنون هم از فنون خویش بیزار	خرد میجنون شود از عکس پندار
و گر نه بی خبر ز اعلی و اسفل	ز تذکار الف شد عقل اعقل
کسی کا اعلی و اسفل را نداند	ز کُنه ربی الاعلی چه خواند
تو کردی آفرینش هر چه برجاست	جهان علوی و سفلی که پیدا است

چو عقل کل نداند سرِ مخلوق
 هزاران نکته‌های آفرینش
 نداند عقل کاینها چیست چون است
 خرد همچون جنین از خویش پیخود
 تو بیچونی بذات و بیچگونی
 تو عرفان دادیش، شد عارف الله
 شناسا ساختی از خود خرد را
 بهر ذره زبان ذکر دادی
 گل از عشق تو دارد سینه چاک
 بجان خار داده خار خاری
 دهان غنچه از تسبیح تو وا
 بشاخ برگ‌زان برگ و نوائست
 ستاده سرو بر یکپا بطاعت
 نهادی گردنش را طوق فرمان
 همه گلها کشاد از هم زبانها
 عنادل را دل از عشق تو نالان
 کبوتر می‌سراید ذکر یا هو
 زبان فاخته کو کو زنان است
 همه مرغان بستانها در بیانها
 ترنم میکند هر یک بانی
 دبیر باغ دفترها کشاده
 شعاع شمع از سوز درون است
 همی سوزد همی سازد بشوقت

برازق کی رسد افکار مرزوق
 چه از دانش چه از اسرار بینش
 ز چون بیچگون فهمش برون است
 چنین را چون تواند مطلع شد
 خرد را بر صفات رهنمونی
 بقدرت ساختی بر علمش آگاه
 بخود واله نمودی نیک و بد را
 هوای خویش در دلها نهادی
 بیادت هر گیاهی روید از خاک
 ز تو هر مرغزاری مرغ زاری
 درخت افکنده در طاعت مصلا
 که با ذکر تو هر یک آشنائست
 لب قمری ز شوق پُر ضراعت
 کنی بادام گریان، پسته خندان
 ز شکر برده شکر در دهانها
 پُر از خون غنچه‌سان نازک نهالان
 نهاده رو به تسبیح تو یکسو
 که از شوق تو چون سب و حیوان است
 بصد دستان هزار داستانها
 بالحنی که میدارد زبانی
 ورق‌ها را بنامت جلوه داده
 که نور اوز پیراهن برون است
 بلب خندان سر اندازد بشوقت

ز تو پروانه را پروانه غم
 ز حسن یوسف و عشق زلیخا
 ز عشاقان و معشوقان رونا
 که هر یک داشت از راه مجازی
 بود افسانه شیرین ز فرهاد
 هوای مهر تو بر وی ندا کرد
 چگویم چیست کز تو غم ندارد
 ز سرت هر سری سودای دیگر

رسیده و گشته با آتش فراهم
 چه خوانم قصه مجنون و لیلا
 چگویم قصه عذرا و سلما
 بعشقت فی الحقیقت عشق بازی
 که کوه سینه کند و جان همی داد
 همانا جان شیرین را فدا کرد
 کجا کو قطره زین قلم ندارد
 ندارد هیچ شی پروای دیگر

فی ذکر صنایعه و عجایب بدایعه

چو آدم از عدم خلقت نمودی
 ز جمله بر کشیدی منزل او
 تو دادش طاقت بار امانت
 چو آن را هیچ شی حامل نگشته
 تو کردی جوهر آدم مصفا
 که سفلی از همه علوی گذشته
 غم تو خاصه بر انسان رسیده
 اگر چه هیچ شی خالی ز غم نیست
 غم تو بر دل آدم مبارک
 ز قبل و بعد آدم تا باین دم
 عجایب نوع مصنوعات رنگین
 همه انموذج صنع قدیمت
 غرائب نقشهای نا مکرر

هم اول در غم خود آزمودی
 غم لاینا عَرْضنا بر دل او
 چو عاجز شد زمین و آسمانت
 ز انسان دیگری کامل نگشته
 تو بخشیدی بوی قدر مُعَلّا
 بر تبت از ملایک فوق گشته
 که ذوق کاس غم انسان چشیده
 ولی چون آدمی گنجور هم نیست
 که "کر" منا و را تاجی بتارک
 چه طبقاتی خلایق طرفه پستی هم
 ز میده تا کیه چه از نو وجه دیرین
 همه بنوشته کلک کریمت
 مکرر از تو میگردد مقرر

فلک از حکمِ تو طاسِ مُطَبَّقِ	زمین از حکمتِ طشتیِ معلَّقِ
سحاب از بحرِ لطفِ تستِ مَقَّاسِ	لبِ برق است مُضَحکِ ویِ مَبْکَاسِ
چمن از صنعِ تو فرقِ مکَلَلِ	بهار از فیضِ تو فصلِ مکَمَلِ
خزان از صنعتِ رویِ مَطَّلَا	نموده صحنِ بُستان را مَحْشَا
جهان از صنعِ تو خوشِ فردِ جسته	که دستِ صنعِ تو گلدسته بسته
صفاتِ خاص و مصنوعاتِ عامتِ	دلیلِ قدرتِ عالی مقامتِ
کیه و میه، رطب و یابس، کهنه و نو	همه برهانِ صدقِ وحدتِ تو
ز کوسِ وحدتِ تو بیخِ نوبه	بقطعِ کفر گشته فرقِ کوبه
همه ذراتِ همچون پیشتات اند	که بر اثباتِ وحدتِ شاهدات اند
ز نفی "لا اله الا"	هو الله الذی خلاقِ اشیا
خدا کافی خدا شافی خدا بس	غنی از انتها وز ابتدا بس
الها، واحدا، احدا، کریم	قدیم، مالک، رب، رحیم
علیم، خالق، مَلِک، معین	بحقِّ وحدتِ حقِ الیقینا
بحقِّ حبِّ آن محبوبِ خاصتِ	بصدقِ آن رسالتِ اختصا
بتصدیقِ کمالِ رتبهٔ او	بتحقیقِ جلالِ خطبهٔ او
بیمَنِ ذروهٔ قرب و قبولش	بعزِّ اوجِ معراج و وصولش
بتنصیصِ صفاتش نصِّ قرآن	بتخصیصِ صلواتش صدقِ ایقان
که در دعوتِ اجابت کنِ قریم	کلام را قبولیتِ نصیم (۱)
بنذر آورده ام تحفِ تحیات	بنظم آورده ام نعمِ الهدیات
بتهلیل و بتحمید و بتسبیح	نمودم باطن و ظاهر بترویج
شگفته غنچهٔ جانم بصلوات	کشوده نافهٔ طعمم بنفعات

(۱) بر حاشیه: عطا ده از قبولیت نصیم

نسیم فیض بر طبعم وزیده بروی طالعم صبحی دمیده
معطر شد بهر نفحه مشامم اجابت بخش بر حسن کلامم
بعرض آورده ام تحف تحایا بنعت خاص این قدسی هدایا
تفضل منک یا رب البرایا تقبل عنسی اوصاف و ثنایا

سوال المناجات بتوسل اوصاف حضرت خیرالبشر شفیع المحشر صلی الله تعالی علیه آله وسلم

خداوندا باعزاز محمد نیاز و راز و اعجاز محمد
بحق حضرت خیر البرایا بحق باعث فضل و عطایا
بحق نور اصل آفرینش بحق آفتاب چشم بینش
بحق صاحب جنات رضوان بحق فیض بخش دین و ایما
بحق باعث عفو و معافی بحق رهنمای دین صافی
بحق آنکه تاج مرسلین است محمد رحمة للعالمین است
بحق آنکه او حق الیقین است بحق آنکه نامش دل نشین است
بحق آنکه او اول و آخر بحق مظهر فضل و مفاخر
بحق آن مبشر هم مدثر بحق آن مخاطب قم فاذر
بحق صاحب معراج محرم بحق مقصد اولاد آدم
بحق آن حبیب حق مکرّم بحق سید سادات عالم
بحق آن امام جمله پاکان فکان اطهر مکان ممدوح پاکان
بحق آن امان الخلق مطلق بحق آن رسول الله بالحق
بحق منبع آثار احسان بحق مظهر انوار ایقان
که احسان کن بعفو رحمت خویش برین عاصی کیهن از خلقت خویش
الهی بالتسبی و آله امجاد باصحاب کرام ارباب ارشاد

خصوصاً خالصاً بالصّدق صدّیق
 بذی الثّورین نور دیده حلم
 بصدق و عدل و حلم و علم شهر
 علی آن عالی القدر و مناقب
 بحق^۳ فاطمه باحق بضعت
 باعزاز حسن با حسن اخلاق
 باعمام نبی حمزه و عباس
 عقیل و جعفر طیّار نامی
 به زین العابدین سجاد باقر
 به موسی کاظم و حب رضایش
 بآن محسن حسن خو و عسکری نام
 باین اثنا عشر دین را امامان
 بحق^۳ چارده معصوم عاصم
 بحق و حرمت و اجر مهاجر
 بحق جمله اصحاب و احباب
 علی ارواحهم تحف التّحایا
 بحق تابعین اصحاب تحقیق
 بعزّ و برکت خیر الامم خاص
 بحق^۳ جمله نیکان و پاکان
 بحق^۳ قاطعان ما سوی الله
 بحق^۳ فطرت صوم و صلوة است
 بحق^۳ کعبه تعظیم و تکریم
 بحق^۳ رزم و اعزاز کوثر
 باوصاف مقدّس بیت معمر

و بالفاروق اهل عدل و تحقیق
 بحق^۳ مرتضی آن صاحب علم
 ابو بکر و عمر عثمان و حیدر
 ابو الحسنین اسد الله غالب
 بآن خیر النّسما خاتون جنّت
 باعزاز حسین از حسن اشفاق
 باخوان علی آن اعلی النّاس
 بفضل نیک نامیها گرامی
 به جعفر صادق الاوصاف باقر
 تقی و هم نقی اهل تقایش
 بآن مهدی هادی صاحب اکرام
 که آمد ذکر نام نیک نامان
 باکرام این همه اهل مکارم
 بیمن فرقه انصار ناصر
 اولوالالباب دین با حسن آداب
 علی برهانهم نور الهدایا
 بطبع تابعین ارباب توفیق
 بحق عارفان اهلی اخلاص
 بحق عاشقان و درد ناکان
 بحق^۳ واصفان قل هو الله
 بحق حج و برکات زکوة است
 بحق قبله توحید و تسلیم
 بحق مسجد و محراب و منبر
 باصناف ملایک عالم نور

بحق عیدِ فطر و عیدِ اضحی
بحق شهر رمضان لیلۃ القدر
بحق جمله ابرار و احرار
که خیر جاودانم بخش یا رب
طفیل ناجیانم عفو فرما
الهی میکنی ممکن محالات
درین بحر حقایق نامه حال
که چون آئینه دارم بر رخ خویش
بعبرت نامه دارم درس آثار
الهی عفو کن سهو و خطایم
بخش از عفو خطایی از عطا یم

[رآب صفحه ما سبق " فی العجز " -

اغلباً یک ورق این جا افتاده است]

که ابن نوح را کافر بر آرد
ابو جهلی ز مکث ساخت مردود
صهیب از روم سازد بر مرحوم
گاهی از آشنا بیگانه سازد
بود فرمان من یتهدی الله الحق
خدایا هادی کم گشتگانی
تو دانی علم غیب اسرار خود را
کسی را اختیار خود نباشد
درین وادی بیان فضل تو بس
الهی اختصار تست در کل

خلیلی ابن آذر را در آرد
بلالی از حبش بنمود مسعود
ابولهب از عنایت کرده محروم
گاهی بیگانه را هم می نوازد
و من یضلل بود برهان مطلق
کشاد افزای کار بستگانی
که با حکمت بدانی کار خود را
مجال سازگار خود نباشد
که جز فضیلت نباشد خوبی کس
که گل را خار سازی خار را گل

کنی از قدرتِ خود هر چه خواهی
 قل اللهم مالکِ مَحْضِ کافی

دهد هر ذره بر وحدتِ گواهی
 بحمد الله شهد الله شافی

[آمدنِ جدِّ اعلیٰ مصتَفی به تهته در عهدِ ترخانیان]

بحمد الله که جدِّ بنده معذور	به تهته گشت وارد از ره دور (۱)
پس از ایمان و اسلام از تورِّع	موفق شد بطاعت از تضرِّع
رخِ فرخنده اش فرخندگی یافت	بلی فرخندگی از بندگی یافت
بعقِّ صدقِ ایمان با سلامت	شده مذکورِ نیکی تا قیامت
بیمَن درجهٔ تحقیق و تصدیق	بدعواتِ اجابت یافت توفیق
طفیلِ صدقِ دین آخرِ نجات است	ثمر از باقیات الصالحات است
چنانکه از حُسنِ اعمالِ مبارک	مآلِ کار و آمالِ مبارک
سعادت مند گشت از حال و اعمال	بعالم بهره مند از نسل و مال
نصیبش از توالد و تناسل	رسیده قوتِ بازو تقابل
بطالع یافته اخلافِ مطبوع	کز آنها می شود احوال مرفوع
ز اخلافی کز اهلش گشته پیدا	یکی شد ابِّ جدِّ من هویدا
نمود از صلبِ او جدِّ م نمودار	که بوده شخص صالح مردِ دیندار
محمد اسم فی الرَّسمِ محامد	فجعل الله جدِّی من اماجد
بتقوی از پدر بهتر گذشته	بلی دیندار خلف الصِّدق گشته
پس از وی والدِ مردِ موحد	چهارم صلب با ایمان مویّد
که با اخوان دیگر داشت اقران	که با جد و پدر مدخولِ رضوان (۲)
پدر مرحوم با اعمامِ مغفور	ز عمر و علم و طاعت بوده ماجور

(۱) این مصرعهٔ ثانی در حاشیه نوشته است که اولاً بجای آن مصرع

ذیل در متن نوشته بود — تو کردی از عطاء خویش مبرور

(۲) مصرعه ثانی در حاشیه نوشته است — اصل مصرعه این طور است :

— شد اخلافِ پدر مدخولِ رضوان .

خداوند! تو دانی حالِ شان را
 بآئینی کزین عالم گذشتند
 الهی آگهی از حالِ آنها
 سعادت روزی* آنها نمودی
 که کردی خلقت و اعمال شان را
 چنانکه از رزقِ خود مرزوق گشتند
 که مالک هست بر مملوک دانا
 بطاعت روزی* آنها فزودی
 [حالِ پدرِ مصنف]

شنیدم از پدر (۱) کیفِ حقایق
 که من با چند اخوان مانده ای تام
 دهم صد بعد نهصد سالِ هجرت
 مقیم ملکِ سند از عهدِ ترخان
 میانِ الف هجری از مواقع
 درین شهر و وطن گشته مقیمان
 درین جولانگه اقوام و احزاب
 بهر صنفی است حرقت اکتسابی
 نسب را هیچ مدخل منصبی نیست
 ز مکتب خانه دانش مناصب
 ثنائیچ یافتیم از علم اقبال
 بیالش بالش اقبال مندی
 ترشح یافتیم از ابر احسان
 چو انسان کامل از دین هم زد دنیا
 گرفته پیشه منشی گری را
 جمال حال وفق حسن اعمال
 ثمر از عمر پیری وز جوانی
 که گفته آنچه دید از حال لایق
 پس از نقل پدر در دورِ ایقام
 درین مهمان سرای جای رحلت
 که بوده مرزبان این دهستان
 شدیم از واردات غیب واقع
 میان حوزه اسلام و ایمان
 چو هر حزبی است با اسباب و آداب
 نصیب هر کس از جنس نصایبی
 حسب را فخر همچون مکتبی نیست
 نصیب من باخوان با مناسب
 ز فضل حق عنایات پر و بال
 ز اقران بر فراز سر بلندی
 تمتع بهره اقبال انسان
 بهم آرایش صورت بمعنا
 طریق حرقت دانشوری را
 کمال طامع از فیروزی بال
 نمود از کامرانی زندگانی

(۱) حاشیه مصنف: اسم آن مرسوم مَلا سلیمان

بامسیدر معاد از روی ارشاد
 بحمد الله والمنته كز اول
 نه این از زور بازونی تردش
 بحسن طاعت و تهذیب اخلاق
 بسر بردیم عمری روزگاران
 بفضل و نصرت من جانب الله
 چو بر ما بود فضل لایزالی
 باجر خیر ازین عالم گشتیم
 شنیدم از پدر این خوش حکایت
 صفا پر وجه او نور علی نور
 محاسن همچو صبح صادقش صاف
 صفای نور سیما هم بفامش
 صفای ان اگر مکرم برویش
 مستنجج مکرمات یومنون را
 الهی با نبی محشور بادا
 سلوک بر معاش آورده امداد
 باخر یافتیم احوال اکمل
 مگر از برکت طوع و تعبش
 که مستحسن بانفس هم بافاق
 بنقش نامه نیکی نگاران
 تفضل یافتیم از وجه دلخواه
 هم از حاجات وز درجات عالی
 چو عا بر خوش گذر زین سیر گشتیم
 که بود از فضل حق او را عنایت
 که دیدم صورت آن مرد مبرور
 چو برگ یاسمن بر وجه شفاف
 نوید فاستجبنا هم کلامش
 بهای ینفیقون در طبع خویش
 موفق فایزات یعبدون را
 بفضل و رحمت مغفور بادا

فی المناجات قصه حال والد مغفور و اعمام

مبرور بر سیل عبرت

الهی اعلی بر کیف احوال
 خدایا از پدر دارم معا کا
 شنیدم از زبان والد پیر
 که آن دیرینه پیر بنده تو
 که آن مرد محقق از عبادک
 الهی آگهی بر صدق اقوال
 تو دانی اعلی بر حال حقا
 که پسر از فضل تو بوده بتصویر
 باجر بندگی فرخنده تو
 موجه با کرامات رشادک

فجعل الله ابني من امجد
 که خود بوده است در حال کبر سن
 ز دینی دنیوی محسود اقران
 باوراد و وظایف با سعادت
 بسا اندوختم اسباب عقبا
 عملها ساختم شایان تحسین
 که دیدم نفع ایمان فی الحقیقت
 اجانب آشنا از بنده خرسند
 شدم خوش مصالح اخوان صالح
 باخوان نافع امداد و اسباب
 نبوده همسری در عیش زنده
 بامداد گزین در حق اعوان
 برادر یک پدر باشند باهم
 نه کس با کس بطالع در برابر
 بود مقدار خود را و رسانی
 تفاوت در بعید است و قریب است
 یکی شاه است و آن دیگر گدائی
 برای هر یکی مقسوم امداد
 بحکمت هست درویشی و شاهی
 تفاوت همچو لعل است و خرفها
 بسا همچون شبّه ظاهر عیار است
 نموده نوع نوع خلاق صنعت

فقیری اضعف عابد مسوّد
 چنین گفتا بمن وقت صغر سن
 که من بودم وسط مابین اخوان
 بتوفیق عبادت بر زیادت
 ز اکرامات دین و دخل دنیا
 که از محصول دنیا در ره دین
 براه یسفقون بردم طریقت
 عزیز و اقربا از من رضامند
 که از تحصیل اعمال مصالح
 ز تعلیم فزودی نفع احباب
 در اخوان چون من محتاج بنده
 بعیش دین و دنیا به ز اخوان
 بلی اخوان اگر همزاد و توام
 موافق نی برادر با برادر
 ز تقسیم ازل هر یک بجائی
 منازل با مراتب از نصیب است
 یکی را بر فراز جاه جائی
 گر از یک بطن و یک صلب اند اولاد
 بامداد ازل بعضی میاهی
 اگر بخشند دُرّها در صدقها
 بسا دُرّ شاهوار و آبدار است
 حکیم حق عز وجل بحکمت

بهر جزوی هزار اجزا بر آرد	زهی نقاشِ قدرت قادر الخلق
زهی خلّاقِ برحق فاطر الخلق	صُورها ساخت با انواع و اقسام
همه آنعام را اوضاعِ انعام	سر رشته از حکمِ ارزاق و آجال
نوشته بر جبین احوال و اعمال	صُور با امزجه بر اختلاف است
به حکمت اتفاقش بی خلاف است	بهر ذره نهاده صد عجائب
بهر حرفی کشیده بس غرائب	هزاران نقشهای نا مکرر
ز صنعِ پاک بنماید مقرر	فسبحان السّدی خلق الخلائق
زهی صنع آفرین بر وجهِ لایق	بحمد الله و المنّهِ بِنِعْمَا
ز فضلِ خود نموده روزی ما	خدایا بر آبِ مسکینِ من فضل
بروحِ رحمتی ای ذوالمنن فضل	

[فرزندانِ ایامِ جوانی پدرِ مصنف زنده نه ماندند]

که از فضلِ خدایت طالعِ سعد	شنیدم از پدر مغفور زان بعد
که بردم تا پییری زندگانی	شنو کز وقتِ ایّامِ جوانی
ز فضلِ کارسازِ کام پرداز	عجائب دورها دیدم با عزاز
بتحصیلِ معادِ خیر باشم	بمکنّت بود اوقاتِ معاشم
بسا دیدم بچشمِ عاشقانه	تماشایِ تصاریفِ زمانه
نمودم با حلاوتِ زندگانی	ز عیشِ عمر و فیضِ کامرانی
گره از کارِ من مین وجه نکشاد	ولی در خواهشِ اعقاب و اولاد
ولی راهی براهِ پیشتر بود	تناسّل در حیاتم پیشتر بود
گذشته گرچه اولاد از حدِ بیست	ز فرزندانِ من دیری نمی زیست
ازان اولادِ من واپس نمانده	ز اخلافِ جوانی کس نمانده

[حال تولد مصنف و برادرش در ایام پیری]

چو عمر از شخصت و هفتادم گذشته	که وقت پیریم مشهود گذشته
در آخر از عطایای الهی	بفرزندان شده بختم مباهی
دعایم مستجاب آمد بدرگاه	که دیدم این عطایائی من الله
باوقات عبادت در دعاها	ز حق مطلوب حاصل مدعاها
عطاها خواستم اندر مناجات	بفضل حق میسر گشت حاجات
بعهد شیب از بعد شبایم	دعای خیر آمد مستجابم
ز اعطای خدای واهب الجود	تقدس شانه معبود مسجود
شده موجود اسری کارزو بود	که پیدا کرد حق از غیب مقصود
گمانم این نبود از طالع خویش	که یابم مرهمی بر سینه ریش
که از من باز اعقابی بماند	که از من یاد اصلا بی بماند
که بعد از من بماند باقیاتم	گذارم یادگاری از حیاتم
خداوند کریم واهب الخیر	عطا فرمود بر من توشه سیر
که از سیر جهان خالی نرفتم	بکیش آرزو گلها شگفتم
ز بعد نا امیدها مرادم	ز اولادم نموده طبع شادم
ولی آن دولت و مکت ز کف رفت	محاصل از تمول در تلف رفت
بتصدیق خبر آثار دیدم	ز ایمان بهره انوار دیدم
که المومن خبر عین یقین بود	بیادم امر نقش دلنشین بود
ز لایخلوا خبر عن قلة را	بهم او علة او ذللة را (۱)
کنون اولاد و اعقابم پدیدار	نماند از دولتم جز نقش دیوار
پدیوار عناصر نقش معلوم	که باشد حرف حک کالنفس معدوم

(۱) حاشیه مصنف: حدیث اصح — المومن لایخلوا عن قلة او علة او ذلة

که ظل^۳ زایل است این نقش رنگین کجا بر آب ماند نقش سنگین
 بوقت پیری از دور زمانی بناداری موافق ناتوانی
 ولی فائز بنور چشم روشن نهالی تازه روئیدم ز گلشن
 که دیدم صورت اولاد و اعقاب ثمرها را ز فضل رب^۳ ارباب
 بحمد الله عند الله ماجور بحسن الحال عند الناس مشکور

[اعیام مصنف اولاد داشتند]

سر افراز آدم مابین اخوان که هر یک داشت از اخلاف اعوان
 شدم ممتاز در قوم و قبائل هم از اعقاب با حال فضائل
 فضائل داشتم از علم و تقوی و لیکن خویش را دیدم مسافر
 تمتع آن قدر سرمایه ام نیست توقع خویش و ز همسایه ام نیست
 که بعد از من بپردازد بایتام یتیمان پرورش سازد باکرام
 نظر در روی^۴ فرزندان نمودم ولی در حسرت حالت فزودم
 که بگذارم چسان این پیکسان را یتیمان غریب و مفلسان را
 بهر تقدیر استظهار کردم ز وهم غیر استغفار کردم
 که حق کافی است خلاق و دایع که پیدا می کند نقش بدایع
 که امرش خالی از حکمت نباشد که خوانش خالی از نعمت نباشد
 مواهب لقمه از خوان نوالش مراتب بهره از فیض کمالش
 جهان یک قطره از بحر عطایش زمین و آسمان رشحی سخایش
 همه نعمای کفی دریای^۵ جودش همه ذرات در حال سجودش
 بوحدت وحده، موصوف و مبعوت غنی العالمین سلطان لاهوت
 خداوندی که وصفش جل^۶ جبروت ببخشد ذره ها را قوت و قوت

چو افشا کرده، او جمله ناسوت
بمالک خالقِ رزاق متعال
مقدّر بر همه احوالها اوست
تو کسل بر کریمِ اعلم الحال
درین فکرت چرا در حیرت آیم
مگر از رحمت او دستگیر است
تو کسل هم بفضلِ اوست بهبود
تو سئلنا الی الله هادی

چو پیدا کرده، او ملک و ملکوت
سپارم امرِ خود در جمله احوال
محوّل بر جمیع حالها اوست
افوض بر مفیض فیض و افضال
حوالت هم بفضلِ او نمایم
درین حالی که حالِ ضعفِ پیر است
چو بخشیده مرا اعقابِ موجود
تو کسلنا علی ربّ العبادی

فی المناجات و عرض حال غربت و افتقار خود بدعوات اجابات

که بر احوالِ زارِ من علیمی
تو دانائی چه حاجت از مقالِم
که چون بگذاشت ما را در تاسّف
چه عرضِ حال را حاجت باظهار
خطی از عبرتِ خود و نوشته
نمی دانم ازین کم یا زیاده
دو تا فرزند بی مقدار بگذاشت
یتیمان بی پدر مانده نه مادر
درین ویرانه مسکن غیر تسکین
هم از میراثِ آدم بی نوائی
بسانِ مفلسان بی نان و آبی
ازان احوال، آها ثم آها

خدایا یاد دارم از یتیمی
تو آگاهی ز کیفِ حیفِ حالم
ز احوالِ پدر دارم تلّهف
تو میدانی خدایا جمله اسرار
ولی اظهارِ حالِ سرگذشتم
که چون شد سنِ عمرِ من نهوده
پدر ما را یتیم و زار بگذاشت
من عاجز دگر مسکین برادر
فقیر و بی نوا طفلانِ مسکین
هم از ارثِ پدر ویرانه جائی
مقیمِ منزلِ کسّنجِ خرابی
پزیشان ذرّها سر بر هواها

نه استظهار از خویش و اقارب
 بسالی چند در اصداد خانه
 عزیزی چند بود از خویش و جانب
 پس دیوارِ شان دیوانه واران
 اجیرانِ شکم بودیم چندی
 بآنها کز آبِ این ذره عاجز
 نمودند آن همه عکسِ تلافی
 سلوکِ نامعاش افکنده در پیش
 جفاها دیده ایم و ابتلاها
 زمانی ابتلا یک چند بگذشت
 پدر ما را بفضلِ تو حوال
 رهائی یافتیم از بینوائی
 زمانی چند در زندان نشستیم
 نه از کس بود تعلیم و نه تلقین
 بسالی چند در گزرانِ احوال
 گذشتِ صورتِ اوقات بوده است
 ز کسبِ ارث وضعِ خط نگاران
 گهی در بند جامه پیچِ دستار
 گهی مشغول در آثام و عصیان
 گهی در هرزه گردی های بی بهر
 گهی در صورتِ انسان باشغال
 خداوندا تو دانائی بهر حال

عزیزان چون افاعی و عقارب
 بهم پیوسته از دورِ زمانه
 بصورت آشنا، معنی اجانب
 فتادیم از ضرورت خاکساران
 زمانی مبتلایِ خانه بندی
 بدی پیوسته بر اقبال فایز
 عوض حق^۳ نمک وضعِ خلاقی
 زخودبیزار خویش از آنچنان خویش
 ازان خویشان خلاها و ملاها
 فلک از دورِ مفلوکیم برگشت
 نموده فضلِ تو کرده کفالت
 بآن خویشان فتاده در جدائی
 بفضلت ای خدا زان بند رستم
 بفضلت یافتیم اسبابِ تحسین
 برزقِ قسمتِ خود از مه و سال
 تو میدانی که چون حالات بوده است
 فتاده در تردد روزگاران
 گهی اندر قرار و گاه آزار
 گهی مشغوف اندر سهو و نسیان
 گهی آواره در صحرا و گه شهر
 گهی در حالتِ حیوان باغفال
 چه بودیم و چه بنمودیم اعمال

پدر در صغر سن چون دیده رویم
 شدی هر گاه با من در تکلم
 همی گفتا که این فرزانه فرزند
 که بود از صورت این حسن گمانش
 که این کمبخت بهتر گرنمی بود
 بظاهر داشت چشم قابلیت
 ز علّت هیچ آگاهی نبودش
 پسر گر توده خاکستر آید
 اگر چون سرمه می دیده است سویم
 نمی دیده برویم روسیاهی
 پدر میگفت یا رب پیر سازش
 قبول آمد بحقّش این دعایش
 که از من کافری بدتر نباشد
 خر عیسی که مرکوب مسیح است
 سگ اصحاب کهف از نیک مردان
 ز سگ کمتر نباشد آدمی زاد
 خری با گاه و جود زیر بار است
 باب و کاهکی خر خار کش شد
 ز سگ کمتر منم و ز خر زیون تر
 مگر همچون شتر زیر کجاوه
 بصد نعمت من ام پرورده حق
 غلام پیر نعمت خانه پرورد

بسویم خوش گمان نادیده سویم
 شدی چون صبح خندان در تبسم
 ز علم و عقل میگردد خردمند
 یقین نمود در چشم عیانش
 چنین بی آب نا گوهر نمی بود
 قبولیت نه دیده در جلال
 که بر من جز هوا خواهی نبودش
 که در چشم پدر سرمه در آید
 و من نادیده در سودای رویم
 بحسن حال میداده گواهی
 بفضل خود بشیخوخت نوازش
 ولی حال نگشته رو نمایش
 چه میگویم بد از من خرنباشد
 بیه از نا آدمی چون من قبیح است
 شده بر راه نیکی ره نوردان
 مگر من کم ز سگ فریاد فریاد
 سگی با استخوان بر در نثار است
 شتر با خار چینی بار کش شد
 که نی در زیر بار استم نه بر در
 بسر گردانیم آواره پاوه
 بقدرت آفریده برده حق
 وجودی عاجزم را قدرت آورد

هم از صلب پدر و ز بطن مادر
 سرشت قطره آبی خاک فغار
 برهنه خسته آمد از عدم باز
 بخوان نعمت حق ریزه چینان
 ز خوان نعمتش پرورده ناز
 خدایم چون بقدرت آفریده
 ز طفلی در جوانی تا پیری
 هم از خواب عدم بیدار کرده
 وجود و شکل و قد و فکرت و هوش
 به تن جان داده و دل درمیانه
 کلام صدق و نطق ذکر بخشید
 بنعمت های خویشم پرورش داد
 سکون و حرکت و آسایشم داد
 بیاضی بر سواد رویم آورد
 ز شام عمر من صبحی دمانده
 به تن هر موز شکر او زبان ست
 چه حد حصر نعمتهای عامش
 غلام پیر چون من ناسپاسی
 بکفران نعمتی شرمنده بنده
 سر اندر سجده و دل بر هواها
 مقرر هست در ایجاد فطرت
 شعار آدمی بی مردمی نیست
 بود در جمله حیوان افضل انسان

بهریانی رسیده غیر چادر
 هیولای عناصر ذره زار
 گرسنه تشنه با آب و نان ساز
 مگس چون گربه گرد خوان نشینان
 با سر قدرتش انس آمده باز
 خوش اندر جنس انس آوریده
 بهر حال نموده دستگیری
 هم از خواب شبم هشیار کرده
 زبان و دست و بازو پا و سر گوش
 بشمع طبع بخشیده زبانه
 بعقل ادراک فهم و فکر بخشید
 برزق قسمت نوش و خورش داد
 برنگ موسفید آرایشم داد
 سیاهی از خط شبرنگ من برد
 ز عهد صغر تا پیری رسانده
 که احسانهای فضلش بیکران ست
 چه منتها برین عاصی غلامش
 ز داب بندگی حق ناشناسی
 بطغیان های عصیان سرفکنده
 لب اندر ذکر و فکر اندر کجاها
 بهر شی اصل را میلان عتوت
 اگر مردم نباشد آدمی نیست
 که سگ بدتر بود از جمله حیوان

ز انس بی وفا بیه سگ وفادار
نه سگ هرگز در منعم گذارد
بظاهر گر نهد سر نیز اجر است
سگ پرورده گر بر در نباشد
سگ از شکرانه نعمت شناسی
مبالغه ها درین تکرار چون است
که در عصیان شده عمر عزیزم
تصور میکنم چون از مصارف
ز حال سالها فکر است حیران
ازین منزل چه ساز برگ و ساز است
بس سال و مه و روز و شبان رفت
چه صحبت های عالم یاد مانده است
چه صورتهای رنگین از نظر شد
کدامی چهره را آئینه دارم
شد و بود و گذشت و رفت عالم
مگر از فرط حیرت قصه از یاد
تو آگاهی بتصدیق حقایق

فی المناجات و ذکر احوال اعمام و احوال بدعوات
عفو و نجات

الهی اعلمی بر جمله اسرار
تو میدانی بیان جمله احوال
که بهر عبرت خود می نگارم
تو آگاهی گواه از کشف آثار
که نقلی دارم از اعمام و احوال
بر عالم چه ز آنها عرضه دارم

هستی تنبیه نفس غافل خویش
 خیال ماسوا اندیشه ام نیست
 تو دانائی بمجنتهای عالم
 بهر افسانه ذکر تست باقی
 که دیدم قدرت حق را عجائب
 که هرچه از امر احکم مینماید
 که آنچه از قدرت حق مینماید
 فسبحان الذی فطر السماوات
 بهر ذره عجائب را نهاده
 بهر ذره نشان حکمت حق
 چه سرها سیرها دارند باهم
 کسی بر راز حکمت نیست واقف
 موافق هر چه دیدم در موافق
 درین مدت ز حالات آنچه دیدم
 ز عهد خورد سالی یادم آمد
 چنین دیدم عزیزانی گذشته
 ز اولاد جدم اعیام بودند
 ندیدم جز یکی از جمله اعیام
 که هر یک نادر عالم گذشتند
 عفا الله الغنی عنهم جزاهم
 ازان اعیام آن یک (۱) را که دیدم

نمودم این محاکا ذکر در پیش
 سوای ذکر صنعت پیشه ام نیست
 تو بینائی بافکار خیالم
 بهر قصه عجائب اتفاقی
 نمودی هرچه در چشم غرائب
 اولوالالباب را دل میکشاید
 اولوالبصار را عبرت فزاید
 و ارض و الجبال و کل ذرات
 بهر اسری غرائب و کشاده
 بهر سر سرها از قدرت حق
 بهر ذره بود رازی فراهم
 مگر چیزی که بنماید موافق
 تماشا هرچه بنموده ز واقع
 بعبرت نامه خود در کشیدم
 که دل در سالخوردی شادم آمد
 که نقل هر یکی ملحوظ گشته
 نیکو مردان خیر انجام بودند
 شنیدم حال هر یک را باتمام
 که از نیکی بنیکی یاد گشتند
 بفضل الله عز و جل نجاهم
 ازو احوال زارش را شنیدم

نموده
حالی شکرآبانی
چو شاگر آخر بختی
خفاهای بینی از حد فزون بودند
که از فضل تو گردد دهم رحمت
که هم با فضات استطاعت بهتر
که با خطای عفو بلا دهم
که از فضل تو گردد دهم غمناک
که نیست شوم خود را بر ایشان
و طاهر عتایی و بهائی
نمودم قصه را با خبر اتمام
مفصل را بتمام قدر اجمال
که با فضل تو یاد جمله واصل
که بوده زارم را بر محم
که عفو و عفو تو آبی
که چون بکارن یک اعمال بودند
که آن از علم اعلی است میگویم
شده ناحی حق ایشان غاصب
کنه از طالع من باعث بودند
تعبیب را با عصب و ضم تعبیب بود
حسد حسرت گران باشد بد لها
تعبیب ظاهری هم می خورد
که شکرآب و به شکرآب

جد او بدو تو دانا بر جهان
بظنیت صاف بودند از کدورت
عداوتها باشد بهان بهان
سختی بر عکس حالی عیب بود
علاوه کارشان با مهر گشتن بود
مناسب با وجود از وجودی
ولی از نظر قدری وجه معلوم
مرا احوال یک احوال بودند
چنان بود تو علم ای دانی
سلوک صیغه رحمت می بر آدم
چه از تفصیل و از احوال حاصل
از حدّ مادی احوال احوال
ز اهل حدّی و اولاد اعمام
که حال بنده خود را تو دانی
کشیدم عمر را از جور ایشان
از آن عصیان صافی تر بقیتم
عداوت قبیل کنی بر حال عصیان
توئی یا واهب و عطا یا
ازین تکرار استغفار بهتر
الهی عفو شان فرما بر محبت
عداوتها تو میدانی که چون بود
شو صابر ساختم با هر مزاجی
تجمل طاقت عاجز نبوده

تحمّل طاقتِ عاجز نبوده
 چو صابر ساختم با هر هوائی
 خداوندا تو میدانی که چون بود
 الهی عفو شان فرما برحمت
 ازین تکرار استغفار بهتر
 توئی یا واهبِ خیر و عطایا
 خدا یا فضل کن بر حال عصّات
 ازان عصّاتِ عاصی تر فقیرم
 کشیدم عمرها آزارِ خویشان
 که حال بنده خود را تو دانی
 ز اهل جدّی و اولادِ اعمام
 ز جدّ مادری احوالِ احوال
 چه از تفصیل و ز اجمال حاصل
 سلوک صیّله رحم بی مراحم
 چنان بوده که ای اعلم تو دانی
 مرا احوال نیک احوال بودند
 ولی از بهر قدری وجه معلوم
 یوجهی از وجوه نا مناسب
 علاوه کارِ شان با مهر کین بود
 سخن بر عکسِ حالی بس عجب بود
 عداوتها نهان باشد بدلها
 بطینت صاف بودند از کدورت
 خداوندا تو دانا بر ضمائر

بهر حالی شکیبائی نموده
 چو شاکر یافتم آخر نجبائی
 جفاهای بمن از حد فزون بود
 که از فضل تو گردد دفع زحمت
 که هم با فضلت استظهار بهتر
 کنی دفع بلا عفو خطایا
 که از فضل تو گردد دفع غصّات
 که نبود غیر فضلت دستگیرم
 ز نفسِ شومِ خود خاطر پریشان
 بتو ظاهر عیانی و نهانی
 نمودم قصّه را بالخیر اتمام
 مفصّل را نمایم قدر اجمال
 که با فضل تو بادا جمله واصل
 که بوده حال زارم را مزاحم
 که عفو جرم و عصیانم توانی
 که چون نیکان نیک اعمال بودند
 که آن از علم اعلم نیست مکثوم
 شده ناحق حق ایتام غاصب
 گنه از طالع من باعث این بود
 تعصّب را عجب وضع سبب بود
 حسد حسرت گران باشد بدلها
 تعصّب ظاهری هم بی ضرورت
 که حبّ و بغض در دلهاست سایر

بزرگان مرا دل مهربان بود
 که حیرت دارم از افراط تفریط
 سلوکِ ظاهری بی اعتدالی
 که حیران بودم از وضعِ اسالیب
 به عالمِ گرچه بدخواهان نبودند
 کزان بی مهریم غیرت نموده
 سلوکی طرفه‌شان اعجوبه بوده است
 ز ظلمِ ظاهری طوفان نمودند
 اگرچه دشمنِ جانی نبودند
 مرا وقتِ صغیری زان کبیران
 بهر حالی عجب گذران نمودم
 که از فضلِ توای وهاب اکرام
 چنان واقع شد از احوال دائر
 تو قادر قدرتم دادی بران حال
 عجائبِ واقعاتی پیشِ شان بود
 بهر واقع بانها شد مددها
 بدیهای که با من می نمودند
 بوقتِ حاجتِ اسبابِ دشوار
 که از تشویشِ خاطرشان رهاندم
 که با آن حال میخواندند دعاها
 صفای دل نه بندِ انتقام است
 غبارِ دل دهد بارِ وخاست
 ز دل صافی بسا کردم تلافی

سلوکِ ظاهری چون دشمنان بود
 تعجب هست در تفریق و تخلیط
 ولی از مهرِ دل دلها نه خالی
 باین ترتیب آن نیکو ترا کیب
 ولی ظاهر تعصبها نمودند
 ز نیکو خواهیم حیرت فزوده
 شعار نو بنو منسوبه بوده است
 که با صد داستان دستان نمودند
 ولی بر طرزِ احسانی نبودند
 جوان آزاری بوده ز پیران
 تقابل با بدی احسان نمودم
 که در حق یتیمان است انعام
 که حیران گشت از آن چشم بصائر
 که نیکیشان نمودم در حق احوال
 کزان اسباب دلهاریشِ شان بود
 نکوئیها تدارک شد بیدها
 از آن بر خود ندامت می افزودند
 شدم با استقامت شان مددگار
 غبارِ حالِ شان بر دل نراندم
 برای من حصولِ مدعاها
 که از دل سادگی دلها بکام است
 بود با نیّتِ صافی سلامت
 که بوده باعثِ دلهای صافی

که از ماضی باستغفار گشتند
 فقی الجنّات عدناً مرحباً هم
 بفضل الله طاب الله ثرا هم
 نبوده مدعا جز عجز اطوار
 جراحتها که دیده می کند یاد
 عبارتهای عبرتهای احوال
 کزینسان بود صرف ماه و سالم
 ندیدم هیچ آرام دل آسا
 چنین سان شورهای دورها چند
 سلوک خیر با این سیر گردان

ز من راضی ازین عالم گذشتند
 بخیر عاقبت یا رب جزا هم
 فجعل الله فی الرضوان جزا هم
 ازین تکرار حال و عرض آثار
 که این مسکین درین بشگاه بیداد
 نه بهر قصه خوانی رانده اقوال
 که مطلب بود بل از حیفِ عالم
 درین دارالخراب بی مواسا
 چنین بوده سلوک خویش و پیوند
 الهی عاقبت بالخیر گردان

فی المناجات و تأسف بر حیف کیف حالات

که بدحالم چه سود از حسنِ قائم
 غرائبها فسانه بر فسانه
 و زین افسانه افسون تماشا
 که خواب از دیده می گردد گریزان
 ز پوشیدن نماید پاس دیده
 و زین افسانه ام هشیاری بخش
 عجائب داستان بر داستان را
 چه حالتهای عالم را شنیدم
 ز بیهوشی نیارم یاد یاران
 بجز حسرت ندیدم زان گذرها
 که وا بینم گذشت آفرینش

الهی آگهی بر حیفِ عالم
 عجائبها که دیدم در زمانه
 فسانه خواب آرد آدمی را
 که بی خوابی ازین افسانه خیزان
 که این افسانه چون الماس دیده
 ز خوابم نشاء بیداری بخش
 بسا دیدم تماشای جهان را
 چه صورتهای رنگین را که دیدم
 ز غفلت بر سرم باریده باران
 جهانی رفت از پیش نظرها
 ندارم در تماشا چشم بینش

که چون رفت از نظر طبقات نیرنگ
 نه از خود فکر و نه عبرت زادوار
 که بر دیوار تا کسی نقش زائل
 نباشد صورت دیوار بینا
 ز صورتها که در عالم نموده
 بهر تصویر چون آید تصویر
 که عکس دیده و مانده بدیده
 بهر شکل که چشم آرد تماثل
 مگر شکل هیولا یاد آرد
 که نقشی دیده را صورت بیاد است
 که شکل اصل دیدن باز مشکل
 درینجا زین تماشا حیف صد حیف
 بجز نشاء چه از سیر گلستان
 خزان غفلت اگند ا بهارم
 چه حاصل آید از کوکب شماری
 بصیرت را اگر آئینه صاف ست
 که چشم عبرتم گر واکشاید
 درین وادی مرا نقلی بیاد است
 خدایا اعلمی بر مدعا یم
 بهر نقلی مرا تاثیر بخشا
 فی مناجات و کیف حال جوانی مبرور
 بن الاخت بدعواة عفو و نجات
 الهی آگهی از هر محاکا
 بهر صورت ببخشا چشم معنا

چنانکه از خال و عم گفتم حکایت
 ازین نظم سخن مقصد تو دانی
 پیاد بنده هست از بنده تو
 که میدانی که مخلوق تو بوده است
 جوانی داشتم همشیره زاده
 بحسن روی و خوی و وضع و قامت
 مبارک وجه با حسن خداداد
 توئی دانی خدا یا حال او را
 که بوده آن جوان از بدو فطرت
 جوانمرد جواد از وقت ایجاد
 سخا را ابر با سرمایه ای بود
 بهم بوده تهوّر با جمالش
 چو آن نادر وجود آمد بایجاد
 در آمد دودمان را صورت نور
 باوضاعی که شاید آدمی را
 وجود آن جوان آراسته بود
 ز تائید ازل با بخت یاور
 بسا مطبوع الفاظ و معانی
 ز طفلی تا جوانی بهره ور بود
 بعهد عنفوان در عیش و مستی
 میان سی و چل عمر عزیزش
 که عمر زود رو در عیش لذات
 که از وقت صغیری چون جوان شد

بعبرت از بدایت تا نهایت
 جزائی اجر بخشیدن توانی
 ببند بندگی فرخنده تو
 بچشم صورتش عکسی نموده است
 که با وجه حسن نادر فتاده
 بسا مطبوع با طبع سلامت
 چو گل خندان و خوش چون سرو آزاد
 مال حال با اعمال او را
 بحال فهم و فکر و فضل و فطرت
 که از اطوار او حاتم شدی یاد
 کمال حسن را پیرایه ای بود
 موجه بود صورت با کمالش
 صفای داد بر اصلاّب اجداد
 که جوهر بود قابل وضع منظور
 کمال مقبلی و مردمی را
 بمعنی صورت پیراسته بود
 هیولا باطن و ظاهر منور
 بفطرت پیر دانش در جوانی
 ولیکن زود سیری در گذر بود
 نه بیم نیستی غافل ز هستی
 نمانده آرزو از هیچ چیزش
 سر برده بکیف حیف اوقات
 ز خود کاسی بنا کامی روان شد

پدر را مایه روح روان بود
 و لیکن از ره افراط اطوار
 زبدمستی نه پروائی ز کس داشت
 پدر مادر ز وی آزار دیدی
 اب و عَم از ادب دیدش چوبی برگ
 ز طاق دل فتاده بر نخیزد
 عیاذاً بالله از آزار دلها
 تجارب هست عالم را ازین حال
 مآل مردم آزاری بزاری ست
 خدایا آگهی از حال زارش
 اگرچه داشته افراط در پیش
 بانفاق و باشفاق مصارف
 که با اوضاع رند لاوالبی
 بدخل و خرج یکسان بوده ناساز
 غرض بود آن جوانی طرفه معجون
 ز خوردی یاد دارم حال او را
 گهی هم مجلس و هم کاسه بودیم
 گهی رقعات از منظوم و منشور
 گهی یکجا بتدریس و بتعلیم
 بآخر تفرقه افتاد یکبار
 سفر کرد او به هندستان ز قسمت
 ازان کاندر وطن بوده مجاور
 بسا افسانه های داستان ست
 اعزّه را همه نور عیان بود
 بدر از اعتدال افتاد هر کار
 که بر آزار دلها دسترس داشت
 که گاهی یار هم اغیار دیدی
 همی گفتند بهر او جوان مرگ
 بریزد هر که با دلها ستیزد
 که مرهم نیست با افکار دلها
 که در آزار دلها نیست اقبال
 کم آزاری نشان رُستگاری ست
 که آخر چون رسیده کیف کارش
 نمی گشته تهی ز دوست درویش
 نبودش در نظر قدر زخارف
 بهمت داشته اطوار عالی
 پی اعمال دین دنیا بر انداز
 پریشان کاملی، هشیار مجنون
 برای العین دید اعمال او را
 که دور و درس با هم می نمودیم
 بیک دیگر نوشتیم از ره دور
 بهم همخانه و هم بزم و تقسیم
 جدا افکنده مانده یار از یار
 که هم واصل همانجا شد برحمت
 وزان حالت که بگذشته مسافر
 که در تکرار آن طول بیان ست

گذشته عاقبت زین بیوفا جا
 سفر کرده بغربت درمفاجا
 خدا بخشایدش از رحمت خویش
 شهادت را سعادت بخشیدش بیش
 بروفصل محمد بس رحیم است (۱)
 که اسمش این دو اسم مستقیم است
 جوانمردی عجب بوده نکو خواه
 علیه العفو و الرحمت من الله
 فی المناجات و کیف حالات قسمت نعمت و
 نصیبه بخت از واردات

الهی آگهی از کیف حالات
 علما عالم السر و خفیات
 تو دانائی بهر راز خفایا
 صفات تو بحق صدق ثنایا
 تو علامی ترا علم قدیم است
 که بر عصیان ز تو فضل عمیم است
 ز بهر علم تو رشحی علوم است
 ز کلک صنع تو نقش رقوم است
 که باشد هر رقم نقش عجائب
 که هر نقش است با چندین غرائب
 خداوندا تو دانی سر هر نقش
 صمعت آمده هر نقش را بخش
 که بخش نقش نقش از وضع اشیا
 که بنوشته قلم بر لوح محفوظ
 حظ روزی و وضع و خلق و اطوار
 ز نقش قاف بر لام است آلا
 الہا خالقا یا عالم الغیب
 تو دانی وضع عالم سر آدم
 الہی آنچه از نقش صنایع
 بهر نقشی مرا نقلی بیاد است
 ولی بر وی ندارم عقل دانا
 کزان اعجوبه تأثیری بیابم
 بجز حیرت ندارم چشم بینا
 مگر ذکر است مکتوب کتابم

(۱) اسم این الاخت "عطا" فضل محمد بود [م-ح-ر]

فقط افسانه^۱ افسوس دارم
 چنین یاد است از عهد جوانی
 که در عهد شبابم از خرابی
 بحکمّت اتّصالم شد بجائی
 عزیزانی که گشتم وصل آنها
 تناسب شد باهل پیر مردی
 چو شد در خانه^۲ او نسبتم راست
 که از آوارگی آسوده گشتم
 که ترک عالم آزادگی بود
 خوشا وقت جوانی حال تجرید
 قلاوه چون سگم در گردن افتاد
 سگم کمتر ز سگ دلخسته جانی
 و گر هم استخوان خوان حلال است
 مرا زن استخوان فر^۳ همانیست
 تزو^۴ج گرچه بر انسان و حیوان
 بانسان از توالد و ز تناسل
 ولی در نفس من انسیستی کُو
 مگر از احتیاج نفس شومم
 مصائب دیده در بند علائق
 بهر حالی که بود از روزی^۵ بخت
 بغفلت هرچه بوده در گذر رفت
 ولی زان حال این افسانه مانده
 که در عهد شباب و سین سی سال

که بهر عبرت خود یاد آرم
 که حالم تا پیری نیک دانی
 پی^۶ تزویج بودم اضطرابی
 که از حکم قضا دیدم رضائی
 مساوی اصل من با اصل آنها
 بواه صلح و تقوی ره نوردی
 بنسبت نکبت آوارگی خاست
 دلی در بند سودا سوده گشتم
 خوشا وقتی که در افتادگی بود
 که افتادم بخود در بند تقلید
 سگ نفسم براحث رهن افتاد
 گرفتار از برای^۷ استخوانی
 ترد^۸ د هم برای^۹ آن ملال است
 چو سگ جز حاصلی رنج و جفانیست
 برای^{۱۰} راحت نفس است نی جان
 محاصل باقیات آرد تقابل
 بآن طالع مرا جنسیستی کُو
 بشریست جهولم هم ظلومم
 نوائب رفته در عقد مضایق
 زجنس شور و شیرین سست یاسخت
 تماشا روی داده از نظر رفت
 که بر لوح بیان مشقی نشانده
 چو دیدم عکس طالع را بتمثال

بهر صورت که در دنیا فتادم
 غرض چون وا رسیدم در تزوُّج
 بصورت اعوجاجی رفته در کار
 ز قسمت شکر نعمتها فراوان
 که بی کسب و هنر از رزق مقسوم
 چها در کارها تلواسه دیدم
 چو نسبت شد از آن پیر عزیزم
 ببند زن شدن قید غلامی ست
 ز نقش طالع خود یاد دارم
 که در ترتیب تزویج نخستین
 کشیدم بس که مدت ابتلاها
 که بوده مدتی حال تعشقی
 بسا اندوه ماه و سال بگذشت
 پس از رنج و ملامتهای بسیار
 که سال غین و فی جیمش اضافی (۱)
 که بودم بر مراد خویش فایز
 نبود از طالع آن چشم مقصود
 خداوند تو دانی سر آن حال
 محال کار را ممکن توانی

ز صورت دور از معنا فتادم
 کشیدم حال خود را در تعوُّج
 بکثرت احتیاجی دیده دشوار
 ز تصدیع و تردد نیست تاوان
 همی یابم ز فضلش رزق معلوم
 غم از هم کیسه وهم کاسه دیدم
 غلام ساخت چون داده کنیزم
 بعبری غم، زمانی شاد کامی ست
 خط نیرنگها زان می نگارم
 غرائب حالها رفته بمسکین
 جفاهای خُلاها و مَلاها
 بآخر شد توصل از تشوق
 که روی مدّ عام لحوظ من گشت
 شدم بر آرزوی طالع یار
 شده درس لام آن تلافی (۲)
 ز قسمت یافتم وجه جوایز
 که فضل حق (۳) مرا اکرام فرمود
 که چون بودم دران احوال و اشغال
 که نقشی بر مراد دل نشانی

(۱) حاشیه مصنف: غ-۱۰۰۰، ف-۸۰، ج-۳ [۱۰۸۰-۳=۱۰۷۷هـ]

(۲) حاشیه مصنف: ل-۳۰

ازین سنین سال ولادت "عطا" ۱۰۷۷-۳۰=۱۰۴۷هـ

بر می آید [م-ح-ر]

(۳) فضل حق اسم خمر "عطا" (۹)

تو بخشیدی بنومیدی مرادم
 که سالی چند با وصل رفیقہ
 زدم با مونسِ همدم دمی چند
 که در وقت جوانی از تناسل
 که فایز گشتم از عهد جوانی
 ز قسمت یافتم فرزانه فرزند
 خداوندا به پیران قبولت
 که از عون عطایت پیرسازیش
 الهی از هدایت یاریش بخش
 بتائید عطایت بهره ور باد
 پس از میلاد آن طالع مبارک
 ز بخت خوش بکام دل رسیدم
 نصیب از صلب اعقاب گرامی
 خداوندا بفضل و التفاتم
 بصلح حال مقرون حسن اخلاق
 الهی حسن اعمالش ببخشا
 بارشاد الهی بهره ور باد
 نهال طینتش بادا برو مند
 تسلسلی باد ازو اصلا ب اولاد
 کنون مقصود ازین اقسامه خواندن
 چنین از بخت خود پیش آمدم بود
 مگر این نقش در خوابم نمودند
 که بعد از دولت میلاد فرزند

پس از غمهای عمری کرده شادم
 بتوفیق ازل زوج شفیقه
 شده زایل ز احوالم غمی چند
 جوان بختی ببختم مانده حاصل
 ثمریاب از نهال کامرانی
 که باد از عمر و دولت فائده مند
 جوانمردان قریبان وصولت
 بفضل خود به شیخوخت نوازش
 بطول عمر برخورداریش بخش
 بصلح آسایش جان پدر باد
 بصدق حق یسین و تبارک
 بهم دیدار نور دیده دیدم
 نشان از نام ماند نیک نامی
 عطا ده باقیات الصالحاتم
 ببخش ای قادر قیوم خلّاق
 بصلح صالحان من دیده بکشا
 خلف بالخیر از جد و پدر باد
 تزوّد روزی اقبال پیوند
 بفضل حق بحق النّون والصلّاد
 چو باشد نقش عبرت را نشانند
 که چون رویا بروی کار بنمود
 که باز این رنگ حیرت بر فرودند
 چو بگذشته بالفت روز کی چند

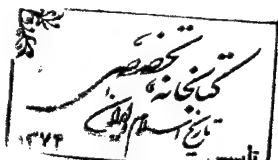
گذشته از سرم طوفان غمها
فلک از امتزاج وقت بر کنند
بنعمت بوده ام بی شکر حادث
که از کف شد تلف آن جنس راحت
رفیق بر موافق از کفم رفت
انیس عمرها از من سفر کرد
که "بادا داخل جنت" بسالشی (۱)

۱۰۸۳

عَلَمَها بر زده دست آلمها
حجر بر شیشه جمعیت افکند
بناگه تفرقه گردیده حادث
بنقدم نقش زد داغ جراحت
چهار بر سر زرنج آن الم رفت
که بادا داخل جنت گذر کرد
همین تاریخ سال ارتحالش

الهی بالعطا مبروره سازش
پس از فوتش که در غربت نموده
نشستم سالها همچو مجاور
چه گویم حال ایثام و لیالی
بهر تقدیر بر حالات صابر
بگرد افشانی صحن مزارش
هم از جاروب مژگان جا فراشی
ز آه سینه ام شمع مزارش
پسر بر دوش سر بر خاک بی هوش
که صوتی سرنه زد زان دخمه خاک
غریو نعره بر افلاک رفته
گزیدم مرقدهش گنج تواری
چه گویم زان جفاهای گذشته
که باخیرالنسا محشوره سازش
باو تربت مرا کربت نموده
بان تربت در آئین مسافر
دران ویرانه بر گشته حالی
اقامت بود بر خاک مقابر
بچشمان چیده شد خاشاک و خارش
ز اشک دیده کردم آبپاشی
بدست و دیده می رفتم غبارش
صد ازان خاک پوش آمدنه در گوش
نه آوازی ازان مطموره پاک
ندای من نه زیر خاک رفته
بعریانی لباس سوگواری
که بعد از وی بمن مرفوع گشته

(۱) حاشیه مصنف: "بادا داخل جنت" سنه ۱۰۸۳ هـ

بحال غربت و غم گریه زاری
 که عمری در تمنّایش جفاها
 چو آمد، رفته پروازی چو طیرش
 نه آن مدت که درخواهش جفا رفت
 الهی آگهی زان حال مسکین
 خداوندا تو دانی ماجراها
 بسازی، بشکنی، بدهی، ستانی
 به قدرت هرچه خواهی میتوانی

فی المناجات و صفت علم حق بتذکره غرائب و عجاب حالات

الهی اعلیٰ بر عالم غیب
 خداوندا تو ستّار العیوب
 تو دانائی بهر حالی که دارم
 توانائی که سازی هرچه خواهی
 همه خلق تو از تو نیست مکتوم
 تو کردی از عدم موجود معدوم
 ز نقش قدرت تو جمله اشیا
 بهر که از هرچه روزی امر گشت است
 ز علم الله اعلم کیست آگاه
 ز بحر علم حق هر قطره دریاست
 و ما اوتیتّم الحق علم والا
 باو معلوم هر پنهان و پیدا
 همه مشهود او ما فی الضمائر
 خطایم بخشی و می پوشیم عیب
 خداوندا تو غفّار الذّنوب
 تو بینائی بهر عرض گذارم
 بصدق قول آگاهی، گواهی
 که نزد علم تو مکتوم معلوم
 ز کلک صنع تو هر نقش مرقوم
 با مر کاف و نون کردی مهیا
 بهر یک سر نوشت و سر گذشت است
 همه لایعلمون قد یعلم الله
 که هر دریا پراز لولؤ لا است
 که آخر آیه اش الاّ قلیلا
 باو ما فی الصدور ما هویدا
 که دانا اوست بر تبلی السرائر

همه مخلوق را و دائر و سائر	همه محکوم او واقع و طائر
که ره بر علم او حد رهی نیست	که بر علمش کسی را آگهی نیست
همون داند جز او غیری نداند	که هست و نیست کردن میتواند
همون خواهد که خواند یا پراند	که نقش جزو و کل را می نشاند
همون خواهد که سازد یا نسازد	که یا رد سازد و یا می نوازد
یکی را بعد لی لن ترانی	یکی را امر افرغ فی جنانی
یکی در عرضه اننا ظلمنا	یکی اندر سوال و اصف عننا
یکی را قرب عز آدن منی	یکی را قول اللهم اننی (۱)
یکی در عجز حال ما عبدناک	یکی در بند هول ما عرفناک
همه در بندگی ابرار و اخیار	همه محتاج مجبور اند و مختار
نه کس را اختیاری فی الحقیقت	مگر امری که بخشد در طریقت
بهر امری که او مامور سازد	اگر مختار ور مجبور سازد
بید قدرتش جمله مقاتبیح	ز نور قدرتش جمله مصاییح
قل اللهم مالک فاطر الخلق	فَسُبْحَانَ الْمُقَدِّرِ قَادِرِ الْخَلْقِ
نداند علم او عالم نه آدم	همه لایعلمون والله اعلم

فی المناجات و بیان حال از عهد شباب تا شیب

از امور اکرام مقسمات

الهی آگهی از هر محاکا	[علیما]، اعلما، حقّا و پاکا
کنون نقل سخن بر قصه دارم	که هم از قسمت خود حصه دارم
نه حصه ارث از آبا و آجدا	نه سهم ترکه با اعدا آودا

(۱) حاشیه مصنف: اللهم اننی اعوذ بک

نصیب طالعم از ذوالجلال است
 بهر صورت که بنماید مضمون
 بود شکر نعم ذکر عطا یا
 ز حال ماضی آمد قصه ام یاد
 مرا یاد است از عهد جوانی
 خزانها دیدم از دور حوادث
 تلاطم بوده از امواج غمها
 بهر آب و هوای ناموافق
 که رد نتوان نمودن سابقه را
 نصیب نیک و بد لارَد لا کد
 رضینا ما یشاء الله کا نا
 نشان یفعل الله ما یشاء است
 کلام حق عطاء غیر مجذوذ
 چنین یاد آمدم نقلی بواقع
 که در آغاز ایام جوانی
 بذکر آورده ام بر طرح اجمال
 که ذکر آن درین اوراق بگذشت
 کنون نقل آورم بر صفحه حال
 کشم مد سخن آوارچه را
 اگر دست سخن در آستین است
 قلم در دست خود می افتم از دست
 قسَمنا بینهم شاهد بحال است
 بهر معنی که بخشاید مقدّر
 سزد صبر بلا عذر خطایا
 که نقش عبرت مستقبل افتاد
 که در ضمن بهار زندگانی
 هواها بردم از جور بواعث
 تطاول بوده از افواج غمها
 موافق بودم از عهد سوابق
 که کد نتوان نمودن لاحق را
 که هر جنسی بظرفی قسمت آمد
 فقد مالهم یشاء لم یکانا
 و یحکم ما یرید الحق عطاء است
 بفضل او بود ملجأ و مالوذ
 که نقش آن نگارم فی المواق
 نصیب از ماند و بود زندگانی
 حکایات غریب از صورت حال
 که شرح آن درین طومار برگشت
 پس از دور جوانی از مه و سال
 ز الباس سخن این پارچه را
 کشایم چون بقول راستین است
 که کیف این سخن می افکنند مست (۱)

(۱) مصرعه ثانی این طور نوشته بود که در حاشیه بدل نمود:
 که مضمون بلند و فکر من هست -

شدم بیخود ز بوی^۱ این پیاله که حیرانم ز رنگِ این مقاله
 بود هر حرف حرفِ این رساله چو مرد افکن شرابِ دیرساله
 نه بل شیرافکن ست، آتشِ شراره شرارِ دل شکافِ سنگِ خاره
 که چون خاری خنک در دل چو خار را نهان سوز است برقِ آشکارا
 نثار انگیزِ دل از آهِ بُرّاق بود زین آتشِ دل سینه چقماق
 به بل سنگِ فسان آهن ربائی ست که دل زین کهر باخس برهوائی ست (۱)
 بهر حالی کنم مشقِ حکایت که دارم دیده دانسته روایت
 که در ایّام انجامِ جوانی چنانکه از پیش رفته قصّه خوانی

[ازدواجِ ثانی مصنف با خواهرِ زوجه^۱ اول]

چ بگذشته بغربت آن رفیقَه بیحرِ رحمت و غفران غریقَه
 پس از مدت که در بیت الحزن رفت بآئینی که در ذکر سخن رفت
 همان پیری که با او بود پیوند که داده اولین بنتِ جگر بند
 ز روی مهر و ز راهِ ترحّم نموده نسبتِ ثانی تکرّم
 چو بوده از بُناتِ او بقیّه که حاضر داشته دیگر صبیّه
 کشید او را بعقدِ ازدواجم بآن مرهمِ جراحت را علاجم
 بفضلِ حق مرا نعم البدل داد نصیبِ من چو بوده از ازل، داد
 که من وجهِ بجمعیّت قرین شد تسلائی^۱ پئی^۲ خاطر حزین شد
 که عمری ابتلائی^۱ اولین بود چه چاره چون ارادت این چنین بود

[اختلافِ طبعِ زوجه اول و دوم]

اگرچه بوده از یک صلب و یک بطن برابر کتی بود با حاشیه متن
 صدف صافی بود هر چند پُر دُر برابر دُر به دُر هر گز نه درخور

(۱) مصرعه^۱ ثانی این طور بود :- بسانِ کهر با هوشم گزائی ست -

نه هر خوشه بود باهم برابر
ولی هرچه از نصیب قسمت آید
بشکر حق زبان و دل کشایم
بحکمت هرچه بخشد حق عطا یاست
که هرچه از حکمتش بر بنده جایز
بحمدالله والمنة کز احسان
خدای مهربان مسکین نواز است
همون بخشد ز بند غم رهایی
بحال تفرقه جمعیت آرد
بقدرت هرچه خواهد عین حکمت
شود گر هر سر مویم زبانی
نداند شکر و نتواند بیانش
مگر این بی زبان در حضرت پاک
الهی فضل تو بر بنده وافق
کفایت میکند لطفت بهر کار
بهر دشوارم آسانی کرم کن
که این ناچیز از فضل تو چیز است
عزیزانی که از لطفت عزیز اند
بچشم عجز خود را می شناسند
ندارد قدرتی این ذره زار
ذکر نکته عجیبه و لطیفه غریبه فی قسمت النصیبه
درین جا نکته ای آمد بیادم
کزین نیکو لطیفه طبع شادم
مسواوی کتی بود هر دانه گوهر
سزای شکر نیکو نعمت آید
ادای شکر واجب کتی نمایم
کز وفیض عطا، عفو خطایاست
ز قسمت بر نصیب خویش فایز
نماید مشکل این بنده آسان
که ما بیچاره گان راجاره ساز است
رساند برگ و ساز بی نوائی
بهر خوف و خطر امنیت آرد
ز ماعصیان است از حق فضل و رحمت
که شکر نعمتش سازد بیانی
که باشد فضل و احسان بی کرانش
ز حق شکر گوید ما شکرناک
که هرچه از تست بهر بنده کافی
کفایت میکند در امر دشوار
نگاه رحمت خود بر سرم کن
چون خواری ز لطف تو عزیز است
ز حال خود شناسی در تمیز اند
بهر قدرت که بخشی در سپاس اند
مگر قدری بمقدارش سزاوار
که شکر نعمتش سازد بیانی
که باشد فضل و احسان بی کرانش
ز حق شکر گوید ما شکرناک
که هرچه از تست بهر بنده کافی
کفایت میکند در امر دشوار
نگاه رحمت خود بر سرم کن
چون خواری ز لطف تو عزیز است
ز حال خود شناسی در تمیز اند
بهر قدرت که بخشی در سپاس اند
مگر قدری بمقدارش سزاوار

که شخصی نزد شخصی رفت زائر
 بهرسید از مخاطب در مقالات
 که چونی برچه حالت بگذرانی
 چگونه هست حال روزگارت
 جوابش داد نیکو بر صوابش
 که ای اهل نظر در بند اسباب
 که او دارنده ملک جهان است
 بگفتا سائلش باز این مکرر
 بگفتش ای برادر این چه گفتار
 خداوند غنی العالمین است
 زمین و آسمان او را خزائن
 زهی قادر بهر ممکن محالات
 چنان دارد مرا کان لایق من
 ندارد بنده از خود اختیاری
 عنان بنده در دست خداوند
 بهر حالی بود این بنده مجبور
 بهر قست که بر لوح از قلم رفت
 برین قائل هزار احسنت بادا
 چه خوش گفت آن نکو گوئی نکوفال

نموده در میان این نکته دائر
 ز حال ماند و بود و کیف حالات
 چه سان داری معاش زندگانی (۱)
 نه حیلتنی وسیلت کسب و کارت
 که حیران ماند از حسن جوابش
 مسبب بس در او باز دریاب
 چنانکه او دارم عالم چنان است
 که چون دارد ترا بر گو مقرر
 ازین چون و چرا خود را تو باز آر
 که او جسم آفرین جان آفرین است
 خزائن زیر فرمانش دفائن
 محول جمله حول و جمله حالات
 لیاقت نیست در من فایق از من (۲)
 نه قدرت بنده را بر هیچ کاری
 اگر بندد و گر بکشایدش بند
 بهر کاری بود این ذره معذور
 نصیب بنده نی بیش و نه کم رفت
 که قول بی غلط کرده مود^۱
 که باشد حال حاصل در خور حال

(۱) متن : چه سان داری معاش آب و نانی -

(۲) شاید درین بیت در ردیف سهو کتابت واقع شده - بعد از قافیه "لایق"
 و "فایق" ردیف در هر دو مصاریع یا "من" باید یا "از من"

حقیر و عاجزیم اندر خلاق
 سزائی هر یکی روزی ست واصل
 گلِ شکرانه چینم این چمن را
 بلب تسبیح و حمد و شکر باری
 زهی و هبابِ انعام و عطایا
 مزید نعمت از شکرش بشا کر
 شود در شامتِ کفران گرفتار
 باحسان و بغفران است ماجور
 که باشم بر نصیبِ خویش راضی
 قضایش را همه اشیاست راضی
 رضی از حال و ماضی می توان بود
 تو کسنا عکلی نعم الوکیل است

بهر حالی که ما باشیم لایق
 بآنحال است بهر ما محاصل
 بجای باز آدم سرّ سخن را
 شگفتم چون گل از باد بهاری
 فسبحان الذی ربّ البرایا
 زبان و دل بذکر اوست ذا کر
 * اگر شا کر نباشد این خطا کار
 * و گر شا کر بود راضی بمقدور
 چگویم غیر ازین از حال و ماضی
 چو امر اوست بر هر حال قاضی
 بهر تقدیر راضی می توان بود
 چو فضلش بنده خود را کفیل است

فی المناجات و کیف حالات اعزه^{*} خویشاوند

بعبرت و تلهفات

که معلومت همه اعمال و آمال
 تو دانائی و بینائی بر اسرار
 که بسطِ علم بر عالم بسیط است
 بعلمت هر چه دائر بر بساط است
 که از اعجوبه^{*} صنعت بیان شد
 ز عبرت نامه^{*} خود درس دارم

الهی علم تو اعلم بهر حال
 چه حاجت در بیان کیف اخبار
 بهر معلوم علم تو محیط است
 برین برهان نشان قد احاط است (۱)
 بساط این سخن تمهید زان شد
 بهر حرفی که نقش آن نگارم

* ابیات حاشیه

(۱) حاشیه^{*} مصنف: قد احاط بکل شی غلما

کنون از ذکر حال آرم بیان را
 که بعد از ازدواج بار دیگر
 زمانی چون ازان وصلت گذشته
 که از اخلافِ خسر پیردانا
 که بودندی پرستارانِ شاگرد
 بهر یک دایم دستِ رعایت
 دران بقعه که بوم وزادشان بود
 به پیش آورده از جبر و تحکّم
 سلوکِ شیوهٔ افساد کردند
 بوعظِ ناصحان تن در ندادند
 بنا مشروع بسپرده شوارع
 بکشت و کار بدکاری عمل شان
 چنان بردند ترکِ امرِ معروف
 بدستِ دیو داده رشتهٔ کار
 چنان فسق و فجور افکنده درده
 چنان بیگانه وش از نهیِ منکر
 چنان مدبر بری از پیشِ بینی
 بخرمن خرمن انبارِ ذمائم
 برین اطوار می بودند مغرور
 چواهل ده بران فریاد دادی
 درین حالت پدر راضی نه راضی
 چوقاضی پیرِ ده با آن جوانان
 تغافل بر زده از جورِ آنها

نمایم شرح طرح داستان را
 زمانه و نمود اطوارِ دیگر
 عجب منصوبهٔ ملحوظ گشته
 خسر پورانِ بی پیرانِ برنا
 سبق خوان چاکرانِ گیرد برگرد
 بهر حاجت ز بهر ایشان حمایت
 مکانِ بودن و بنیادِ شان بود
 مظالم پیشهٔ جور و تظلم
 بزور دست رس بیداد کردند
 زده سر باز پایِ کج نهادند
 بهر تخمِ بدی کشته مزارع
 بخوئیها بدیشان در بدل شان
 عنان از اختیارِ خویش معطوف
 که دیوارِ ریوِ شان گردیده بیزار
 که سکهٔ گانِ بر جلای خود رضاده
 که باشد آشنا منکر بمسکر
 نه از اصلاح کرده خوشه چینی
 بهم بر بستگان از نا ملایم
 بکیف حیف و منهیاتِ مخمور
 بایذا شان مکرر داد دادی
 بدولت خود دران ده بود قاضی
 نمود اعراضِ عرضِ ناتوانان
 چو در افساد دیده دور آنها

به چشم ناز پرور حالِ شان دید
 پدراز کارِ شان غافل نشسته
 از [ان راه] سفاقت خیره گشتند
 بیدکاری بد آموزی فزودند
 شده در غایت اسراف ظلال
 شدند از عدل بی پروا و بی باک
 با خذ و قبض و جذب و مسخ ادوات
 کزین اطوار بد آخر چنان شد
 نقوشِ شومِ شان بر خود خرابی
 شد از اسراف اطراف و جوانب
 در آن اثنا چو از اسبابِ قسمت
 بآن پیوند از نسبت مجدد
 ز ایذا شان فغان ها می شنیدم
 گهی از بهر آنها سرزنش بود
 گهی در وعظ و پند از راه انصاف
 از آنها چو شدی مردم بنالش
 چو میگفتم نصیحت بی اثر بود
 بید بردن ز بد گوئی بغیبت
 خیانت خائب و خاسر چو دجال
 ادب اعزاز را یکسو نهادند
 ندیدم نیکی زان بد نهادان
 بنادانی ره زشتی گرفتند

(۱) مصرعه ثانی در متن این نوشته بود —

دران دره داشت من هم اقامت —

با غماض و تجاهل بگذرانید
 دلش از مردم آزاری نخسته
 که در بی اعتدالی چیره گشتند
 بسا تفریط و افراطی نمودند
 بخمر و میسر و انصاف و ازلام
 پی آزار مردم چست و چالاک
 باهل دره نموده جور و فترات
 که دره ویران بهارستان خزان شد
 رسانیده بآئین شتابی
 بآنها آشنایان چون اجانب
 دران دره داشت این بنده اقامت (۱)
 زمانی بوده ام در دره مقید
 خرابی شان برای العین دیدم
 که نسبت در میان نازک میشی
 به تندی می نمودم منع اسراف
 بفریاد ستم شان در سگالش
 که از گفتن تعصب بیشتر بود
 بخودها یافته خسران و [نکبت]
 نزاع دل بمن بنموده زان حال
 بخبت و تند خوئی رو نهادند
 که با استاد دشمن طفل نادان
 ز اعراض پدر پستی گرفتند

پدرشان پیر دِه قاضی نکوکار
 بفرزندان دشمن خسو مسخّر
 بنارش پرور اخلافِ خلافی
 خبیثان با پدر اغوا نمودند
 مرا برخود ملامت زین ندامت
 پیّ نقل مکان جستیم اجازه
 بظنّ فاسد از آزار فرزند
 شدند آغشته الواث طغیان
 چه گویم زان تردّد آه صد آه
 بغربت آن جفای غصه و غم
 خداوندا تو آگاهی ز حالات
 خداوندا توئی دانی که چون بود
 خداوندا تو آگاهی بر آن حال
 که روزی روز عاشورا گذشتی
 که آن بقعه چودشت کربلا بود
 که آن مشّت زیاد از روی افساد
 غبار آلوده دلها از تکدّر
 بسا احداث غوغاها نمودند
 * پدر را رشته در گردن فگندند
 * که با من رفته زو بی اعتدالی
 * چو بودم در حقیقت شان هواخواه
 * از آن حالت بخود بردند خذلان

نکرده هیچ فرق از یار و اغیار
 چو خرکار از پیّ آن گلّه خر
 بناصح یافته نا سینه صافی
 که کلفت در میان برپا نمودند
 که چون انداختم رحل اقامت
 شده خبث کهن را غازه تازه
 ره نقل مکان را ساخته بند
 نمودند افترا، طوفان، بهتان
 داز است این ملالت قصّه کوتاه
 بتنهائی ردیف بیکسی ضم
 بحفظت داشتیم خود را حوالات
 بتشویش درون ضعف برون بود
 ز گذران شب و روز و مه و سال
 که هر شب چون شب یلدا گذشتی
 یزیدان را رخ خوف و بلا بود
 همه ابن زیاد آسا ز بیداد
 بهم پیچیده دیده از تنفّر
 اداهائی چو اعداها نمودند
 پیّ آزار حال من فگندند
 ز من هم شد برو آشفته حالی
 تنازع ساخته با من با کراه
 که خسّر و خسّر پوران برده خسران

بیکبار از عنایات الهی
 بر آن نامردمان چون شیر مردی
 پتنهائی در اهل روستائی
 باستیلائی ظاهر یمن باطن
 بهر جا بوده منصور و مظفر
 بصلوات رسول الله بر حق
 بحق مدح خیر الناس راجی
 در آن حالات از مرد دل آگاه
 بدین کامل بدین منزل بدین جا
 بروزی صحبت او یاد دارم
 به چشم پاک بین حالم عیانش
 باین نکته غبار از خاطر مرفت
 "عطائی غالب آمد بر خطائی"
 بگفتا "مصرعی دیگر تو بر خوان"
 "بیمن فیض فضل مصطفائی"
 یقینم بود کز هاتق ندائی ست
 بحمد الله محفوظ از مخافات
 بتائید ازل رستم ز آزار
 چو آن خصمان فساد اندر عزیمت
 چو واقف گشت خسرو نیک کردار
 از آن پس در تاسف زین عزامت

بامداد ازل از بی گناهی
 جوانمردانه همت ره نوردی
 بنصرت یافتم راه رهائی
 بزور ناتوانی در موطن
 مرا فضل الهی بوده یاور
 بیمن آل واصحابش مُصدق
 شدم از خوف جان و جسم ناجی
 صواب اندیش بودم گاه و بیگاه
 که باد از فضل حق هر جا شمنجا
 که الهام زبانش می نگارم
 در اثنای سخن گفته زبانش
 برویم از تکرّم دیده و گفت
 دگر جسته ز من طبع آزمائی
 سروشم بر زبان آورده فی الان
 باین مصرع فزوده چنان فزائی
 که بر اصلاح حالم رهنمائی ست
 سلامت یافتم از جمله آفات
 قراری یافتم زان حالت زار
 غنیمان را هزیمت شد غنیمت (۱)
 بحق انیس حالم خبردار
 فرو بردی سر از روی ندامت

(۱) مصرعه ثانی در متن این طور است: بخود دیده هزیمت را غنیمت

باخلافِ خلافی معترض بود
ازان اظهار استغفار گفتی
زیادش رفته نیکی های احقر
ز فرزندانِ نا فرمان برعاق
تبر^{۱۳} کرده زان افساد پیشه
بَدیها شان بلای^{۱۴} خان و مان شد
ازان پس روی^{۱۵} راحت را ندیدند
همی نازم ز عدل قدرتِ حق
که هر یک کیفر کفران رسیده
بهر که از هرچه آمد بر زبانم
یکی آواره^{۱۶} تیه^{۱۷} هلاکت
پیناده مات ازان کج راه تازی
ثریثا^{۱۸} وار جمع و لیک بی جا
بدلها سوختن هنگامه شان گرم
چو گرگان درنده روبهان سان
بهر سو در تکاپو این آوا
بسان وحشیان بی آشیانه
شده بی آشیان چون کرگس و بوم
ز مرتع بی چرا همچون بهائم
چه خوش گفته است دهقانی پسر را
در آخر بد روی چیزی که کاری
نهال حال شان آخر ثمر داد

که این تقصیر زان اهل غرض بود
بمسکین نیز استعذار گفتی
زیادش حسرت آمد غصه کمتر
شده آزرده دل بر عکس اخلاق
که برده هم بیای^{۱۹} خویش تیشه
که ده ویرانه سان زان مفسدان شد
یکایک با جزای^{۲۰} خود رسیدند
مکافات عمل شان کرده مطلق
ازای^{۲۱} هر اذیت شان رسیده
باندک وقت شان دیده عیانم
یکی سر گشته^{۲۲} حال فلاکت
چو فرزین بند ازان شطرنج بازی
بنات النعش گشتند از مفاجا
فسرده آتشان خاکستر نرم
شغالان سایه^{۲۳} خود را هراسان
چو زنبوران نی مسکن نه ماوا
مگس نه خانه و نی آب و دانه
زیخت^{۲۴} نحس خود و ز طالع شوم
ز مزرع بی نصیبان چون غنائم
که ای نور^{۲۵} بصر جان پدر را
که جَو را کشته م کند بر نیاری
نه حنظل کشته بار^{۲۶} نیشکورد

چنان از شورشان دره را خرابی
 شده در مرزو بومش بوم نالان
 بجای* نارن پس خار بن ماند
 که بنموده ازان خرّم خیابان
 نه نم در زرع و نی دم در مواشی
 زمین شد شوره از شیرین گلستان
 بجای* آب شد عکس سرابی
 غرض آن قریه چون قریات مهلک
 چنانکه آیات قرآنی خبر داد
 درین وادی همین قریه چنین سان
 که از اسراف آنها آن مواضع
 غرض زین شور بختیهای گرگان
 پدرشان پیر ده قاضی* مذکور
 چه شرح آرم ازان احوال زین پیش
 برای العین دیدم این تماشا
 خدا بخشاد شان اسراف اعمال
 الهی عفو شان فرما برحمت
 بنعمتهای بخشایش نجا بخش

که شد زیر و زیر از ناصوابی
 ازان نامردمان برگشته حالان
 سموم قهر برگ و بارش افشاند
 باندک مدتی وحشت بیابان
 بجای* کشت خار دل خراشی
 بجای* شیر حیوان خون بیستان
 نمانده غیر اشک چشم آبی
 شده زین صورت اهلک مسلک
 ز قریات ثمود و مدین و عاد
 شده چون موضعات آل ساسان
 شده مستوجب خسف و مفازع
 شده لزال ناموس بزرگان
 شده از شامت اخلاف رنجور
 که سامع را منغض می شود عیش
 کزین احوال حاشا ثم حاشا
 مگیراد از جزای سوء احوال
 که عفو تست به از جمله نعمت
 توئی یا رب خطا پوش و عطا بخش

خاتمه حال پیر بزرگوار خسر نیکو کار علیه الرحمة
 من الملك الکريم الغفار

کنون از ختم شرح حال ماضی
 نمایم عرض حال پیر قاضی

دگر زان نیک مرد آرم بتکرار
 کزین حالات ماضی بودمین بعد
 خضر صورت، مسلک سیرت، رخ صبح
 ز بعد این وقوع حال مسطور
 که غفران الهی روزیش باد
 رُخش چون صبح صادق بود رخشان
 جمالش مطلع نور سعادت
 صلاح و تقویش پیرایه نور
 کزان پس تا که عمرش بود باقی
 ز نیسان نکوئی های مسکین
 جلی یاد از زمان سابقه داشت
 که در تزویج اولی نیز ثانی
 بسا حاجات او را در تردّد
 بسا کارش ز اهل روزگاران
 نیاسودم شب و روز از خدمات
 نتایج آن همه بر عکس بوده است
 چه گویم زان نکوئی ها که کردم
 گذشت آن ماجراهای گذشته
 نمود آن پیر مصلح عذر ماضی
 خصوصاً بود خود هم پیر قاضی
 که بعد از آن سلوک نامناسب
 که بعد از آن معاشی بهر خادم

بیان کیف کار از حسن کردار
 بحال معذرت آن اختر سعد
 که حسن صورت و معنیش بی قبح
 باندک مدتی بگذشت مغفور
 بادخال جنان فیروزیش باد
 جبینش همچو شمع پرتو افشان
 کمالش در علوم و در عبادت
 رخ خویش چو گوش از چشم بد دور
 بمن هر گه که می گشتی ملاقی
 تاسف خورده و می کرد تسکین
 چو حال لاحقہ بی وجه پنداشت
 نمودم در خدمات زندگانی
 نمودم ساز و سامان از تودّد
 نمودم حاصل از اغیار و یاران
 خدمات را ثمر بود این ملامت
 ز شرّ فرقه بد نفس بوده است
 چه گویم تعب و تصدیعی که کردم
 چو اکنون حاصلش افسوس گشته
 بسان معترف در پیش قاضی
 بحق الحق که حق زو باد راضی
 شده بر عذر جرم خود محاسب
 پس آن تا زنده بوده، بوده نادم

که بعد از آن جفاهای خلافتی
عقده الله خوانم اجر وی را
الهی بخش فی الجنت مقامش
نموده در رضامندی تلافی
جزاه الله رب العرش خیرا
مقام روضه دارالسلامش
فی المناجات و تاسف بر احوال حیات و معصیات
بدعوات منجیات

الهی اعلمی بر حالم آگاه
خداوندا تو دانی جمله حالات
ترا علم همه درس رسالات
بجز عبرت مرا زینها چه حاصل
چه میخوانم چنین وحشت حکایات
بتر از نفس من نبود بعالم
ز حال دیگران افسانه خوانم
که با این تیره بختی های آثام
چه بود استم چه خواهم شد دریغا
ز عمر وزید دارم قصه خوانی
غم از تنفس من آنفسه کم ندارم
نمی بینم بخود حال خرابی
نمی دانم چه بودم تا چه باشم
ز خود غافل سخن از دیگران چیست
ز خود بیخود (۱) بذکر آن واینان
ز شب خوابی کشایم دیده از خواب
که چون من یاوه گریزی هرزه گو کیست
که خود غرقم غم از ساحل نشینان
چه وجه صبح بنمایم ز جلیاب

بناخن سینه غفلت خراشم
 نیابم کلبه تن تیره روشن
 بینم شکل خود در جام شفاف
 که از وقت سحر بادی وزیده
 بشبم گشته خاک تیرام تر
 سیه خاکم نه‌اشد آبرویم
 ز رنگ رو سیاه خود بنالم
 بر آمد موسفیدی را امیدم
 سوادم را نمی‌تابد بیاضم
 کند سیلاب اشک از چشم جریان
 نمی‌شوید لباس سوگواری
 سیاهی از رخ من بر نگشته
 که خود برحالت خود دادخواهم
 چه عبرت از کثیر است و قلیل
 که واویلا نه در تحصیل بگذشت
 نمی‌دانم چه آمد از وجودم
 که نقشی بر مراد کار نمود
 که می‌بخشد خبر من کان الله
 نه از بهر خودم حاصل بجائی است
 بخود ظالم بود اظلم همانا
 که درشانم ظلوم است و جهول است
 که بی‌حسنات معروفم بسایات

ز اشک دیده بر رخ آب‌هاشم
 بآه دل کشم دودی ز روزن
 نهم آئینه در پیش رخ صاف
 که از شام خطم صبحی دمیده
 که برف غفلتم باریده بر سر
 بآب گریه نتوان رخ بشویم
 کف حسرت بروی خود بمالم
 نه شسته رو سیه از موسفیدم
 سخن سر زد گراز سوسن ریاضم
 شوم بر حال خود چندانکه گریان
 ز فرقم بگذرد این سیل جاری
 ز پیری گرچه آب از سر گذشته
 بحال موسفیدی روسیاهم
 که حسرت مانده بر حال ذلیم
 قلیل العمر در تملیل بگذشت
 چه بودم؟ هیچ بودم، چون نبودم
 چه سود از آمدن آوردنم بود
 نه از بهر خداذکری ست دلخواه
 که کان الله له اجر جزائی است
 بود ظالم بظلم کس توانا
 که بر خود ظلم اثبات عدول است
 مرا از حال خود هیئات هیئات

نمی دانم چه خواهم شد دریغا
 بغوغا گاهِ وحشت کورم و کَر
 مرا ای کاشکی (۱) مادر نمی زاد
 که کاش از حق پدرم رانمی خواست
 پدر مادر ندارند اختیاری
 بلی از اختیارِ قدرتِ اوست
 که آرد بنده از نابود پیدا
 بسا مَرْدُم ز فرزند اند محروم
 نمی گویم که حق چون آفریده
 که بی حکمت نباشد نقش کاری
 اگر ناچیزم و گر چیز فطرت
 الهی حاکم احکم حکیمی
 الهی حافظ ترسندگانی
 الهی مهربان تر از آب آم
 چو در آوردنم بود اختیارت
 بامرِ تست ایجاد و سرشتم
 همان کردی که کردی سرنوشت
 به خلقم بود اسباب سه گانه
 بقدرت آفریدی برده خویش
 سوم رحمت که آن هم اختیار است

چه حاصل زین تماشا گاهِ غوغا
 ندانم تا چه خواهد رفت بر سر
 چو زاد از شیر شور آبم نمی داد
 نمی افزود در غمهای جان کاست
 بعقم و در توالد اقتداری
 نباشد بنده را آری جز او دوست
 و گر نآرد نمی گردد هُویدا
 بسا از کثرتِ اولاد موموم
 درین حیرت سرا چونم کشیده
 که بی صنعت نباشد پُود و تازی
 نباشد فطرتِ خالی ز حکمت
 غنی با رحمتِ واسع رحیمی
 ز خوفِ هردو عالم و رهائی
 بحالِ بنده خود کن ترحم
 بعفوم نیز قدرت بر بشارت (۱)
 بفضلِ تست عفو کار و کِشتم
 که غافل هم ز دوزخ و ز بهشت
 که باشد این سه باعث درمیانه
 بنعمت کرده ای پرورده خویش
 بلی پروردگار آمرزگار است

(۱) حاشیه: مرا بایست گر (۲) متن: بر قرارت

خدایا هم بشکرت لب کشودم حواله با خدا خود را نمودم
 الهی خواهم از عفو معافی الهی عافنی الله کافی

مناجات کلیم و جواب لبیک از حضرت رب الرحیم

و دعای عفو کریم

شنیداستم که موسی در مناجات	کلیم الله وقت عرض حاجات
نخستین یا الله العارفین گفت	پس آنکه یا الله العاشقین گفت
بهر باری شده یکبار لبیک	چنانکه آید سلاسی را که وعلیک
چو موسی یا الله العاصیین گفت	خدا لبیک لبیکش قرین گفت
شده موسی بحیرانی ز تکرار	که در اول دوم بارش یکبار
ندا لبیک آمد در جوابش	درین باری مکرر شد خطابش
بگفتا در جواب این بار یا رب	چه حکمت اندرین تکرار یا رب
ندا آمد که یا موسی همی دان	که باشد عارفین را چشم عرفان
بمعشوق خویش تکیه عاشقین را	نظر بر فضل باشد عاصیین را
که آنها را بلطف ما ست امید	داگرها را بآن اشیاست امید
میدها عارفان و عاشقان را	مدد از رحمت ما، عاصیان را
که آنها تکیه بر اسباب دارند	که اینها چشم (و) بر رحمت گمارند
الهی رحمت بر عاصیان ست	در آنها نام من هم در میان ست
برین تقدیر بر تصدیق این قول	بعاصی خاصه رحمت هست مشمول
کم از جمله فریقان عاصیان اند	که محض از رحمت تو ناجیان اند
ز جمله عاصیان کمتر فقیرم	مگر فضل تو باشد دستگیرم
بحمد الله و المثلّه کز الحاق	برحمت عاصیان را رتبه فاق

برین عاصی ترین بیچاره قاق
ندارم بهره‌ای از حسن اخلاق
مگر بخشای از احسان رحمت
تهی دستم ندارم توشه زاه
که مسکین است در انفس و آفاق
دارم هیچ استحقاق اطلاق
خطِ عفو ده از دیوان رحمت
بجز لا تقنطوا من رحمة الله

فی المناجات و اعتذار از عجز حالات بدعوات عفو و نجات

الهی آگهی از حال بنده
موافق ده مرا کردار و گفتار
تضییع وقت در عصیان نمودم
نکردم هیچ نفعی در تجارت
کنه چه در ره ندارم چشم بینا
غریبم مستمند عاجزم زار
مرا این نفس سرکش کرد ضایع
سگ نفس است سد راه تقوی
مرا زین زندگی شرمند گیها
بغفلت مانده ام نفس معطل
نه در فکر معادم نی معاشم
ندارم هیچ جز خواب و خیالی
شب و روزم بغفلت در گذار است
اجل در پس عمل در پیش دارم
نه زاد راهم و نی راحله هم
عطا کن عفو بر اعمال بنده
سلوکم بخش در اطوار هموار
ندارم رنج و در خسران فزودم
چه سودم جز خسارت بر خسارت
بحال خسر خسراناً مبینا
پیشانم گنه گارم تبه کار
منم نادار و این کلب است جایع
تورع را چسان دارم تمنّا
که قاصر گشته‌ام در بند گیها
وجود مهملم نقش مبطل
بفضلت مستحق عفو باشم
نباشد کس چو من بیهوده حالی
هوس در دیده حسرت در کنار است
جگر صد چاک و دل صد ریش دارم
فتادم در پس و شد قافله هم

ندارم توشه‌ای از جنس طاعت
چون کسی بضاعت نیست حقّاً
رُخم گرچه بمحراب نماز است
تنم در طاعت است و دل بی‌آزار
بظاهر گر ادا کردم عبادت
عبادت کز تن آید جانم گیر است
مرا زین هرزه گیها شرمسار است
ز ناقص جز بنقص آخر چه آید
سراپا جاهلم غافل چو جهّال
ز عصیان نامه عمرم سیاه است
گاهی خندان بخود دیوانه وارم
گاهی گریان چو ابرم شمع سوزان (۱)
چه مفتونم درین دادی چه معجون
گاهی از عقل راه صدق پویم
زمانی از رجا سر بر فرازم
گاهی از حال خود بی‌خود نشینم
گاهی در مشغله که در تماشا
که از آغاز کار خود باظهار
که از حطّام دنیا در تکلف
گاهی از حیرت ادوار خاموش
گاهی بر عمر ضایع کرده نادم

ز دستم رفته تقدیر استطاعت
که کارم جز شناعت نیست حقّاً
دل در کوچه گردیهای آزار است
مرا زین کوچه آزار باز آرد
نباشد همچو عادت را عادت
عبادت از حضور دل پذیر است
همه بیکاریست و هیچ کاریست
چو من ناقص درین عالم که آید
ز زشتیها ندارم حسن اعمال
چو کلکم سر بسر مشق گناه است
گاهی گریان ز غم مستانه وارم
چونالان رعد و چون برق فروزان
گاهی مجنون صفت گاهی فلاطون
گاهی از جهل کار فسق جویم
گاهی از خوف در عجز و نیازم
گاهی از رفتگان عبرت گزینم
گاهی در بازی و گه بر مصیبت
گاهی اندیشه مند از آخر کار
گاهی از امر عقب در تاسف
گاهی از یاد یاران در فراموش
گاهی مخدوم، گاهی کم ز خادم

(۱) مبرعه متن: گهی گریان و خندان شمع سوزان

گهی از حالت وحیلت در افسوس
 گهی در اعتدال و گه با فراط
 گهی در کار خیر و گاه بیکار
 گهی طفلم، گهی برنا، گهی پیر
 گهی چون آدمی ز افکار و اذکار
 چه گویم، گه چنینم گه چنانم
 گهی در فکر کار پیچ در پیچ
 پریشانم درین افراط و تفریط
 بنیکی بخش و بر بد هم می‌گرم
 معاذ الله که سر پا با بدم بد
 چو فضیلت عفو عصیان را ضمان است
 من از لا تقنطوا امیدوارم
 دلم را زان امید و ترک بیم است
 رهی را بر درت روی نیاز است
 میان عاجزان عاجز ترینم
 فکن بر حالم از رحمت نگاهی
 خداوندا ارحم الراحمینی
 الهی نور رحمت ده عطایم
 الهی آگهی بر حال زارم
 رجا بر عفو، نی حال و نه حیل
 تو کمال تکیه بر فضل خدا بس

گهی از نام در تحصیل ناموس
 گهی نادان صرف و گه چو بقراط
 گهی در بند جامه پیچ دستا
 گهی در ناله، گاه از غم گلو گیر
 گهی چون خر بقید پُوز و افسار
 گهی در بند این و گه در آنم
 همه هیچم، همه هیچم، همه هیچ
 میان نیک و بد بنموده تخیل
 که عاصی عاجز و مسکین فقیرم
 کدامین نیکی از من در کف آید
 مرا از عفو تو امن و امان است
 هم از استفتحا درخواست دارم
 که عفو عاصیان کار کریم است
 که باب رحمت بر خلق باز است
 سر اندر سجدهات رو بر زمینم
 ندارم توشه‌ای جز اشک و آهی
 احد واحد الله العالمینی
 بکش از عفو خطی بر خطایم
 نظر از لطف بر شخص نزارم
 نجا بر اعتماد این وسیله
 توسل با صلوة مصطفاس

استدعای عفو و نجات بتوسل نعت و صلوات حضرت حبیب الله صلی الله علیه و آله و سلم

بفصلم بخش ای واحد تعالی	بحق مصطفی یا رب مولی
الهی بخشم از نام محمد	بحق دین اسلام محمد
ز امر کن فکان مطلوب خاصیت	محمد مرسل و محبوب خاصیت
محمد آفتاب اهل بینش	محمد اصل و فرعش آفرینش
مراد از امر حرف کاف تا نون	محمد مرکز این دور موزون
محمد آن طفیلش جمله عالم	محمد تاج فرق فخر آدم
محمد طغره این فیض منشور	محمد آیت نور علی نور
محمد نو بهار باغ ما زاغ	محمد خیر خلق و حسن این باغ
محمد در بحر ماء الطیقن	محمد مقصد طه و یس
محمد شمس بر اوج طریقت	محمد در از بحر حقیقت
محمد مشعر واللیل مویش	محمد مطلع (۱) والشمس رویش
محمد سرو در بستان افلاک	محمد صدر در ایوان لولاک
محمد زیر پایش عرش چون فرش	محمد خاک پایش سمره عرش
ز هر بالا ست بالاتر چه پرسی	محمد بادشاه تخت کرسی
محمد احمد و حامد محمد	محمد بس محمد بس محمد
محمد زیب بخش نه اراک	محمد بود مسجود ملائک
محمد سرور احرار و انصار	محمد سید و سرخیل ابرار
بجمله بهتر و بر جمله مهتر	محمد انبیا را افسر سر

امام انبیا در بیت اقصا سپه دارِ رسل با سروری اوست
صفاتهی اول و انجام قرآن بود یک شمه از معراج آن مه
حبیب حق تعالی جد سبطین امان مومنان یوم القیامه
خداوندا بحق آن مشفع که بخشا بر من عاصی عاجز
صلوة الله بروح مصطفی باد
رسل را مقتدا ملجا و منجا که زیب مسند پیغمبری اوست
خدا فرمود شرح نص فرقان که سبحان الذی اسری بعبده
مع الله بود قرب قاب قوسین شفیع المذنبین یوم النشامه
بذات اقدس و قدر مرفع بمطلوبات احسن ساز فایز
بر آل و صحب ارباب صفا باد
ذکر تسمیه این نامه اجابت نظامه و سال و ماه

تاریخ انتظامه

زهی این نامه نامش "کنز احسان" که گنجوریست از احسان ایمان
بسال غین و قاف و یاو زابود (۱) که این گنج حقائق چهره بنمود
هزار و صد بهفده سال تصحیح که این بحر نوادر یافت تلویح
میان ماه شوال المکرم دو عید اندر سیوم این عید با هم
بتوحید و تسبیح و مناجات تراویح بیان نعت و صلوات
"بهشت ثالث" آمد بهر احباب بود مفتاح فتح الباب الباب
اولوالالباب را دستور خبرت که بحر شست با وزن محاکا
ز احوال سلف و ز حال مسکین حکایاتی است در ضمن مضامین

(۱) حاشیه مصنف: غ ق ی ز = سنه ۱۱۱۷ هـ
۱۰ ما ۱۰۰ [اعداد غ ده صد = ۱۰۰۰]

که درسِ قصه هر داستان
 الهی بخش از حسنِ قبولش
 که بعد از درس برخواند دعائی
 اگر سهوی ببیند باز پوشد
 نه بر نقشِ سخن حرفی بگیرد
 بتوفیقِ دعائی آورد یاد
 الهی عفوکن سهو و خطایم
 الهی نقشِ عجزم را صفا بخش
 الهی اعلی بر عالم آگاه

بود گلبانگِ گوشِ راستانش
 بملحوظِ نظرِ اهلِ وصولش
 بعفوِ این فقیری پُر خطائی
 که در افشای عیبِ من نکوشد
 ز مسکینِ عذرِ نسیان در پذیرد
 که اجرِ آن دعا هم روزیش باد
 تو بخش از رحمتِ خطِّ عطایم
 برین عاجز بحبِّ مصطفی بخش
 بفانی بخش باقی حسبی الله

تم

تم

تم

بهشت رابع

مسمی

نور الاعیان

(بحر تحفة العراقین)

تاریخ تصنیف : اتمام بوقت چاشت، یوم چهارشنبه،

ماه ذی قعدة ۱۱۱۷ھ

بسم الله الرحمن الرحيم

ای واحدِ واهب العطایا	ای فردِ احدِ لک الثنائیا
ای خالقِ فاطرِ بدایع	ای قادرِ صانعِ صنایع
قیومِ صمد همیشه قایم	ای حقِ حمید حی دایم
خالقِ فیلک مَحْوِلِ الفلک	ای ربِّ مجید مالک الملک
ای دائره بندِ مهره خاک	ای جاعلِ بی عمد ننه افلاک
نقاشِ چنین نگار خانه	ای فاعلِ وضعِ هر زمانه
غفارِ ذنوب سهو والعمد	سبحان لک البقا لک الحمد
پاک از چه و چون چگون توجیه	سبحان منزّه از تشابیه
اعلم بامورِ کشف و مستور	سبحان غنی غفور غیور
جامعِ 'بصفاتِ کل' اسماء	ای نقش نگارِ این معمّا
معدوم کنِ جهان ز موجود	موجود کنِ جهانِ نابود
هادی و حفیظ سائر العیب	یتّحی و یّمیت عالم الغیب
ای مخترعِ طلسمِ فطرت	ای صانعِ این نقوشِ صنّعت
ای مبدعِ این بدیعِ انشا	ای فاطرِ این جمیع اشیا
تو قادرِ عاجزان نوازی	سلطانِ سریرِ بی نیازی
از دیده نهان به دل هویدا	ذاتِ تو احد بوصف پیدا
بر جمله جهان حفیظ و ناظر	بر جمله مکان محیط و حاضر
بخشنده بخاک سرفرازی	فتّاحِ کریم کار سازی
وز لطفِ تو روزق با حیات است	از صنعِ تو وضعِ کائنات است
روزی بخشِ مطیع و کافر	فیاضِ ازل بفیضِ وافر

هر ذره بید قدرت قبض نظم از کرم تو نبض (۱) در نبض
پیوسته توئی معین و ناصر در وصف تو نطق عقل قاصر

فی المناجات و تنزیه ذات قدوسی صفات

ای ذات تو از همه مبرر
اوصاف تو بیحد و بیان است
گفتند هزار داستانها
یک شمع تمام نارسانده
یک جگر عازان یم است در کف
آری ز ازل اگر زبانها
یک حرف ازین کتاب نتوان
گر جمله جهان باستقامت
از وصف ز صد یکی ندانند
ذرات دو کون اگر بیکجا
طومار قصص بگسترانند
دریا همه چون میداد سازند
وز روی زمین بیاض آرند
افکار چو کلک ها تراشند
وصفت ز بیان ما منزه
اثبات بوحدت تو پیدا ست
در یک صفت هزار وصف ست
هر ذره زبان حال دارد

وز فکر و خیالها معر
اسمای تو ذکر هر زبان است
از وصف تو خیل راستانها
یک فقره هنوز هم نخوانده
احبت رسانده تا آن اعرف
جمله به آبد کند بیانها
سازند بیان بغور و الحان
وصف شوند تا قیامت
امّا ز یکی دگر نخوانند
سازند ز شرح وصف املا
دانند هر آنچه باز خوانند
صحرا همه پُر سواد سازند
اشجار ورق ورق نگارند
حاشا حرفی نوشته باشند
بی حد و مقدس و موجه
آثار همه صفت هویدا ست
امّا نه همه شمار وصف ست
کاندر صفت مقال دارد

اسمِ صفتت بهر یکی یاد	خوانند همی همیشه اوراد
غافل ز تو نیست هر چه شده است	از نیست کنش تعریفی هست
الحق که صفاتِ خاصِ ذاتت	هستند گواه بر ثباتت
آن را که ثبات هست، آن تو	آن کو ابدی حیات، آن تو
بخشندهٔ جان و کیل و وارث	اعجوبه نمای مُلکِ حادث
و هُتَّابِ قدیم ربِّ مطلق	توَّابِ حکیم حقِّ بر حق
دانم که توئی هر آنچه هستی	اما نه بدانت چه استی
حیِّ ابدی و باقی فرد	عالم زدر تو یک کفِ گرد
غیر از تو همه چو صفر هیچم	وابستهٔ این چهار پیچیم
مملوکِ تو ایم جمله ماخوذ	داریم بدرگه تو مالوذ

فی المناجات و تذکرة الصفات بتفضل على المصنوعات

ای عرضه نبوش بی زبانان	دردِ تو دوای خسته جانان
ای مرهمِ ریش مستمندان	دلها بغمت چو غنچه خندان
ای از تو امید نامرادان	از راست نمای کج نهادان
ای لطفِ تو یار، بیکسان را	یادِ تو سرور، غم رسان را
ای عدلِ تو فرق خیر و شر را	فضلِ تو بهار خشک و تر را
ای قهرِ تو ماحیِ خلائق	لطفِ تو کشایشِ علایق
ای رحمتِ تو پناهِ ذرات	از قدرتِ تست دفعِ ضرات
ای از غضبت اعوذ بالله	ای از کرمِت تبارک الله
ای حکمِ تو نافذِ زمانه	فیاضِ توئی دگر بهانه (۱)

(۱) این شعر بر حاشیه نوشته قلمزد کرد، است:

ای سامعِ دعوتِ نهانه بحرِ کرمِ تو بیکرانه

ای خیر محض، محض احسان
 ای رحمت تو برات در کُل
 ای حلّ معضلات از تو
 ای آنکه مُسَهِّل است و صفت
 ای آنکه ز غم دهی خلاصی
 ای فاتح هر دری که بند است
 ای برگ رسان بینوایان
 ای مونس بی دلان مسکین
 ای مایه جان مجاوران را
 ای همدم ذاکران [و] تنها
 ای کام دل امیدواران
 ای قوت جان ناتوانان
 ای معنی لفظ آشنائی
 ای زمزمه زبان ذرات
 ای در دل هر وجود ساری
 ای صاف نمای سنگ فرهنگ
 پُر باد سران بخاک افکن
 ای نَشَاه ده دماغ مستان
 ای غالیه بیز باغ هر سُو
 ای مرجع عشق پاک بازان
 برهم فکن همه محافل

ای مفضل عین، عین آسان
 خوشنودی تو نجات در کُل
 آسانی مشکلات از تو
 ای حق ز توحق بود نصفت [؟]
 بخشنده عاصی و معاصی
 ای یاور هر که مستمند است
 ای بادشه همه گدایان
 ای واهب عز و جاه و تمکین
 ای توشه دل مسافران را
 پیوسته رفیق جان و تنها
 ای رُوح روح خاکساران
 ای سر ضمیر راز دانان
 ای نور بچشم روشنائی
 ای طنطنه روان حشرات
 با ذکر تو هر زبانست جاری
 پیدا کن آتش از دل سنگ
 ناشی کن آب را ز آهن
 بخشنده رنگ و بوی بستان
 ای لخلخه ریز ناف آهو
 مسجود جبین سرفرازان
 معبود اعالی و اسافل

فی المناجات و ذکر کمالِ قدرتِ الحق علی الموجودات

ای لایقِ رتبهٔ خدائی	تو مالکِ مُلکِ کبریائی
طرازِ تفرّجِ زمانه	یکتا، احدا، یکی، یگانه
صنّاعِ عجائباتِ رنگین	بنشایِ عمارتِ نو آئین
ای قادرِ نادرِ الغرائب	حاضرِ بدل و ز دیده غائب
در جمله مکان و لا مکانی	با جمله نشان و بی نشانی
ای بحرِ کرم، محیطِ رحمت	قسّامِ بعامِ خوانِ نعمت
ای عشقِ تو در نهادِ بلبل	داغِ غمِ تست بر دلِ گل
شمع از تفِ مهرِ تو فروزان	پروانه ز عشقِ تست سوزان
در طاعتِ توقیامِ سرواست	گلبانگیِ تو بر لبِ تذرواست
هر کس بدرِ تو عذر خواه است	هر ذرهٔ بپاکیت گواه است
ای راحتِ جانِ بیقراران	ای شغلِ شبانِ زنده داران
بینشِ دهِ چشمِ پاکِ بینان	ذکرِ تو انیسِ شبِ نشینان
مهرِ تو صفایِ صبحِ خیزان	آبِ گهرِ سرشکِ ریزان
مدِّ نظر از تو باغِ باغ است	صحنِ جگر از تو داغِ داغ است
هر سینه که از تو یافته گل	خونِ جگرش اثرِ دهد مثل
بیدارِ دلانِ فسانه دانان	با سازِ غمت ترانه خوانان
موسی صفتانِ بذکرِ ارنی	مانده پسِ کتمِ لن ترانی
از قربِ توقرب و بُعدِ سائل	حیرتِ بنظرِ حجابِ حائل
خوبان همه در جمالِ حیران	آبادِ دل اند خانه ویران
پاکان ز غمِ تو سر بزانو	خاصان همه محورِ معنیِ هو

شیران همه روبه رو تو کیهان همه سر بدرگه تو
 شاهان بره تو چون گدایان پیشانی در سجود سایان
 محتاج در تو بنده و شاه گویان همه خلق ربی الله

فی المناجات و بیان کیف حالاتِ بشریات

سبحان الله خدای واحد ای بار خدا بحال شاهد
 آگاه ز حال و قال بنده بخشای چو قال حال بنده
 قالم همه در ره صواب است حالم ز صواب در حجاب است
 قولم همه با عطا موافق فعلم همه با خطا مطابق
 شرمنده ز عکس فعل و قولم ترسنده ز خوف روز هولم
 محجوب مسازم از بهین حال محروم مسازم از چنین قال
 گفتار مرا بحسن کردار مقرون موافقت بهم دار
 بیکارم و روزگار بگذشت در خوابم و روزگار بگذشت
 عمری بهوای تلوسه رفت اوقات ادای وسوسه رفت
 زین عمر که خواب یاخیال است بیداری آن همه ملال است
 غفلت زده ام مثال نائم بند خور و خواب چون بهائم
 وحشی صفتم درین خیابان سرگشته چو غول در بیابان
 گرچه گل باغم آفریدی در صورت آدمی کشیدی
 از معنی آدمم اثر بخش خارم چو گلم صفا ثمر بخش
 از بخت بدر خودم زبون فال خواهم ز تو ذوالجلال اقبال
 ادبار من است عادت من عادت ندهد سعادت من
 رفته است سعادت از سه عادت خواب و خور و حرص بر زیادت
 فسق است و فجور خوی زشتم بیکاری هرزه کار و کیشتم

گشتم نه به نهی و امر طایع	اوقات قضا و عمر ضایع
نی توشه طاعتم بضاعت	نی قوت قوتم از قناعت
ها بسته‌ام از پی زخارف	آواره‌ام از ره معارف
در فکر معاش سر بیادم	پُر معده و غافل از معادم
خوار و خجلم ز قبح اطوار	حیرت زده‌ام چو نقش دیوار
حیران ز نفاق نفس رهن	غارت گر رخت کاخ و برزن
نفس بد من ببند طغیان	در هر نفسم گذار عصیان
آشفته گیلیم بلوث اجرام	آزرده دلم ز دست آنام
هستم بستیز نفس معروف (۱)	دیوانه زود رنج معروف
از غصه و غم فزود رنجم	بخش آشتی ار چه زود رنجم

[بعد این ورق دو ورق (۸۰) و (۸۱) افتاده اند]

[ورق ۱/۸۲]

شکر است طلیعه [فیوضات]	شکر است ضمیمه [فتوحات]
در ذکر امید [رستگاریست]	[در] شکر مراد بختیاریست
از ذکر اجابت عبا [دات]	[از] شکر نتیجه سعادات
ای واحد شاکر علیما (۲)	بر بنده کرم نثما کریمما
ای منعم نعمت حیاتم	ای واهب نعمت نجاتم
در هر نفسم [بشکر نثما]	توفیق ادای شکر بخشا
کفران گذشته	اوقات بسا تضرع گذشته
از خوان عطا نعیم وافر	پوشیده و خورده نفس کافر
در مرتع رزق چون بهائیم	... است و چریده بس غنائیم

(۱) کذا در اصل — مصروف ؟

(۲) حاشیه مصنف: آیه کریمه — *إِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ*

.... غنیم
 نی جان بیهای خود خریده
 نی بخت ... نعمت اندوخت
 نی بر نفسی حیات قادر
 نی بر بد و نیک اختیارش
 [نی ... مرض ... شفامیستر]
 نی هستی و نیستی نه خود کام
 نعمتا که بقسمتش نصیبه
 ادوار زمانه در تنعم
 اقسام نعم نمی شمارد
 حیف است بنفس نا ...
 چون برده هیچ کاره پرخوار
 بی شکر ز عیش زندگانی
 هیئات چه نفس نا نفیسم
 ننموده ادا حقوق طاعت
 با این همه نعمت الهی
 کاوّل ز عدم نمود موجود
 چون نعمت جان و [زندگانی]
 پیوسته جوانیم بهیری
 بنموده بجنس انس پیدا
 ننموده عیان بجنس خنثا
 بخشیده ز فضل وضع مردان
 پرورده بعیشم از صغیری

 نی طعمه بمزدر خود چریده
 نی حرقت قوت خود بیاموخت
 نی آگه وارد و نه صادر
 نی بر کج و راست اقتدارش
 نی فقر و غنای را مصوّر
 نی سستی و چستیش بخود رام
 ... ت لطیفه و عجیبه
 انتعاش پی هم
 نه آن نمی گذارد
 ... با جمله ... گریز پائی
 [از] عهده شکر نا وفادار
 بی قدر ز عمر و کامرانی
 بر
 نی ساخته شکر را بضاعت
 با این همه فضل بادشاهی
 جان و جسم فرمود
 [بخشید] جوانی
 فرموده بفضل دستگیری
 در صنف ... ل نو هویدا
 نا کرده هم از عقیم و انثا
 پیوسته سالخوردان

بخشید و دین و دانشی افهام	تخصیص ز خیل اهل اسلام
محفوظ ز رحمت برحمت	فرموده بصد هزار نعمت
... ن که شماره پر نگارم	بخشیده نعیم بیشمارم
... ال بحال در موطن	از ظاهر حال و هم ز باطن
بخشیده بحفظ خویش برکات	هم در سکنات و هم بحرکات
فرموده هزار مشکل آسان	در هر نفسی هزار احسان
بس نعمته دوی و بیرون	احسان حق از شماره افزون
سازد چه ادای شکر واجب	این بنده چه داند از مواهب
کو شکر بطبق ان تولوا (۲)	کو حصر بوفق ان تعدوا (۱)
با صورت اگر بجا ست سیرت	باشد ببصارت ار بصیرت
بی شکری خویش را هراسان	این نعمتها بخود شناسان
سازد بنجات خود تبرک	با شکر توسل و تمسک
بر بنده بسعی اختیار است	توفیق بدست کردگار است
کو شکر بواجب و توکل	با این همه نعمت و تفضل
مختار، ولی بعجز مجبور	پیرانه سرم غلام معذور
بودم همه سال و ماه و ساعات	که در تضییع اوقات
شکرانه ندید نفس اعما	نشد بشکر نعمما
نابین نه سها بدیده نی مه	ره راست ولی ندید اکمه
این نفس بجز عصا ست در چاه	اکمه بعضا همی رود راه
شناخته خویش را کسو ضیق	نا یافته چون عصا ز توفیق

(۱) حاشیه مصنف: آیه کریمه — ان تعدوا نعمه الله لا تحصوها

(۲) حاشیه مصنف: آیه کریمه — ان تولوا

از عجز بعفو در مسیلت	در ضیقِ ضلالت است و غفلت
فریاد بفضلِ ذوالجلال است	نابین و گدای در سوال است
بینا بحق و بحال شنواست (۱)	فریاد رسِ کریم دانا است
ای واحدِ کافی المَهمَّات	ای سامعِ دعوتِ مناجات
عجزم بنگر تکرّمی کن	فریاد رسا ترحّمی کن
وز شکر جزیل بخش تحقیق	از ذکر جمیل بخش توفیق
بر عاجز پیر عفو فرمای	ای بارِ خدای فضل بخشای
ارشاد نما بشکر لله	بخشای بحقِ ذکر لله

فی المناجات و صفت الصّبر فتیجه المرضیات ثمره البرکات

ای قادر ممکن و محالات	ای فاطر ارض و السمّوات
ای واهب خیر اقض حاجات	ای ربِّ احد مجیب دعوات
توفیق نمای حُسنِ اخلاق	ای خالقِ خلق ربِّ رزاق
ای ... نقوش هستی	ای مبدعِ هر بلند و پستی
بر بنده پُر خطا عطا بخش	ای نقشِ وجود را صفا بخش
شگرف نا موفق	گر نیست وجود من محقق
هستم همه حال نا شکِیبا	دارم نه اگر شعارِ زیبا
نی صبر و سکون بهیچ حالت	دارم نه ادای شکرِ نعمت
نا یافته ام ز عقل تعلیم	نا رفته ره رضا و تسلیم
عاری ز علومِ عاملاتم	مشغوف بعلمِ رسمیاتم

(۱) متن : بینا بحقیقت است و شنواست

غُولم که بخواب و خور و عَجولم	بی صبر، ظلوم و جهولم
بی تاب ز اختلافِ اعمال	بی صبر بوارداتِ احوال
صبر است مقامِ ره نوردان	صبر است نشانِ نیکِ مردان
صبر آیتِ فیضِ محسنات است	صبر آیتِ فوزِ مُنْجیات است
صبر است وفاِ معاهدان را	صبر است سهرِ مجاهدان را
صبر است دویِ دردِ ناکان	صبر آمده اختیارِ پاکان
صبر است ذریعهٔ کرامات (۱)	صبر است نتیجهٔ سعادات
از صبر جزایِ خیرِ اخیار	[صبر است باصطبار] ابرار
با خیر اسمِ صوابِ فاصبر (۲)	صبر
حق است جزایِ خیرِ مردم	از امرِ خدا لثَنِ صَبْرَتُم
از صبر بود صفایِ عالم	از مردمی است صبر [آدم]
موعود جزایِ خیرِ اگر هست	از آیهٔ اِنَّما یوقِی است (۳)
صبر است وقایعِ در نوائب	صبر است نجات از مصائب
صبر است کلیدِ بابِ احسان	صبر آمده از شعارِ خاصان
از صبر بود بهر جفا قصر	با صبر بود خبرِ معِ النَّصْر (۴)
از صبر بود صفایِ یعقوب	از صبر بود شفایِ ایُّوب
ارشادِ بصبرِ جابران را	صبر است ستودهٔ صابران را

(۱) حاشیه مصنف: — آیه کریمه: و اصبر و ما صبرک الا بالله

(۲) حاشیه مصنف: — آیه کریمه: فاصبر صبراً جمیلاً

(۳) حاشیه مصنف: آیه کریمه:

اِنَّما یوقِی الصَّابِرُونَ اجرَهم بغيرِ حساب -

(۴) حاشیه مصنف: حدیث اصح: " الصبر مع النَّصْر -

از دولتِ صبر جبر نقصان
ای راهبرِ طریقتِ صبر
از صبر جمیل بهره بخشا (۱)
توفیقِ شکیب کن نصیبم
دعواتِ بصبر را عطا کن
بر غربت و عجزِ صبر زیباست
عندالله است صبرِ ماجور
این بنده پیر عاجز و زار
لایق نه اگر باین عطایم
توفیقِ صبوریم عطا بخش
کافی است بصبرِ اجرِ دلخواه

وز برکتِ صبر عفو و ایمان
ای حق بحقِ حقیقتِ صبر
از صبر مرا عطیه فرما
چون بنده عاجز و غریبم
حاجاتِ بصبر را روا کن
عفو تو نصیبه شکیباست
عندالتّاس است صبر [مشکور]
[چندانکه نه عفو را سزاوار]
آید ز تو عفو بر خطایم
از صبر بسینه ام صفا بخش
توفیقِ کرامتاً من الله

فی المناجات و صفت التوفیق مفتاح الفتوحات

ای داورِ بارگاهِ لاهوت
ای نافذِ امرِ ملکِ جبروت
ای حقِ یقینِ عینِ تحقیق
ما توفیقی است آیه حق
توفیقِ رفیق در مطالب
توفیقِ بهاصل و محاصل
توفیقِ عطیه الهی است
توفیقِ رفیقِ امرِ معروف
توفیقِ بعافیت مقرر

فرمان ده کارگاهِ ملکوت
ای مالکِ ملکِ جمله ناموت
بر علمِ یقین تو بخش توفیق
الا بالله امرِ اصدق
نورِ دل و راحِ روح و قالب
باشد بجزای خیر واصل
برهانِ اوامر و نواهی است
توفیقِ بفوز و فیض موصوف
تفریق بود به نهی منکر

(۱) حاشیه مصنف: آیه کریمه: صبر جمیل -

توفیق بهر صفت مقدّم	با صدق بود صفای هر دم
توفیق بآدمی است زیبا	زیمنده تر از هزار دیبا
توفیق اساس پاکبازان	توفیق لباس سرفرازان
توفیق کلید باب خیرات	توفیق دلیل بر عبادات
توفیق بهر وظیفه آغاز	توفیق بهر ترانه دمساز
توفیق بهر عمل قرینه	در خاتم مدعا نگینه
توفیق سند بعفو و احسان	توفیق بمشکلات آسان
توفیق مصاحب مدارس	توفیق خلاصه مجالس
توفیق صعود جمله درجات	توفیق حصول جمله حاجات
توفیق بزرگ جمله اخلاق	توفیق بآنفس و بافاق
توفیق نتیجه سعادات	پیرایه حسن جمله عادات
توفیق طلبعه مواکب	توفیق ذریعه مآرب
توفیق عطا ز حق تعالی	توفیق طلب نما ز مولی
ای واهب فیض و فوز توفیق	توفیق عطا نما بتحقیق
ای اکرم اکومین کرم کن	توفیق بحین و حال ضم کن
هر حال بحال و حین موافق	توفیق [بان] نما [مطابق]
توفیق بذکر و شکر و اخلاق	اکرام کن ای کریم خلّاق
توفیق عطا نمای دلخواه	قدّ و تقنی بفضل الله

فی المناجات و صفت برکات الطاعات

ای خالق خلق، قادر پاک	ای نعبدو نستعین ایّاک
ای ربّ رحیم فرد معبود	موجود بحق همیشه مسجود
ای واجد ماجد مهیم	ای ذوالمنن احد معین

صنّاع، صمد، مَحْوَل الحال
 فتّاح ابد، لطیف و قاهر
 ای قهر تو بر امور غالب
 محراب ز جان سینه چاکان
 عُرْفا بصدای ما عرفناک
 دلها بسجود در مساجید
 بنهاد ز عجز روی بر خاک
 استاده چو سرو در قیام اند
 از بندگی تو بر جبین داغ
 از رشحه طاعت تو سیراب
 از آب رخ سجود نمناک
 خم پشت چو چرخ در رکوع اند
 چون مهر و نجوم در سجود اند
 در طاعت حق جمیع احیا
 در پرده غیب سر بطاعات
 اوراق بسجده سر نهاده
 در سجده بود جبال چون لاخ
 پیوسته وضو ست کُل بطاعات
 بر خاک سجود سر چو افلاک
 آفاق بطاعت است چون ناس
 مانند نسیم در تراویح
 در بندگی اند زین طریقت

رزاق، آحد، معین، متعال
 فیاض ازل، غنی قادر
 ای لطف تو سائر مثالب
 ای طاعت تو صفای پاکان
 خاصان به ندای ما عبدناک
 در سجده تو رُخ اماجید
 خوبان بسجود حضرت پاک
 دلها که بداغ لاله قام اند
 جانها چو گل شکفته در باغ
 تنها چو گیاه خشک به تاب
 هر ذره چو خس فتاده بر خاک
 هر جا که اصول با فروع اند
 ذرات جهان که در وجود اند
 هر بنده ببندگی مَهیّا
 هر ذره خاک پاک اموات
 اشجار بطاعت ایستاده
 هر برگ ببرگ شاخ در شاخ
 صف بسته چمن چمن جماعات
 هر خشک و تراست و خار و خاشاک
 انفس بسجود همچو انفس
 بلبل بترنّم تسابیح
 خلقت همه گرچه فی الحقیقت

از آیه^۱ ما خلقت برهان (۱)
 این خاصه کمال یومنون است
 در طوعِ توسل نهاده ادیان
 در طاعتِ یک وجود گشتند
 گشتند باعوجاج اعمال
 چندانکه بوضع نا مطابق
 چون رشته^۲ بندگی است زنتار
 مذکور یکی بوحشی و طیر
 مسجود یکی بکعبه و دیر
 در بندگی صنفِ ناسوت
 اعمال سرشتگان تعبُّد
 سرمایه^۳ طاعتش باحرار
 در سجده^۴ حق چو جان و مردم
 حیوان و جماد با نباتات
 در سجده چوانسی اند و جانی
 با سجده قعود فرشیان را
 در بندگی است هست هم نیست
 فارغ نبُوند رفتگان هم
 بالای زمین بطاعت احیا
 شاهان همه بنده در عبادت
 سجاده^۵ آسمان ببالاست

تخصیص بود بجن^۶ و انسان
 فرمان بحق لیَعْبُدُون است
 ای طاعتِ تو نشانِ ایمان
 هفتاد و دو ملت ارگذاشتند
 هر چند باختلاف احوال
 بر جاده^۷ بندگی موافق
 در سجده جبینِ نور و هم نار
 یک صانعِ این همه شر و خیر
 مقصود یکی سلوک با میر
 در سجده^۸ حق صفوفِ ملکوت
 اشغالِ فرشتگان تعبُّد
 آدابِ عبادتش باابرار
 افلاک و بروج و مهر و انجم
 جن^۹ و بشر اند در عبادات
 اقوامِ زمین و آسمانی
 سرها بسجود عرشیان را
 غافل ز مسجود هیچ شی نیست
 بیدار بسجده خفتگان هم
 هم زیرِ زمین مسجودِ اشیا
 هم مُرده و زنده در عبادت
 بر روی زمین همه مُصلَّات^{۱۰} است

(۱) حاشیه مصنف: آیه کریمه- ما خلقت الجن والانس الا لیَعْبُدُون

هرچه از ازل آمده صناعت
دارند بعالمِ شهادت
یاد آمدم این شنیده واقع
گویند بهچارمین ارایک (۱)
آیند بسجده^۲ الهی
در طاعت حق به بیت معمور
کز روز الست تا قیامت
قامت بقیام طاعت آرند
کی جمله شود شماره^۳ شان را
حیرت حایل درین مقام است
[بعد ازین دو ورق ۸۸ — ۸۹ یعنی چهار صفحات مخطوطه افتاده اند]
خذ اربعه نشان آن است
افکنده که بر جبل پریشان
هر یک بهمان نشان که بوده
آن لحم و دم و جناح مخلوط
پرواز کنان فرا رسیدند
مقصود ازین مقدمه آن
اعجوبه^۴ حیرت و تماشا
اعجوبه و کثرت خلایق
همدایش آفریدگار است

تا حد^۵ ابد بود بطاعت
چون عالم غیبیان عبادت
نقلی که رسیده بر مواقع
هفتاد هزار از ملایک
هر روز بروی عذر خواهی
هر روز صفر دگر بدستور
هر روز همان عدد بقامت
پیوسته دوام طاعت آرند
از سجده^۶ حق گذاره^۷ شان را
کی حصر ملایک کرام است
[بعد ازین دو ورق ۸۸ — ۸۹ یعنی چهار صفحات مخطوطه افتاده اند]
یا تینک صدق آن نشان است
فی الفور شده حیات ایشان
با هیئت و هیکلش نموده
هر یک بسرشت خویش مربوط
در پیش خلیل بر پریدند
کز قدرت حق بؤد هزاران
بی شک ز شک است و شبهه حاشا
هر یک بهمان قدر که لایق
کاندر ره طاعتش نثار است

(۱) حاشیه مصنف: ارائک = مفرد اریکه یعنی تخت، عبارت از آسمان -

ایضاً ذکر خلیل الرحمان بمقام العرفان و تعرف الایمان

از عهد خلیل وقت آغاز
در نصّ صحیح خواندم آیات
چون دید بنجم در مقابل
چون از نظرش افول کرده
رو از رُخِ نجم باز گرداند
بر رویِ فلک چو مَه بر آمد
چون دید قمر بچشمِ پندار
مَه هم بافول از نظر رفت
هم از رُخِ مَه کناره فرمود
چون گشت بچرخ مهر ساطع
چشمش چو بچهره مهر آشفست
او نیز چو غرقِ غرب بوده
انّی وجهتُ وجهی از بر
بشناخت چو فاطر السماوات
دانست که خالق همه اوست
دانست که آفلین نپایند
آن را که بقای جاودان است
اینها همه آفرینش اوست
استاد بسمت قبله راست
رو راست بسوی کعبه دل
از غیر بغیرت و تبرّا

او آمد این مقدمه باز
آنجا که خلیل در مقامات
در بندگیش نیافت قابل
از طاعت او عدول کرده
هم آیه لا احب بر خواند
شکلِ قمرش بمنظر آمد
هَذَا رَبِّی نمود تکرار
چون نجم نموده در گذر رفت
تکرار به لا احب بنمود
دیده رُخ او بنور لامع
هَذَا اکبر ز دیدنش گفت
قطع نظر از رُخش نموده
بر خواند بذکر حق اکبر
خلاق خود و جمیع آلات
بیگانه گذاشت یافت آن دوست
باقی حق و این همه فنایند
تحقیق همه خدایگان است
احرام بسمت قبله یک روست
بیزار ز شرک از چپ و راست
محرابِ حقیقتش مقابل
بنمود ز جملگی ابرّا

از کثرتِ غیر گشته بیزار
سر را بسجودِ حق نهاده
چون کثرت ز لعبتان بی فر
اصنامِ بطلی چو کرد پدرود
چون روی بطاعتِ خدا داشت
بنمود چو قطعِ ما سوا الله
چون آمده وحدتش نمودار
پندارِ هوا بیاد داده
بشکست همه بتانِ آذر
گلزار شدش ز نارِ نمرود
از غیرِ خدا نظر جدا داشت
پیوست بخالتِ هو الله

ایضاً - فی ذکر خلیل الله تعالی در آغاز دعوت
و اصطبار کُربت و فوز روضه خلست

این واقعه خوانده ام بتذکیر
کز عهدِ بلوغ و حینِ ابلاغ
در آزمنه صنم شکستن
انداخت بلا بجانِ نمرود
چون در پدرش شقاق بوده
تفریقِ طریقِ بت پرستان
هر چند ره جفا سپرند
افراطِ بکافری نمودند
بُردند ببتِ پرستی اسراف
از راهِ ضلال و قبحِ نیست
کردند بهر چه وضع ایذا
هر قصد که در جفا نمودند
چون پشمنِ نرفت هیچ اضرار
آن را که خدا نگاهبان ست
از حالِ خلیل در تفاسیر
کز نارِ شگفته شد بسوی باغ
وز رشته کفرشان گسستن
رَد کرده دودمانِ مردود
در قومِ بطلِ نفاق بوده
در حلقه کفر مکر و دستان
در حق خلیل جور بردند
در کلفتِ بت شکنِ فزودند
اسرارِ بجهلِ غیر انصاف
بردند به بت شکنِ اذیت
بر عکسِ فتاده زان تمنا
نومیدی ازان بخود فزودند
عاجز گشته ز کیفِ این کار
آری چه ضرر ز دشمنان ست

از شیوهٔ نا معاش پاداش
گمراه روان خراب حالان
انواعِ تخیلات آن حال
گردند بتعبیه نشانی
باشد که کند علاج تأثیر
آن کورهٔ آتش آزموده
کردند تنور تفته و حار
کردند بخود سیاه روزی
آتش زده هم بخرمن خویش
هم بر رُخِ شان رماد افتاد
در گرمی کُوره شان ترقیب
بی دیدان فکر نرم دیدند
چون آتش و دود چهره افروخت
هم خانهٔ دشمنان بسوزد
و یافته فرقهٔ ملرق
گردند بسی ز هر کرانه
گردند بجانِ خویش تخریب
از حمل بهم توان فشاندند
از کینه چو باز ایستادند
اصلاح درین غرض هُمانا
زور پدرش فقط گزیدند
هرگز نه دگر هزار تنها

فی الجملة نموده وضع کنکاش
بردند بدان و بد سگالان
از فرط ضلال فرقهٔ ضال
آتش دانی ز فکر دانی
گفتند بهم که این چه تدبیر
آن محرقه را بپا نموده
آن گلخنیان بگلخن نار
آن سوختگان بهیمه سوزی
احراق بدوست کرده در پیش
آن آتش و دود رفته برباد
بردند زمانی از تعصب
آتشدان را چو گرم دیدند
هم گرمی شان دماغِ شان سوخت
مشعل که بنور حق فروزد
القصد چو کُوره شد محرق
تحمیل خلیل را بهانه
کردند بمنجنیق ترتیب
در وی چو خلیل را نشاندند
یکسر همه ناتوان فتادند
جستند ز کاهنان دانا
تحمیل نه حدِ لُحویش دیدند
بردارش او فقط بتنها

تحمیل طلب کنان ز آذر
 تکلیف چنان ستم نمودند
 عالی عتلم فضای خلعت
 برداشته کمال احسان
 هم از پدرش بچمل آن نور
 از روی عناد گشته باعث
 آن سنگ تراش سنگ بر دل
 آن مظلومه کوش بی ترحم
 آن بی جگر از غم جگر بند
 این ظلم بخود قبول بنمود
 آن دشمن حق زدوست بگسست
 برداشته منجنیق از جای
 از مهر پدر چو دیو ر کند
 رو جانب آتشین مکان کرد
 آن نور بصرز کف فشانده
 آن وقت که از کشفش جدا شد
 ماین هتوا هنوز بالا
 جبریل امین برش رسیده
 گفته که بجاجتی که داری
 هر چیز که احتیاج باشد
 بر گفت خلیل در جوابش
 ای روح امین چه گفتن ست این

هم از پدرش که بود اکفر
 اغلائی چنین عتلم نمودند
 والا هم مقام ملت
 افراخته عروج ایقان
 انداختنش بنار مزبور
 بُردند طریق جور حادث
 آن بُت گر بُت پرست غافل
 آن بیهوده کیش پر تحکم
 فرزند گسل بکفر پیوند
 بازوی شکسته باز بکشد
 برجست بقصد آن ستم چست
 برده بهتوا بغیر پروای
 گردانده فراز دستش افکند
 انداخت دوا ز دست بی درد
 بی دیده چو منجنیق مانده
 یعنی که خلیل بر هوا شد
 کامد پیشش سفیر والا
 احوال خلیل باز دیده
 فرما که کنم غرض گذاری
 فرما که بران علاج باشد
 بنمود چنین ره صوابش
 با بی خبران چه رفتن است این

بگذار ز خود خبر ندارم
 با هیچ کسی نه احتیاجم
 طبعم نه ز گرم و سرد آگاه
 او بر همه حال بنده دانا است
 می بیند حال بنده خویش
 کافی ست خدا بهره شاید
 محتاج چه می دهد به محتاج
 عرض غرضم نماند به کس
 تفویض بفضل اوست دل خواه
 دارم بخدا ز خود فراموش
 از فضل خدا در آن چنان حال
 از حال خودش نبود پروا
 مستغرق بحر آشنائی
 با دوست تعلقی نه با غیر
 نا داشت توجهی با غیار
 از حضرت کبریا جدا شد
 کز حال خلیل باز جدیدی
 از غیر نخواست هیچ امداد
 از جانب ما رسان سلامش
 کز ما بطلب ز داد خواهی
 امداد طلب نمای از ما
 باز آمده بر خلیل جبریل

جز دوست بکس نظر ندارم
 آمیخت نه با کسی مزاجم
 جان و دل من بجانب الله
 پنا بصلاح من توانا است
 می داند حالتی که در پیش
 از غیر علاج من نیاید
 کافی ست غنی که سازدم ناج
 هر حال مرا رضای او بس
 الراجی التجا الی الله
 جبریل شنید ماند خاموش
 با قوت خلقتش باقبال
 مشغول بذکر حق تعالی
 مستودع رحمت خدائی
 بی خویش از آن سلوک وان سیر
 جز قید دگر مقید یار
 جبریل مخاطب صدا شد
 اقرار جواب را شنیدی
 احسنت که داد حال خود داد
 از وحی بخوان دران مقامش
 امنیت و عافیت پناهی
 اظهار طلب سوال بنما
 گفته که شنو بوحی و تنزیل

از بعد سلام حق بفرمان
 و اخواه ز حق هر آنچه دلخواه
 گفتا که خدای من سمیع است
 از حضرت حق خدای قادر
 تو واسطه نفاذ فرمان
 از عرض غرض بتوجه آرم
 خود عرض غرض بحق گذارم
 دانای نهان و آشکارا
 فی الفور خلیل در مناجات
 آگاه بجمله سرائر
 ای اعلم سر و الخفیات
 می بینی حال زار مسکین
 این بنده ز حال خود چه گوید
 یارای چه بنده را بخواهش
 بیچاره بخود چه چاره آرد
 فریاد رسا ز عالم آگاه
 مقصود مرا رضای تو بس
 من بی کس زار در چنین حال
 هر حال رضای تست شافی
 ای فضل تو بنده را هوا خواه

معروض سوال حال بر خوان
 آید مدد بتو من الله
 درجات عنایتش رفیع است
 آری بعباد وحی صادر
 ای وحی رسان بنام خاصان
 تا با تو عریضه و سپارم
 با غیر نه احتیاج دارم
 کافی شنوا ست حال ما را
 گفته که تو ای مجیب دعوات
 دانا بحقایق ضماائر
 حاجت بتوجیست عرض حاجات
 می دانی کیف کار غمگین
 جز فضل ره دگر نپوید
 نی دخل فزایش و نه کاهش
 عاجز چه مجال عرضه دارد
 خواهم چه بخود ز پاک درگاه
 ای فضل تو دستگیر بی کس
 عرضم برضای تست اقبال
 عرضم برضای تست کافی
 کافی بالعبد حسبی الله

نزول فضل ربّ جلیلی در حقّ خلیل و فرمان شدن بر نار بتبذیل حال و تمثیل گلزار

خود را بخدای خود حواله من محض رضا مراد خواهم کونی بر داد که گشت گلزار کز برکت آن سلامت اوست با فضل بهار باغ و بستان رسته گل و شاخ شاخ بالان روئیده ز شاخ بزرگ بر بار صحن چمن از بهار رفته گلگونه گرم از کرم شد فواره بهر زکال پاره هر شعله نار نار بن رست چون سوز سهی میان گلزار دیده بر جا مکان منجا آثار موافق از مواقع هر چیز باعتدال پیوست آن آتش و هیمة کاه گیل گشت چون حرّ خطر بحال گردد دارد هر یک ز گرم و سرد با طبع نموده سازگاری	* خوش خواند خلیل آن رساله * گفتا که بحال داد خواهم فرمان خدا رسیده یا نار آخر آیه سلام بر دوست آتشدان کشته چون گلستان هر هیزم و چوب نونهالان گل گل شده خار خار اشجار چون جنت خلد بر شکفته آن کتوره چو روضه ارم شد چون غنچه دمیده هر شراره چون سبزه دهان خار بن رست ادخال خلیل در چنان نار در عین فتادن اندر آنجا در آیه سلام بود واقع چون برکت آن بحال پیوست آن حرّ چو برد معتدل گشت گر برد ز اعتدال گردد در طبع بشر اثر حر و برد گردید هوا چنان بهاری

* این دو بیت بر خاشیه نوشته است

از ربّ جلیل جلّ قدرت
 تا گردد مثل برد نادر
 در آیه سلام اگر نبودی
 کز هیبت حکم نار خاموش
 زان قسم اشدّ برد گشتی
 آن نار که بسّ اشدّ واقد
 از امر بنار با سلامی
 بنشست خلیل در خیابان
 بنشست ولی بطاعت استاد
 در طوع چو سرو ایستاده
 چون خاک نهاده روی برخاک
 فرخنده کیش ز بندگی یافت
 آنجا که مقام پاک بازان ست
 از خاصان سنت عبادت
 طاعت که نیاز با نماز است
 فرمان شده نار را بئدرت
 گردید چنان بامر قادر
 آن برد چنان همی نمودی
 چون کرّه زمهریر در جوش
 کز طبع موافقت گذشتی
 گشته بنفادر امر خامد
 زان نور چو نور شد مقامش
 در خدمت او صبا شتابان
 قامت بقیامتش چو شمشاد
 چون گل بسجود سر نهاده
 سر را بسجود حضرت پاک
 اعزاز ز سر فکندگی یافت
 در طاعت قرب سرفرازان ست
 بخشید بعاسیان افادت
 مقبول بنزد بی نیاز است

فی المناجات وصف الطّاعات و غفلت و

کسالت الانسان بامثال فرمان

ای طاعت تو شعار پاکان
 اهلک که یاقیند اقوام
 انکار ز امر حق بادوار
 از راه عناد ترک فرمان
 از غرقه و حرقه خسف و صبیحه
 بی طاعت تو مگر هلاکان
 ادیان گذشتگان اعوام
 بر اهل اسم نموده ادبار
 بنموده اشان جزای حرمان
 برهان همه آیت صبیحه

آثار زمانه‌ها گذشته
هر قوم بهر صفت که رفتند
از آن همه مرحبا بران قوم
الدنیاء ساعة فساعت
الدنیا یوم به بود یوم
هرچند بطاعتی که شاید
ای طاعت تو نه طاقت خلق
عباد گر از ازل بطاعت
مُزجات بود بضاعت خلق
سبحان جلیل جل و عظمت
از طاعت خلق بی نیاز است
چون بنده بیندگی ست مامور
مزدور صفت بخدمت آمد
حق نمک است بندگیها
یک حق نمک بصد خدامت
در خدمت خواهه مجازی
در طاعت مالک حقیقی
خلاق که خلق آفریده است
آورده ز کتم غیب پیدا
انفاس و نفوس کرد موجود
فرمان بعباد بندگیها ست
بر بنده بود حقوق بسیار

مذکور بامر و نهی گشته
پاداش معاش خود گرفتند
کاثار اشان صلوة با صوم
احسنت که بگذرد بطاعت
کو صرف شود بطاعت و صوم
از صوم و صلوة ما چه آید
نبود بادا لیاقت خلق
اندوخته تا ابد بضاعت
حق مستغنی ز طاعت خلق
اسع بعطای فیض و رحمت
مستغنی روزه و نماز است
با مُزد بخدمت است مزدور
مستوجب رزق نعمت آمد
با بندگی است زندگیها
واجب باجیر بی عزامت
از خدمت حسن سرفرازی
از نار سقر بود عتیقی
با نعمت و ناز پروریده است
این نقش وجود را هویدا
باعث بوجود طاعتش بود
آن باعث خلق و زندگيها ست
کز لطف حق آمده پدیدار

بی مزد و بها بجسم جان یافت
 پرورده شده بناز و نعمت
 حیف است که دم زند بغفلت
 بی طاعت اگر بجان و مال است
 از تارک فرق تا کفر پا
 پیوند وجود نبض در نبض
 اعضا و قوا مقوی النظم
 پیوند عظام و بند انگشت
 با زانو و کتف ساعد و ساق
 موی و مژه و محاسن و گوش
 چندین نَعَمّا و قسم اشیا
 فهم و خرد و حواس بخشید
 بخشیده شمایل و خصائل
 بخشیده مکارم و فضائل
 حرکت بوجود دابه گیل
 پوشیده عیوب بندگان را
 احسانش فزون ز حصر و احصا
 با این همه نعمت عمیمش
 توفیق نیافت بنده در کار
 کاری که بآن وجود انسان
 بی طاعت اگر بحسن اطوار
 بی طاعت اگر نیامدی خوب

از خوان کریم آب و نان یافت
 آخر باسید عفو و رحمت
 بی ذکر کدام دین و ملت
 حمّال بمایه و بال است
 بس نعمت زندگی مهیا
 در عیش و حیات بسط با قبض
 احشای امعا و معدّه و هضم
 خال و خط و دست و پهل و پشت
 با جفت دو چشم ابروی طاق
 شفها و فم و فراست و هوش
 در هیکل تن بود مهیا
 فکر و ادب و قیاس بخشید
 بخشیده بحفظ خود حمائل
 بخشیده لسان بنطق قائل
 افروخت بنور مشعل دل
 بخشیده ذنوب بندگان را
 آراسته اسم با مسمّا
 با این همه صنعت عظیمش
 کاری که برستگاریش یار
 تخصیص اطاعت است و اذعان
 باشد چو جماد نقش دیوار
 کز بنده اطاعت است مطلوب

بی طاعت اگر جمال دارد خود بهره نه از کمال دارد
 فی الجملة (۱) چو من جماد حیوان انسم که کم از ددان و دیوان
 افتاده چو پا شکسته دابه پُر بار عفوتم عَرابه
 و ما مانده ز طاقت تعَبِّد سرگشته بحرکت تردد
 نی قوت طاعتم پی قوت معلول غلام پیر فرتوت
 با روی میه سفید ریشم دلریش بخاطر پریشم
 هر چند بطاعتم نکو قال لایق نه بطاعتم ز بد حال
 مغرور بظاهری مهارت محروم ز باطنی طهارت
 استاده نشسته بر مصلا از زیور ورع نا محلا
 سر گر بسجود رو به حراب بر بخاک نهاده روی بی آب
 دل در خفقان و تن مقبِّل هوشم به هوا جسد بمسجد
 افتاده بخواب و چشم بیدار از پاس حواس دل نه هشیار
 چون سیل سرشکم اردویده نا شسته رُخم ز آب دیده
 تن گرچه بطاعت ایستاده دورم ز حضور دل فتاده
 هر عضو بطاعت ارچه برپا لیکن چه مراد دل نه برجا
 گر لایق بندگی نه باشم بر ریش سفید خاک پاشم
 حیف است بحال مو سفیدی زین روی سیه نه رو سفیدی
 مانند ذباب دست بر سر لیکن چو تراب روی بر در
 ای بر در تو رخ گدایان چون خاک جبین و دیده سایان
 شاهان چو گدا فتاده بر خاک در یوزه اشان حضرت پاک (۲)

(۱) متن : القصه

(۲) متن : سرها بسجود حضرت پاک

من پیرِ کهن گدای آن در با کاسه خشک و دیده تر
 ای بارِ خدای بنده پرور بر عجزِ غلام پیر بنگر
 بردستِ تهی و دیده گریان بر حالِ ضعیف سینه بریان
 خواهم نظرِ کرم ز اکرم رحمی بکن ای خدای ارحم
 از بنده که مشتق است از بند جز عجز چه آید ای خداوند
 از رویِ رضا عباد امجاد سازند غلام پیر آزاد
 از خواجه اگر غلام پیراست آزاد ز قیدِ دار و گیر است
 هر بنده هیچ کاره معذورا از اخذِ معاف شد بمقدور
 ای قادرِ مالکِ حقیقی بخشای بمن خطِ عتیقی
 آزادیم از گناه بخشا آه ست مرا بآه بخشا
 ای مستغنی غنی ز طاعات از رحمتِ تست عفو عَصَوات
 گر توشه طاعتی ندارم جز جرم بضاعتی ندارم
 با این همه یاس اتفاقی امید بفضلِ تست باقی
 حق بر همه حال زارم آگاه العبد مُرَجُو عفا الله

فی المناجات و ذکر کیف حیف حالات و

مسئلت الدعوات بفوز اجابات

ای دائمِ ملک لا یزالی ای قایمِ اوجِ ذوالجلالی
 ای صاحبِ بارگاهِ تقدیس ای پاک ز هر مثال و تجنیس
 ای واحدِ متصف بتوحید ای ماجدِ ذوالمدیح تمجید
 ای اولِ اولین و آخر ای باطن و در صفات ظاهر
 ای خالقِ خلق و مالکِ ملک ای نقشِ فلک نگار چون فلک
 بر فلکِ فلک نموده برپا خورشید چو بادبانِ زیبا

وآن فلک میان بحر قدرت
امواج بروج هر کناره
وان فلک فلک پسر از عجائب
در بطن فلک بسان کشتی
گردش زده این فلک سفینه
گردانده فلک بسان دولاب
دولاب روان بمرکب باد
چون حربه ضرب برق رخشان
در هر فلکی بسا نوادر
ای جاعل این جمیع آلات
فی الفور کنی هر آنچه خواهی
ای فضل تو عافی گناهی
این پیر گدای عاجز زار
عفو تو بس است یا الهی
ای عذر پذیر عاجزان را
من خشک نهال نا برومند
رشی طیلم ز ابر احسان
پژ مرده گیاه طینت من
کسی از خس خشک سبزه روید
لطف تو چو سبزه ام دمانده
وز سبزه من سمن دمنیده
از مشک دمیده رنگ کافور

مانند حباب در سباحه
قطرات بروج چون ستاره
پسر بار نوادر غرائب
اقسام لطیفه ها سرشتی
چون آب میان آبگینه
گردش ز سحاب کاس پسر آب
بر بست برشته های اوتاد
شد ضارب ابر وعد غران
ممکن ز محال ساخت قادر
ای فاعل جمله اختراعات
بخشی بگدا کمال شاهی
عفو تو بیه از هزار شاهی
گر نیست بشاهی سزاوار
پذیر ز بنده عذر خواهی
لطف تو بهار ده خزان را
بی آب چو خاک در هوا بند
تا بر شگفم چو گل چمن سان
چو خس نمود زینت من
تا از نم آب رخ نشوید
بر خاک نم عطا فشانده
برفی بگیاه من وزیده
سوسن شده یاسمن بدستور

یعنی ز سیاه مو سفیدم
 سر زد ز بنفشه برگ ریحان
 از سبز خطم بلوح شب رنگ
 بر لوح همان سواد پیدا
 زین لوح سیه چه نقش روید
 یا رب بحق آبروی پاکان
 با آب رُخم صفای گل بخش
 نی بهره ز شکر و ذکر دارم
 عمری ز پستی هوا سپردم
 صیرف از پستی هرزه یاوه گردم
 با روی سیه سفید ریشم
 چندانکه بخورد و خواب چشتم
 عاجز بهمه جهت در اسباب
 آواره بحرفت معاشم
 چون گربه بخوان ز کُرس گردان
 نسناس صفت ز جنس ناسم
 بد نفسم و از نفس نه هشیار
 بی آب رُخم ز فیض طاعات
 ناورده جوی عمل بخرم
 نی خوشه ز مزرع محاصل
 دیوانه بقید آب و دانه

لیکن نه برنگ رو سفیدم
 وز ریحان ضیمران زرافشان (۱)
 بر خاکه کشیده نقش پیرنگ
 نوری ز بیاض نا هویدا
 عفو تو مگر غبار شوید
 چون گل زغم تو سینه چاکان
 وز چاک دلم کشاد دل بخش
 نی بهر معاد فکر دارم
 از صرف سخن نه صرفه بردم
 بی نحو صواب ره نوردم
 دلریش بخاطر پریشم
 در بند گیم دواب سستم
 عاصی بهمه فصول و ابواب
 غافل ز معاد چو مواشم
 بد نفس خجل ز نیک مردان
 خناس قیاس نا سپاسم
 از پاس وجود نا خبردار
 بی قدر ز سال و ماه و ساعات
 کی آدمیم بتر ز خر من
 بی توشه ز عالم حواصل
 بیگانه ز نقل جاهلانه

غافل ز حقایق و معارف	اسراف نموده در مصارف
دیوانه صفت غلام پیرم	در پنجهٔ نفسِ خود اسیرم
ای مالک مستعانِ مهیمن	از پنجهٔ نفسِ سازم ایمن
وابستهٔ بندِ بندگی ساز	مملوکِ تو آم بعفو بنواز
ای قادرِ هر محال و ممکن	ای خالقِ جملهٔ حُر و قین (۱)
ای از کرمِ تو عتیقِ احرار	قین نیز چو حُر کنی سزاوار
عفوِ تو نجاتِ انس و جن را	فضلِ تو بواتِ حُر و قین را
نی حُرِ صفتم ز جرمِ آزاد	نی قینِ صفتم ببندگی شاد
* این بندهٔ پیر هیچ کاره	نی در حُر و قن برو شماره
بیهوده ام از وجودِ لا شی	بر راهِ رجا نبرده ام پستی
إلا ^۱ بعنایتِ تو راجی	باشم بعنایتِ تو ناجی
بر کشِ خطِ عفو بر خطایم	خطایی ز نجات کن عطایم
آزادیم از عتابِ بخشا	دلشادیم از صوابِ بخشا
دارم بوظیفه در همه گاه	ماشا الله یفعل الله

مناجات بسوال العفو والنجات بحضرت قاضی الحاجات

عز اسمه و جل ذکره

یا فاطر یا کریم یا رب	ای فالقِ صبح و جاعلِ شب
ای خیمه فرازِ هر نُه افلاک	ای دائره سازِ مرکزِ خاک
ای خالقِ جمله آفرینش	ای دیده فروزِ نورِ بینش

(۱) حاشیه مصنف: حر = آزاد — قن = غلام

* شعر حاشیه

ای نقش نگارِ این صنایع
 ای رنگ ده رخ بهاران
 ای مشعل بخش جمله آجرام
 ای صانع این جمیع ذرات
 ای مالکِ مَلکِ عالمِ غیب
 ای سرِّ غمت وجودِ آدم
 ای بخشش تو نجاتِ جاوید
 بخشای که بس تباه کارم
 یا باسط یا غنی خداوند
 بالسهو خطائیم و بالعمد
 بنده بخطای خویش قائل
 گر بنده عطا بسا خطاکار
 حالی که مرا نهان و پیداست
 یا ربِّ بحقِّ وحدتِ تو
 یا ربِّ برون انبیایت
 تخصیص بحقِّ آن پیمبر
 بالحقِّ شفیعِ عذر خواهی
 بخش آب رخ باین کفِ خاک
 اولاک لما خلقتُ افلاک
 استدعائِ عفو بتوسلِ نعتِ حضرتِ نبوتِ نصرت
 حبیبِ قریبِ حضرتِ حقِ تعالیٰ صلی الله علیه
 و آله و صحبه و سلم
 آن احمدِ حامد و محمدِ محمودِ مُشَفِّعِ و مَسْمُوحِ

صاحب مقر مقام محمود
 سلطان رُسل حبیب خاصیت
 آن اول و اصل آفرینش
 آن مقصد کاف و نون مکمل
 آن شمسه نه رواق والا
 آن سرور کائنات در کُل
 آن سیّد خاتم النبیین
 آن آیت رحمت الهی
 آن ناسخ کیش و ملک پیش
 آن صاحب دین پاک اسلام
 دیباچه کلمات اجزا
 گنجور سرائر خدائی
 فرمان ده ملک هر دو عالم
 موصول بقرب قاب قوسین
 بایسته اوج مجتباتی
 فهرست جریده مفصل
 آن میهر هدا سپهر اجلال
 شق القمری ز معجزاتش
 پیرایه محسنات آنسی
 مجموعه خیر و فیض و احسان
 وصفش بجز از خدا که داند
 وصفش نتوان تمام گفتن
 در حضرت خاصش این ثنا بس

الحمد لوا و حوض مورد
 معراج روی قریب خاصیت
 آن شمع ازل چراغ بینش
 آن باغ پسین بهار اوّل
 عالیشان نشان اسری
 آن باعث ممکنات در کُل
 آن فاتحه کتاب آمین
 مختار که آمر است و ناهی
 آن بر همه پیش بر همه بیش
 آغاز بهین، ستوده انجام
 پیرایه مکرّمات اسما
 عنوان کتاب کبریائی
 محتاجانش خلیل و آدم
 مقصود خدا، رسول ثقلین
 شائسته شان مصطفائی
 سر لوح سفینه مکمل
 آن ماه رخا سهیل اقبال
 در کفر زده ز معجز آتش
 خورشید تجلیات قدسی
 مفتاح بفتح باب آسان
 قرآن بزبان خاص خواند
 صلوة خوش و سلام گفتن
 مجمل همه وصف مصطفای

و اصحاب کرام نیک اعمال	حقا بحق محمد و آل
هم داخل دین بخالدین کن	توفیق هدایتهم قرین کن
وز فاعتبروا مبصرم ساز	با دیده و دل منورم ساز
بنمای رهی بیومنونم	بکشای در لیعبد و نم
در مسلک مخلصین شتابم	تا فیض ز طاعت تو یابم
سبب برضاک یا مسبب	بخشای غرض من متعجب
فتح بعطاک یا مفتاح	ده از بس غم مرا مفرح
فرج برجا ایا مفرج	راست آر دل من معوج
سهل بالفضل یا سهل	کن کار من وجود بیدل
فا غفر ذنبی و اقض حاجات	ای خالقنی مجیب دعوات
و الطف بعنایتک علینا	فا نظر بکرامتک الینا
فرمای هدایت از عنایت	بخشای خلاصم از غوایت
رحمت نظر آر یا الهی	بر عاجز زار یا الهی
واصحاب هدا خجسته تمثال	صلوات علی محمد و آل
تعویذ تن و روان من باد	این ورد که هست ورد امجاد

مناجات و ذکر عجائب المصنوعات و سکوت

عن حیرت الغرائب

آگاه همه نهان دلها	ای اعلم رازدان دلها
ای عفو تو عافی معاصی	ای فضل تو آیت خلاصی
ای شکر تو جان فزای اشباح	ای ذکر تو روح بخش ارواح
اسرار تو در صدور جاری	ای شوق تو در قلوب ساری
با نقض غمت نگین جانها	ای داغ تو بر جبین جانها

معبود توئی بهر مکانی
 مذکور توئی بهر لسانی
 از عرش بفرش نقش پرکار
 هر نقش سپیدی و سیاهی
 هر شی ز ثریا ست تا ثریا
 از ذره ز ماه تا بهامی
 پیدایش تست این نوادر
 هر ذره بصد هزار جولان
 ای خالق عالم عجائب
 انواع عجائب صنایع
 بر روی زمین و آسمانها
 در عالم صنع بس عوالم
 در هر رقمی نکات غرا
 اینها همه صنعت عظیم اند
 در این همه پرده ها یک آواز
 حیرت ز تفرّج و تماشا
 مسخ است خرد درین تفرّج
 هر موج ازین محیط دریا ست
 بر موج کجا حباب پاید
 خود منشأ فکرهاست زان موج
 غرقاب سفائن عقول است
 آید نه شنا ز آشنایان
 هر قطره ازین محیط گرداب

موجود توئی بهر قرائی
 فیض توئی بهر قرانی
 پرکار ز امر تو نمودار
 داده است بقدرت گواهی
 مطبوع بحکمت مهیا
 از وحدت حق دهد گواهی
 هر چیز که وارد است و صادر
 هر نقش بصد هزار الوان
 ای صانع طرفه تر غرائب
 اقسام غرائب بدایع
 در جمله جهان بسا جهانها
 اعجوبه حوادث دما دم
 در هر مد و سطر لفظ و معنا
 مصنوع ز قدرت قدیم اند
 بس رنگ طلسم بوالعجب ساز
 از فکرت و فهم عقل حاشا
 غرق است تفکّر از تموج
 افکار دران حباب آسا ست
 چندانکه ز موج می براید
 محو است حباب گرد و دود اوج
 طوفان حوادث و حلول است
 بحر یست نه ساحل و نه پایان
 در غوطه شناوران الباب

بر ساحل بحر مانده صف صف
 مجنون شده عقل هوشیاران
 بی تابی فکر کین چه صحر است
 گفتند و نوشته داستانها
 اخبار عیان نموده آنها
 ماندند بخاک خامشی گسنگ
 بشنیده هزار داستانها
 مانده همگی بغور حیرت
 هر قصه تمام نا رسانده
 حیرانی فهم حرف حرف است
 از تذکره یادگار ماندند
 یا قصه ز راویان شنیده
 فهمیده نه حالت معانی
 طبع از پی قصه می خرامد
 بیهوشی حال بی خروشی ست

هم از کف بحر باد بر کف
 مجذوب صفت خرد شعاران
 حیرانی عقل کین چه دریا ست
 تاریخ جهان که قصه خوانها
 آثار جهان زده محاکا
 نا گفته هنوز حرفی از جنگ
 دیدند عجائب زمانها
 نقشی زده بر بیاض فکرت
 یک حرف ز قصه ها بخوانده
 گرفت مهندسان شگرفت است
 منزل چو بخامشی رساندند
 هر یک ز عجائب آنچه دیده
 تکرار کنان سخن بیانی
 اینجا سخنی بیادم آمد
 ز اینجا که دلیل بر خموشی ست

حکایات علی دلیل الحیرت و تمثیل جذب الفکرت

کوهی ست که اندران بتقدیر
 اغرب ز غرائب مواقع
 با سطح مشیبه نمودار
 ویرانی هر طرف باو نیز
 دریافت بلا گرفته جا را
 از صورت حال او بحاشا

گویند که در مضاف کشمیر
 اعجوبه طرفه هست واقع
 حائی ست محوطه چار دیوار
 از یک طرفی درش بدهلیز
 دروی چو کسی رود قضا را
 مردم ز برون پی تماشا

افتاده اسیروش بزدان
 در خنده و در دوش باواز
 چون شکل پری میان شیشه
 مردم ز برون چه حد و یارا
 صوت دد و خنده اش بد انسان
 از حیرت حال جمله مدهوش
 آنجا نه مجال سامعان را
 آن غلغله از درون شنیده
 از صوت دوش صدای خنده
 آفت زده درون بلا خند
 آن حال برو فزون نباید
 ور ز آنکه بچار روز یا پنج
 در عین دوش میان آنجا
 از جاذبه سر کشد سوی در
 بی حرکت و حس چو نقش دیوار
 بی صوت چو گنگ خواب دیده
 زین طرّفه نگر که مرد مضحک
 پُرسند چو حال زار او را
 زان حال شود جو شمع گریان
 در گریه دو دیده و زبان بند
 یا آنهمه خنده پریشان
 در گریه جواب غصّه گوید
 بیخویش دوان دوان و خندان
 آوازه او برون خبر ساز
 تن گردان جان ریشه ریشه
 کز هول درون نهند پا را
 بیرون شنوند پس هراسان
 نابینا چشم و پُر صدا گوش
 تا در نگرند حال آن را
 دست از حیرت بلب گزیده
 ماند شنونده نیم زنده
 تا هفته بماند اندران بند
 جان ناب و زنده بر نیاید
 پیوست افاتش ازان رنج
 آید سوی در ازان مفاجا
 آید بدر از کور مجدّر
 بی لهجه و لب بهیمه اطوار
 لب خشک دلی پُر آب دیده
 با آنهمه ضحک و حالت حک
 کیفیت سر گذار او را
 پروانه صفت ز سوز بریان
 گریه پس ازان همه لب خند
 یا اینهمه گریه سینه ریشان
 هرگز بزبان نه قصه هوید

حیرت زده بین چه دیده باشد
یا خنده چو برق و ناله رعد
خوابی دیده بچشم بیدار
آمد چه بروی او خیالی
کانجا همه خنده بود بیتاب
ای رفته بحیرت از عجائب
بس نقش درین نگارخانه است
اعجوبه طرفه زین هزاران
دلها سازد گداز حیرت
عالم جذب از عوالم صنّع
منع است ز خوض این سرائر
محو است بصارت و بصیرت
حیرانی عقل ازین تماشا ست
در پرده بود هزار نیرنگ
دو قطره بود هزار دریا
هر ذره خاک صد جهانها
پننده بجز هوا چه بیند
در عین سکونست بحر جوشان
میکشا بسخن لب خموشی
در جوش و سکون چو بحر میخوش
هر ذره نگر چو مهر جان سوز
پروانه بی صدا همی سوز

بر وی چه بلا رسیده باشند
یا گریه چو ابر کرده زان بعد
با آنهمه گیر و دار بسیار
آیا چه بدیده دیده حالی
وینجا همه گریه های دل تاب
زین پیش بود بسی غرائب
بنگر که چه طرفه کارخانه است
آید چو بچشم دل فکاران
هم مسخ عقول و جذب فکرت
انسان چه بود بحریض ما مشع
اسرار نه بیند این بصائر
آرد چه خرد سواي حیرت
نادانی فکر ازین تغشاست
یک ساز بسا نوا و آهنگ
یک خطوه و صد هزار صحرا
هر حرف هزار داستانها
داننده سکوت می گزیند
لب بسته چو عالم خموشان
بی سوز درون چه می خروشی
می جوش بذكر ورنه خاموش
چون شمع ز سوز دل رخ افروز
چون عود مباحش ناله آموز

از حال بحال شویم و سال
از فکر بیا بعالم ذکر
زین قال و مقال لب فرو بند
دانائی خویش را ندانی
دانستن دیدن ست در حال
پیوسته بکار و پیشه مشغول
آری بسخن چه دمدمه ساز
سبحان له الثنا له المملک
سبحان له البقا له الحکم
سبحان مصور صنایع
اوبر همه خلق خویش داناست
در قم لسان بجسم جان بخش
تذکار زبان بذکر او بس
قدوس، قوی، قدیر، سبوح
راح همه روح ذکر مولی ست
در ذکر جزا ست بارک الله

روز و شب و صبح و شام خوشحال
بی ذکر عبث بود همه فکر
بی معنی حال تلفظ تا چند
بینائی صنع کئی توانی
دم در کش آیین مقاله قال
مشغول هنر و لیک چون غول
در ذکر بیا بزمزمه ساز
ملاک ملوک جاعل الفلک
ناطق بشاه صم و هم بمکم
خلاص مقدر بدایع
بر هر چه عطا دهد توانا ست
ایمان و امان و آب و نان بخش
او بس که کفی حق مقدس
بدوح غنی مفضل الروح
کافی همه حال حق تعالی ست
ورد دل و جان تبارک الله

مناجات ختم الدعوات بحضرت کافی المهمات

جل آلاؤه و عم نعمائه

ای ارحم فیض بخش ارواح
ای اکرم مهربان یاور
ای بی همه فرد پاک سبحان
ای این همه را احد خداوند

ای عذر پذیر عجز و العاح
ای بر همه ممکنات داور
ای با همه حافظ و نگهبان
باری و بری ز مثل و مانند

در قبضه^۱ امر تو مقالید
 صنع تو همه نبات و حیوان
 در قبضه^۲ قدرتت مفاتیح
 این جمله تراست ملک و میراث
 ای این همه از تو گشته موجود
 کردی ز عدم وجود دائر
 هم اینهمه را کشی بافنا
 ای مالک این همه ممالیک
 شاهان بره تو پارسایان
 ای حاکم کاف و نون باعجاز
 لله خزائن السماوات
 از امر تو هست کوه چون کاه
 تحقیق به آیتما تولّو (۳)
 ذات تو بوصف قل هو الله
 از حفظ تو قل اعوذ کافی
 اوصاف تو حق خیر اسما
 ای فرد احد مَنزّه اکبر
 بالوحدت تو غنی ز کثرت
 بالحق همه صفات و اسما

وز حکم تو صنعت موالید
 با جمله جماد نقش الوان
 از پرتو نور تو مصابیح
 امر تو همه نموده احداث
 از خواهش تست بود و نابود
 عشقت بهمه قلوب سائر
 با تست معاد از تو مینا
 شاهان برهت همه صعالیک
 سایان سر طوع چون گدایان
 ای آمر قاف و لام ابراز
 والارض بمتقضای آیات (۱)
 بر فوق همه بود یدالله (۲)
 لا غیرک یا الله یا هو
 لا مثلک لا سواک والله
 یا معوذتین فضل شافی
 سبحانک یا احد تعالی
 اسما و صفات تو مظهر
 بالعزت تو عظیم قدرت
 آن جمله ز شرک و شک مبرّا

(۱) حاشیه مصنف: آیه^۱ کریمه — لله خزائن السماوات والارض -

(۲) " " : آیه^۲ کریمه — یدالله فوق ایدیهم -

(۳) " " : آیه^۳ کریمه — آیتما تولّوا فتم وجه الله -

بالحق همه کریمه آیات	بالحق یقین، بحق صلوات
بالحُبَّ حبيب حق رسولک	بالکعبه و قبله قبولک
ای عزّ و جل، کریم، غفار	بخشای به بنده عاجز زار
یا رب بغلام پیر بخشا	بر ذره بس حقیر بخشا
از جمله جفا رهانم ای دوست	هر کس کند آنچه لایق اوست
قل کلّ ^۱ يعمل است برهان (۱)	با عفو خودم ز اخذ برهان
ای بر همه حال و قائم آگاه	ربّ ارحمنی باسمک الله

تسمیه نامه و تاریخ تالیف نقش شگرف خامه

نزّهت شمامه

این نامه بنام "نور آعیان"	کز طبع ضعیف یافت تبیان
درحصر "بهشت رابع" است این	از "هشت بهشت" نظم مسکین
هم وزن به "تحفة العراقین"	تعویذ دل و قرار عینین
مشعر بوظایف مناجات	مخبر بنفایس تحیات
مشحون بمقاله های اذکار	مملو بلطفه های افکار
اتمام به چاشت چار شنبه	افضال قرین فیوض جنبه
تاریخ سنه هزار و یک صد	هفده باضافه ^۲ معدّد
ذی قعده مه و میان عیدین	بر اهل کمال درس او دین
گلزار حدیقه حقایق	گنجور نوادر دقایق
هر کامل مقبلی کز اختیار	سازد بوظیفه درس تذکار
یاد آورد از دعا بتوفیق	انصاف دهد ز روی تصدیق
جرئی نبرد ز سهو و نسیان	کز سهو نه خالی است انسان

(۱) حاشیه مصنف: قلّ کلّ^۱ يعمل علی شاکله -

معذور بود ز لغو حالات	بیچاره بشر بصد کمالات
تاثیر بُرد بشه‌آه شوق	ماچور بود کسی که از ذوق
عفو تو بسَمِّ معذورخواهی	بپذیر بفضل یا الهی
مشمول بدرجه اجابت	این تازه عریضه انابت
اقبال له تَسْتَقْبَلُ الله	بالکلمات یعزّل الله

تم

تم

تم

بهشت خامس

مسئلي

حصن الامان

(بحر مخزن الاسرار نظامي)

تاريخ اختتام تصنيف :

بوقت ظهر دوشنبه، ماه محرم سنه ۱۱۱۸ هـ

بسم الله الرحمن الرحيم

ذاتِ تو بی آخر و بی ابتدا
 تو ز ازل قبلی و بعد از ابد
 طاعتِ تو آیتِ ایمانِ ما
 نطقِ زبانِ جسمِ بجانِ آفرین
 امرِ تو نافذِ بصَدور و ورود
 صُنْعِ تو سازندهٔ بالا و پست
 نقشِ زدی دائرهٔ کاف و نون
 بر رُخِ آوراچهٔ لام و قاف
 با همه حیوان و جماد و نبات
 ای تو مصوّر همه ارقام را
 گرد زمین فرش بساطِ بسیط
 ساخته گلزار ز انجم سپهر
 سبز افق سرخ شفق در نگاه
 رومی و زنگی بهم آمیخته
 داده شب و روز فروغش بجمع
 چرخ چو باغ است ازین لاله داغ
 داشته این مِهْرهٔ ساکن بجا
 هفت و شش و پنج و چهار و سه دو
 هفت فلک هفت زمین هفت دور
 هفت یم و هفت شرر هفت روز

ای صفتِ بی حد [و] بی انتها
 ای احد الواحد فرد الصمد
 ای ز تو نظمِ جسد و جانِ ما
 ای کرمِ نقشِ جهانِ آفرین
 ای ز کرم کرده عدم را وجود
 ای تو بقدرتِ کنی از نیست هست
 ای ز تو قائمِ فلکِ بی ستون
 ای که ز صُنْعِ تو شد این نقشِ صاف
 ای ز تو حادث شده این کائنات
 ای تو مقدّر همه احکام را
 ای ز تو این گنبدِ گردانِ محیط
 ای ز تو اعلامِ فلکِ ماه و مهر
 ای ز تو بر نقشِ سپید و سیاه
 ای ز فلکِ مهر و مه آویخته
 ای ز تو فانوسِ فلکِ راد و شمع
 ای ز تو قندیلِ فلکِ پر چراغ
 ای ز تو این حَقّهٔ گردونِ بها
 ای ز تو یک این همه را رنگ و بو
 ای ز تو هر هفت بود در مَرور
 ای ز تو هر هفت بود دلِ فروز

ای ز تو در دیده بسانِ حریر
 ای ز تو بر دورهٔ این دیر کاخ
 ای ز تو شد کاخِ وجودِ بشر
 ای ز تو شد لوحِ وجودِ ارجمند
 ای ز تو آراسته شد هر دو کون
 ای بفلک داده ز انجم شکوه
 ای که کشد امرِ تو در سنگِ لال
 ای که بتسبیحِ تو روید گیاه
 ای بمناجاتِ تو اهلِ نیاز
 ای ز تبِ مهرِ غمت اهلِ سوز
 ای ز بهارِ کرمِت صحنِ باغ
 ای ز نسیمِ کرمِت در چمن
 ای که ز شورا به گلستان کنی
 ای تو سرشتی بنمکدانِ شکر
 ای که بهار از تو بود رنگرز
 ای که کنی دستِ خزانِ رنگ‌ریز
 ای که ز تو ابر شود بحرِ کف
 ای که کنی صورتِ گوهرِ شیم
 ای که رخِ سنگِ چو سرجان کنی
 ای که کنی ذرهٔ ناچیز چیز
 ای که رخِ گل کشی از خار بُن
 ای که کشی لعلِ ز فیروزه لال

هفت ته از پردهٔ عصمت پذیر
 شش جهت از هر طرفی شاخ شاخ
 مرتفع از چارستون پنج در
 از سه موالید سه پیوند بند
 وز تو همه را حرکات و سکون
 طشتِ زمین را زده مسمار کوه
 از حجرِ سخت شجر شاخ شاخ
 ذکر بهر ذره که هولا سواه
 سوخته در مجمرِ شبِ عودِ راز
 سوخته کافور بکانونِ روز
 بر کفِ اشجار هزاران چراغ
 غنچهٔ لب بسته کشاید دهن
 سر که هم اندر شکرستان کنی
 صبر هم از نیشکر آری بدر
 چوبهٔ شمشاد کنی شوره گز
 سینهٔ دریا ز تو شد موج خیز
 میکنی از قطره‌ای دُر در صدف
 جرعه که از صلب رود در رحم
 خاک کفی خشک چو عمّان کنی
 خار چو گل سازی و خواری عزیز
 از شررِ نار کشی نار بُن
 حلیهٔ گل بسته بازوی شاخ

ای که بهر برگ دهی بار نغز
داده باقوت بمینایی سبز
ای که کشی مورچه بر لوح ورد
بر رخ شنگرف و خطر لاجورد
ای تو بهم داشته برق و سحاب
آب ز آتش کشی آتش ز آب
ای که تفاوتی نهی اندر مضاد
خاک ز باد آوری از خاک باد
ای تو خدا قادر دانا توئی
موج شرر بر فلک آب گون
ای تو خدا هر چه تو خواهی کنی
بر همه احوال توانا توئی
ای تو کنی آنچه ارادت بود
بنده گدا قابل شاهی کنی
ای تو کنی آنچه بعلم قدیم
حکمت محض است و افادت بود
ای همه حکمت بصواب و بهی
عین صواب آمده فعل حکیم
ای ز تو بر صفحه لیل و نهار
هر چه کنی نیست ز حکمت تهی
ای ز تو در دایره روزگار
تعییه صنع هزاران هزار
ای ز تو انواع صنایع عجیب
هست بسا صورت نقش و نگار
ای ز تو احکام مواجب بحق
روی نما آئینه های عیان
ای ز تو اقسام بدایع غریب
ای ز تو احکام مواجب بحق
منک سوالی و الیک الرجاء
ای کرمت باعث عفو و نجا

فی المناجات و ذکر عجائب المصنوعات

ای ز تو پیدایش این کائنات
ای ز تو آرایش این واردات
سقف فلک ساخته ای بی عمد
فرش زمین ساخته ای چون غمد (۱)
مساک چو صندوق بعینه عیان
خالق بآن داشته ای در میان
شکل جهان ساخته ای درج وار
داشته ادوات دران صد هزار

(۱) حاشیه مصنف: عمد = ستون -- غمد = نیام

ساخته هر قسم بهر قسم ربط
 داشته هر جنس بهر بسط و قبض
 گاه کنی بسط جهان چشم مویر
 که بری قبض به بسطی عیان
 خسته بگردش سر چرخ بلند
 از تو شود ساخته هر خواسته
 امر تو در جوفه هر دانه
 حکم تو گر خوشه بخرمن نهد
 هارث صنع تو که این کشت کاشت
 صنعت صباغ چنین رنگها
 دست قضا جمله بحکمت سرشت
 بنده حکمست چه نیک و چه بد
 حکمت حق آنچه که بایست ساخت
 صنع تو سازد همه از خاک خشک
 صنع تو از خاک کند سبزه زار
 برگ گیاهی بنوا آورد
 تازه نهالی که نشاند بکار
 نزد تو آسان همه دشوارها
 فضل تو سازد همه حاجت بحال
 ای تو خداوند جلال و جمال
 مالک حر و قن و مملک و مملک
 صانع خشک و تر و باغ و بهار
 قاعل آلا بقضا و رضا
 بآنهمه انداخته در قید ضبط
 نفس و نفس دم قدم و نبض نبض
 قبض کنی خلق چو درخسف هور
 خردله را وسعت ملک جهان
 بسته بموئی همه پیوند بند
 خواسته و ساخته آراسته
 خرمن ها ساخته کاشانه
 توشه هر دانه بقسمت دهد
 قسمت هر دانه بنامی نگاشت
 حکمت نقاش بنیرنگها
 در خور معجونست چه خوب و چه زشت
 از خط فرمان چه قبول و چه رد
 عین ثواب آنچه که شایست ساخت
 میوه سیراب به از بوی مشک
 بر کشد از برگ خسی شاخسار
 بر سر وی آب و هوا آورد
 شاخ و بن و برگ رساند بهار
 فضل بجمعیست آوارها
 ممکن امر تو امور محال
 اعلم اعمال بعز و کمال
 خالق انس و جن و فلک و فلک
 فاتر بحر و بر و لیل و نهار
 جاعل اشیا جعلا ما یشا

حاکم احکم احکم ما یرید
 ای تو خدا رَبَّ العرش العظیم
 ربَّ تعالی و تقدس بذات
 هر صفت از جمله اوصاف تو
 معنی هر اسم ز اسمای خاص
 وجه کمال است بهر تسمیه
 معنی هر تعمیه دارد وضوح
 مخبر هر اسم بهر یک صفت
 بنده چه داند ز صفات جلال
 ای صفتت پاک ز چون و چرا
 ای تو باوصاف خود اعلم توئی
 هر چه تو خواهی کنی از اختیار
 این همه از امر تو پیدا شده
 پست ز امداد تو بالا شود
 خلقت اعدام که ایجاد یافت
 بنده ز تو یافته فیض حیات
 خاک ز بهر کرم آب یافت
 هر چه کنی واقع بر جا بود
 آب ز آهن بکنی جلوه گر
 سنگ ز اکرام تو مرجان شود
 نرگس غم از باهو دهی
 صورت بادام کنی دام دل

قادر فیاض بفوز و مزید
 یا صمداء واهب فیض و نعیم
 جامع اسما بجمیع صفات
 بیستنه بر کثرت الطاف تو
 وصف مسماست بوجه اختصاص
 صدق تشفی ست بهر تعمیه
 ظاهر و باطن بفیوض و فتوح
 بهره وجدان بود از معرفت
 ذره کیه و معرفت آن کمال
 عفو کن از فکرت هر ناجرا
 رحم بفرمای که ارحم توئی
 هر چه کنی میشود از اقتدار
 هر همه صنعت که هویدا شده
 قطره ازان لولوع لالا شود
 جمله ز اکرام تو اشهاد یافت
 عجز ز عفو تو بفوز نجات
 هم ز مسبب همه اسباب یافت
 هر چه تو خواهی همه حقا بود
 آتشی از سنگ بر آری بدر
 دشت بانعام تو عثمان شود
 قوت سر پنجه بازو نهی
 از قدر سروی پری آرام دل

قامتِ موزون کنِ بنیادِ سرو
 لعلِ شکر ریز بخوبانِ دهی
 کرده هزاران دلِ شیدا فدا
 برده بنظر آره مه پاره‌ای
 کرده سراسیمه دلِ سروران
 کرده بسا فکرِ عطاردِ رقم
 کرده خمِ زلفِ پری زادگان
 شیشه بی طاقتِ پیر و جوان
 کرده نشانه ز دلِ زاهدان (۱)
 هیئتِ گلگونه کنِ مَه خدان
 کرده بسا یوسفِ دلها گِرو
 کرده بسا اهلِ جنون و جنان
 در دلِ بس در زده جوشِ فراق
 داشته بس در تگ و دو جست و جو
 کرده سراپا همه مشغولِ کار
 کیست که سودای تو اش سود نیست
 هر چه درین دایره نقشِ کار
 و آنچه نهانست در اسرارِ غیب
 جمله ازانِ تو ترا بنده ایم
 ماهمه هیچیم کم از صفر هیچ
 شورِ قیامت نیهِ جانِ تذرو
 بسته خندان بگلستانِ دهی
 بر سر یک غمزه شیرین ادا
 صبر و سکون از دلِ آواره‌ای
 در شکنِ کاکلِ میمین بران
 از هوسِ زهره جبینی دژم
 سلسله گردنِ آزادگان
 داشته بر طاقِ کمان ابروان
 از پی تیرِ مژه شاهدان
 آفتِ دل کرده ز بالا قدان
 در چته سیمین ذقنانِ سر فرو
 بسته زنجیرِ سمن ساعدان
 از غمِ موزونِ روشی سیم ساق
 از پی طائوس پی کبکِ رو
 شیفته بفریفته روزگار
 کیست کش از عشقِ تو مقصود نیست
 آمده از حکمتِ تو آشکار
 کانهمه را جز تو نداند حسیب
 بر درِ حکمِ تو سر افکنده ایم
 کرده غمت ما همه را گرد پیچ

ذره زاریم وجود نزار در کفر غمهای دل بقرار
جز تو نداریم خدایا پناه عذر پذیری تو و ما عذر خواه

فی المناجات و ذکر عجز الحالات

بار خدایا کرمت یار ما	صاف کن جوهر عیار ما
ما مسر قلبیم نه چون میمیا	ذره خاکیم تو کن کیمیا
ای کرمت مایه ده بود ما	لطف تو حاصل کن مقصود ما
ای کرمت راست کن راست و جب	ضل تو بس فارق رنج و طرب
ای در تو مرجع شاه و گدا	درگاه تو بارگاه کبریا
ای ره تو راه نجات و رشاد	ای تو نگهدار عباد و بلاد
یاد تو دل شاد کن غم رسان	جز کرمت نیست کسی پیکسان
بی کسم و دادرس من توئی	بی کسیتیم بین چو کس من توئی
بنده ام و گنده و شرمنده ام	بند گیم هیچ سر افکنده ام
کسی ز من آید روش بندگی	عاجزیم باشد و شرمندگی
سر بزمین می نهم و رو بخاک	بر در امر تو خداوند پاک
نیت فرمان بریم پیش نی	آگهی از حال پس و پیش نی
حق عبادت نبدانسته ام	داب اطاعت نتوانسته ام
هرزه گر و یاوه و بیهوده ام	در خور توفیق کجا بوده ام
هیچ ندارم بجز از فضل خاص	فضل کن از عدل ببخشم خلاص
خوف و رجایم ز یمین و یسار	رد و قبولم بود از هر کنار
خوف رد از خاطر من دفع کن	بیم بد از سینه من رفع کن
حسن قبولم برجا باز بخش	مشغله ذکر خوش آواز بخش
پیش کیه گویم عرض کار خویش	هم بتو گویم بنگهدار خویش

بارِ خدایا! بتو دارم نیاز
 راه نما یا! تور هم راست بخش
 کام روایا! ز تو خواهم مراد
 کار کشایا! بتو دارم امید
 بارِ خدایا! ز تو خواهم عطا
 بارِ خدایا! تو نوازنده‌ای
 ای کرمت چاره بیچاره گان
 چاره من ساز که بیچاره‌ام
 ای تو نگهدار زمین و زمان
 خاک ضعیفم تو نگهدار من
 جز تو کسی نیست که یاری کند
 گرچه بعرض توجه یاراء یار
 بلکه درین نام امید تمام
 ... اسم معین است این
 [الحق] ازین اسم مرایاوریست
 اول و آخر ز ازل تا ابد
 [یاوری] تست توئی یار ما

ای که توئی کام‌ده و کارساز
 بی هوسم هرچه تمناست بخش
 بستگیم را تو نمائی کشاد
 از بس فضل تو مرا اعتماد
 فیض عطا بخش بعفو خطا
 کار همه باب تو سازنده‌ای
 لطف تو جمعیت آواره گان
 تفرقه بردار که آواره‌ام
 وی تو مدد بخش مکین و مکان
 یار دگر نیست تو بس یار من
 کیست که رحمی به نزاری کند
 گفتن این ذره خاک نزار (۱)
 هست بعون کرمات بر دوام
 اسمی ز اسمای گزین است این
 یاری فضل تو بیادآوری است
 باطن و ظاهر ز معین الصمد
 از همه اضرار نگهدار ما

فی المناجات فی سوال حسن آمالی و ضعف احوالی

[ای] تو بمن بنده ز من مهربان
 [مهر] تو بر من ز بدایت بسی
 [لطف] تو بیش از پدر و مادر است
 من چه و کیه هیچ تو بس جاودان
 فضل تو بر من بنهایت بسی
 مهر تو در جان و تن ما در است

(۱) متن: گفتن ازین ذره صفت خاکسار.

۰۰۰ بی تو ندارد وفاق
 [مهر] پدر شفقت مادر کجاست
 ۰۰۰ غم بود و حال خال
 ۰۰۰ جد رد نیاثر کنان
 [دشمن] خویش اند اقارب همه
 [یاری] یاران جهان گم شده
 کس نشده یار کز اغیار نیست
 سایه دیوار وفا با که کرد
 قول "نظامی" چه خوش آمد بیاد
 مردمی از آدمیان برده اند
 قافله شد واپسی من بین
 بار خدایا! تو مرا یار بس
 نیست چو فریاد رس من دگر
 رفته رفیقان و من از پی دوان
 معرکه شد بیکسی من بین
 عمر عزیزم بملالت گذشت
 منفعل از ماضی و حال خودم
 تذکره رفته ام از یاد رفت
 آمده را داشته ام مغتنم
 صورت آینده ندانم بهیچ
 دی و پری از غم امروز خویش
 حالت فردا بتو باشد عیان
 در پدران در پسران هم نفاق
 عشق برادر برادر کجاست
 خالی مهر است سراپا و بال
 عکس صغائر بکبائر کنان
 بلکه افاعی و عقارب همه
 مردمی از طینت مردم شده
 یار بجز سایه دیوار نیست
 الفت اغیار بقا [با که کرد]
 گفته بانصاف که مغز ۰۰۰
 آدمیان را ز میان [برده اند]
 ای کس من بیکسی [من بین]
 بنده خود را تو بفریاد [رس]
 قادر من عاجزی [من نگر]
 مانده چو دستک زن ۰۰۰
 ای تو کسم غم [رسی من بین]
 وقت غنیمت [بجهالت گذشت]
 مستقبل چیست ۰۰۰
 خواه بغم خواه بد [لشاد رفت]
 گر بکنویش شوم [محترم]
 در غم آن فکر [به بندر بسیج]
 یاد ندارم که چه رفته [به پیش]
 آنچه ندانم نتوانم بیان

فرد غم از غم فردای خود
یا رب مولی نظری از عطا
سائل محتاج ز نزد کریم
بنده معذور سقیم بحال
بوده ام از اصل یتیم حقیر
از کرم آوردیم اندر جهان
نامده خود محض تو آوردیم
از کرم واسع تو قائم
شکر که حکم تو ولایت تهر است
تکیه بفرمان تو دارم بجا
اصدق اقوال کلام تو بس
بر در تو سائلم ای کردگار
هرچه کنی هرچه دهی ای کریم
گرچه نه چون خاص نه چون عامه ام
آمده ام روسیه و مو سفید
قائم فضیلت نه بخود قائم
هر که بوم هرچه شوم از تو ام
لاشک ولا شرک خداوند پاک
قادر آنی که رهانی مرا
آن بنما آنچه ز تو لایق است
ای صفت ارحم عاجز نواز
بنده اگر ناقص و گر کامل است

دست بدریوزه ز مولای خود
دست تهی باز مدار این گدا
کسی شده محروم بحال سقیم
شکر که دارم ز تو اکرم سوال
گشته ز افضال تو برنا و پیر
از عدم کرده وجودم عیان
از نعم خویش تو پروردیم
پیر گدا بر در تو سائلم
حجت این مسئله لاتم تهر است
هم بکلام تو بجایم رجا
هم بکلام تو که فریاد رس
عفو تو خواهم بسر انجام کار
اکرم ارحم کرم تو عمیم
بنده بیکار سیه نامده ام
فضل که چون موش و دم روسفید
بنده بیدار و گر نائم
تا که چه نمائی چه روم از تو ام
خالق من مالک من مشیت خاک
از در رحمت نبرانی مرا
گر همه از لایق من فایق است
چاره بیچاره ز تو چاره ساز
فضل خداوند برو شامل است

اول و آخر بتو کارِ رهی
گرچه رهی نیست شهی راسزا
ای تو که بخشی بگدائی شهی
بنده گدا عفو تو خواهد جزا

فی المناجات و ذکر حالات الحادثات

ای تو بستم جز تو ندارم کسی
ای تو غنی با تو نیاز گدا مت
وارث من جز تو نه ام و اسی
بر در فضل تو نیازم ادا ست
ای که نهی بر سر محتاج تاج
تا نروم همچو خسی بر هوا
محض خداوند معین و نصیب
از تو رجا امر معافی مرا
نیست مرا غیر تو ای بی نیاز
اینهمه ها بنده به بندر بسیج
آنکه نه محتاج بود جز تو کیست
بر در لطف تو سر افکنده اند
عاجز و آواره پی کار خود [؟]
جمله بخود عاجز و درمانده اند
چون نه ز خود رسته نه در بند خویش
بیخبرانیم ز بیم و رجا
بندر تردد بقیل و کثیر
امزجه سائره متغائره
نیست بانصاف کسی و اسی
مانده سلوک همگی از معاش
نیست ولا در پسر و در پدر
ای تو واحد حسبی و کافی مرا
سائل محتاج به غیرم مساز
این همه هیچ اند چه آید ز هیچ
چاره محتاج بمحتاج چیست
اینهمه محتاج چو من بنده اند
اینهمه هر شاه و گدا نیک و بد
زین همه گر خوانده و گرانده اند
بنده که حیران بود از بند خویش
جمله سراسیمه ز سر تا پیا
غافل و مدهوش بغفلت امیر
طرفه درین دوره درین دائره
نیست مدارات کسی با کسی
قدر هنر نیست تمیز معاش
رفته ترحم ز طبایع بدر

خویش چو بیگانه نا آشنا
 پیخیز از عمر بود عمر و زید
 سنگدلان سخت تر اند از حجر
 خار دل آزار و رخ گل نما
 بوی بهی ناید از ایشان برون
 بدله اتفاق بوضع نفاق
 منکر و معروف که دانسته اند
 بل شده معروف بامثال آن
 آمده بی مهری شان را دلیل
 حاتم طائی شهره بجود و سخا
 اشعث طمّاع بطمع است دال
 طرفه درین ازمنه بی دست و دل
 گرچه ندارم بکسی احتیاج
 حال زمانه بقلم برده ام
 ای کرمّت عفو کن ماجرا
 فارغیم بخشش هم از این و آن
 راه نجا بخشش مرا هم ز من
 بخشش معافی بمن نفس شوم
 سنگدلیهای جهان بر شگاف
 از دم سرد آه دلم بر فروز
 سوز و گداز دل من گرم ساز
 گاه ز غم گریه کنم زار زار

خسّست بسیار در اهل غنا
 در پستی دنیا طلبی مکر و شید
 شیخ شده چون شاخ تهی بر شجر
 رنگ بنیرنگ تجمّل نما
 مختلف الحال برون و درون
 عکس بتوفیق نما اتفاق
 فرق در اینها نتوانسته اند
 تجربه باشد که بود همچنان
 این دوسه امثال ردیف و نزیل
 سیرت عرقوب بخلف وفا
 بخل به قارون بهمان امثال
 سنگدلان اند بسختی سچل
 شکر که نبود بطمع امتزاج
 مشق سخن را بخط آورده ام
 باز رهان زین همه چون و چرا
 وا برهانم ز جفای جهان
 ما و من از هر سخنم بر فکن
 بد بترم من ز همه سنگ و موم
 کینه وران ساز همه سینه صاف
 گرچه بدّم شمع بمیرد ز سوز
 سنگدلان موم صفت نرم ساز
 گاه ز تب ناله کشم بار بار

گریه ام از جوش و خروش دل است آه حزین موجه جوش دل است
 اشک مرا ده اثر آبروی ناله چو آهنگ بنه در گلوی
 گه ز تب غم بدلم خار خار که بکف غم تن من تار تار
 ضعف تنم را بصفا نفز ساز خارش دل را سر هر مغز ساز
 من چه بگویم که چه ساز و چه کن هر چه بود خوبی من آن بکن

مناجات فی ذکر تقدیم الذات و تقدیس الصفات

حضرت رب البریات جل جلاله

ای علی الشان ولی الرشد مینک مبادی و الیک المعاد
 ای احد الذات جلیل الصفات ای ازلیتا ابدی الحیات
 ای که ازل تا ابد احداث تست مسلک و مسلک ذره ز میراث تست
 ای که ازل از ازلت بی خبر وی که ابد از ابدت بی اثر
 از تو ازل هم ابد آمد رهی هر دو بود مبتدی و منتهی
 نی ازلت زانکه تو بی ابتدا نی ابدت زانکه تو بی انتها
 جل جلاله صفت ذات تست عم نواله ز عنایات تست
 ای همه تو با همه و بی همه جان بتن از یاد تو در زمزمه
 ای ز تو آمیخته شد آب و گل وی ز تو آراسته شد جان و دل
 ای ز تو پسر، دست و دل بحروکان وی ز تو خوش جان و تن انس و جان
 ای ز تو هر ذره دل پر ز فکر وی ز تو هر شی ولی پر ز ذکر
 ای ز تو پیراسته شد جزو و کل رنگ ز تو یافته و بوی گل
 ای همه اجزا ز تو شیرازه بند هشت خم از سهم تو چرخ بلند
 ای ز تو آرایش حور و پری کرده بلوح و قلم انشا گری
 حفظ تو سر داده بهم مار و مور حکم تو آورده بهم نار و نور

ای ز تو نابود همه بود شد
هم ز تو نابود شود هرچه هست
کیست درین دایره پُر غلو
جز تو همه فانی و فرسوده اند
توده اشان نیز رود بر هوا
ما همه هیچیم هم فانییم
زندگی زایل ما تا بچند
هست بما گر همگی عمر نوح
ما همه القصه که هیچیم هیچ

عالم معدوم که موجود شد
نیست شود این همه بالا و پست
کولیمَن الملک زند غیر تو
توده خاک اند که بر توده اند
هیچ نماند بجز از تو خدا
یک دو دمی بنده زندانیم
بر سر ما دارد اجل ریشخند
می پرد آخر ز بدن مرغ روح
رهگذرانیم ببنده بسیج

فی بیان غفلت الانسان و طلب الاحسان

بیخبرانیم درین دامگاه
بر سر جسریم بخواب گران
بیم نداریم ز سیل فنا
گرچه ازان سیل بدر رو که برد
حفظ تو خواهیم که آسان شود
نشاه هستی که بود مستعار
رحمت تو صندل این درد سر
مستی هستی که ندارد وفا
رشته طول اصلی کوتاه است
بسته این رشته مکن عقل ما
ای همه دان هیچ مدانیم ما
آنچه بود به ز کرم آن بده

مرحله پنداشته آرامگاه
ره همه طوفان ست کران تا کران
حفظ تو بس، احفظنا ربنا
کیست کزین هستی فانی نمرد
فضل که تا دل نه هراسان شود
درد سری دارد و رنج خمار
دفع خمار است ز لطفت نظر
طول امل کرده بما رخ نما
ترک چنین رشته کوتاه است
تا نشود عقده پی نقل ما
عرض غرض هم نتوانیم ما
هم ببدان میشت نیکی بینه

کارِ تونیکِ بود و لطف وجود
 خیرِ محضی تو و ما پُر عطا
 بر سرِ کردارِ بدِ ما مبین
 آن بنما آنچه ز تو لایق است
 ای کرمِ سابق و هم لاحق است
 لطفِ تو بیش و کمی از بخت ماست
 رخت خسارت که ز اعمالِ ماست
 گر نبود رخت همه خوشنما
 گرچه نباشد ز معاد و معاش
 تاچه بازارِ قیامت بریم
 لطفِ تو گر مشتری آید پیش
 گرچه زبونیم بقدر و بها
 رخت کجا قابلِ یع و سلم
 دست بدریوزه دران بارگاه
 ای کرمِ عفو کن آثام را
 ای که بود خلق تو هر برد و حار
 ابر چو سقاسست ز دریای فیض
 امرِ تو چون فیض فشانی کند
 بر همه شیرین و همه شوره زار
 هست رجا از کرمِ ای اله
 تا فکند رشحه بما شوره حال
 ای که زلال ازیم لطفِ نَمی
 ازیم فضلِ ای تو خداوند پاک

پیشه ما جمله بدی هست و بود
 تو مگذر از سرِ عفو و عطا
 کارِ تونیکِ ست تو آن بر گزین
 گر همه از لایقِ ما فایق است
 لطفِ تو هم قائد و هم سابق است
 لطفِ تو اصلاح کن رخت ماست
 کاهش سرمایه احوالِ ماست
 لطفِ تو رائج کن قیمت فزا
 رخت تهی حاصلِ ما را قماش
 شکر که ایمان بسلامت بریم
 قیمتِ کالای زبون نیز بیش
 با همه رختِ عملِ ناروا
 ما همه مفلس بگدای علم
 گدیه نما آمده ایم ای اله
 بر کس و خص میکند اکرام را
 قطره ز بحرِ کرمِ تو بحار
 رشحه فشان بر همه صحرای فیض
 ابر ازان بهره رسانی کند
 می شود از بحرِ کرمِ فیض بار
 رشحه ز ابرِ کرمِ در نگاه
 خاک کند سیر ز بحرِ زلال
 هم بنَمی سیر کند عالمی
 باز فشان رشحه برین مشتِ خاک

في المناجات و بيان مصارف الاوقات و استدعا عفو و النجات

ای تو همه حسن و همه قبح ما
ما که درین شام غریبان شدیم
یاد تو ما را بچنین شوق تیز
گر اثری از مئی دوشین دل
ماه زند غوطه بدامان شوق
روز و شب ما که برابر شده
عمر کزینسان گذرد در مدار
فیض بهاران بسحر دیده ایم
ما که چو مرغیم درین گلستان
مرهم شب ادویه داغ ما
ما که گرفتیم صفا زین چمن
این همه از مشغله یاد تست
هم بقبول تو نظر دوختیم
تیره شب ما ز کرم روز کف
نالہ ما شد نمک چشم خواب
این نمک آب دل پر شور ماست
ثابت و سیاره بسیر و سکون
روی تر خاک که از شبنم است
تازه گی چهره گلها سحر
شب نه پی دیده بیداری است

شام صفت تیره مهل صبح ما
صبح و ش از مهر تو خندان شدیم
شام نشین ساخته و صبح خیز
نشاء دهد بر لب نوشین دل
مهر کشد سر ز گریبان شوق
فصل بهار است که یاور شده
منتت لله به است از بهار
دامن پر گل بنظر چیده ایم
کسی شده منتت کش هر باغبان
ملک سحر گاه بود باغ ما
میل نداریم بهر انجمن
این همه از دولت ارشاد تست
شب ز غمت تا بسحر سوختیم
کاخ تن تیره دل افروز کن
گریه ما بُرد جهان زیر آب
قوت دل ضعف پُر از زور ماست
دیده پُر خواب بود سرنگون
گریه بیدار دلان برهم است
این همه از رشحه چشمان تر
دیده جاری و لب زاری است

زمزمهٔ بلبل با زاری است
 چون شب و روزش گذر بی غمی است
 کرده جهان با همه پیوند بند
 شام و سحر روز و شب و مهر و ماه
 طرح جهان را ز ازل تا اید
 دائره بر بست باین عرض و طول
 کرده جهان منحصر سال و ماه
 مجمل آوارچهٔ روز و شب
 کرد تعیین سبعة آلاف عام (۱)
 ساخته هنگامهٔ گیتی فروز
 رهگذران میگذرد از نگاه
 هفته قطارات بهم بسته است
 هست همین روز همین شب ...
 هست بهم پرده دار و پرده دار
 چهرهٔ شب روی نما آورد
 ریشش انجام فکند در نظر
 هست فقط قدر شب و روز یاد
 زین شب و روز از چه تغافل هنوز
 شب ز پیشت بر گذر کاوان
 شب بفروماند گیش در شود
 خیف که نی بدرقه نی راحله

روز نه بر گرمیٔ بازاری است
 گر اثر مردمیٔ آدمی است
 این رقم نقش که زد نقش بعد
 صنعت حق کرده درین کارگاه
 خامهٔ تقدیر چو این نقش زد
 وضع خلایق بحدوث و حلول
 خط بنقط مد برقم رو براه
 ساخت بفهرست مفصل طلب
 مدت دنیا ز پیٔ خاص و عام
 آن همه را مشتمل شب بروز
 یک شب و یک روز بسا سال و ماه
 این شب و این روز که پیوسته است
 اشتبه و ادهم که بهم هم کنار
 این دو مخالف چو موافق گذار
 روز چو از فرق جهان بگذرد
 شب چو هم از انجمن آید بسر
 عمر اگر کم نبود بر زیاد
 کین همه عمر است همین شب و روز
 روز باشغال تردد روان
 روز مسافر بمسافت رود
 راه دراز است و بشد قافله

(۱) حاشیه مصنف: یعنی هفت هزار سال -

مرحلهٔ بادیه خونخوار پیش
 منزل دور و سفری بس دراز
 آه چه سان راه بجائی بریم
 ای کرمِت راهبرِ بیکسان
 ما که بغفلت ز ره افتاده ایم
 بخت نه بیدار و نه دل هوشیار
 روز به غمخوارگی و شب بخواب
 ... منحصر روز و شب
 ... از بی بیحاصلی
 ... افسوس ازین روزگار
 ... تکیه تکیه غافلان
 ... غافل و بیحاصلیم
 ... حاصل و تحصیل هیچ
 ... تا باید کائنات
 ... ل و جبروت خدا
 ... عالم بهزاران گناه
 * در نظر رحمت و فضل خدا
 ... خوف که دارد نگاه
 ... یا کرمِت کافیم
 ... شفا بخش مریضانِ جهل
 ... جلالت عظمت کبریا

توشه نه از آب و ززاده بخویش
 بیکسی و مفلسی برگ ساز
 بو که پی راهنمائی بریم
 فضل تو بس یاورِ منزل رسان
 دل بکفرِ پیخبری داده ایم
 دیده بیدار چه آید بکار
 حیف ازین زندگی ناصواب
 این شب و این روز چنین در تعب
 غیر ندم چیست ازین غافلی
 صرفه نه از مصرف لیل و نهار
 لطف تو سرمایه بیحاصلان
 از کرم تو بنجا واصلیم
 با کرمِت خطره تعلیل هیچ
 حاصل اعمال برند از حیات
 آن همه را چیست نمود و نما
 باز شوند از کرمش عذر خواه
 آن همه را هست جزای نجا
 جز نظر و رحمت فضل اله
 در همه احوال تو بس شافیم
 امر اهل سهل بود نزد اهل
 یا ولی العون کریم العطا

وای برین مشّت خطا پیشه کان
 عاقبت حال نیندیشه کان
 فضل برین مشّت اِظْلوم و جهول
 عاجز و مجبور حدوْث

فی ذکر فیوض اللیل و تسلّط النّوم

عالمی افتاده چو وحشی چران	بیخبر از مرگ بخوابِ گران
شب که جهان مقبره مُرده کان ست	معرکه خونِ جگرخورد کان ست
شب چو دیاری ست که دیار نیست	شب چو مزاری ست که بازار نیست
دم نبود در بدنِ خافلان	غم بود اندر دلِ صاحبِ دلان
گرمیِ هنگامه اینهاست شب	وقتِ زد و برد کمینهاست شب
دامنِ شب را چو بدست آوریم	بهره ز انوارِ الست آوریم
بزمِ فلک منتظرِ بزمِ ما	خیلِ ملک معتقدِ عزمِ ما
شاهدِ ما انجمنِ آسمان	ماه و کواکب بسویِ ما چران
شب که بیادِ تو گذر میشود	خود سخنِ ما ز همین میرود
شب سفرِ دولتِ آزادگان	شب حضرِ الفتِ افتادگان
شب که بود منزلی از راهِ عشق	روشنیِ او بود از ماهِ عشق
ورنه مه چرخ ندارد وفا	گه بجلا آید و گه در خفا
شب که بود سُرْمه چشمِ فلک	شب که بُود راحتِ مُلک و مُلک
شب که بود پرده سترِ جهان	شب که بود آئینه عارفان
دولتِ شب باقی و پائنده است	زو همه جوئنده و یابنده است
بارِ خدایا بشبِ واصلان	کار کشایا بشبِ کاملان
دولتِ بیداریم ارزان نما	همّتِ هشیاریم احسان نما
من که و بیداریِ شب دم زَنم	دم بدم از غم مژه برهم زَنم
حائلِ چشم است غنودن مرا	دردِ سر از دیده کشودن مرا

لحظه بلحظه سر و زانوی من
 مرد نیم تا ره مردان روم
 مردی دنیا نه چنان مردی است
 شب که بود عابده مرد آزما
 من که شکم سیر بخواب اندرم
 این شب معشوقه ز من بر کنار
 ای همه شیران چو سگان بر درت
 من مگسم از سگ بیدار کم
 این چه وجودیست چو نابود من
 سگ همه شب ناله و بیداری است
 من چه سگم کمتر از جنس سگ
 گرچه من از آدمیان آدم
 خفته شب و روز چو خر گوش خوار
 دیو چو روباه بود فتنه گر
 چیست گزیرم ز چنین رهنزان
 گر سگکی خیل سکانت شوم
 ذره توفیق سگم می سزد
 سگ شده با شیر دلان یار غار
 هیچم و پوچم همگی هرزه ام
 آدمیم ساز که آدم نیم
 من چه و که نیست مرا این توان
 هر چه پسند تو بود آن بکن

شب چو پری کسی شده بانوی من
 در عقب راه نوردان روم
 مردی تجرید ز خود فردی است
 عار برد از نظر همچو ما
 از بغل شب بحجاب اندرم
 نیست مرا چاره بوس و کنار
 چون مگسان اند نیم پرورت
 مرده صفت خفته خواب عدم
 خود ز خور و خفت چه بهبود من
 بر در خواند به شکاری است
 نی اثر ناله نه آهنگ تگ
 غافل و حیوان بمیان آدم
 نفس چو گرگم که بر آرد دمار
 آه نمانده ست مرا در جگر
 در تو گریزم ز ره دشمنان
 همسفر راه روانت شوم
 تا سگ نفسم بقناعت رسد
 من چه سگم در پی مردار خوار
 چون سگ معلول بتب لرزه ام
 مردم نیم بخش ز مردم نیم
 تا بتو گویم که چنین کن چنان
 کار تو احسان بود احسان بکن

في المناجات و ذکر تحمید و تمجید صفات و بیان افضال و عنایات

ای صفت خاص باحسانِ عام	ساز قبولم ز کرم ابنِ کلام
ای کرمت عام بآئینِ خاص	از غم و هم غصه مراده خلاص
ای بطی الطیث سریع الکرم	ای خفی اللطف عمیم النعم
ای وفی الجود قریب العطا	یا رب ذوالفضل عفو الخطا
ای ز تو راست آمده تقدیر ها	معحوز تقدیر تو تدبیر ها
ای بره عشق تو شد عقل لنگ	گنگ زبان است خرد فهم تنگ (۱)
عقل چه، کز عشق تو دم برزند	فکر چه، تا تار تفکّر تنسد
عقل و گمان فهم بوهم و قیاس	حدِ سپاس تو همه ناشناس
کیست درین دایره ششدری	کو نگردد حد ستایش گری
حمد و سپاس تو ز غایت فزون	هم ز بدایت ز نهایت برون
غوطه خورد عقل درین بحر ژرف	کی بزبان حرف برآرد شگرف
هم ز تو ارشاد توان یافتن	در ره تحمید تو بشتافتن
حمد ترا گر همه کائنات	تا بقیامت بشنا و صفات
ذکر نمایند بصد داستان	جمله زبان گشته بنطق بیان
غوطه خوران گر بدرآرند سر	قطره ازین بحر نیارند بر
عقل نه غواص بان بحر دُر (۲)	در خور ذرات کجا وصفِ خور
بر حد وصف تو کرا فایزیست	عاجزی و عاجزی و عاجزیست
معترف عجز و قصوریم ما	دور هم از قرب حضوریم ما

(۱) متن : ای ز بس اوصاف تو شد فکر گنگ

(۲) متن : عقل همه چون خرف و لاف در

قرب تو نزدیک ز جبل الوری (۱) بُعد ز عبّاد نباشد بعید
 ذره زاریم زبون خاکسار بنده چه و قرب خداوند گار (۲)
 ما ز تو دوریم تو نزدیک ما روشن تو کلبه تاریک ما
 مهر تو بس مامن و ماوای ما روشنی کاخ هیولای ما
 ما همه عاصی و تو آمرزگار زمره خاطی ز کرم واگذار

فی المناجات و بیان کیف حالی و سوالی بالعفو والنجات

ای تو معین یاور و یار و نصیر رب لک الحمد الیک المصیر
 ای کرمت واسع و ملک وسیع ای صفتت رافع و شانت رفیع
 ای تو خدا قادر عاجز نواز با تو نیازم بود ای بی نیاز
 ای تو ز من دفع بلایا کنی هم ز کرم و هب عطایا کنی
 بخش خطایم بحق مصطفایا در دو جهان مظهر صدق و صفایا
 بار خدایا بحق نور خاص بخش زرنج دو جهانم خلاص
 بار خدایا بحق معجزات بخش بجان از خلجانم نجات
 بار خدایا بحق اهل حال بخش قبولیت حالم ز قال
 قال و مقالی که زمانها گذشت حال و خیالات که مصروف گشت
 روز و شبان شغل همه سال و ماه دعوت عمری که گذشت از نگاه
 حال مواقع که گذشت از مرور دور وقایع که گذشت از عبور
 یاد نمودم چو ز اوقات خویش حالت ماضی که گذشته ز پیش
 شکر که در مصروف اشغال بود آن همه اشغال باقبال بود

(۱) متن : قرب تو با ما ست ز جبل الوری

(۲) متن : بنده زاریم ز بس خاکسار کو همه را قرب خداوند گار

مایهٔ اقبال بامرِ شگرف
 گرچه نه ظرفیتِ شائسته‌ام
 ای توئی آگاهِ همهٔ حالها
 حالِ وجود و عدم از نخست
 علمِ تو داند که چها بوده‌ام
 آبی و خاکی بهم آمیخته
 نطفهٔ نتن از علقهٔ مضغه گشت
 گشته کفِ خاک هیولای صُنع
 نقش زدی خاکهٔ بی رنگ را
 شکلِ وجودم بنو آراسته
 از کرم‌ت ناشده پیدا شده
 گرچه بضَعفِ جسد کم‌زمور
 کیفِ عدم تا بزمانِ وجود
 قبلِ وجودِ بشر و بعدِ آن
 بعدِ وجود از عملِ صغرسن
 قسمتِ احوالِ بقدرِ نصیب
 ای همه‌دان فیض‌رسانِ دادرس
 قوتِ روح و تن و طبع و هواس
 فضلِ تو از حدِّ بیانِ بیشتر
 با همه غفلت که نه دور از بشر
 سرّ و عیان علمِ ترا آگهی است
 هر نفسِ سی‌فضلِ توام یا وراست

هرچه بطرف است تراود ز طرف
 هست عطایت همه بایسته‌ام
 ای بتو معلوم همهٔ قالها
 غیب و شهادت همه معلومِ تست
 طینتِ اصلی بچه آمده‌ام
 آتش و بادی بهم انگیخته
 مشّتِ عظام از عظمت برگذشت
 ذرهٔ ناچیز تماشایِ صُنع
 ای که نمائی مَرّجانِ سنگ را
 با حلیّهٔ غالیه پیراسته
 قطره ز انعامِ تو دریا شده
 لطفِ تو بخشیده برین عجز زور
 حالتِ نابود بعدِ ولود
 علمِ تو داند که چگون و چسان
 واردهٔ آزمونِ تا کبر سن
 آن همه معلوم بعلمِ مصیب
 عاقبتِ کار بفریاد رس
 یافت ز لطفِ قفسِ تن اساس
 بیشتر از خلقتِ من بیشتر
 عمر بغفلت گذران بی خبر
 فضلِ ترا با نفسِ هم‌همی است
 حالِ مرا فضلِ تو رحم‌آوراست

بر همه احوال تو داناى راز
 آنچه بخود فضل تو ياد آيدم
 ليک زبان کو که نمايد بيان
 حکمتِ حالات چسان گفتن است
 در کشفِ حفظِ تو در جمله حال
 نعمتِ تو در حقِ اين بى نوا
 تا عملِ شيب ز بادِ شباب
 گرچه زمانها شده در پيهش
 شکر بدرگاهِ تو لله حمد
 گرچه زمانى بجرانم گذشت
 فضلِ تو ام همره توفيق داشت
 کز مددِ فضلِ تو در بدو حال
 اين همه سال و مه و ليل و نهار
 پيشه ورى شيوه خيراى عمل
 وجد بتوحيد و مناجات بود
 دم بدم بود وظائفِ گزين
 خاصه قصائدِ بمديح و ثنا
 تحفِ تحياتِ بدرگاهِ پاک
 عمر باشغالِ نکو در گذار
 پاس باوقاتِ همه پاس و روز
 حاصلِ اوقاتِ بنعت و صلوات
 در همه اوزان و بحرِ حروف
 يافته ثمراتِ بخوش زندگى

بنده نوازا که توئى بى نياز
 تذکره آن همه مى بايدم
 شمه ازان در سخن آرم عيان
 وسعتِ احسان تو نهنفتن است
 مى گذرانم گذرِ ماه و سال
 رحمتِ تو بر همه دردم دوا
 گرچه بغفلت شده در خورد و خواب
 داشته فضلِ تو بغيرِ خوشى
 عفوِ تو بس برکنه سهو و عمد
 غفلتِ احوال چو نائم گذشت
 مصرفِ اوقاتِ بامرى گذاشت
 داشته ام زمزمه اين مقال
 مشغله بوده است بسر و چهار
 ذکرِ ثنا و صفتِ لم يزل
 زمزمه عمر بصلوات بود
 از سخنم بود تحاييفِ متين
 هديه تحميد دعا مدعا
 زمزمه طبعِ من ذره خاک
 در همه احوال باين پاسدار
 هر شب و روزان بمشاغل هنوز
 در همه حين و همه حالِ حيات
 نقشِ قصائدِ بالف و صنوف
 اجرِ عملِ بهره فرخندگى

این همه الطافِ تو ای بی همال	این همه احسانِ تو ای ذوالجلال
این همه احصالِ مطالبِ زتست	این همه اکرامِ مواهبِ زتست
حق ^۳ بهقیقتِ خیر الانام	ای احد از برکتِ خیر الکلام
اجرِ سخن بخش بحسنِ قبول	بالحقِ صلوة و صفاتِ رسول
بهره ^۴ اقبالِ ز امدادِ غیب	رُشدِ سخن محض زارشادِ غیب
حسنِ قبول آید و عفوِ خطا	بوکه ز فضلِ تو نظر بر "عطا"
از نظرِ تست عطای ^۵ عفا	گر نه خطا رفت مصارفِ هبا
بالحقِ اسما و صفاتِ جلال	بار خدایا بجمال و کمال
بالحقِ اوصافِ نبی ^۶ کریم	بالحقِ اعزازِ حبیبِ قدیم
یک نظرِ عفو بر احوالِ بخش	اجرِ بخیر از همه اعمالِ بخش
چشمِ توسل به نبی ^۷ کریم	روی رجا بر درِ فضلِ رحیم

فی نعت حضرت سید الثقلین مقرب مقام قالب قوسین

صلي الله تعالى عليه و آله و سلم

عرضِ سوالم ز عطا کن قبول	بارِ خدایا به محمد رسول
هست حبیبِ تو شفیعِ کریم	نزدِ تو ای خالق رب الرحیم
آنکه بود احمد و محمودِ تو	آنکه بود مطلب و مقصودِ تو
اوست که او محرم و محبوبِ تست	اوست که او خاصه و مطلوبِ تست
اصل، کزو فرع بود هر دو کون	آنکه بود واسطه ^۸ کاف و نون
باعثِ پیدایشِ ارض و سما	آئینه ^۹ وجهِ حقیقتِ نما
مایه ^{۱۰} اظهارِ حدوث از قدم	آیتِ ایجادِ وجود از عدم
عارجِ آسری بدنی مَرْتَقا	صاحبِ دین مالکِ هر دو سرا
در قدمش جمله سر افتادگان	تاجِ سرِ جمله فرستادگان

طغره منشور همه جزو و کُتَل
 اول دیباچه فرمان عشق
 خاصه حبیبی که خدا عاشقش
 مکیؑ مختار بذات الکمال
 عین عیان نور ده مردمی
 آن مدّنی منزل و مکی مقام
 سرور احرار دوام الحیات
 بالحق و بالصدق حیات النبی
 منظر حق مهبط روح الامین
 فخر بشر شاه مدّثر دثار
 معنی و الشمس نکو روی او
 هست مراد از خبر والضّحّا
 سوره طه ز جمالش خبر
 لمعه یا نور هم از شان او
 فاتحه فیض کتاب فتوح
 خاص خدا پیش رور انبیا
 هر که خلیل است چو مهمان او
 در جلوش همچو سلیمان بسی
 داشت چو داؤد بسا مدح خوان
 خضر ز خاک قدمش سرفراز
 یوسفش از خیل غلامان یکی
 صحت ایوب ز امداد او

ختم رُسل راه نهای سُبُل
 خاتمه رونق دیوان عشق
 عشق ازل بر صفت صادقش
 آمیؑ اعلّم بصفات الجلال
 آن قرشی، ابطحی و هاشمی
 خواجه کونین علیه السلام
 سید ابرار علیه الصّلات
 شاهد اعجازش صَبّ و ظبی
 معجز او بر فلک و بر زمین
 خیر و رَکّ میر زمثل شعار
 مقصد واللیل خط موی او
 آیتی از مرتبه مصطفی
 مدحت آیس ز کمالش اثر
 نفحه یا سرّهم از آن او
 مقتدیش آدم و ادیس و نوح
 در دوسرا او همه را مقتدا
 هم بعضا موسی دربان او
 چاکر و شاگرد چو لقمان بسی
 سائل فضلش همه نیکوان
 دیده یعقوب ازو دید باز
 آمده از مصر بها اندکی
 بخشش ابوالبشر از یاد او

صلب سماعیل ازو مفتخر
 فدویان صفتش بس ذبیح
 چند چو ذوالکفل کفالت سپار
 یونس و هارون چو جنیت کشان
 کوکبه از نه فلکش برتر است
 مهر و مه از غاشیه داران او
 نه فلک از منزلتش پایه ایست
 منبع دین، مظهر احسان حق
 مشرق و مغرب بسجود درش
 ملکات او هم عجم و هم عرب
 رفته صدایش بجنوب و شمال
 شاه رُسُل اول و آخر زمان
 شاه فلک تخت، ملایک سپاه
 انجم راجل بر کابش دوان
 حلقه بگوش از مه نو چون هلال
 هست غلامش قمر داغدار
 شَعْشَعَه مکه و بیر و منا
 خاص رسولی که کسش جنس نیست
 اوست که خود عارف جل الله است
 قافله سالار سبیل هدایا
 هر چه شد و هر چه بُد و هر چه هست
 مدحت او بس بکلام خدا
 ذره و ش اسحاق باو معتذر
 مقتدیانش همه همچو مسیح
 چند چو الیاس بود آبدار
 جمله ز جام صفتش سرخوشان
 موکبش از خیل ملایک پر است
 لوح و قلم مدح نگاران او
 هشت بهشت از قدمش سایه ایست
 مرجع کل، مطرح رضوان حق
 هر دو علمدار هم از لشکرش
 خاک نشینان رهش روز و شب
 مملکت او ابد الاتصال
 نور ازل وارث جمله مکان
 عرش بزیر قدمش فرش راه
 جمله چو جبریل براهش روان
 چرخ کهن بنده او چون بلال
 شمس کهن بنده او ذره وار
 مروحه مروه و بیت و صفا
 مثل وجودش ملک و انس نیست
 اوست که شایسته صل الله است
 بیش بود بر همه کم از خدا
 جمله بزیر قدمش خاک پست
 حد نبود بیحد و بی منتها

بر صفتِ اوست چو قرآن گواه
 بنده چه داند ز صفت‌های او
 عقلِ کُل از مدحت و اعجاز است
 ذرّه و این راه کجا تا کجا
 تا بدل و جان و تن آید صفا
 باغِ گلِ مدحت او مصحف است
 بوی گلِ مدحت او در دماغ
 بوی گلشن چون برسد در مشام
 ما همه را فوز و فلاحاً لدیه
 رحمت و صلوة فزون از شمار
 باد بر آلِ عظامش درود
 بخش خدایا به محمد حبیب
 فضل نمائی بحقِ آن رسول
 عفو نمائی بحقِ آن نبی
 بهره توحید عنایت نما
 تحفه صلوة بخیر الانام
 روز و شبم ذکر صبا و مسا
 بخش خدایا به محمد کریم
 بخشش تو قال حکیمان‌نام
 امن و امان بخش ز عدلِ خودم
 در دو جهانم بتو باشد رجا
 دولتِ توفیق براتم نما

و اصف او هست کلامِ اله
 عقل بادر اکبر صفاتش گرو
 هم بصلوتش دل و جان فایز است
 کتّیه بس زمزمه مرحبا
 مجمل اوصاف بخوان مصطفی
 ای دل حافظا گرت در کف است
 بر شگف ای دل همه تن باغ باغ
 تازه بخوان تازه صلوة و سلام
 از بر حق صلّ و سلّم علیه
 باد همه حضرت او را نثار
 هم بسرِ صَحَب کرامش درود
 در حق من عاصی زارِ غریب
 در حق من خاطی خوارِ عجول
 در حق من هیچمدان غبی
 مسلک تحقیق هدایت نما
 وردِ دل و جان "عطا" بردوام
 صلّ علی سیدنا المصطفی
 در حق من اسم "محمد حکیم"
 بخش بر احوال سقیمانه‌ام
 مغفرتم بخش بفضلِ خودم
 از درت ارم بکجا التجا
 منزلت راه نجاتم نما

چونکه ندانسته‌ام از اضطرار صورت آغاز و سرانجام کار
عافیت بنده ز بهبود بخش عاقبت و خاتمه محمود بخش
فی المناجات و ذکر غرائب الصنع و تنزیه الصفات
و معرفة الحق و حال القلوب

ای چمن آرای زمان و زمین حارس این دایره خاص و عام صانع این مهره پُررنگ و ساز خیمه فرازنده این سایه بان حلیه گُل بند بشاخ و سیم لوح طرازنده جسم و حواس نشاء فگن در رگ و برگ رزان بر رُخ لاله زده خال سیاه داده بهر برگ زبان نوا خشک لب سوسن و طب اللسان هرشجر و شاخ و بُن و برگ و بار هیزم خشکی شده چون چشم تر ساخته قمری چو قمر شعله بار صوت حزین بر لب خنیا گران ای ز تو پیرایش این گل چمن ناظم ترکیب همه مفردات روی افق را ز شفق غازه بند ای که توئی واهب مسکین نواز	ای رب واحد غنی العالمین غارس این گلشن فیروزه قام فاطر این حقیقه مینا طراز نقش نگارنده این گلستان غالیه انداز دماغ نسیم دایره سازنده این طشت و طاس معرکه آرای بهار و خزان سرو چمن ساز ز برگ گیاه کرده لب غنچه بتسبیح و چوب تهی ساخته شکل زبان یافته ترتیب ز صنعت بکار از کرمت نرگس شهلا نظر مرغ چمن کرده ترنم گذار کرده سبک روح گل از بو گران ای ز تو آرایش این انجمن ای تو مرکب کن این کائنات ای همه اجزا ز تو شیرازه بند ای که توئی قادر اعجوبه ساز

بر من مسکین نظری از عطا
 صورت مسکینم و بی معینم
 هیئت انسانم و حیوان صفت
 معرفت حق بکجا من کجا
 آنکه بخود نیست شناسای حال
 قسره علی هذا الحال القیاس
 من عرف از نفس خودم بهره نیست
 حسن وجود منی و حسن عمل
 ای تو شناسا کن گم گشتگان
 ای که ز بیگانه کنی آشنا
 معرفتم بخش که بیگانه ام
 خانه که منزلکه جانان شود
 خانه که از بهر عبادت بود
 خانه دل را که پیر از یار شد
 خانه جانانه بوسعت مراست
 حجت واقع بود و واضح است
 رشته تسبیح نه سنجید دگر
 خانه که منزلکه یک والی است
 خانه بوحدت مقرر دلکش است
 خانه یکی، یار یکی، دل یکی
 کعبه (۱) دل هست که عرش خداست

عفو کن از بنده عاصی خطا
 بی خبر از خویش ندانم کیتم
 نی اثر از عقل نه لاز معرفت
 با همگی خوف رهین رجا
 معرفت حق چه نماید خیال
 من که خود از خویشتم ناشناس
 من عرف از رب وقع زهره نیست
 تا چه نوشتند بمن در ازل
 از تو رفاهیت آشفتهگان
 ای تو کشاد افکن هر تنگنا
 بخش کشاد دل بی خانه ام
 واهمه غیر دران نا رود
 بسط مصلائی سعادت بود
 خالی از اندیشه اغیار شد
 منزل اغیار مضیق هواست
 نکته تحقیق چه خوش لایع است
 دل گذر یار نکنجد دگر
 چون حرم از دخل دگر خالی است
 خانه کثرت همه جا تنگناست
 جای دوئی نیست چون منزل یکی
 منزل معروف ز منکر جداست

بار خدا یا بحق بیت پاک
 آن حرم خاص تورب الجلیل
 یکجهت پاک ز قید جهات
 من دخل هست بوصفش دلیل
 بالحق ارکان و مقام و حطیم
 بالحق مروه بصفات صفا
 بالحق حرّا و بحق شبیر
 بیت دلم را بصفا ساز صاف
 قبله نمای دل من راست دار
 از کف غیری بکش آئینه ام
 سینه چو صندوق باین آئینه
 آئینه ام را بزدا از غبار
 آئینه واکن ز حجاب نمد
 دل که بود آئینه جان نما
 سینه چودرج است درودل چودر
 خاک نشین گوهر من صاف ساز
 از کف هوشم مفکن این زجاج
 سنگ فسان ساز چو چقماق تیز
 ساخته براق ز حرقش چو برق
 مست کن از راق این شیشه ام
 جلوه فشان ساز چو روی غرر
 ای که کنی جیرم سها را چو ماه

ناف زمین کعبه مقصود خاک
 مسجد معموره دست خلیل
 قبله دین مقبله طیببات
 طهر بیته بصفاتش نزیل
 بالحجر الاسود زمزم ضمیم
 بالحق بطحا و بیمن منا
 بالحق معمور و مقدس منیر
 بالشرف کعبه قدسی مطاف
 حرر مرا از دگران و گذار
 بر مفکن آئینه از سینه ام
 آئینه در منزل خود کائینه
 تا ز رخ دل نشوم شرمسار
 آب دهش تا بفشاند رمد
 جان چه بود طلعت جانان نما
 زین دُر شهوار نما سینه پُر
 خانه فروزنده شفاف ساز
 باز بر افروز بنور این سراج
 تا شود از سوز درون شعله ریز
 باز رهانش ز همه خرق و غرق
 صاف کن از [ریشه] اندیشه ام
 شمع صفت ساز بروشن شرر
 مشعلم افروز بیک شعله آه

ای که کنی سبز فلک کشت زار
 خرم من مه خوشه ثریا کنی
 این دلم افسرده یک قطره خون
 ای تو که طوفان بکشی از تنور
 میوه تر میکشی از چوب خشک
 غنچه دل نافه کشایم نما
 روی مرا دار بمحراب دل
 واهمه غیر ز دل دور دار
 دل نبود منزل بیگانه را
 خانه دل منزل دلدار بس
 تن چه اگر در صف طاعت ستاد
 ای دل وحشی بکجا می روی
 پیخود ازین حال بخود گفتگوست
 حیف بحال دل من خسته حال
 دل که نه باخویش چو بیگانه ایست
 دل که نه باورد چو افسانه ایست
 دل که ز تن دور براه دراز
 دیده ز اغیار به بندش چو بار
 هیچ نیارد بنظر غیر دوست
 سرخ چو گل نقش کواکب نگار
 ذره چو خور قطره چو دریا کنی
 صاف چو فواره ز جوش درون
 ز آتش آب آوری از نار نور
 گیل چورخ گل کنی از خون چو مشک
 نفحه زین نافه عطایم نما
 ده برخ دیده من آب دل
 جانب دل عکس اجانب برار
 صاحب هر خانه سزد خانه را
 قطع ز اغیار فقط یار بس
 چون دل آواره ز مسجد فتاد
 یار بخاله تو کجا می روی
 با دل غافل چه ازین جستجوست
 بر دل بیهوش سزدم گوشمال
 دل که نه باهوش چو دیوانه ایست
 دل که نه با دوست چو بتخانه ایست
 قصد تگ و تاز کند باز باز
 تا چو کند باز صفت دیده باز
 پوست بهل مغز سخن ذکر اوست

فی المناجات و ذکر عرفان حضرت السبحان و سلوک سبیل الحق بالایقان

ای تو مقیم دل صاحب دلان	شوق تو سوز جگر مقبلان
آنکه قبول تو کند مقبلش	منزل اقبال تو باشد دلش
آنکه باقبال تو مقبول گشت	از خود و از هر دو جهان برگزشت
مرتبه عالیت گذشتن ز خویش	ترک خودی هست بهر رتبه پیش
گر بخودی دولت شاهی بود	دور ز عرفان الهی بود
معرفت الله تعالی عظیم	شاهی وافی بود آن مستقیم
توتی الملک است حقیقت ازان	اصل همان فرع مجازی نشان
تَنَزُّعٌ در حق مجازی بود	جز حق عرفان همه بازی بود
نیست تغیر بچنین مملکت	نیست تبدل بچنین مکرمت
معرفت است از همه اوصاف پیش	طاعت و تقوی همه بر نفع خویش
معرفت حق برضای حق است	مقصد عرفان برضا مطلق است
من عرف الله مقام رضا ست	طاعت عرفان برضای خدا ست
عارف مولی که بود حق شناس	هست ملک ملکه بتجنیس ناس
معرفتش سلطنت بی زوال	هر چه جز این است هوا و خیال
اهل هوا را بود این بس دلیل	گر به هوا رفت نه شد جبرئیل
غیر خدا هر چه بود ما سوا	خواب و خیال است و هوا و هوا
هیچ هوایی نبود بر ثبات	هیچ خیالی نبود بی وفات
خواب و خیال است همه جان و مال	هیچ نماند بجز ایزد تعال

في المناجات و بيان حالى بالمعصيات و

سوال افضل العفو والعطيات

ای ملک العرش خداوندِ پاک
 دایم معروف بخیرِ کثیر
 واهبِ افضل کریم العطا
 جرم و خطایم ز عطا درگذار
 پیخبرم از همه سیئاتِ خویش
 هم تو توانی که بسیئاتِ من
 هم ز کلامِ تو سعاد آورم
 امرِ تبدل که به نصِّ اندر است
 آیه کافیه است درین مسئله
 ای ز تو آید که نمائی مَدَد
 بدِ بنکوئی متبدل کنی
 ما که باسراف بدی کرده ایم
 فردِ ردی را رقمی از قبول
 خطِ بخطا نامه اعمالِ ما ست
 نامه که داریم چو خامه سیاه
 رشحه عفوئی بفشان برسواد
 دفترِ عصیان که چو دَف تَرشده
 نیست درین دفترِ ماحرف نیک
 چند مفصل بکشم یاد داشت
 صفحه آوارچه سال و ماه

لیسک ضد لم کفو و لا سواک
 قائم قدوس قدیمِ قدیر
 ارحم بخشنده جرم و خطا
 ای که تویی غافرِ آمرزگار
 از چه توان زد دمِ حسناتِ خویش
 در بدل آری خطِ حسناتِ من
 مسند آمیید مدد آورم
 دافعِ سیئاتِ بحسنات هست
 رحمتِ وافیه است درین مرسله
 فضل بعصیان و نکوئی ببند
 عفو باسراف مَنزَل کنی
 روی گنه فردِ ردی کرده ایم
 از کفِ کلکِ کرم آری وصول
 مشقِ گنه در همه احوالِ ما ست
 مغلط و مغشوش بمشقِ گناه
 پاک فرو شوی رقومِ فساد
 چونکه ز دَف تَر نه صدا پَرشده
 بد عملی ها ست سراسر ولیک
 مجمل آن را نتوان وا گذاشت
 بسکه سیاه است بشتِ گناه

هست سیاقِ سخنم بر خطا
چند بمیزانِ گیروم زین حساب
حشو خطا بارز آرزو هوا
مدِّ گناهانست بطولِ امل
طرفه که در کشمکشِ پیچ و پیچ
دخل کم از نیکی اطوارِ خویش
با همه افلاس ز نقدِ صلاح
هزل کنند نفسِ بدم هم بخویش
قصه کند پیش بیفتد ز پس
چون مگس از حرص گرفتار بند
موییینه ریش ببادِ بروت
هم بکفِ خویش درین اعوجاج
کودنِ پیرانه سرم مو سفید
بلکه سیه روز سفیدی نما
برف فرو ریخت بخاکِ سیاه
یاسمن انگیخت سر از سوسنم
شد ز پلاسِ سیهم پنبه زار
حبسه بر آورده برنجم ز ماش
عاج بر آورده سر از آبنوس
از شبهام رسته همه دانه دُر
تیره شبم را زده سو صبح گاه
آه که با اینهمه رنگِ سفید

بر رُخِ آن چند بیوشم غطا
زان که گذشته بشمار از کتاب
باز بهم خورده متاع و بها
بدعتِ معمول بعکسِ عمل
در صفتِ صفر بمقدار هیچ
در هذیان و بطلان خرج بیش
کثرتِ اجناسِ فساد و مزاح
طفلِ رسن تابِ صفتِ پس ز پیش
پسِ بَعَسَلِ بندِ پسانِ مگس
مرغِ پی دانه بدامِ کمند
تارِ گره بافته چون عنکبوت
چون خرفم پیرکِ کودک مزاج
روسیهم شب ز مَه ابرو سفید
قیرِ بکافورِ خضابِ انما
تکیه زده برگِ سمن بر گیاه
برق بر آهیخت هم از خرمنم
عنبرِ اشتهب شده مشکِ تنار
فکرِ معادم نه ز فکرِ معاش
چهره زنگی شده چون روم و روم
نیلِ بصایون بشده پی سپر
ریخته سیلابِ بریگِ سیاه
نامده ام آبِ بروی امید

رنگ بدل کرده بدین مثلِ مو
چرک گرازچهره توان شست صاف
رو سیاهی نقشِ حجر همچنان
لحیه بتلبیس نماید سیاه
اهلِ جهان چون بتجمل روند
گر بخضاب است سیاهی بمو
رنگِ بنفشه نشود چون سمن
رنگِ بتقلید تبدیل کند
رنگِ سیاهی نبرد هیچ آب
گرچه بصنم است صباحت کمال
هرچه بتصویرِ ازل ساختند
مختلف آمد صور و امزجه
احسن تقویم کلام قدیم
حسن بصورت بصفا در نظر
حسن خوش ارصورت و گرمعنی است
حسن اگر هست بعد کمال
روی نکو آئینه خوبی است
صورتِ زیبا رُخِ دیبا بود
هر که باین حسن چو حاوی بود
شکر خداوندِ جهان آفرین
هر صفتِ حسن تفضّل ازوست
یا صفتِ حسن کند رُخ نما

حیف که نا رفته سیاهی ز رو
صورتِ اصلی نرود از لحاف
لاله صفتِ داغ سیاهی همان
چهره بتقلید نگردد گیاه
موی بجلباب خضاب آورند
هیچ خضایی نبرد رنگِ رو
گر بخزان گر بهباران چمن
وضع بترکیب تنزل کند
روی سیه فام نگیرد خضاب
نیک نماید بملاحت جمال
جمله بجا و بمحل ساختند
جمله بترتیبِ موجه وجه
آمده در شانِ بشر مستقیم
حسن بمعنی بعطا جلوه گر
ور نبود معنی لاعن شی است
در حقِ وی هست یحب الجمال
خوی نکو مایه محبوبی است
حسنِ عمل معنی زیبا بود
صورت و معنی متساوی بود
بخشش و بخشایش فضلش متین
هر نمط نقش و تجمل ازوست
یا صفتِ عشق کند دل کشا

یا رقم چهره خوبان کشد	حسن برخ طفره عنوان کشد
یا صفت صورت پاکان دهد	مروحه سینه چاکان دهد
یا صفت حسن کند دلربا	یا صفت شوق کند جان فزا
هرچه کند هرچه دهد اختیار	طالع بی بخت کند بختیار

فی المناجات و ذکر حسن المصنوعات و کیف

حیف حالي برجا و التجا النجات

ای که زدی نقش بکلک قضا	صورت پر معنی هر دو سرا
ای که کشی از پی تصویر کار	خوش خط این نامه لیل و نهار
ای که عجب نقش کشیدی بر آب	این همه خط و نقطه انتخاب
ای که نمودی رقم لوح خاک	رنگ تماشا عجب از صنع پاک
ای که زدی این خط خاک کی نهاد	داشته چون تخت سلیمان بیاد
ای بهوا بسته چنین دائره	خاک و خس آمیخته با نائره
نائره معصیتم سرد ساز	روی سیاهم چو رخ ورد ساز
صافی سر بخش ز باد غرور	ساز دماغم تهی از این بخور
خاک وجودم نکشی بر هوا	کن بسر افکند گیم خاک ها
آب رخم بخش ز خون دلم	بخش ز چشم ترم آب کلم
رشحه از ابر کرامت ببار	چهره من شوی ز خط غبار
نستعلیق سخنم را صفا	بخش بنسق اثر مدعا
حال شکسته بچنین پیچ و تاب	ساز چو نظم سخنم کامیاب
بخش بمشق سخنم نسخ عفو	کش رقم محو بهر حرف سهو
روی سیه نامه چو ریحان نما	بر رخ حال خط نشو و نما
هم بجلی نامه سیاه آمدم	هم بختی حال تباه آمدم

روی سیاهم بگفته محضراست
 صاف کن از چرک تن خاکیم
 پاک کن از غش تن آلوده ام
 از مس فرسوده کنی سیمیا
 گر مس من قابل اکسیر نیست
 فضل تو نور آورد از عین نار
 از همه آلودگی صاف ساز
 حیف که پیرانه سرم چون رضیع
 زار و زبون تر ز همه خاص و عام
 رو سیاهی سوی سفیدم جو دیو
 با همه دانی همه نادانیم
 روز و شب از خواب و خور و دابه ام
 عمر بیازیچه ز کف داده ام
 موی چو شیر و چو جنین شیر خوار
 دست بپا بسته چو طفل قماط
 بی حس و بی حرکت حیوانیم
 گوی سراسیمه بچوگان وقت
 وقت ادا را بقضا واگذار
 ز اوّل و آخر همگی بی خبر
 تا چه شد و آمده و آیدم
 ای بهمه اعلم عاجز نواز
 گر همگی هیچ ندارم بدست

چون خط شهرم بخطا مشعراست
 ساز صفا پاکی و نا پاکیم
 صاف رخ مس رمد اندوده ام
 خاک و خسک سوده کنی کیمیا
 درخور کافور رخ قیر نیست
 لطف تو سازد ز خزان بهار
 از شبهه ام کوهر شفاف ساز
 نبی چو شریفم نه بوضع وضع
 عام نباشد چو من مستهام
 در گرو نفس پر از رنگ و ریو
 حاصل اعمال پيشمانیم
 در بغل غفلت هم خوابه ام
 همچو جمادی بره افتاده ام
 خفته چو خرگوش ندارم قرار
 خسته بگهواره بی انبساط
 در کشش مهد پریشانیم
 خیره ز فقدان نه بوجدان وقت
 هم ز قضا هم ز ادا شرمسار
 الحذر از حال بدم الحذر
 یک نظر فضل تومی شایدم
 ارحم بخشنده تویی چاره ساز
 چون نظر فضل تو دارم بس است

في المناجات و بيان کمال الصفات و عجز عن اسراف حالي بمصارف الاوقات

ای بصفات احدی ذوالجلال	ای بشای صمدی بیهمال
ای ببقای آبدی لا یزال	ای بعطای مددی بر کمال
ای بارادت مملک بی وزیر	ای بمشیئت حکم بی مشیر
ای بعظمتت احد بی نظیر	ای بجلالت صمد بی ظهیر
ای تو باکرام جواد ^۳ حلیم	ای تو بافضال غنی ^۳ کریم
ای تو بالطاف لطیف ^۳ رحیم	ای تو باوصاف حمید ^۳ حکیم
ای تو بحکمت همه را کردگار	ای تو بقدرت همه را پاسدار
بار خدایا بعطا یک نظر	در حق من بنده پیرانه سر
ای احد فیض رسان دادگر	دادگرا جز تو ندارم دگر
حال من زار و نزاری نگر	بی دل و بی دست رسم بی جگر
بی دلی از بهر تهی دستیم	بی ثمر از نیستی و هستیم
نی ز عدم باخودم آورده هیچ	نی ز وجود آذقه راه بسیج
می نتوان گفت چرا آمدم	چون نه بخود چاره کیرا آمدم
آمدنم بود نه خود اختیار	گوی بچوگان رود از اضطرار
هم نتوان گفت چه سان میروم	بیخود و بیچاره روان میشوم
نی بود از آمدنم حاصلی	نی بود از رفتن من واصلی
حکمت محض آمدن و رفتنم	بی خبر از خود چه بود گفتنم
دم نتوان زد ز چنین و چنان	چون بکف خویش ندارم عنان
من نه بدم بود جهان برمدار	نیز نباشم بسرانجام کار
آمدن و رفتن من بر گذر	هست درین مرحله یک نظر

آن نظر از راست روی بر صواب
ای ز تو مبدا و بتو منتها
بنده که در بند ارادات تست
هم بجلال و جبروت و کمال
عفو کن از بنده عاجز اسیر
فضل تو کافیست بهر کار من
علم تو آگه بود از حال من
نیست باعمال بدم نیکوئی
بر همه اعمال که دارم ز پیش
طرفه حکایت که بحالم دلیل

حیف درین مسئله ام لا جواب
عفو کن از تهلکه سازم رها
گرچه نه در بند عبادات تست
هم ببزرگی خود ای ذوالجلال
با کرم و فضل خودم دستگیر
تا نشود اخذ بکردار من
نزد تو ظاهر بود اعمال من
قادر بخشنده حالم توئی
یاد رسیدم مثلی حال خویش
هست بموقع سخنی زین قبیل

حکایت فی التمثیل حالی و سوال العفو والعطا بحسنات اعمالی و خیر آمالی

خوانده ام از درس کتابی صحیح
آنکه ز اینای زمانه یکی
داشت طبیعت ز زمان رضاع
روز و شب آن خورشی داشتی
همچو شکر داشته گیل سر بدست
خوش مزه اش داشته چون گلشکر
گیل سرش از گلشکر آزاد داشت
گر سینه می یافت چو حب الحصيد (۱)

یا شده مسموع ز نقلی صریح
بوده عجب ساده دلی کودکی
خوردن گیل سر بعد ارتفاع
دست و دهن فارغه نگذاشتی
کام و دهان را ز غذایش نه بست
ذایقه زان داشت چو گل تازه تر
چون عسل این راتبه معتاد داشت
آذقه می ساخت بسان قدید

(۱) حاشیه مصنف: حب الحصيد — دانه خرمن

حب بآن داشت چو حب نبات
 زان نه تهی کیسه و نی کاسه اش
 مائده زان داشت بجای طعام
 شور ندانست چو شیر زقوم
 گیل سرشوشسته وجود گیلش
 ریخته در معده و امعای او
 داشته دندان پی چاویدنش
 مدت ازان خوی بدش درگذشت
 روزیش از بهر خرید شکر
 رفت بدکانچه شکر فروش
 ظرف شکر داشت دکاندار پیش
 یک پله میزان ز پی سنگ وزن
 مشتری ابله ازان پله بست
 در دهن و جیب و گریبان زده
 گفت دکاندار که ای ساده رنگ
 طرفه طبیعت که ترا در سر است
 داده چه چیزی بچه چیزی بدل
 نفع و ضرر فرق ندانسته ای
 دیده زیان سود بسودای خویش
 آه هزار آه ز حال من است
 هر قدر از جانب نفسم هواست
 بر پله نفس کشیدن بخویش

چاشنیش بهتر از آب حیات
 در تگ و دو از پی تلواسه اش
 فائده پنداشت ازان بر دوام
 خوی بدش یافته زان نفس شوم
 ذوق فواکه نه چنان در دلش
 آهک تفته زده احشای او
 داشته لوزینه هم از دیدنش
 داشته آن خوچو جوان نیز گشت
 حاجتش افتاد بدکان مگر
 گرچه سرش بود ز گل سر بجوش
 تا بکند وزن ترازوی خویش
 داشته گیلسر پی پاسبنگ وزن
 گیلسرش آهسته کشیدی بدست
 زان سوی پله همه نقصان زده
 داده بدل جنس جواهر بسنگ
 زان پله کم این پله ات کمتر است
 گل بیکل و صیرعوض در عسل
 حاصل ازین اخذ توانسته ای
 غافل امروز ز فردای خویش
 کین سخن از حالت من روشن است
 آن قدر از جانب صلحم بلاست
 از پله صلح خمیدن بخویش

آنچه پستی حرص و هوا می دَوم
 حیف بر این حالتِ بی حاصلی
 داده ز کف حاصلِ اوقات را
 هیچ ندارم بجز از اشک و آه
 عمر بپازیچه عصیان گذشت
 بی اثر و بی جگر و بی دلم
 مشکل هر کار بود در نظر
 بی نظرم از گذرِ حال خویش
 ای تو محوّل همه احوال را
 حسنِ عمل هم بعنایاتِ تست
 بار خدایا ز تو عفو و عطا (۱)

پیشتر از برگِ نوا می رَوم
 غافل از کیف و کمِ اصلی
 غافلِ سال و مه و ساعات را
 بر عملِ خویش ندارم نگاه
 وقت غنیمت پستی هذیان گذشت
 بی نظر و بی بصر از مشکلم
 هر نظری منصفِ حالِ گذر
 ناشده ام منصفِ اعمالِ خویش
 مصلح و محسن همه اعمال را
 عفو و عطا مخبرِ آیاتِ تست
 در گذران از منِ خاطی خطا

فِي الْمَنَاجَاتِ وَ دَعَا مَدْعَا الْعَفْوِ وَ التَّجَاتِ

ای ارحم عفو کن عاصیان
 ای که عیان اینهمه الطاف تست
 ای که توئی مالکِ مالکِ بقا
 ای که توئی خالقِ این کائنات
 ای که توئی نورِ سماوات و ارض
 ای که توجان بخشی و جسم آفرین
 ای که توئی اینهمه موجود ساز
 جمله ز تو جمله ترا زیر دست
 پست چو من از کرم تو بلند
 ای تو عطا بخش من مستهام
 ای اکرم اعلم سر و عیان
 عفو و عطا بخش ز اوصاف تست
 ای که توئی واهب عفو و عطا
 ای که توئی جامعِ این مفردات
 ای که توئی صانع هر طول و عرض
 ای که توئی قسم بقسم آفرین
 ای که توئی کافی مقصود ساز
 اینهمه حر و قن و بالا و پست
 پست ترین در همه این مستمند
 عفو نما بر من کهنتر غلام

(۱) متن: بار خدایا ز تو خواهم عطا

پیر غلام برهت خاکسار
 ذره نه موهوم وجود من است
 گر نبود همچو من اندر جهان
 ور بود این ذره دمی چند هم
 هیچ نکاهد نفزاید بخلق
 گر بجهان یاهو نمی آمد
 مقتضی مصلحتم به بدی
 یا من و بی من بجهان کم زیاد
 مصلحت صنعت ازین بنده چیست
 زینکه نه چون خارج و نی داخل
 علم تو آگاه ز ایجاد من
 فضل تو کافی ست باعدام من
 نام و نشانم نه بدی در جهان
 ای که تو پس باقی و پائنده ای
 ای که توانی همه را بسط و قبض
 گر تو کشائی نبیند کسی
 من چو خستم بر سر آب روان
 خس نگذاری که بطوفان رود
 بلکه هم از مور و خسی کمتر
 یک نظری عفو تو بر حال من
 من همه هیچم چه زنم دم ز من
 رشته بگردن سگمی بنده ام

یک نظر مهر برین ذره وار
 سود چه از بود و نبود من است
 کم چه شود از همه خورد و کلان
 با الی چند غمی چند هم
 ذره محتر چه نماید بخلق
 بودمی آسوده همان در عدم
 نی زجهان از خستگی کم شدی
 نیست نه حاجت پی پاد و مباد
 با عثه معلوم نه از مرگ و زیست
 وز همه نیک و بد خود غافل
 یاد تو کافی ست چه از یاد من
 نام تو شافی ست چه از نام من
 باز نمانم چو فلان بن فلان
 در حق من عفو نمائنده ای
 امر تو پیوند کن نبض نبض
 و تو ببندی نکشاید خسی
 مورچه آواره بهر سو دوان
 مورچه چند بمیدان دود
 این قدرم بس که بخلقت درم
 کافی و وافی ست بر اعمال من
 کم ز سگم هم بگلویم رستن
 خاک بروی سیه افکنده ام

بر درِ فضیلت بامید آمدم	روی سیه سوی سفید آمدم
بنده بپندِ تونه در بندِ خویش	سائلِ عفو ز خداوندِ خویش
ای تو مهیّا کنِ اسبابِ خیر	ای تو کشانندهِ ابوابِ خیر
خیر نجا بخش ز بیمِ شرور	خیر عطا بخش بغیرِ الامور
جمله گدائیم توئی بادشاه	خیّر مختار توئی ای اله
ای که توئی لم یزل ولا یزال	سلطنت تست بری از زوال
انت سلام الحق منک السلام	ای لمن الملك ترا بر دوام
در کنفِ عصمتِ امن و امان	بخش سلامت بسلامم ضمان
عاجزی ^۱ حالِ مرا ناظره	هرچه دهی هرچه کنی قادرا
هادی ^۲ من راه نمائیم بخش	از نظرِ عفو رهائیم بخش
سر بزمین بر درِ آن بارگاه	جز تو نیستیم از دگری داد خواه
عاجزیم بین و بفریاد بخش	داد رسا، داد گرا، داد بخش
ای که توئی رب العرش العظیم	بخش باین فرد عطا یا کریم
بسم الله الرحمن الرحیم	فاتحه آرای کلامِ قدیم
بسم الله الرحمن الرحیم	اولِ طغرای کتابِ کریم
بسم الله الرحمن الرحیم	آخرِ دعوات بیمنِ عظیم

مر بسجود تو رُختم بر زمین

ارحمی یا ارحمِ راحمین

تاریخ و خاتمه نامه "حصن الامان"

آنکه مسمی است به "حصن الامان"	ختم شد این نامه نزهت نشان
یاء دگر حاء حروفِ مضاف	شهر محرم سنه غین و قاف
الف و صد و هژده هجری بسال	ظهر دو شنبه بسعاداتِ فال

وقتِ خوش و ساعتِ فرخنده روز
 خامه که این نامه نامی نوشت
 به روشِ بحرِ بوزنِ جزیل
 از دُررِ فیضِ نوادرِ نکات
 ذکرِ مناجات و صفاتِ حق است
 گلِ گلِ ازهارِ چمنِ بر چمن
 ساخته دلها همه تنِ باغِ باغ
 مظهرِ آثارِ عجائب بود
 رشحه تحقیقِ بهر داستان
 قبله نمایی نظرِ اهلِ حال
 بارِ خدایا با جانبِ رمان
 گشته بنورِ ازلی دل فروز
 حصرِ عددِ آمده پنجم بهشت
 "مخزنِ اسرارِ نظامی" دلیل
 آمده بر طبعِ بهینِ واردات
 بحرِ عطا ابرِ صفا مطلق است
 نفحه فشان چون سمن و یاسمن
 تازه بهارانِ معطرِ دماغ
 منبعِ افضالِ غرائب بود
 عوده توفیقِ همه راستان
 تذکره معنی اهلِ کمال
 قَبَلَةُ الله بوجهی نشان

تم

تم

تم

۱- در مورد این که در این
 ۲- در مورد این که در این
 ۳- در مورد این که در این
 ۴- در مورد این که در این
 ۵- در مورد این که در این
 ۶- در مورد این که در این
 ۷- در مورد این که در این
 ۸- در مورد این که در این
 ۹- در مورد این که در این
 ۱۰- در مورد این که در این

۱- در مورد این که در این
 ۲- در مورد این که در این
 ۳- در مورد این که در این
 ۴- در مورد این که در این
 ۵- در مورد این که در این
 ۶- در مورد این که در این
 ۷- در مورد این که در این
 ۸- در مورد این که در این
 ۹- در مورد این که در این
 ۱۰- در مورد این که در این

۱۳۰۰

۱۳۰۰

۱۳۰۰

بهشت مادم

مسمی

بحر العرفان

(بحر سبحة الابرار)

تاریخ تصنیف : ذی قعدہ سنہ ۱۰۹۰ھ

تاریخ اصلاح : شنبہ ۱۸ - صفر سنہ ۱۱۱۸ھ

بسم الله الرحمن الرحيم

ای که ذاتِ تو یوحدت یکتا	بصفاتِ اَحَدی بی همتا
اِنَّکَ اللهَ اِلَهٌ واحد	انت سبحان مجیدٌ ماجد
اِنَّکَ الحقُّ خدایُ خالق	انت رحمان رحیمٌ رازق
اِنَّکَ الفردِ بفردیتِ یک	انت مَلّاک لک الملک ملک
ای بتعریفِ توحد معروف	ای بتوصیفِ تقدّس موصوف
ای تو ذوالفضل خفی الالطاف	اَحَد الذّات غنیّ الاوصاف
ای کریمی که کرمهای تو بیعی	صانع ما همه از قدرتِ خویشی
ای رحیمی که بسا رحمتِ تو	منعما عام بود نعمتِ تو
ای قدیمی که قدم بنده تست	بود و نابود سر افکنده تست
ای معزّی که تو اعزاز دهی	بیکسان را تو سر و ساز دهی
ای معینی که ز لطفِ وافر	رزق بخشی بمطیع و کافر
ای که فضلِ تو بود هادی ما	صنعِ تو مخترعِ ارض و سما
واسع الرحمت و هابِ توئی	فاطر و فاتحِ ابوابِ توئی
لطف و قهر تو شدید و یاور	نار و نور از تو بود نام آور
کفر و دین هر دو غلامِ در تو	کعبه و دیر سجود آورِ تو
مقصدِ منبر و محرابِ توئی	قابلِ التّوبه و توّابِ توئی
مستِ تو مست، و گر دیوانه	ملکِ تو مسجد اگر میخانه
محوِ تو شمع و گر دروانه	آشنایِ تو اگر بیگانه
ذره ذره ز تو ذاکر باشد	هر سرِ موز تو شاکر باشد
هیچ شی از تو نباشد غافل	در ره تو همه عالی سافل

جزو و کل قطره ز بحر کرم
 ای تو آراسته بیش و کم را
 بد و نیک آیتی از حکمت تو
 ذره بر ره تو ملک و مملکت
 پیشتون و اله سرگردانت
 از غمت کوه جگر پر خون است
 عین الماس ز غم اشک افشان
 تازه از جوش غمت مغز بهار
 شد پزان در غم تو جان خزان
 داغ داغ از غم تو سینه باغ
 گل عشق تو بود بر دل گل
 دم هو بر لب هر فاخته ای
 وجد یا هو که کبوتر دارد
 بوم بی بوم بود دیوانه
 بانگ زاغ ارچه بگوید قاقا
 همه دلهاست چو طوطی ذا کر
 مرغ خاکی و اگر مرغابی
 کس و خس، مور و ملخ، مار و مگس
 ثابت و سایر و برج و افلاک
 به سوایت همه طائر طائر
 چشم انجم ز غمت بی خوابست
 مهر و مژه از غم تو دل چو قلم

کاف نون رشحه ز ابر قلمت
 رنگ و بواز کرم عالم را
 روز و شب صورتی از صنعت تو
 بسته طاعت تو فلک و فلک
 با سبکون سر بخط فرمانت
 دیده خاک ز تو جیحون است
 جان مرجان شده خونابه چشان
 وز غمت پوست کمان سینه ناز
 برگ ریزان ز غمت شاخ رزان
 چاک چاک از غم تو سینه راغ
 دم دود تو سراید پلبل
 هست با ذکر تو و ساخته ای
 دل سوزان مژه تو دارد
 بسته کنج غمت از ویرانه
 معنیش محض ز ذکر آقا
 همه اشیا هست بهالا فا کر
 دارد از تاب غمت بیتابی
 همه را هر نفسی ذکر تو بس
 از غمت جامه جان همه چاک
 بر ره تو همه دایر سائر
 دل گردون ز غمت بیتابست
 نزد فرمان تو بر دوش علم

روز و شب سر بهت آواره هر دو نظاره گران بیچاره
 گلگل از داغ غمت سینه خاک خارخار از غم تو هر دل پاک
 همه را سر تو باشد در سر چه شجر چه حجر و خاک و مدر
 همه از یاد تو دارند پناه خس و خاشاک و گل و خار و گیاه
 همه عالم چه سفید و چه سیاه همه ذرات بصدق تو گواه
 ذکر اشیا بخلا و بملا نبود غیر تو حاشا و کلا

فی ذکر قدرت کامله و حکمت بالغه

ای منزّه آید بی اقبال بی نیاز! صمد! بنده نواز!
 ای خداوند قوی قادر نافذ الامر بصنع نادر
 ای ز کلمت رقم کن فیکون ساخته نقش جهان بو قلمون
 ای ز صنع تو خط قاف بلام ثبت کرده رقم خاص و عام
 سر اوصاف عن اسماء الله بی شک و شائبه ماشاء الله
 یا الهی تو خداوند غنی اختیار آنچه تو خواهی بکنی
 قادر هر چه کنی بشوایی سر هر حکمت خود میدانی
 قدرت تام تو دارد آسان ملک در بیضه مرغ کنجشانی
 می توانی کنی از امر رفیع دانه خردله را ملک و سلیم
 معرفت را چو دهنی منزل و کاخ ذره خاک کنی شهر فراخ
 برگ کاه از تو بساط خضرا بطن مور از تو بسیط غبرا
 خاک خشک از نظرت زر گردد تار مو مید سکندر گردد
 پنجه شیر کنی پوست پیاز دهن بشه کنی چنگل باز
 غازه چرخ کنی رنگ شفق جگر فیل کنی طعمه بق
 دیده فکر کنی دور نظر سینه ذکر تو شاخ و ثمر

سفر وهم ز تو سیر دراز
 غفلت ذکر تو در جوف جماد
 اثر عشق تو در جان نبات
 ذاکر از تست صریر خامه
 غم تو سوز درون در حیوان
 هر چه در دایره هستی هست
 همه در عشق تو آشفته سران
 شیشه را سنگ کنی سنگ زجاج
 قلب را آئینه طین سازی
 قادر را قدرت تو کامله است
 خاک را تاج سلاطین سازی
 هر چه خواهی کنی از قدرت خویشی
 زال را رستم دستان سازی
 چرخ را خوشه پروین داری
 هر چه در عقل نکنجد هرگز
 و آنچه در فهم تصور نرسد
 دردمی ساخته سازی بی عیب (۱)
 که جهان محو تحیر سازد
 نقیض بند ازل تا بآید
 قطره را بحر کنی جذر به مد
 نقیض بندی ز تو زیبا آید

کنبد گنگ ز تو پُر آواز
 قلقل فکر تو در کلک و مداد
 پر غم تست همه موجودات
 نامی از نام تو شد هر نامه
 همه در کُش چه بشر چه دیوان
 چه بد و نیک چه بالا و چه پست
 همه از یک دگر آلفته تران
 نور را داج کنی نور ز داج
 نجم را رجم شیاطین سازی
 حاکما حکمت تو بالغه است
 طعمه حوت خراطین سازی
 طبع را عیش کنی عیش چو طبع
 کوی را غالب چو گان سازی
 ماه را خرمن تمکین داری
 فکر میزان نبسجد هرگز
 بخیالات تفکر نرسد
 بی غلط نقیض و نکاری لاریب
 همه را جذب تفکر سازد
 ای احد واحد خلاق صمد
 ذره را مهر کنی زر ز رمد
 صنع تو جمله جهان آراید

همه صورت که بعالم پیدا است
 کرده ای آنچه همه می بایست
 کرده ای طرفه نظام عالم
 غیر حکمت نبود هر چه که هست
 زهره چون و چرا هست کرا
 عقل حیران شده در آلایت
 عالم از عالم صنعت حیران
 نبود مرغ خرد را پرواز
 چشم عقل است درین جاخیره
 خیره و تیره چه داند که چهارست
 عقل محو است درین حسن و نظر
 کرده ای وضع جهان قسم بقسم
 عالمی مست تفرج گشته
 طرح این معرکه رنگارنگ
 بتمشای عجیب آمده ایم
 دیده دید نداریم ولی
 چشم آنها که اولی الابصارند
 صنع را آئینه صافان نگرند
 پی بمعنی نبرد چشم صورت
 عین خفاش چه با عین الشمس
 چشم ما چشمه خورشید کجا
 صنعت تو چو هزاران هور است

نیک بد جمله ز تو بامعناست
 داده ای هر چه بما می شایست
 که هم ابلیس کنی هم آدم
 آنچه از فعل حکیم است به است
 ز تو موزون شده صنع دوسرا
 همه عاجز بدر ولایت
 بسر افتاد خرد از طیران
 بال بشکسته بعجز آمد باز
 فکر و فهم است درین جا تیره
 محو را مرتبه صحو کجا ست
 هوش جذب است درین راه و خطر
 همه حیران چنین طرفه طلسم
 غرق این بحر تموج گشته
 می ر باید همه هوش و فرهنگ
 بهر نظاره غریب آمده ایم
 تاب نظاره نیاریم بلی
 بینش بینش صنعت دارند
 نه چو ما دیده غلافان نگرند
 خیره گی شد رمد دیده تر
 دست آلوده کجا لایق لمس
 گر نظر کرد نیفتاد بجا
 دیده ما چو شب دیجور است

شب و خورشید نباشد باهم
دیدنِ صبحِ ترا دیدهٔ ما
بیخود از معرکهٔ خاکی را
بر زمین چون نبدانیم که چیست
گر بظاهر نظری دوخته ایم
نظرِ تیز و اثر ناپیدا
تا بدل نشاه نباشد چه اثر
ناظرانیم ز نظاره برون
گرچه دیدیم فلک را انجم
نگران همه اشیا گشتیم
چیست حاصل بجز آوارگشی

فی المناجات و عجز عن ادراک آیات مصنوعات

ای احد نورِ سماوات و ارض
نورِ بینش بدل و دیدهٔ ما
دیدهٔ دل بده و دیدهٔ سر
هر چه بیند ببصارت بیند
صورت دید بسیرت بخشا
ز تو هر ذره بهارستانست
هر کفِ خاک چو شهرستانی است
بر همه تبصرهٔ دیدن بخشی
گر تو بخشی اثرِ کیفیت
ما که از فاعتبروا بی بصریم

ماه در روز همی باشد کم
این تفاوتِ ز زمین تا بسما
نرسد عالمِ افلاکی را
ناظرِ صنعتِ افلاکی کیست
جگر از تابِ نظر سوخته ایم
بی اثر شد نظرِ ناشیدا
دیده را دید نباشد چه نظر
بی بصر مانده دل آواره درون
ور بدیدیم زمین را مردم
هر طرف سیر و تماشا گشتیم
همگی حیرت و بیچارگشی

ادراک آیات مصنوعات

غرض ما همه دانای بی عرض
دمبدم تازه کرامت فرما
که شود دور نگه تیز نظر
همه ویرانه عمارت بیند
که بصارت ببصیرت بخشا
وز تو هر حرف نگارستانست
هر دل پاک سرا بستانی است
اثر از دیدن و گردیدن بخشی
آید از بی بصری امنیت
و ز ره فانتشروا بی اثریم

بخش ما را نظر فاعتبروا
 کآنچه بینیم ز تو و بینیم
 گر نشست است و گرخاست مرا
 ورنه زین بنده چه باشد خواهش
 خواهش از امر خداوند بود
 بنده از عجز بخود معذور است
 هرچه خواهد رهی از راه سوال
 شود از تو بمقاصد فائز
 حاش لله بقضا چاره کیست
 ای خداوند عطا بخش کریم
 برضای تو مرا استظهار
 اول و آخرم از حال و مضای
 ای مقدر بکمال تقدیر
 ای قضا و قدرت نافذ امر
 عمر و زیدی که بعالم مخلوق
 هرکرا هرچه نصیب ازلیست
 همه محکوم بفرمان تو اند
 از قضای تو کسی سرنکشید
 هرچه در دایره کن فیکونست
 ای قضایت ز ازل تا به ابد
 امر تو بر همه انفس و آفاق
 آنچه امر تو علی الاطلاق است

ده اثر از خبر فانتشروا
 تا نخیزیم ز غم بنشینیم
 برضایت همه درخواست مرا
 چاره نبود بفزود و کاهش
 بنده مجبور بخود بند بود
 بهمه واسطه نا مقدور است
 گردد امر تو اش حاصل حال
 خواهش خویش ندارد عاجز
 جز رضائی تو دگر نافذ چیست
 نافذ الامر جهانبان حکیم
 بعطایت ز خطا استغفار
 برضای تو مرا استرضا
 ای مصور بجمال تصویر
 امر تو غالب هر زید و عمر
 عطا و برضایت مرزوق
 از قضا و قدرت بی بدلی
 همه مسئول باحسان تو اند
 دُرد و صافی که چشائید چشید
 همه در رشته امرت مرهونست
 بر نصیب همه اشیا آمد
 حکم جاریست بهرجفت و طاق
 حسن اعمال حسن اخلاق است

ای امورِت بمواقع بر جا	قبض و بسط است بجا بیم و رجا
بر همه قسمت جمع خلاقان	آیه نحن قسمنا برهان
نقش ایجاد باعدام روان	خطر آجال و ارزاق دوان
قدر قسمت نه کم و بیش بود	همه شی بر حصص خویش بود
نفزاید چو طلب میخواهد	نه ز افزوده بعصیان کااهد
قسمت از کاهش و افزایش نیست	نقص در محنت و آسایش نیست
کلک تقدیر ازل هرچه نگاشت	هر نصیبی بمکان واقع داشت
هست هر ظرف بهر قسم قماش	باهم اسباب معاد است معاش
هرچه بر هر که نوشته قلمت	همه بر جا ز کمال کرمت
گر همه کنج و صفا رنج و جفاست	بنده را هرچه رسد عین عطاست
غیر حکمت نبود فعل حکیم	جز کرامت نبود کار کریم

فی المناجات و حیرت از سرّ حالی و مالی من المغیبات

ای کریم الاحسان والا کرام	واهب الخیر جواد الانعام
بی طلب تو ز کرم میدانی	بی سوال آنچه دهی بتوانی
که مرا داب سوالی نبود	لایق حال مقالی نبود
علم تو بر همه اشیامت محیط	بسط فضل توفزون ترز بسیط
آنچه می بایدم و نادانم	و آنچه نا شایدم و میخوانم
همه معلوم دران حضرت پاک	چه لب و لهجه کشد این کف خاک
خاک پامال هوا خاموشم	بی زبان از سخن اندر جوشم
تشنه لب بسته زبان خاک سیاه	سوده فرسوده اسباب گناه
چون زمین شوره بی برگ و گیاه	ریگ تفسیده ام از حال تباه

نه هیچ آب و هوا ساخته ام نه که با برگ و نوا ساخته ام
می ندانم ز کجا آمده ام گرد آواره بادی زده ام
می ندانم چه مکانم بوده است از کجا نام و نشانم بوده است
طینت من ز چه برداشته اند دانه من چه صفت کاشته اند
چه نهالی ست وجودم ز عدم چه ثمر یابد ازین دم و قدم
دم آدم زده ام یا چو دواب قدم کبک زدم یا چو غراب
آشیانم بکجا ساخته اند وضع ترکیب چه انداخته اند
می ندانم چه سرشتند مرا خط روزی چه نوشتند مرا
اول من ز چه آغاز نمود آخر من بچه سان خواهد بود

حکایت بر سبیل تمثیل فطرت اولاد آدم و تحیر

عن استنباط احوال عالم

یاد دارم که بخواندم ز سیر این خبر را ز روایات اثر
که چو شد حکم بخلق آدم بوجود آمده آدم ز عدم
حکم دیوان قضا از قادر بهر ابّو البشر آمد صادر
که شود قالب او را تصویر گردد از خاک وجودش تخمیر
بملائک شده زان امر خطاب که بیارند ز اجزای تراب
از چهل جای کف خاک آرند مشّت مشّت از [همه] جابر دارند
خاکهائی بهم آمیخته را آب و خاکی بهم انگیخته را
چون فراهم شده اجزای تراب دست تقدیر زده نقش بر آب
چهل کف خاک یک جا باهم قالب آدم خاکی شده ضم
کف صلصال بهیشت پیوست مشّت فخّار نکو صورت بست
حکمتی داشت مگر در سروکا نقش این دائره خط پرکار

که درین رنگ غرائب بوده است
 حکمتِ معنوی و پنهانی
 صوری حکمتِ حق گشت عیان
 که در اولادِ کثیرِ آدم
 باشد اصنافِ یمین هم به یسار
 که شعوب است و قبائل برهان
 آنچنانکه آمده در نصِّ ایما
 قسم قسم آمده از ذرّیات
 هر کفِ خاک بهر جنس خمیر
 می ندانم که چه ام زان اجناس
 بیخودم زینکه ز جنسِ ناسم
 خاکهٔ نقشِ وجودم چه زدند
 چه و که کیست کدام است قماش
 می ندانم چه سلوک ست و چه سیر

طرفه نیرنگ عجائب بوده است
 باشد اسرار بسا حقّانی
 اختلافِ صُور و امزجه زان
 تا قیامت بمعینِ مبهم
 بعضِ اخبار، فریقی اشرار
 آیهٔ نصِّ صحیح است بران
 خلق انواع عبید است و اما
 آلِ آدم بطریقِ حشرات
 مقتضی شد بمزاج و تصویر
 بیخبر زانکه که ام از صفِ ناس
 یا که نسناسم و یا خنثاسم
 رنگِ بیرنگ نمودم چه زدند
 از کجا چیست معادم بمعاش
 از خداوندِ خودم مائلِ خیر

مناجات و عرض

حالی و سوالی

الحاجات

علی حصول

ای خداوند توئی خالق من
 غیب دان عیبِ نهانم دانی
 ای که برکیفِ سخن دانائی
 مالک از میلک خود آگاه بود
 تو سرشتی گهرِ طینتِ من
 نه مرا علم ز مبدُ ز معاد
 هر نصیبی که دهی رازقِ من
 اصل و نسل و سروسامانم دانی
 بنده مملوک تو ام مولائی
 میلک او بنده و گر داه بود
 ای عطایُ تو بود زینتِ من
 نه مرا چاره ز بست و ز کشاد

نه ز حال بد و نیکم خبری
 طرفه از دستِ قضا معجونم
 نه ز آثارِ خرد دانایم
 هر که داناست بدانش نظراست
 نه مرا عقل بجا و نه جنون
 نه ز اوضاعِ مصارف یادم
 که چه بودم چه نمودم چه شدم
 دشمنِ خود نبود هیچ کسی
 من بخود دشمن و بادشمن دوست
 انس باجنسِ عدو کی سازد
 طرفه انس که ز حیوان بترم
 تا نگردد ز گنه روی سفید
 مو سفیدم بهمان روی سیاه
 آه کز سوز بر آید ز درون
 آن قدر سوز ندارم در آه
 دمِ بی تاب چسان در گیرد
 آتش افسرده نه انگیخت شرار
 حیف ازین دم کشی نسی خالی
 حلقِ حلقوم صفت در فریاد
 اشک چشم ارچه بامی ریزم
 از رخم رنگ سیاهی نبرد
 جوئبار است دو چشم گریان
 هم نه بر رد و قبولم گذری
 که نه معقوام و نی مجنونم
 نه ز اطوارِ جنون آسایم
 وانکه دیوانه ز خود بیخبراست
 از جنینِ پیرِ خرف گشته کنون
 نه ز اسراف زخارف دادم
 که چه باشم چه شوم خصم خودم
 نیست بادشمنِ خود دوست بسی
 این نه انسانی و حیوانی خوست
 نه بهایم بعدو می سازد
 طفل بی خویش به پیرانه سرم
 رو سیاهی نبرد موی سفید
 آه صد آه برین حال تباه
 صاف برون
 تا بسوزد همه خاشاک گناه
 مرده انکشت ضیا نهدیرد
 دل بی سوز فرو ریخت بخار
 جز صدا نیست گلوئی نالی
 صیحه باد دم سوز نداد
 گریه چون سیل بطوفان خیزم
 آبجو صورت کاهی نبرد
 خون دل کرده باشکم جرّیان

طرفه کز سبزه سمن روئیده
 گرچه باریده هوا برف بموی (۱)
 آبنوس ارچه بصندل آمود
 صافی روی مکحل نشده
 مشک مو گر بدل کافور یست
 صبح پیری که دمید از شب تار
 صبح خندان بسیه روزی حال
 سال و مه صرف بغفلت شب و روز
 این بیا ضم چه کم از رنگ سواد
 ریخت سوهان هوا ریم آهن
 گل سحر روی بشنم شویان
 بیخ و بر شاخ و شجر خشک و تر
 همه نا خفته نمی آسایند
 انس و جن مور و ملخ و حشر و طيور
 با جمادات نبات و حیوان
 همه شب دیده چو انجم بیدار
 همه بیدار اطاعت اشیا
 بی زبانان همه چون اهل زبان
 هست هر ذره بسان حصیا
 چون شگوفه همگی غنچه لبان
 هر گیاهی چو لب هر نمله

لیک اشکم نه رخم شوئیده
 همچنان چرک سیاهی ست بروی
 رو چو آئینه همه دود آلود
 زنگ آئینه مصقل نشده
 روی چون قیر همان دیجور یست
 بر رخ بخت همان زنگ غبار
 دیده گریان ز گذشت مه و سال
 صبح شد دیده بخواب ست هنوز
 ریخت سیماب چو بر تیره رماد
 ماند پژمرده سخن بر سوسن
 باغ تسبیح تقدس گویان
 بحر و کان لعل و دُر و خاک و حجر
 لب تسبیح همی بکشایند
 خار و گل ارض و سما نار و نور
 مست هشیار جمیع گیهان
 سبزه خوان ذکر نما شکر گزار
 همه اموات بمعنی احیا
 ذکر خوانان شده سر و اعلان
 در ترنم بلسان گویا
 در بیان صفتش لب جنبان
 دانه دانه ز تلال رمله

(۱) متن: گرچه چون برف سفید آمده موی -

بحر و بر با دهن زمزمه وا
 این همه خط و نقطه عالم جنگ
 این همه اهل ترنم بنوا
 این همه روی ظهور آورده
 این همه نقش قلم بوقلمون
 این همه چهره نمایان نمود
 فی الحقیقت همه از غیر جدا
 همه در بندگی حضرت پاک
 که بامرش همه موجود شدند
 همه موجود و گر ناموجود
 بلکه در غیب همه معدومات
 نه ز موجود وقوف آدم
 که چه در پرده معدومات است
 هر کجا فکر نماید سیار
 لیک در سر کسی ره نبرد
 که چه شوقیست باوراد کسی
 از ازل قدر نصیب آوردان
 همه در جوش بهوش و بیهوش
 از ره فکر فرو مانده چنین
 که مساویست وجود و عدم
 هیچ کارم که چه حالت دارم
 بی شعارم برتر از پیغمبران

دم بذکرش لب تسبیح کشا
 این همه غلغله در گنبد گنگ
 این همه نغمه سرایان هوا
 این همه پردگی و بی پرده
 این همه دایره حرکات و سکون
 این همه راه نوردان وجود
 همه در مشغله ذکر خدا
 همه در سجده حق روی بخاک
 همه در ذکر خداوند خود اند
 عالم غیب و شهادت بسجود
 واحد ذکر همه موجودات
 نیست معلوم کسی مگر عدم
 که چه در عالم موجودات است
 این قدر هست که عقل هشیار
 همه در طاعت حق می نگرد
 که چه شوقیست بایجاد کسی
 همه در راه طلب سرگردان
 هیچ شی نیست ز ذکرش خاموش
 حیف بر حال من پیر چنین
 حسرتا در همه ذرات کم
 نه دم ذکر نه فکر کارم
 عمرها برده بغفلت گذران

نه شعارم نه شعور از اشعار یاوه گوئی سخنم در اشعار
کیف حیف است همه حال مرا چه تمتّع رسد از قال مرا
گفت و گوئی سخنم بی حاصل بی خودم تا بچه باشم واصل
آه صد آه ز اشغالِ گناه از چین حال عیاذًا بالله
یا الهی تو بهال آگاهی بمقال و بمال آگاهی
ای که بخشی بگدائی شاهی راه خود بخشم ازین گمراهی
تکیه بر فضل تو امید پناه امر لا یاس من روح الله

مناجات و مسئلت الحاجات بفضل

حضرت کافی المهمات

ای خداوند کریم الاحسان فضل بر بنده نما عفو رسان
گر نه لایق بهره بند گیم بر در تست سر افکندیم
از در تو نرود برده تو حکمت آورده پرورده تو
بنده گر قابل و گر نامقبول نکند از در خواند عدول
بنده گر کامل و هم گرمفلوک بیقین مالک خود را مملوک
ای خدا مالک این ذره زار ای ز تو این همه را نقش و نگار
در همه نقش منم جزو ضعیف رقمی از قلم لطف لطیف
ای رقمهای تونیکی و کرم رقمی از قلم صنّع تو ام
از تونیکی ست گر از بنده بدی از بدی صاف کنی فرد ردی
ای ز تو سبع سماوات طباق عالم از دفتر صنعت اوراق
همه اوراق عجائب مضمون همه افراد غرایب موزون
در همه فرد ردی نامه سیاه نفس ناچنس من از حال تباه
گر نمائی حک و اصلاح عطا ور فرو شوی ازو حرف خطا

بیقین فضل تو قادر بمحال
 ورق حال (۱) من نفس نژند
 چون بامر تو شود دفتر وا
 چون بدیوان قیامت آرند
 هم بران ان الینا ست گواه
 چون بدست کرمست دار و مدار
 بمیان چون همه اجناس آرند
 چون فمن بعمل مثقال روان
 ذرّه خیرا یرّه امر نما
 گر نه من قابل این احسانم
 ای بهر حال و قالم آگاه
 ای محوّل همه احسن حال
 نمائی ز همه دفتر بند
 وا گذاری رقم ز استیقا
 همه اعمال که خلقان دارند
 هم ازان ان علینا آگاه
 رب سهیل بحساب آخر کار
 نقد آمال بمیزان داوند
 میشود در حق هر شی فرمان
 عفو فرمان بنجاتم فرما
 آخر از فضل رسان فرمانم
 ربنا ارحمنا یا الله

مناجات و ذکر عجائب مخلوقات بکمال صنع

قادر بر کمالات

ای نگه دار همه کون و مکان
 ای خداوند که بی مانندی
 ای پدید آور عالم ز عدم
 ای که تو مالک یوم الدّینی
 ای عطا بخش خطا پوش کریم
 ای غنی عفو کن و عجز نواز
 ای مستزّه که احد قدوسی
 ای جهان جمله ز کلکت رقمی
 ای محوّل همه ادوار زمان
 پاک از چون و چرا و چندی
 خالق جمله محدث ز قیدم
 قابل فاتحه آمینی
 ای جهانبان نهان بین علیم
 بی نیاز از همه صوم و نماز
 کردگار ستر و فردوسی
 عالم از بحر کمال تو نمی

ای بتهللِ تو آزاد همه
 ورد تقدیسِ تو سبحان الله
 ای توئی مالک و مالک را مسجود
 ای زنونِ فیکون نقش نشان
 ای که از بود نمائی نابود
 همه را مرجع و معبود و مآب
 آب و گل را بسرشتی باهم
 کرده مسجود جمیع علوی
 دادی از ظلمتِ کفرش پاکی
 رتبهٔ عَلَّامِ آدم دادیش
 عَلَّمَ الْانسانَ مَا لَمْ يَعْلَم
 و لقد کرَّمنا آدم را
 داشت حوا چو لطیفه باهم
 ردِّ ابلیس ز استکبار است
 جزو ناری بشیاطین بشتافت
 خلق ابلیس بطوق لعنت
 نار فی النار سوی دار بوار
 ذلِّ ابلیس ز لاف انا خیر
 صد چو جبریل و رَا گشته مقر
 هم بآن دانه فزون شد جاهش
 این نمک داشت خمیرِ آدم
 وز تفضُّلِ بنظر بوده پسند

ای بتسبیحِ تو اوراد همه
 ای بتوحیدِ تر هر ذرّه گواه
 ای احد واحدِ ربّ المعبود
 ای که از کافِ کن آورده جهان
 ای که عالم تو نمودی موجود
 ای که لولو کنی از قطرهٔ آب
 ای که بی ابّ و آم آری آدم
 ای بر افراخته قدرِ سفلی
 ای بر افروخته شمعِ خاکی
 دیدهٔ دل ز کرم بکشادیش
 ای که تشریف دهی بر آدم
 دادهٔ تاجِ سرِّ عزّ و علا
 گشت فی الارض خلیفهٔ آدم
 آدم آزاد ز استغفار است
 جزو طینِ فرّ سلاطین ز تو یافت
 شانِ آدم بسریرِ مکنت
 خاک نوری شده در دار قرار
 عزِّ آدم ز دمِ هو لا غیر
 گر عزازیل شد از وی منکر
 دانه ای گر شده دامِ راهش
 گرچه آدم بخطا گشت دژم
 قدرش از عفو خطا گشته بلند

مقصد حق ز جهان آدم بود
هرچه آمد بجهان از پی اوست
ای تو اعزاز فزای آدم
ای که تقدیم دهی آدم را
ای که طوفان کشی از دعوت نوح
ای که گلزار کنی نار خلیل
ای ز بتخانه کش ابراهیم
ای طرازنده لحن داود
بر کش از پهلوی آدم حوا
رانده بر فرق زکریا ارّه
تن ابوب کنی طعمه کرم
چشم یعقوب کشا بعد عثمّه
عین یحیی بیسکا کرده قریر
ای بکثرت بر آل اسحاق
ای تو اعزاز ده اسماعیل
علم حکمت ده عقل لقمان
جامه در نیل کشان فرعون
ای سلامت بر قوم سبطی
منتشر ساز بنی اسرائیل
تقویت بخش کلیم از هارون
سگ کنی در پی مردان مردم
ای هدایت کن اصحاب رقیم

بر همه خلق همین اعظم بود
برگزیدش ز همه قدرت دوست
یاد تو در همه جابس هر دم
وی که تصویر کنی عالم را
ای بهم انس ده قالب و روح
ای منزّه ز نظیر و ز عدیل
ید بیضا و عصا ده به کلیم
کرده طعم پشه مغز نمرود
بر کن تخت سلیمان بهوا
عالمی کرده زیون ذره
حسن را زیب ده از پرده شرم
یوسف از چاه کشان برده بجاه
گنج افکار نهاده بضمیر
انبیا کرده بضمنش اطلاق
نور حق داشته دروی تحویل
تبه ادبار نمای هامان
غرق کن حرق کن آن ملعون
در هلاکت بر قوم قبطی
قابض روح کنی عزرائیل
غرق رنج افکن گنج وقارون
پوست سگ کرده ردای بلعم
کرده در زاویه کهف مقیم

متمکن کن در خلد ادريس
 اي فرستنده بهر قوم چو هود
 را عی هر رسته گردان رسل
 فاقه از سنگ کشان با صالح
 کشتی از ضرب عصائی چون عوج
 ای که بی اب پدر آورده مسیح
 بحر و بر ده بکفر الیاسین
 آب حیوان ده الیاس و خضر
 کرده جودی پی توزی لنگر
 قتل هایل نما از قایل
 منتقل کن بنبیان تابوت
 کرده هاروت ردیف ماروت
 آتش افکن بتن و جان مجوس
 ماحی کیش نصاری و یهود
 مصر اخلاص کن بس ذوالنون
 از تو سبحان چه بسا سبحان شد
 فیلسوفی که شده شور انگیز
 جام بی جان جهان بین ز تو شد
 از تو آئینه شده غیب نما
 ای شفا ریخته در کام مرض
 از ازل تا ابد این هنگامه
 طبقه بر طبقه ساخته

متمکن کن در نار ابلیس
 قاهر طایفه عاد و ثمود
 منسلک ساز خلائق بسبیل
 صانع اینهمه صالح طالع
 آفت ارض نمائی یا جوج
 طفل ناطق کنی از مهد قصیع
 فخر در کُل ده آل یس
 بضالت فکن بخت النضر
 ز آب محروم کن اسکندر
 صور نیه بر شفه اسرافیل
 قتل جالوت نما از طالوت
 سوخته هر دو چو سرب و باروت
 آب ساز آتش اهل ناقوس
 ساختی اهل صنم را مطرود
 خیم نشین ساخته بس افلاطون
 بس ارسطوز تو حکمت دان شد
 نیم جان داشته زیر بریز
 دیده عقل نهان بین ز تو شد
 کرده گوهر هنر و عیب نما
 جوهر سنگ نمائی بعرض
 کرده ای گرم ز خاص و عامه
 بوالعجب معرکه پرداخته ای

ای بسا نقش که پیش از آدم
 ای تو مَلاک ملک ملک آرا
 ای بسا صنع هزاران انشا
 ای بسا معرکه^۱ نوع بنوع
 ای بسا نقش و نگار و رنگین
 ساخته باز بر انداخته‌ای
 ای ز تودر همه جا و اکناف
 بطن بطناً شده پشت از پس پشت
 ای شکسته بقضایا و فتن
 پهلوانان جهان روئین تن
 ای ز تو در ره تو گشته فدا
 عالمی از که و مه پیر و جوان
 نقشهای^۲ عجب و بوقلمون
 هر زمان از تو پدیدار شده
 عالم از عالم صنعت حرفی ست
 عقل در جاده^۳ عشقت خزفی
 هفت یم ز ابر کمال تشعی
 ای تو ابداع کن هر دوسرا
 ای تو ایجاد کن نه افلاک
 از ثریا زده‌ای تا بشری
 ای تو بنگاشته این نقش عجیب
 در هم آورده زدی هم برهم
 طرح کردی چه تماشاها را
 صد هزاران صُور^۴ مستثنا
 جزودر کُئل^(۱) چه اصول و چه فروع
 صُور^۵ طرفه غرائب^۶ آئین
 بر جهان تیغ فنا آخته‌ای
 خلق لخالق ز بعد اسلاف
 که همه راهمه جا امر تو کُشت
 سینه و گردن گردان^۷ زمن
 چون زمین زار فتادند و زمن
 انبیا و رُسُل و شاه و گدا
 چه نبات و چه جماد و حیوان
 همه زیبا و غریب و موزون
 آشکارا شده ایثار شده
 هر دو کون از یم حکمت ظرفی ست
 علم از قلم^۸ جودت صدفی
 هفت خلد از در فضلت فتعی
 از طفیل^۹ شه تخت اسری
 بنشار^{۱۰} ره تاج لولاک
 خیمه^{۱۱} کوکبه^{۱۲} خیر و ری
 خاصه از واسطه حب^{۱۳} حبیب

(۱) متن : هم در کُئل

از تو آراسته شد هشت بهشت
 از تو پیراسته شد فرشِ زمین
 ای تو مقبول کن اهل قبول
 ای تو نصرت ده دین اسلام
 ای تو اعزاز ده بیت و منا
 کرده ای نافِ زمین را کعبه
 ای تو توفیق ده اهل صفا
 ای حقیقی رب ما تحقیقی
 ای ز صانع تو رُخ معشوقی
 ای تو هادی ره عرفانی
 ای تو والی جهانی و ولی
 ای ز توطشت زمین چرخ چو طاس
 ای ز لطف ظفر بدر و حنین
 ای تو افزاخته اعلامِ هدا
 خلقت اول و آخر ز تو هست
 بوده در چشم جهان این مردم
 ای تو سوزنده قوم بی آدب
 راه ادبار نمائی بو جهل
 مشعل افروز لوی و غالب
 ای که از طیش بر آری صد عیش
 جندی از قوم بتصدیق مقرر
 فرقه ای کرده فریقِ جنت

از پستی طایفه نیک سرشت
 خاصه از واسطه دین متین
 بحق آل و اصحاب رسول
 داده از علم معارف اعلام
 مکه و مروه و حرا و صفا
 هم دل اهل یقین را کعبه
 بویفا ساختن و تابِ جفا
 تو دهی مرتبه صدیقی
 تو دهی مرتبه فاروقی
 تو دهی مرتبه عثمانی
 تو دهی مرتبه نادر علی
 هادی حمزه ردیف عباس
 کردی احسن همه حسن حسنین
 ای تو بنواخته اصحاب صفا
 صدق انصار و مهاجر ز تو هست
 رضی الله تعالی عنهم
 آتش انداز بجان بولسهب
 هم نگونسار کن آن نا اهل
 فرحت افزای دل و طالب
 شمع افروز شبستان قریش
 چندی از قوم ز ایقان منکر
 زمره ای را بجهنم مکن

ای تو پیدا کن دین صافی
 کرده از قوم پرستنده رب
 کرده ز آب کف شیران اجم
 ای تو زایل کن اهل تضلیل
 فضل تو عدل نمای طمعاج
 قاطع سلسله سفیانی
 اجر وافر ده اصحاب ولا
 آیت از رحمت تو خلد برین
 ای تو سوزنده بنیاد یزید
 راه ادبار بر این زیاد
 شامت افکن بسر مردم شام
 کوفه مملوک بقصد مالک
 کربلا منزل شهدا کردی
 طرفه افراط فتاده بفرات
 این هم از حکمت تقدیر تو بود
 نیک را شرب شهادت دادی
 اندر آن روز نبذ آب فرات
 کردی از امر مطیع و عاصی
 بعضی بر حق بُد و بعضی بخلاف
 ای بلا کش ز سر چنگیزی
 ترکگی ظالمگی خون آشام
 که بود در همه عالم وافی
 منهدم بتکده اهل عرب
 سرد آتشکده اهل عجم
 وز ابابیل باصحاب الفیل
 خشم تو ظلم نمای حججاج
 قاهر طایفه مروانی
 زجر وافر کن ارباب شقا
 رمزی از قهر شدیدت سحجین
 طوق لعنت فگن جان طرید
 که بسی لعنت تو بر وی باد
 کوفیان بعضی ازان نا فرجام
 گشته بر جان و تن خود هالک
 طوق در گردن اعدا کردی
 شهدا تشنه و اعدا بمرات
 تشنگان را کرمیت سیر نمود
 زشت را رنج شقاوت دادی
 خون ناحق شده در کام عصبات
 طالع طایفه عباسی
 منحرف از ره عدل و انصاف (۱)
 کرده طوفان عجب از خون ریزی
 برده در مسلک جهان مقتل عام

(۱) متن: تیغ طغیان نکشیده ز غلاف -

پیش ازان هم پس ازان در اقطار
 ای ز تو مذهب خاص حنفی
 ای توئی کاشف کرب و غمست
 هم بحق از تو مذاهب صفی است
 ای ز تو این همه را مایه نغز
 ای ز تو غوث عظیم و نادر
 مصلح دایره کون و فساد
 ای تو ملک ده دست هبلی
 ای تو تفرید ده بس چو فرید
 ای تو مدفوع کن هر شر و شید
 از تو با خیر بود [هم] چو سعید
 ای سلیم از تو شود طبع سلیم
 لایق جمله دهی بهره و برخ
 ای صفا بخش جهان صوفی
 سر تو در سر بس چون سری
 ای ز تو جمله ابدال و عباد
 ای پُر از تست ظروف قابل
 ای ز تو جمله امامان سبیل
 ای ز تو یافته ملک آسانی
 عین خشنودی تو مسعودی
 ای قیصر ز تو شد مستعد
 در رخت دور ز نافرمانی

ای بسا معرکه ها گشته گذار
 فهم نعمان ز تو وفا و وفی
 روشنی بخش چراغ امت
 مالکی حنبلی و شافعی است
 صد غزالی و قشیری پر مغز
 شیخ محی الدین عبدالقادر
 قطب اقطاب رخ اهل رشاد
 رو براه آر هزاران شبلی
 ای تو مقصود همه پیر و مرید
 از تو در جنت نکوکار جنید
 بحر بسطام ز دردت بازید
 بس چو ادهم ز تو شد ابراهیم
 صد هزاران ز تو معروف بکرخ
 تو دهی مرتبه معروفی
 هر چه بخشی تو هنی است و مری
 سالک و عارف و پیر و اوتاد
 عالم و عامل و واصل کامل
 رحمة الله علیهم در کُل
 دور سامانی و هم سامانی
 تو دهی معدلت محمودی
 وی اکاسر ز تو شد مستاصل
 دور سلجوقی و ترکستانی

ای که تو هفت فلک گردانی
هم امیری ز تو شد فرق فراز
همه موزون بد و نیک وزن و مرد
چه شمارم که چه کردی و چه بود
هم تودانی که چه بود و چه گذشت
چه عوالم که ز عالم رفته
خوانده ام آنچه بتاریخ جهان
قصه در قصه حکایات گذشت
چه فسونها شده و افسانه
داستانها بهزاران داستان
عارفانی که همه دانستند
سرها هست درین دار کهن
چه وقوع است درین حادثه گاه
چه قضایاست که حادث نشده
بوالعجب غلغله ای دیده شده
چه نویسم که چه بگذشت و چه رفت
عقل من جذب شد و دانش مسخ
شب من کوتاه و افسانه دراز
طبع بی حوصله و بحر طویل
نظم تاریخ جهان کی دانم
هم بجایم بود ار "فردوسی"
گرچه آراسته او "شهنامه"

هفت اقلیم دهی بیستانی
هم فقیری ز تو در عجز و نیاز
هرچه کردی و کنی خواهی کرد
چه کنون هست و چه آری موجود
شد کرا آمدنی و که گذشت
چه تماشا و چه مردم رفته
شمه ای زان نتوان کرد بیان
چه مسائل چه روایات گذشت
خانه در خانه درین ویرانه
چون سرودی ست بیاد مستان
همه نا گفته ز عالم جستند
نو بنو چهره کشد دیر محن
چه وقایع ز پگاه و بیگاه
چند بلایاست که باعث نشده
طرفه تر زمزمه بشنیده شده
چند گویم که در آمد و که رفت
به بود عزم چنین غلغله فسخ
فکر لنگ است و ره شیب و فراز
مسافر دور و مرا توشه قلیل
نتوان شمه ای حالش خوانم
بهر این تیر ندارد قوسی
ذکر کرده است ز خاص و عامه

ذره‌ای نیست ازان قصه طول
 آنهم از نوبت ترک و تاجیک
 هم ازان نقله اخبار چه گفت
 توده بر توده کتاب تاریخ
 قصه سر بسته که گفت و که شنید
 کیست گو قصه مفصل گفته
 قصه کوتاه که راهیست دراز
 مدت هفت هزاران سال است
 دار و گیر و زد و بُرد اجل است
 عمرها رفت و قرون بگذشته
 حالت دی و پری رفت زیاد
 حال فردا ندانم که چه است
 از ازل این همه مدت که گذشت
 گوئی آن جمله همین امروز است
 منحصر عمر بود یک شب و روز
 شب بخواب و خور غفلت گذرد
 این چه عمری که گذارش این است
 روزگار است چو برق الخاطف
 عالمی از عمل سود و زیان
 بمعاشی که نه کم هم نه زیاد
 روز و شب بند چنین است و چنان
 چو نکاهد نه فزاید ز نصیب

گشت او نیز بیک قصه ملول
 نیست اخبار کهن را نزدیک
 جمله از عمله آثار که گفت
 برهم افتاده حساب تاریخ
 جز کنایه که دمید و که شنید
 مختصر هم ز مطول گفته
 جز خموشی نتوان زد آواز
 کز ازل معرکه آجال است
 با چنین حال چه طول امل است
 دورها دنیای دون بگذشته
 نیست امروز بفردا دل شاد
 هست امروز غنیمت که بماست
 کس نداند که چه رفت و چه گذشت
 آنهم آدم کش و عالم سوز است
 مردمان غافل ازین روز هنوز
 روز در گردش محنت گذرد
 چه غریبی که دیارش این است
 عمر نوح است چو ریح العاصف
 در پی مزخرفات هذیان
 همچو من بی خبر از امر معاد
 شده مشغول فلان و بهمان
 آدمی زاده عجول است عجیب

کرجهان جمله طویل است و عریض هیچ بیه نیست در و جز تفویض
بتو تفویض معاش است و معاد انشک الله لطیف^۳ بعباد

فی المناجات و ذکر کبریا و عظمت حضرت
جل^۳ جلال تعالت اسماوه و توالت نعماوه،

ای تو امید رسانی بمراد	انشک الله روف ^۳ بعباد
ای خدا رب شرح لی صدری	ربنا انت یسرلی امری
ای خداوند نگهدار جهان	ای جهاندار عیان دان و نهان
ای شهنشاه جهان بان قدیم	تو حکیمی تو علیمی تو کریم
مالک الملک بوصف تو گواست	لمن الملک بذات تو رواست
توتی الملک نشان ز احسانت	کل ^۳ یوم هو فی شان شانت
لله الامر بدنیا و بدین	هست من قبل و من بعد یقین
وحدت را همه اشیا گنوه است	کل ^۳ شی هالک الا وجه است
هست کان الله حسبی و کفلی	لم یکن معه شیئا ز اشیا
فی السماوات و فی الارض توئی	واضح طول دگر عرض توئی
همه جا ساری و هم ساکن تو	ای هو الظاهر و الباطن تو
تو محیط همه و قادر تو	ای هو الاول و الآخر تو
وارث جمله حوالات توئی	قادر جمله محالات توئی
غیر ممکن ز تو امکان دارد	هر مکانی ز تو دکنان دارد
نه دکانی که درو بیع و شراست	بلکه دکنان که همه کان صفاست
دین نشان از دل صاحب درد است	دردمندی که بمردی فرد است
هر یگانه بصفت دیوانه	آشنایت ز همه بیگانه
هر کش از غیر تو بیگانگی است	مجمع مستی و دیوانگی است

مست تو از همه عالم هشیار
 کس چه یک خس ز تو غافل نبود
 هر نفس حاصل ما یاد تو پس
 دم آدم چه بود الا هو
 چون نفس میزند انسان بهوا
 دم فرو بُرد بدن هو بشنو
 دم اول بصفای باطن
 آن درون وین زیرون نور دهد
 بخلا هو بملا هو همه هو
 یک سبق را نود و نه ورق است
 از حد اسماء چو مسمّا پاک است
 خود بتعداد نیاید اسما
 وحدتش یک بصفات بسیار
 اسم ذاتیش [که] احد الله ست
 نام او هست بچند آنکه زبان ست
 بلکه از جمله زبانها پیش است
 آفریده است زبانها پی آن
 این زبانها که بود در ظاهر
 که شمارد ز زبانهای غیوب
 هرچه خورشید برو می تابد
 هرچه در بطن غیوب است و شهود
 سر و جهر آره او می جویند

دل بیخواب بخلوت بیدار
 جز تو کس را دم حاصل نبود
 هست الله بس و غیر هوس
 وحده یا رب واحد یا هو
 هو بود هو بخدائی خدا
 دم بر آوردن تن هو بشنو
 دم آخر بظهور ساکن
 شمع تسبیح بتنویر نهد
 یک سبق یک کلمه در همه سو
 یک آلیف الف صفت اسم حق است
 نکته صاف و معمّا پاک است
 که نگنجد بهمه ارض و سما
 ذات او فرد باوصاف اکثار
 بصفاتیش چه حد راه است
 هر زبان را بصفاتش الحان ست
 شاهد نام و صفات خویش است
 که ز خلاق نمایند بیان
 هست ظاهر بصفاتش ماهر
 همه در ذکر صفاتش مرغوب
 هرچه از هست دمی می یابد
 هرچه آن از عدم آمد موجود
 ربنا الله احد می گویند

فی ذکر حاصل الحالات و مناجات تکمیل الحاجات

ای دلِ نایمِ غفلتِ قم قم	بشنو از جمله بخوان اللهم
رَبَّنَا وارثنا خالقنا	احدا مالکنا رازقنا
تو توئی دوست توئی یار توئی	آفریننده غفار توئی
بتو زیباست توئی و مائی	رَبِّ بیچونی و بی همتائی
بتو شاید دم مائی و منی	ای غنی صمد مستغنی
یا مُنَزَّه که ز شرکت پاکی	برتر از دائره ادراکی
یا الهی تو خدای احدی	واهب الخیر کریم المددی
لا شریکا احدا بی ضدوند	صمدا لم یلد و لم یولد
ای بوحدت الف بی کثرت	کثرت افزای کمال قدرت
همه از تست چه نیک است و چه بد	بندگان را چه قبول است و چه رد
هر چه از تو همه باشد مقبل	هر که بیدل ز تو شد صاحب دل
خوانده گر دُرس اجانب خوانده	رانده هم بر در تو وا مانده
رانده گر از دوسرا خواهد رفت	از در تو بکجا خواهد رفت
مدبر ار چند مدبر باشد	باز محتاج مقدر باشد
دور و نزدیک ترامی خواهند	آمل و سائل فضل الله اند
گرچه باشند مطیعان ناجی	عاصیان هم بتو باشند راجی
ای پدید آورِ مُلک و ملکوت	نافذ الحکم کمال جبروت
مسند آرای خدای تنها	بری از عون روان و تنها
جسم و جانی که بانس و جان است	مُشتِ خاکی ز درِ سبحان است
خاک راه تو همه کون و مکان	داد خواه از تو همه عجز و توان
قوت و عجز که در انسان است	کفِ آبی ز یَم احسان است

قوتِ طاعت و عجزِ حاجت
 کردگارِ توئی آگاه و گواه
 بمناجاتِ سوالیِ حالی
 حال ده حال که طالِ قالم
 بنده ام بر درِ تو شرمنده
 ذره پر عییم و عیبِ هنرم
 بنده معیوب چه ارزد بدو جو
 کنِ خلاص از گِروِ عصیانم
 گوهرِ اصلیم آب گنده است
 رشحه فیضِ تو پاکم کرده
 خاک با آب تو بستی قالب
 طینتم هست چو طبعم قاصر
 متفق ساز مخالف همه را
 معتدل ساز مرا آب و هوا
 تا یکی بر دگری سر نکشد
 تا که اینان که مغل چندند
 قوتِ لطف کن از قوتِ مباح
 صبحِ امیدِ مرا مهر مراد
 شمعِ شامِ ده و مهرِ سحر
 مکنم کاذب و رندِ فاسق
 چون گیاهم همه تن پژمرده
 ای که تو خاکِ چمن رویانی

همتِ ملزومِ بهر محتاج
 حسبی الله کَفَّی یا الله
 شاهدِ حال و گواهِ قالی
 بطی و مخطی قال و حالم
 بسر افگند گیم ارزنده
 جوهرِ بد ز هنر بی اثرم
 هیچم و هیچ نیفتد پیگرو
 ده نجات از طعنِ طغیانم
 که از آن ابر و صدف شرمنده است
 جنسِ ترکیبِ ز خاکم کرده
 باد بر آتشِ طبعم غالب
 ساز بر چار عناصرِ ناصر
 کن موافقِ بمواقف همه را
 قانع ساز بهر برگ و نوا
 تا دمی در نکشد بر نکشد
 بند طاعت بمیانِ بر بندند
 تیره روزم تو دهم نورِ صباح
 تودمانی که توئی ربِّ عباد
 آه مردم ده و سوزِ جگرم
 صادق ساز چو صبحِ صادق
 خاک سان پایِ حوادث خورده
 کن گیاهم گلِ نو بتوانی

برگ و بارم پده از شاخِ مسجود
 ده بهارم چو خزان نیست مغل
 تشنه سیراب کن از فیضِ جزیل
 تا مساوی شودم لیل و نهار
 داغ را باغ مه و سال گذار
 روزنِ کلبه^۱ دل تیره مساز
 نافه را نفحه^۲ عنبر بخشا
 هسته ام را بشارت خندان
 مشک کن ز آبِ عنایت کافور
 آتشِ عشق بکانون افروز
 کوکبِ بختِ مرا روشن کن
 سَروِ سَرم بصفای مقرون ساز
 مشغول ساز دلِ آگاهم
 چاشنی بخش غمِ دیرین کن
 زنده از ذکر بکن مرده دلم
 ریز ده زرعِ مرا نوخیز است
 بکنارش برِ محصول بنه
 بکرِ طبعم سره مگذار عقیم
 چون ستردن مکن این آبستن
 صورتِ حوصله با معنا بخش
 در قماطِ کرمش چست ببند
 نرمی^۳ موم بدل سختی بخش

ای که تو جامعِ اجزای وجود
 شجرِ طاعتِ من خشک مهل
 هست بحرِ کرمات آبِ سبیل
 بشگفتان شوقِ مرا باغ و بهار
 لاله ام را بجگر خال گذار
 نرگسم را بهوا خیره مساز
 غنچه ام را بسخن لب بکشا
 دار بادامِ سیاهم گریان
 ظلمتم را بفشان پرتو نور
 سینه صندوق شده درد اندوز
 گلخنِ طبعِ مرا گلشن کن
 کلهم را بقبا موزون ساز
 مشتعل ساز سپندر آهم
 اشک شوراب مرا شیرین کن
 سوزِ دل بخش که افسرده دلم
 چونکه ابر کرمات دُر ریز است
 کِشتِ اعمال مرا آبی ده
 گر بمردی شده ام زار و سقیم
 بصدف بخش گهر پروردن
 ای بمریم ثمرِ عیسی بخش
 هرچه می زایدم از فکر بلند
 پیر عمری و جوان بختی بخش

از دلِ کوه کشی ریشه کاه
 از گلِ تیره وجودم گُل کش
 سنبلِ داغ مرا بویِ سمن
 نفَس و نفَس موافق گردان
 مژه العاس و سرشکم دُر کن
 بخش ای پاک ز هر چون و چرا
 سخنِ صاف که دادیم چو آب
 [که مها] رت بُودَم در این فن
 مشق [بیهو] ش مرا رونق بخش
 الکنم حرفِ زبانم همه مست
 دیو را بر درِ دل راه مده
 از همه معرفتِ خویش دهم
 خجلم منفعل از راهِ خطا
 قدرِ خود یک شناسم که بدَم
 گر رَدَم و ر بدَم از خلقتِ تو
 چون ز فضلِ تو رسیدم بوجود
 بوده از امرِ تو ایجاد مرا
 ای خدا مالکِ مختارِ کریم
 قسمتم آنچه تو دادی بر جاست
 نقشِ هر رنگ که سازی مطبوع
 نوعِ هر نقش که نقاش کشد
 بخششِ تست بهر قدر و بها

وز گِلِ شوره گُل آری و گیاه
 وز دلِ سنگی من سنبل کش
 بده ای غارِ صباغِ چمن
 دم قدم هر دو مطابق گردان
 ساغرَم از مَسِ رقتِ پُر کن
 آبِ معنی دُرِ الفاظ مرا
 بدماغِ دلم افشان چو گلاب
 میکنم مشقِ اداهای سخن
 کلکِ دل را بشکستن شقِ بخش
 سخنِ مکتبه من ساز درست
 ای دهنده بدهم آن کان به
 مرهمِ نو بدلِ ریشِ نهم
 بخش افعالِ خطایم بعبا
 کن قبولِ ارچه سزاوارِ رَدَم
 که وجود از عدمِ صنعتِ تو
 نقشِ من کلکِ کمالِ تو نمود
 هست حالی که خدا داد مرا
 اختیار است ترا در تقسیم
 نقشِ من هر چه نهادی بر جاست
 که ز کلکتِ صَوَرِ نوعِ بنوع
 رنگِ بیرنگِ موافقِ بخشد
 که بهر رنگ که داری فبها

قدر این ذره بقدر معلوم
 قدر مجبور چه باشد بقماش
 برضای تو رود راه سلوک
 ذره آواره که سرگردان است
 ذره را قدرت خود کامی نیست
 رشته در گردن این ذره زار
 چون عنان در کف دارنده بود
 ذره مامور بهر سو که دود
 قائد امر بهر سو که بکشانست
 گوی بیچاره بخاک افتاده
 بارادت که بود جنبان است
 ذره را تاب ننومندی چیست
 قدرت ذره نباشد بهوا
 همه تن در گرو راننده
 بسکون و حرکت بنده اسیر
 همه تن بنده بفرمان عامل
 یک نظر فضل توای بنده نواز
 ذره نا چیز چو من قدری قلیل
 نقش معلوم ولی نا موهوم
 چیست در ناصیه ام خطر نصیب
 چه لیاقت بقبولیت کار

گرچه این ذره جهولست و ظلم
 هر سلوکش که تو بخشی بمعاش
 نبرد چاره بمالک مملوک
 نظر مهر تو اش شایان است
 چاره گردش آرامی نیست
 دست امر تو کشیده است بکار
 کلک در دست نگارنده بود
 بعنان کشش امر رود
 ذره معذور بآن سوی روانست
 همه تن خویش بچوگان داده
 که جماد از حرکت افتان است
 بی محرک حرکت چاره کیست
 نیست در عاجز خاموش نوا
 بی توان در کف گرداننده
 نی گریزش ز ارادت نه گزیر
 ناقص از فضل پایمان کامل
 کار ساز دو جهان ست بساز
 نبود در همه ذرات دخیل
 می ندانم که چه خطم مکتوم
 چیست در طینت نقشم ترکیب
 قابلیت بچه حال اطوار

چون بقدر از همه ذرات کهن
بخش بر من بحق آن سرور
ذره ام زار و نزار مسکین
که بقدر از همه قدرت بهتر

فی نعت حضرت خیر البریت نبی الرحمت شفیع الامت صلی الله علیه وسلم

یا الهی بحق رسول	آن رسولی که حبیب تو قبول
قبله اهل حق ارباب صفا	کعبه هر جهت اصحاب صفا
مالک هر دو سرا شاه رسل	مقتدای همه هادی سبیل
آن نبی مدنی قرشی	همه عالم چو غلامش حبشی
بود آدم عدم او بود نبی	که فدایش من و امی و ابی
مصطفی وصف و محمد نامش	احسن اخلاق و گزین اکرامش
احمد الله محمد عربی	شاهد معجزه اش ضب و ظبی
مصطفی مقصد پیدایش بود	مصطفی را ست مقام محمود
مصطفی واسطه کن فی کون	مصطفی مطلب رب بیچون
مصطفی باعث احداث جهان	مصطفی وارث پیدا و نهان
مصطفی سرور خوبان ازل	مصطفی سید بی مثل و بدل
مصطفی خیر وری فخر بشر	مصطفی هست شفیع محشر
مصطفی آنکه غلامش مه و مهر	مصطفی تاج سر مهر و سپهر
مصطفی جامع آیات کرم	مصطفی نور رخ هر دو حرم
مصطفی صاحب تاج و معراج	مصطفی هست سراج منهاج
مصطفی آب رخ صبح رخان	مصطفی دفع کن نار و دخان
مصطفی اول و آخر کافی	مصطفی باطن و ظاهر شافی
مصطفی نص نگین صنعت	مصطفی نص صحیح قدرت

مصطفیٰ عشق فزا صدق گزین	مصطفیٰ ختمِ رسل خاتمِ دین
مصطفیٰ داورِ ملکِ سرمد	مصطفیٰ ماهِ ازل شاهِ ابد
مصطفیٰ سابق و اسبق بزمان	مصطفیٰ حرزِ امانِ ایمان
مصطفیٰ صاحبِ معراجِ وصول	مصطفیٰ قبلهٔ اصحابِ قبول
مصطفیٰ نورِ جلالتِ اطهر	مصطفیٰ زیبِ رسالتِ اظهر
مصطفیٰ والیِ عربست و عجم	مصطفیٰ شافعِ فیاضِ اسم
مصطفیٰ غیب و شهادت آگاه	مصطفیٰ داعیِ فی دینِ الله
مصطفیٰ شاد کنِ غم زدگان	مصطفیٰ هادیِ ما گم زدگان
مصطفیٰ روحِ روانِ انصار	مصطفیٰ را ست مهاجرِ بنثار
مصطفیٰ داورِ الحمدِ غلام	مصطفیٰ نقشِ سرِ لوحِ و قلم
مصطفیٰ حامد و محمودِ خدا	مصطفیٰ مطلب و مقصودِ خدا
مصطفیٰ راهِ نمایِ ره رهو	مصطفیٰ محرمِ خلوتِ کیه رهو
مصطفیٰ عاکفِ حرّ و صفا	مصطفیٰ دُرِّ یتیمِ بطحا
مصطفیٰ ساریِ مُلکِ اسری	مصطفیٰ آبِ رخِ هر دوسرا
مصطفیٰ مظهرِ اعطافِ اله	مصطفیٰ مہبطِ الطافِ اله
مصطفیٰ طیبِ طوبیِ منظر	مصطفیٰ مورثِ حوضِ کوثر
مصطفیٰ کعبهٔ اختیارِ مطاف	مصطفیٰ نافهٔ از عبدِ مناف
مصطفیٰ فخرِ دهِ هاشم بود	مصطفیٰ مکنیِ ابوالقاسم بود
مصطفیٰ مطلبِ عبدالمطلب	مصطفیٰ فیضِ فزایِ یثرب
مصطفیٰ آبِ دهِ رویِ اله	مصطفیٰ نامورِ عبدِ الله
مصطفیٰ پاک کنِ چهرهٔ خاک	مصطفیٰ نورِ رخِ دودهٔ پاک
مصطفیٰ موردِ وحی و تنزیل	مصطفیٰ مجمرِ اوصافِ جمیل

مصطفیٰ جمله صفا جمع صفات	مصطفیٰ معنی "قدوسی" ذات
مصطفیٰ آمده ممدوح خدا	مصطفیٰ تابع او روح خدا
مصطفیٰ منتخب سبحان است	مصطفیٰ واسطه احسان است
مصطفیٰ صبح نبوت صافی	مصطفیٰ در دو جهانم کافی
مصطفیٰ عاشق و معشوق احد	مصطفیٰ آنکه مسمی احمد
احمد مرسل سلطان رسل	اقتدا در پیش ایمان رسل
اصل و کل آئینه رویت حق	نور اول که زحق یافت سبق
سابق الخلق کریم الاخلاق	اعظم الخلق رحیم الاشفاق
خوانده حق ز کسی ناخوانده	علم کُل قطره که او افشاند
آمی و علم لدنی سبقش	فرش زیر قدمش نه طبقش
عقل کل بردر او حاجب بار	عدل از حضرت او چاکر وار (۱)
علم در مکتب او همچو جنین	فهم در مجلس او خوی بجبین
عالی الشان نشان لولاک	از هی اوست خلقت الافلاک
قرب او قرب تر از آو ادنی	عارج مرتبه ثم دنی
شارع شرع مبین بین زمین	صاحب دین متین عین یقین
او بتخصیص اخص خاصان	اخلاص و خالص ذو اخلاصان
مظهر رحمت موجودات او	باعث خلقت معدومات او
آبروی همه عالی گهران	سر خروئی ده خونین جگران
مهبط روح قدس منظر رب	مطلع نور ازل ماه عرب
که عرب بنده او همچو عجم	شرق و غرب است براهش دو علم

(۱) اصل شعر در متن این طور بود:

عقل در حضرت او چاکر وار روح در خدمت او خدمتگار

سر بزیّر قدمش سرداران
اکرم الخلق برتبت افضل
شرف نسل لوی و غالب
مرهم ریش دل و جان قریض
صیقل آئینه سنگ دلان
جوهر اصل که آدم عرضش
خیّر و خیر بشر، خیر آنان
جان طه و مراد یسین
حبذا عزت پیغمبر ما
که بیک گفتن نامش در حال
هر مجوس و منّخ و ترسا و یهود
عمرها ورد کند نام خدا
کسی مسلمان بشود تا که بجان
چون بیک بار محمد گوید
مرحبا این چه نکو نام کریم
هست از گفتن نامش اسلام
چار حرف اسم محمد امجد
اسم او کعبه، حروف ارکان اند
وصف او کعبه حاجات اسم
مدد چار عناصر زان چار
سال را چار فصول است بکار
نظم این سال که سال ابد است

دیده افروز دل بیداران
احسن الوصف باحسان اکمل
حیرت چشم و دل بوطالب
واهب عیش غنی درویش
وسعت افزای دل تنگ دلان
از خدا خیر دو عالم غرضش
نام او معنی دین اسلام
معنی فاتحه با آمین
رتبه و منزلت سرور ما
پاک کردند ز کفر صد سال
کیش خود را چو نماید پدرود
هم بجوید ز خدا راه هدا
نکند نام نبی ورد زبان
دلش از شرک مصفّا شوید
که بتکریم فزون از تعظیم
شد مسلم بسلامش اسلام
چار ارکان بود از بیت احد
کعبه هم چار حروف اعیان اند
شان او قبله آیات کرم
بلکه یکجا بود این چار بهار
زان چهار است یکی فصل بهار
از خدا چار بهارش مدد است

چار سو قصرِ مسدس باشد
 شش جهت را ز چهارش تاسیس
 باز از وصفِ چهارِ مذکور
 چار در چار شد اظهار شمار
 هم از آن چار حروفِ مختار
 یافت ابو بکر ز میمش ایمان
 یافت عثمان ز دگر میم مراد
 میم نامش چو ملاذِ تام است
 حاء اسمش که حدِ ایمان است
 میمِ ثانی که مقیم است بدل
 دال نامش که دلیلِ دین است
 نامِ نامیش گرامیش تمام
 جز محمد که بود خیرِ انام
 اسمِ احمد به محمد زیبا
 بخدا نامِ محمد احسن
 هر دو نامش صفتِ موصوف است
 اوست آئینهٔ وجه وحدت
 سروِ آزاد بباغِ یوحی
 اسمِ آن نقطهٔ ادوار پناه
 به محمد همه اسمش تحمید
 جامع وصف، بوصفِ جامع
 شد ز معراج بدرگاه وصول

چار حد بیتِ مقدس باشد
 بمقدس ز چهارش تقدیس
 چار حد است به بیت المعمور
 چار در چار نگار است و بهار
 بهره و بار بهر یار چهار
 عمر از حاء حلاوت در جان
 علی از دال کند دین ارشاد
 گفتنِ نام نبی اسلام است
 حظِ دل بلکه حیاتِ جان است
 معنی علمِ قدیم است بدل
 دوست دلها ز دمِ دیرین است
 صفت خاصگی و رحمتِ عام
 ز انبیا صاحب این نام کدام
 رسم احسن به محمد زیبا
 به محمد که هم احمد احسن
 ذاتِ او با صفتِ معروف است
 صاف دل پاک ز زنگِ [کثرت]
 الف فردِ مجرد ز سوا
 بی نقط آمده چون اسم الله
 احمد و حامد و محمود و حمید
 نور حق از صفتِ اولامع
 بنجات اسم آورده حصول

بخدا بود مصاحب بخدا
 بنده خاصه و محبوب اله
 آنکه لایق بهچنان معراج است
 چه نبی و چه ولی و چه امیر
 هر که باشد بره او سائل
 بر درش جمله آزاد غلام
 آنکه قرآن بصفاتش ناطق
 آنکه وصفش ز ادا افزون است
 گر زبانها همه یکجا گردد
 از ازل تا ابد این جمله جهان
 هر زبانی شده مدحت گویند
 حاش لله که ازان عشرعیش
 قصه هر چند هزاران خوانند
 عاجز آیند بصد عجز و قصور
 اندرین عرصه همه سیاحان
 گشتابند همه غوطه خوران
 نظره زان یم نتوانند برداشت
 گر نویسند دبیران دهور
 بحر و بر کرده بیاضی و سواد
 عمرها صرف نگارش سازند
 نقطی هم نتوانند ز خط
 بلکه خط مشق نگاری آسان

احد احمد نه ز هم بوده جدا
 محرم خلوت و آفاق پناه
 همه شی بر در او محتاج است
 چه صفی و چه غنی و چه فقیر
 انبیا جمله بدینش مائل
 از خدایش صلوات است و سلام
 دیگری نیست بوصفش لایق
 وانکه مدحش ز بیان بیرون است
 شمه نتوان که مودا گردد
 گر بهر موی کشایند زبان
 بشتابند درین ره پویان
 ها بیارند قلیلی ز کثیر
 نتوانند سراسر دانند
 فائز آیند ز مدحش بسرور
 وندرین بحر [همه] سیاحان
 بسر و دیده درین راه دوان
 جز ثنا دم نتوانند برداشت
 چون عطارد رقی زین منشور
 همه اشجار نما کلک و مداد
 تا بخط قصه گذارش سازند
 تا نگارند ز خط صرف نقط
 نقش این نقطه نباشد ز انسان

قصه هر چند بخط می گذرد
 اوست زیبا چو نقط اندر نون
 خط که دور است نقط را بکنار
 خط او حال رخ سبز خطان
 خط بهر جا شده محتاج نقط
 خاصه این خط ز خطوط همه ها
 خط وصفی که رساند به تمام
 یک زبان، یکدل و یک جان بخدا
 آنکه کرده شق مه همچو قلم
 آنکه از وی بسفیدی ست امید
 زنگی از مقدم او رومی شد
 ظلمت ما چو بدل کرد بنور
 شب قدر از قدمش یوم العید
 مشک از خاک قدومش کافور
 کرده آزاد ز دوزخ ما را
 برهاند اسم ماضیه را
 کشتی خویش برد بر ساحل
 امّتی کو چو رسد آن سرور
 [شاه] رضوان چو کند فتح الباب
 همه احسان رسول الله است
 لفظ لفظ صفتش عمان است
 بی نهایت صفت مصطفوی

نکته در وصف نقط می گذرد
 مرکز دایره کن فیکون
 وصف و موصوف بعینه [بشمار]
 نقطش حسن خط خوش نمطان
 خود نقط را نبود حاجت خط
 هست مانند نقط مستثنی
 آنکه در کف نگرفته اقلام
 دو زبان کلک نگیرد حاشا
 دست او را نشود خامه علم
 نهد داغ سیاهی بسفید
 امّتش لایق مرحومی شد
 روشنائی بصدور است و قبور
 بخت ما از کرم اوست سعید
 امّتش رحمتی از رب غفو
 پاک برد است مستثنا را
 کی هلد مرضیه راضیه را
 ماندها را برساند منزل
 رحمتی کو ست خدای اکبر
 دخل الجنة بی حد و حساب
 همه اقبال قبول الله است
 حرف حرفش گهر احسان است
 غایتی نیست بنعت نبوی

بی زبان بنده چه خواند بادا	صفتش بسکه ادا کرد خدا
نص ^۳ قرآن بشناش آگاه است	واصف او چو کلام الله است
چه تواند که بخواند کف خاک	وصف او را چو بخوانده حق پاک
بسلامش سزد اتمام سخن	بصلوتش بود انجام سخن
عرضه مننی و من الخلق الیه	تحف صلواة عن الله علیه
و علی آله و اصحاب کرام	به محمد صلواتی و سلام
بخش بر حال من ذرّه زار	یا الهی به محمد مختار
وصف او نیک شفیع آوردم	یا رب ار چند خطاها بردم
در حق من بشفیعم بخشا	عاصیم خواه مطیعم بخشا
کن بهر حال بحل بهر شفیع	بنده عاصی است کجا حال مطیعم
بشفیعم که شفیع ست کریم	بخش بر حال من ای رب رحیم
بخش بیه حال ز حال تبهم	سازد آزاد ز بار گنهم
بکن احسان تو کریم الاحسان	چه مجالم که چنین ساز و چنان
که سند یافته ام فی التمثیل (۱)	آمدم یاد برین نکته دلیل

حکایت اعرابی بر سبیل تمثیل سخن

داشت از بار گنه بی تابی	هست مروی که یکی اعرابی
سائل آمد بحضور انور	تا پرسد خبر از پیغمبر
عرضه بنیوش رشادم فرما	گفت ای فخر بشر خیر ورا
که درین فکر ملالی دارم	عرض حاجت بسوالی دارم

(۱) در متن مصرع ثانی این طور بود :

که عجیب آمده این فی التمثیل

چون شود روزِ قیامت قائم
 رستخیزی که بخیزند همه
 اندران روز پی^۱ اخذِ حساب
 یا نبی یا مَلِک و یا عالم
 تا که حاسب شود از بهر حساب
 صاحب الحمد و مقامِ محمود
 که بمحشر چو شود وقتِ نشور
 خود خدا قاضی^۲ اعمال بود
 نیک و بد در نظرِ عدل آرد
 نبود دخلِ دگر در این کار
 هم بران ^۳إِنَّ لِإِلَهِنا ست گواه
 چون شنید این خبر از خیرِ انام
 گفت الْمُنْتَهَ لِلّهِ جلیل
 مصطفی گفت که ای اعرابی
 گرچه شکرش همه جا ملزوم است
 گفت اعرابی با صدق و صفا
 خوفِ خود داشته ام از اعمال
 گرچه بد کارم و بد حال بدم
 کار هر بد که رجوع ست به نیک
 بمکافاتِ بدی نگراید
 گرچه خاصانِ خدا نیکان اند
 خود رعایت بکسی نتوانند

که سر از خواب کشد هر نائم
 در شفیعان بگریزند همه
 تا که مامور شود از اصحاب
 که کند پرسش حال از عالم
 همحاسب چه شود حال و مآب
 نعم القال جوابش فرمود
 عاجز آیند چه نزدیک چه دور
 حاسبِ دفترِ عمّال شود
 اختیارش بقبولیت و رد
 لا شریک است بهر جا مختار
 یقین ^۴إِنَّ عَلَیْنا آگاه
 یافت اعرابی ازان شکر بکام
 شکر حق را که شد از من تملیل
 وجه شکرانه چه در می یابی
 وجهِ این شکر چه ات معلوم است
 ای بِأَصْدَقِ صَفْتِی راهنما
 که بمن تا چه همی گردد حال
 وز بدیهای^۵ خود [م] عین ندّم
 گرچه بد را نپسندید و لیک
 نیک پاداشِ نکو فرماید
 خائف و منتظرِ فرمان اند
 همه محتاج بحکمِ خاوند

جز خدا بند ز بنده که کشاد
بنده با بنده کند شدتِ کار
آن کند آنکه ز وی می شاید
سیدی گفت که صدقت کلام
حق تبارک و تعالی اکرم
راحم- بنده ز مادر ز پدر
بندها را نگذارد حیران
یا الاله الاحدا یا ربی
ای عطا بخش کریم- اکرم
بهمان قول که گفت اعرابی
بهمان قول که او گفت بحق
ای عطا بخش کریم- اکرم
رحم کن رحم رحیمی و غفور
دست دریوزه بدرگاه توام
بندهام آب و جدم بنده* تو
بوجود از کرمتم آمده ام
حال معلوم تو ای اعلم- حال
نافذ الحکم توئی ای احکم
با آب و آ و آخم برده* تو
ذره مملوک تو ام ای مالک
بر درت جمله شهان اند گدا
ای خدای من و خاوند همه

بنده را کار به بنده مفتاد
کردگار است نکو کار گزار
کرمش کار و کرم فرماید
یرحم الله ولی الانعام
جلّ اوصاف برحمت ارحم
عفو فرمای عباد مضطر
کارش احسان و نماید احسان
بحق و صدق محمد عربی
عافنا ارحمنا یا ارحم
مثل او عاجزم از بی تابی
بخش بر من بر رسول اصدق
ای خطا پوش رحیم- ارحم
کرمی کن تو کریمی و شکور
گرچه حرمم پسر داه توام
تا بادم ز عدم بنده* تو
ذره* عاجز غفلت زده ام
بتو معلوم همه حال و مقال
حکم رحمی بنما ای ارحم
با جد و عَم همه پرورده* تو
ساز بر راه عبادت سالک
بنده کمتر ز گدایان خدا
مالک الملک خداوند همه

در همه بنده کهین ذره زار
ای عطای تو بحکمت موصوف
کسب تدریس نبردم بکتاب
هیچ تحصیل ندارم ز هنر
نه بتکمیل کمالات رسا
شکر لله که بقرآن قاری
بتلاوت همه وقتم تالی
همه از برکت قرآن مجید
ای الله الحق فیاض ازل
بالحق الحق تقبل منّا
پیر معلول کف خاک نزار
بعطای تو "عطائی" معروف
سائل فضل نه از فصل ونه باب
مگر از فیض ازل بهره و بر
نه بتاویل رسالات رسا
بهره مندم ز کلام باری
بحلاوت همه حین و حالی
همه از همت فرقان حمید
عافنا بالحق بالحق نزل
و عفی الله تعالی عَنّا

[ذکر تسمیه این نامه بحر العرفان]

این رساله ز نوادر همه پُر
دانه دانه گهر بحر دل است
هر یک انگشت شهادت بالا
حرز بازوی زمین ست و فلک
سبحه معتکفانش دائم
تار او ریسته دست صفاست
فرشیان روح روانش دانند
طرفه بحر یست که در طبع سرشت
بحر عشق ست و گهرها شهوار
بحر سبجه است پُر از دانه دُر
عقد عقدش بکشایش سجل است
نفی و اثبات ز لا تا الا
سبحه دست و دل ملک و ملک
سبحه یا عوده جاننش خوانم
رشته اش تافته مشّت ز کا ست
عرشیان ورد زبانش خوانند
این بهشت ششم از "هشت بهشت"
تشنه قطره او هفت بحر

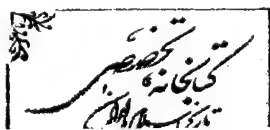
[اینجاست شعر مکرر آمده]

که ترک کرده شد

هر عبارت چو صدف غنچه کشا	ابر فیض ازلی دُر بخشا
موج هر قطره او دریائی	ناف هر آهوی او صحرائی
نفحه نافه او جمله مشام	کرده خوشبو بجز از مغز کام
هر کرا صُرفه غفلت بسر است	کسی ازین نافه کشائی اثر است
هر کرا مغز دماغش تازه است	صندل درد سراسر است و غازه است
طبع چون فال فراست بکشد	”بحر عرفان“ چه خوشش نام نهاد
بحر او ”سبحه ابرار“ بعین	رشته چون بحر گهر بار بعین
شمع بی دود و گل بی خار است	گنج بی مار و ضیا بی نار است
صورتش لمعه انوار جلی	معنیش نسخه اسرار خفی
بر ریاض است سوادش تر و خشک	فوق کافور همه دانه مشک
هست خط و نقطش دانه و دام	بهر رام دل وحشی آرام
وسعت افزای بیابان سخن	تازه شد باز خیابان سخن
لفظ لفظش بملاحت لافظ	حرف حرفش بمنابر واعظ
باغ توحید و مناجات بود	نعت خاص سر سادات بود
نیز تاریخ جهان پر موجز	اندرین باغ بود دانه رز
کرم و نخلش کرم بی بخل است	با مَسّ شوق مُنَقَّلاً نقل است
میدهد لیخ لخته اش عطر دماغ	میدمد غالیه اش سنبل داغ
هست فیض از لَش همچو نسیم	لاله زارش گل دل های و سیم
هر درختش گل پیوسته بهار	شاخ و برگش ز طراوت بهار
سرو او آهِ دل سوختگان	قمریش جان غم اندوختگان

باغ را سبزه ملازم باشد
 همه اعراب ریاحین صفتش
 ثمرش لذت دل ذوق ضمیر
 هست هر میوه بیه از حب نبات
 رنگ او تازه عذار خوبان
 تازه گلزار حقایق حقا
 چمنستان مرا جای گیاه
 آن گیاهم که بصد عجز و نیاز
 تازه تر کرد ز پژمرد گیم
 خوش بهشتی ست پی اهل بهشت
 زده با جنت دلها دم رشک
 در بهشت اشکی و آهی نبود
 بلکه این تازه بهشت عشق است
 جوئبارش دم خونین جگران
 بنضارت چو گلستان ارم
 بسکه پیوسته بهار ست جنان
 داغداران بودش گل چینان
 عندلیبش دل سودا زده کان
 دست غیب آمد و این نقش نوشت
 سستی و میر چمن عیاشی ست
 درد اگر هست بیا درمان بین
 سوز اگر هست بیا ساز بوی

دل و جان فرش ملایم باشد
 شد و مد آئینه معرفتش
 مزه جان نمکین است خمیر
 آب آن میوه همه آب حیات
 غنچه اش نوش لب محبوبان
 مرغزارش ز شقایق زیبا
 صورت حال خودم خاطر خواه
 بخدای خودم آمد دم راز
 ساخت سر گرم ز افسرد گیم
 خاصه آن را که زد دل درد بهشت
 معتدل آب و هوا آه باشک
 پی گل عیش گیاهی نبود
 اشک با آه سرشت عشق است
 آبشارش نم روشن گهران
 بلکه باشد همه رضوان کرم
 بکنارش نرسد دست خزان
 اهل حال اند تماشا بینان
 ناظر او بهوا آمده کان
 نشاء باید که ببینی لب کشت
 ورنه بی مهر عبث خفتاشی ست
 سر اگر هست بیا سامان بین
 از همه کار بپرداز بوی

قدر او با شب عید است قران
یا الهی بحق هر دو حرم
دست هر خس بکنارش مـ رسان
چشم هر شوخ ازو دار چو گوش
سهو و نسیان که بشد محو نما
یادگار ابدم گردانش
تا چو دین جای کند در جانم
تا چو جان زندگی آرد بتنم
تا چو در حلقه شود در گوشم
تا چو مه نور فشاند بدلم
بخش اعزاز اجابت یا رب

یمن عیدین و مبارک رمضان
تازه دارش چو بهار خرم
که خزان را ببهارش مـ رسان
هر خطائی که زمن رفت پوش
حرف اگر سهو شود صحو نما
سازگار مدم گردانش
تا بهر درد کند درمانم
تا زمن دور کند تا که منم
تا چو ناصح بفزاید هوشم
تا زند مهر تو در آب و گیلیم
عفو بر عذر و انابت یا رب

مناجات المنتها و مسئلت المدعی

ای تعالی ملک العرش عظیم
ای خدا خالق افلاک وزمین
یا الهی تو خداوند زمان
هر زمان امن و امانم بخشا
ای خدا بالحق اسما و صفات
ای خدا بالحق قرآن قدیم
یا الهی بحق حب حبيب
کن قبول این سخن از ذره زار
بحق کعبه و بطحا و منا

عالم الغیب ترا علم قدیم
ای خدا ناظم این دور نگین
ای خدا حافظ بالامن و امان
مقصد هر دو جهانم بخشا
بخش بر بنده "عطا" عفو و نجات
ای خدا بالحق آیات کریم
استجب دعوتنا رب مجیب
نظر فضل برین عجز گذار
هذه العجز تقبل منّا

الف و صباد سنه خیر انجام شهرذی قعده شد این نامه نظام (۱)
 باز در سال سنه الف وقاف یا و حا با الف وقاف مضاف
 شنبه و شانزدهم شهر صفر ختم بالخیر و اقبال و ظفر
 یافت این نامه مجدّد تصحیح آمده دیده و دل را تفریح

به محمد صلواتی و سلام

بسلام آمده این نامه تمام

تم

تم

تم

(۱) حاشیه مصنف: الف = ۱۰۰۰ — ص = ۹۰ = ۱۰۹۰ هـ

الف = ۱۰۰۰ — ق = ۱۰۰ — ی = ۱۰ — ح = ۸ = ۱۱۱۸

بهشت سابع

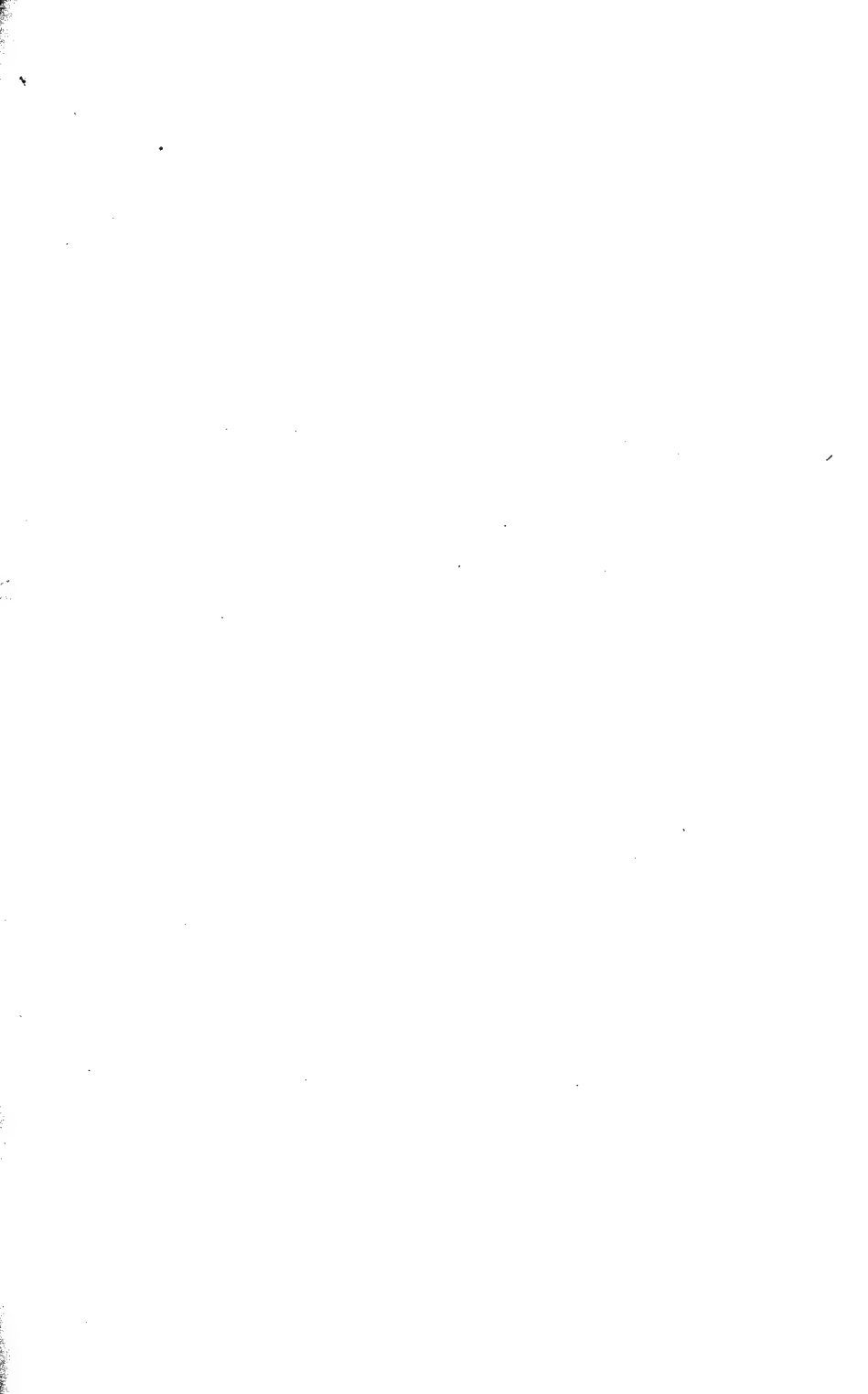
مسمی

حرز الایمان

(بحر: مثنوی مولوی)

تاریخ تصنیف : چهارشنبه، ۵- رمضان سنه ۱۰۹۰ھ

تاریخ تصحیح : سه‌شنبه ۱۰- ربیع الاول سنه ۱۱۱۸ھ

بسم الله الرحمن الرحيم

ای بتوحید تو هر ذره گوا	یا الهی ای اله لا سوا
بر جمیع بادشاهان بادشه	یا الهی ای تو جمله را اله
ربی الاعلی اله لم یزل	یا الهی ای خدای بی بدل
فايض هر فیض، ایزد ذوالجلال	ماهی هر نقص، قادر بر کمال
صانع ناسوت و الجبروت تو	کردگار ملک و الملكوت تو
قاسم الارزاق رزاق همه	محسن الاخلاق خلاق همه
هو توئی یا هو ویا مین هو توئی	لا اله از صدق الا هو توئی
ای صفات تو بوحدت بیانات	یا احد بالذات جمعاً بالصافات

ذکر اسماء احد یکتا جل جلاله

یا علیم و یا علی و یا عظیم	بسمک اللهم رحمن الرحیم
ای تو یا باری و یا بدوح بس	ای تو یا قدوس یا مبدوح بس
یا مجید و یا حمید و یا شکور	یا ودود و یا عفو و یا غفور
یا کفیل و یا کبیر و یا کریم	یا حفیظ و یا حکیم و یا حلیم
یا سلام و یا سمیع و یا بصیر	یا قوی و یا قدیم و یا قدیر
یا غنی و یا واسع و یا منتصر	یا ولی و یا مالک و یا مقتدر
یا جلیل و یا جمیل و یا قریب	یا لطیف و یا حسیب و یا مجیب
یا الف یا فرد یا حق یا نصیر	یا حکم یا عدل یا هو یا خبیر
یا معین یا مستعان یا ذوالجلال	یا معز و یا مذل یا متعال
یا صمد یا نور یا رب یا رشید	یا احد یا محص و مبد معید

یا قریب و یا وکیل و یا مقیت
 یا مهین یا مفضّل یا رؤف
 یا مصوّر یا مقدّر یا عزیز
 یا محیط و قابض و باسط توئی
 یا مقدس هادی و وهّاب تو
 دافع الآفات یا خافض توئی
 ای تو یا قهار یا غفار ما
 اکراما یا ضارّ یا نافع توئی
 اول و آخر توئی بی ابتدا
 یا خدا یا خیر یا رافع توئی
 ارحما یا منتقم یا مومنی
 ما همه را صانع و خالق توئی
 ای تو یا قیّوم یا قادر بدیع
 ای تو یا فتّاح یا وارث توئی
 باعث الایجاد و الاعدام ما
 ای همه کز صنع تو آمد همه
 چند خوانم اسمهای پاک را
 گر نوشتم این صفات و نام تو
 خیر اسما کی بنظم آید تمام
 حدّ ذکر کیست در اسمای حق

یا ملک یا حیّ یا مجی سمیت
 یا مقدّم یا موخّر یا عطوف
 یا متین یا حق که عدل تو تمیز
 واجد و ساجد توئی مقسط توئی
 کافی و شافی توئی توّاب تو
 کاشف هر ضرر و هر غامض توئی
 ای تو یا جبار یا ستّار ما
 ای تو یا فیّاض یا مانع توئی
 باطن و ظاهر توئی بی انتها
 واحد یا وتر یا جامع توئی
 یا می یا نعم و یا موقنی
 ربّنا ما جمله را رازق توئی
 ای تو باقی یا رفیع و یا سمیع
 ای تو یا بنّای یا باعث توئی
 وارث الارواح و الاجسام ما
 بی همه وز تو همه در زمزمه
 کو مجال حصر و صفت خاک را
 بی شمار اسمای بی انجام تو
 ذکر هر اسم است فکرت بر دوام
 جز تفکّر چیست در اعلای حق

فی الصفات الاسماء حضرت فاطر الارض والسمما جل عظمی و الکبریا

ای الف یکتا الف اندر صفات	هر صفاتی اسم تو بحر حیات
مضمحل هر اسم چندین اسمها	مکمل هر وصف چندین قسمها
در صدف گوهر صدف در گوهر است	بحر در بحر است و موج جوهر است
جوهر و صفت مبرّا از شبیه	ای کلامت صدق و حق لاریب فیه (۱)
فیض هر اسمت بتخصیص صفات	تشنگان شوق را آب حیات
نور هر نامت بقندیل جنان	هست چون مصباح در مشکوٰۃ جان
[پرتو] هر وصف تو در شمع دل	همچون نور جان به بیت آب و گل
هست رشح هر سحاب وصف تو	خشک سال دیده را چون آبرو
لمعه هر شمع تحمیدت بجان	شب نشینان را چو خورشید عیان
شعله هر مشعل ذکر خفی	به ز عکس بدر در صدر صفی (۲)
جلوه معشوق ذکرت جاودان	جمله ذرات را پرتو فشان (۳)
نفحه گلبانگ بانگ الصّلاح	عید مشتاقانست هر شام و صبح
شمه باغ و بهار ذکر تو	داده بر گلزار جانها رنگ و بو
هر نسیمی ذکر کز لب می جهد	غنچه دل را کشائش می دهد
اسم اعظم هست هر دم یاد هو	غیر هو هر سو که بینم کیست کو
چون بیاید نامت از دل بر زبان	میدهد نور تجلی از جنان

(۱) این بیت در متن این طور است که بر حاشیه اصلاح نمود :

جوهر و صفت مبرا از عیوب سائر العیب ای تو علام الغیوب

(۲) مصرع ثانی در متن این طور است : ماهتاب دیدهای هر صفی -

(۳) متن : عاشقان را به ز لذات جنان -

بر زبان تسبیح، سبحان الاحد
 خشک و تراز یاد، تورطب اللسان
 ذکر، تو هر ذره را ارشاد، تست
 هر چه در ضمن شهود است و غیوب
 هر چه رفت و هر چه آید هر چه هست
 هر یکی را اسمی از اسمای حق
 ناطق و ساکت بذکرت هم زبان
 هر یکی را هست تسبیحی جدا
 هر چه باشد قسم قسم ذی حیات
 خود عدم را نیز می باشد زبان
 مناجات و صفات ذکره خیر
 ای بخلق آب و گل رانده قلم
 اهل جان را گر نشانی دیگر است
 اهل جان گر ذکر پیدا می کنند
 ما نمی دانیم حال، هیچ شی
 بند بند و عضو عضو نبض نبض
 ما همین ظاهر پرستی می کنیم
 در پی، ظاهر نظر داریم ما
 هر چه را ناطق بذکرت دیده ایم
 بلکه براوج، هوا هر ذره خاک
 برگ و بار و شاخ و پیخ، هر شجر

هر گیاهی کز زمین بر میدمد (۱)
 لا شریک له بیان، هر زبان
 برگ و بار و خار و خس در یاد، تست
 و آنچه در بند، طلوع است و غروب
 نیمت جز نام، تو او را دل نشست
 آنچه تلقین است میخواند سبق
 کیست کز یاد، تو باشد بر کران
 فکر آلائی است و ذکر، یک خدا
 جمله مشغولان با شما و صفات
 در پی وصف، وجود جاودان
 الاذکار بصفااء السر و الجهار
 با وجود، تو وجود، ما عدم
 بی زبان را هم زبانی دیگر است
 بی زبانان ذکر اخفا می کنند
 خود بحال، خویش نتوان برد پی
 هست در ذکر، چه در بسط و چه قبض
 بی خبر چون غول مستی می کنیم
 خفته پنداریم بیداریم ما
 خود همین را ذا کران فهمیده ایم
 هر جماد و سنگ هر گوی و مغاک
 هر مدّار هر بحر و بر و هر حجر

(۱) متن: هر گاهی کز زمین سر می زند و ده از وی بگوشم می رسد

وانچه خود در فکر ما ناپیدهمی
جمله حیوان و نباتات و جمادات
نیست معبودی سوای ذلت تو
ذره ذره بر صفات بیست
ای هزاران عالمی در عالمی
هست در ذکر تو ای رب العباد
کائنات از صنع تو آیت تو
غیر این بهر چه آمد کائنات

مناجات فی ذکر التقدیس والتنزیه منزّه عن

توجیه والتشبیّه

ای مبرا از همه وهم و خیال
اکبری برتر از جمله قالها
نی ترا تمثیل، نی تشبیه تو
از جلال تست تشبیهات محو
لم یلد لم یولد بی خورد و خفت
بی کفوی قاضی الحاجات خلق
ای مبرا از همه چون و چرا
متّصف موصوف اوصاف جلال
از ازل خلق دو عالم تا ابد
در صفت هر ذره گردد صد زبان
قطره ای از بحر و ذره بر هواست
جمله عاجز گشته چون کر و بیان
معترف آیند با عجز و قصور
در مقامی کائینا و اصقیا
گفت لا احمی ندیم خاص تو
کیست کاینجا از فصاحت دم زند
ای منزّه بی نظیر و بی مثال
ای بری از شبه و ز تمثالها
بر همه تقدیس تو تنزیه تو
با جمال تست توجیهات سهو
نی ترا خداست و نی جنس و نه جفت
رافع لدرجات موجودات خلق
ذره ای از صنع تو هر دو سرا
مقتدر معروف تعریف کمال
گر شود ذا کر بوصف بی عدد
ملک و هم ملکوت گردد قصه خوان
حاش الله ذره و قطره کجا ست
همچو صبیان بی زبان و بی بیان
مانده در اول قدم زین راه دور
مانده حیران از کمال کبریا
تبت گویان شد کلیم خاص تو
کافصح اینجا از انابت کم زند

هرچه خواند کس هم از ارشادِ تست
فاذ کرونی چون تو فرمودی بما
هم تو اَدعونی در افکندی ندا
گر نه ما را حکم طاعت از خداست
هر چه خواند هر چه گوید کائنات
بهر اوصاف تو بحر بی کنار
موجها جذبات این بحر جلال
غرق این طوفان هزاران خضرونوح
هر چه آن نیکان و پاکان خوانده اند
هست حرفی از عبارات جمیل
جمله بیداران ز غم ناخفته اند
آنچه خوبان خوانده از اوصاف حق
عقل کسل کسل است فهمش مختصر
آنچه از وصف تو گفته رفته اند
در تفکّر مانده نزدیکان همه
آشنایان در مقام حیرت اند
پاک بازان داده سر بر روی خاک
ما عبدناک از همه سر بر زده
جز تو کسی داند کسی اوصاف تو
مناجات فی ذکر صفات صنایعهُ و عجائب بدایعهُ
ای تو رازق جمله خاض و عام را
ای دم دود از هوایت نه فلک
سابق الانعام ما انعام را
ای کف خاک از رهت ملک و ملک

فاذ کرونی رهنمای یاد تست
راه ذکر خویش بنمودی بما
استجب در اجر آن دادی صدا
ما خلقت الجن و الانس از کجاست
جملگی رشحی ست از ابر صفات
ابر اکمال تو ابر بی غبار
صدمها برقات این ابر کمال
حرق این نیران هزاران جسم و روح
و آنچه خاصان از زبان افشاندند
بلکه لفظی هست از بحر طویل
شمه ای زین داستان نا گفته اند
آن هم از ارشاد و الطاف حق
کو لسان عذب آنجا الحذر
از جلالت گفته هم نا گفته اند
مهر اسکت بر لب نیکان همه
جمله از غیرت بری از غیرت اند
در پی ای پاک نعبدجان پاک
ما عرفناک از همه بر آمده
کو ادای شکر بر الطاف تو

کاف و تنون از کلک صنعت یک رقم
 عالمی بر سر هر یک عالمی
 بی ستون ته خیمه پرها داشتی
 تا موجد را مستقیف کرده ای
 طرّفه قندیلی منطلق ساختی
 صد هزاران نقش ها در وی نهان
 داده ای حصن مطبق را بروج
 نیزه ها روشن ز وی آویختی
 کردی بش سجاده قدوسیان
 بر فرازش انبیا را برده ای
 ناظران صورت او عامیان
 هم بهشتی ناظر و هم دوزخی
 طشت زیر طاس رنگین کرده ای
 عرش و فرش از صانع تو اعجوبه ای
 عالم بالا پُر از نقش و نگار
 قدرت ترکیب طبع ما نهاد
 باد بر آتش مسلط ساختی
 زان بسی مشعل منور کرده ای
 شوق دل ها همچو آتش مشتعل
 ز آب و گل گلهای رعنا بر دمید
 وین دگر تاویل این هر چار را
 خارا بلیس امت و گل آدم بود

خالق جمله محدث از قدم
 هفت بحر از بحر احسانت نمی
 با سکون خرگاه بر جا داشتی
 تا مکرر بس مکلف کرده ای
 نو طلسمی تازه مغلق ساختی
 کان نمی بیند همی چشم جهان
 عقل کس را نیست بر آوجش عروج
 دانه های دُر برویش ریختی
 منزل کرویان سیو حیان
 جان و جسم اصفیا را برده ای
 خاصگان را معنیش نصب البیان
 طرّفه عالم در میان چون برزخی
 سینه اش را میخ سنگین کرده ای
 وز غرائب نو بنو منصوبه ای
 عالم دنیا پُر از باغ و بهار
 چار جنس آب و آتش خاک و باد
 آب و کیل با هم مخلط ساختی
 زین بسی گلهای مخمّر کرده ای
 باد عشقت در گرفتن مشتغل
 یعنی انسانهای کامل سر کشید
 بر نشاندی پهلوی گل خار را
 باد و آتش آب و گیل با هم بود

آتشی را سوخته باد بروت
وین دگر تاویل عنصر روشن است
غصه آتشی باد حرص و آب حلم
در بشر هر چار مضمهر کرده ای
زان مر کتب شد ز چاو مختلف
ز آدمی آراستی خرگاه ارض
چفت کردی شوی وزن لیل و نهار
گیتی آبستن بود با فتنه ها
فتنه و شور است غوغای جهان
یافت از اجناس خاص و عامه ای
بزم گاهی عیش فانی خوشنما
دل فریبی می کند این عشوه گر
عالم دنیا است چون تیه خراب (۱)
چهره اش را غازه از خون نابه هاست
حکمتی در صنعت این بی وفاست

خاکی از آب انابت یافت قوت
در بشر گرچه وجودش گلشن است
خاک عجزش داده ای از روی علم
جملگی تاثیر را سر کرده ای
متفق با عجز و با غم موتلف
با هزاران کر و غیر و طول و عرض
تا چهارمی زاید از وی بار دار
روز و شب انکیخت هر جافته ها
گرمی بازار با سود و زیان
روز بازار جهان هنگامه ای
رزم گاهی آدمی کش جان گزا
چون یکی را می کشد قصد دگر
بل سراب و در نظر حسین المآب
شکورش را شور و غش جلال به هاست
جسر متزل گاه تا ملک بقاست

مناجات فی ذکر غرائب الحکم و عجائب النعم

ای جهان پیدا کن جان آفرین
گنبد خضرا بزر آراستی
چرخ را رعنا بانجم کرده ای
بسته ای از عرش تا فرش آب و رنگ
این جهان و آن جهان از صنم خویش

نقشها از تست بر چرخ و زمین
حقه غبرا بما پیراستی
ارض را زیبا بمردم کرده ای
ز آب آتش بر کشی و زموم سنگ
مزرع و خرمن کنی از رنج و عیش

(۱) این مصرع در متن این طور است: عالم دنیا است چون نقشی بر آب

زرع نیک و بد است این دام گاه خرمن اجر است آن آرام گاه
 مالی از حکمت نباشد هر چه هست عالم دنیا پرست و دین پرست
 رچه در لوح و قلم از حکم تست آدم و ابلیس هم از حکم تست
 ر تماشای جهان دل فریب زاغ و طاووس است و چغندو و عندلیب
 و طی و کرکس کلنگ و شاهباز پیل و پشه، اسب و خر، گرگ و کُتراز
 و رومار و نور و نار و برگ و خار هر چه باشد حکمتی باشد بکار

مناجات فی ذکر فوائد الاحکام و سواهب الاکرام

ای خدا کز خوار گردانی عزیز می توانی کرد از نا چیز چیز
 بنده ناچیزم تو چیزم کرده ای گرچه خوارم تو عزیزم کرده ای
 ای خدای عیب پوش غیب دان بخشی و بخشای از نیکان بدان
 ستر گردان عیسم از امداد غیب گر بدم، بخشا بنیکانم حسیب
 ای خدای کام بخش کار ساز ای خدای قادر عاجز نواز
 بنده بیکارم تو سازی کار من عاجزم بخشای بر کردار من
 ای خداوند زمین و آسمان مقصد هر باز با و بی زبان
 بی زبانی همچو من گویا ز تو با زبانها جملگی جو یا بتو
 ای خدای خالق جمله جهان ای خدای خاصکان و عامیان
 خاصکان در بندگی عامی چوما در برابر صف کشیده جا بجا
 ای خدای این همه خورد و کلان بنده ات چون من فلان ابن فلان
 هر کلانی بر درت چون بنده خورد عاجزی آورده اجر خیر بُرد
 ای خدای اغنیاء و افقران هر غنی بر راه تو چون احقران
 در مقام بندگی درویش و شاه هست یکسان سر بخاک سجده گاه
 ای خدای ما الله العالمین ای خدای هر مکان و هر مکنین

هر کسی قایم بجائی داشتی	نیست هرجا را برائی دادم
ای خدای خوب وزشت و مردوزن	ای خداوند همه مسکین چون
خویم بخشا و زشتم در گذار	بخش بر مسکینم ای کرد ر
ای خدای صالحان و عاصیان	گرچه من با عاصیانم درمیا
بخش عصیانم باصحاب صلاح	چون صباحم کن باربابِ فلان
ای خدای مومنین و مسلمین	ای خدای کافران و مشرک
کافر نفس مرا مسلم نما	مشرک پندار را ملزم ا
ای خدای صادقان و کاذبان	ای خدای هر زبان و بی زبا
بی زبانی را زبان صدق بخش	با زبان کذب را برفسق بخش
ای خدای اقویا و اضعفان	ای خدای عاشقان و عارفان
عشق خود بخشا و عرفانم نما	قوتی بر ضعف احسانم تا
ای خدای مونس هر بیکسی	ای خدای یاور هر مفلس
بیکسم جز تو ندارم هیچ کس	مفلسم یاور توئی فریاد رم
ای خدای نام بخش نان رسان	ای خدای کام بخش بی کساة
نام نیکم بخش و نانم ده حلال	کام نا کامی ببخش ای ذوالجلال
ای خدای بادشاهان بادشاه	ای خدای جمله عالم را اله
شاهی در فقر بخشائی بما	از هدایت راه بنمائی با
ای خدای راستان رستگار	ای خدای عاجزان خاکسار
راستی و رستگاری لطف کن	مرهمی بر دل نگاری لطف کن (۱)
ای خدای بر و بحر و مهر و ماه	ای خدای این همه درویش و شاه
مهر کن بر ماهیان خشک کام	ای که شاهان چون گدایان غلام

ای خدای [*] آدم و دیو و پری	ای خدای [*] هر هفتی و هر مری
دیو را محکوم کن نی حاکم	نفس را مظلوم کن غنی ظالم
ای خدای [*] باد و آتش آب و خاک	ای خدای [*] حاضر [*] دلهای [*] پاک
آب حلم بخش و آتش عشق [*] دل	باد [*] شوقم بخش و خاکم عجز [*] گیل
ای خدای [*] مردمان و آنجمان	ای خدای [*] هر یقین و هر گمان
مردمی بخش مرا با نور [*] دین	بی گمانم بخش انوار [*] یقین
ای خدای [*] کردگار [*] کاف و نون	ای خدای [*] جمله ذرات [*] دو کون
ذره [*] ذره [*] بر جلالت شاهداست	وجد [*] شان الله ربی واحد است
عالم الغیب و شهادت [*] آتیه	لا سوا لا غیر لا [] ربیه

مناجات فی ذکر تصنع الاشیاء و تفکر الالاء

ای خداوند احد خلاق [*] ما	کردگار و مالک و رزاق [*] ما
هر چه باشد از تو باشد رُخ نما	هر که باشد از تو باشد با نوا
عالم هر هفت و شش با پنج و چار	هر سه و هم هر دو با نقش و نگار
جمله از یک آن توئی ای یک خدا	کافریدی جمله یکجا و جدا
از مشیت [*] کرده ای خلقت بهم	فرد فردی را جدا و جمع هم
جمله اجزا را نمودی جملتان	جز و در کُل کُل بود هر جزو [*] آن
هر ورق را دفتری پرداختی	هر سبق را لوح زیبا ساختی
چهره [*] هر صفحه را دادی صفا	از قلم هم در جلا هم در خفا
نظم هر فقرای غر [*] ا کرده ای	نثر هر مضمون مَطَر [*] ا کرده ای
نقش بستی هر عبارت مستقل	ربط هر سطری ست موزون [*] زین سَجَل
لفظ لفظی را بیانی داده ای	حرف حرفی را قرانی داده ای
صورت [*] هر خط نکو آراستی	هر نقط را معنی [*] پیراستی

مطلعش را از ازل غرّا کنی
 هیئت او را مطالعه‌های ما
 چشم ظاهر بین اگر می‌بیندش
 ز آنکه هر گل کل بود در چشم قال
 چشم حال آئینه عالم نماست
 این نظر کوتاه چشم خیره سر
 ناظران صنع پاک ذوالجلال
 صاف باید دیده آئینه دار
 نرگسار تشبیه چشم اکمل است
 این چمن پر لاله زار و مرغزار
 شوره و شیرین همه بستان و باغ
 گرچه می‌بینیم در عین ظهور
 دور بین باید نگاه روشناس
 نقش بین باید شود نقاش دان
 نقش بین گر عارف نقاش نیست
 ما که سبج‌ان اللّٰهی را خوانده‌ایم
 شکل خود مرآت در کف دیده‌ایم
 چون در آئینه نماید روی ما
 هر چه در صورت نگارش یافته است
 گر شود آئینه چشم راست بین
 کاین چنین وجهی که با وجه حسن
 صورتش پُر معنی ظاهر بود

مقطعش را تا ابد افشا کنی
 چشم خفّاش آفتابه اندر منما
 زین چمن ناشاکه یک گل چیندش
 نور باشد هر گل اندر چشم حال
 کو تواند دید هر چه دلکشاست
 تیره طالع خود چه بیند زین نظر
 دیده دلهاست با اهل کمال
 نرگس نابین چه بیند زین بهار
 نرگس ما خیره چشم احوال است
 این خیابان و بیابان پُر نگار
 هم گل باغ است و هم گل‌های داغ
 دیده باید تا کند نظاره دور
 تا بداند سر معنی بی قیاس
 ورنه مثل نقش بین خفّاش دان
 نور خور هم در خور خفّاش نیست
 در تبارک عاجز و در مانده‌ایم
 سر خود را هم کجا فهمیده‌ایم
 صنعت صانع بآئین صفا
 و آنچه در معنی گذارش یافته است
 نقش را نقاش داند بالیقین
 ساخته آن کردگار ذوالمنن
 هر صفت در شکل ما با هر بود

خطّ و خال و چشم و گوش و انف و فم هر چه باشد در رُخِ ساییش و کم
 دال باشد بر کمالِ قدرتش خود تمامی جسم باشد صنعتش
 قشرو مغز و لحم و شحم و استخوان نبض و خون در طینتِ پیر و جوان
 و آنچه در اعضا و احشا وارد است هر چه در تخمیر حار و بارد است
 خاصه جان کین جسم ازو دارد قیام را کبِ این مرکبِ پُر انتظام
 چیست این جمله نشانها دل نشان محض صنعِ حق تعالی اجل شان

فی صفاتِ کمالِ قدرته و جلالِ عظمته
 و جمالِ حکمته

منّتِ بی منتها آن پاک را کادِمیت داد مِشتِ خاک را
 آدم و حوا غلام و داهِ او خاکِ راه و عاجزِ درگاهِ او
 [عقلِ] اول از غریبانِ رهش هر دو عالم خانه زادِ در گهش
 عقلِ کل آوارهٔ عرفانِ اوست کاف و نون بیچارهٔ فرمانِ اوست
 مرده و زنده تمامی برده اش جان و جسم و انس و جان پرورده اش
 چاکرش کمتر چون نفسِ ناطقه خلقتِ او سابقه هم لاحقّه
 و اصفانِ وحدتش پیغمبران قدسیان در حمدِ او رامشگران
 هست طفلِ مکتبِ صنعتش ازل بندهٔ پیر است ابد هم زین قبل
 چرخ بر راهش کمر بسته غلام حارسانِ طاعتِ او صبح و شام
 مهر و ماه و اخترانِ پیک رهش جمله سر در سجدهٔ طاعتِ گهش
 وین زمن یعنی زمین همچون زمان فرشِ راهِ اوست تا دار الامان
 مست در جوشِ ثنائیش بحر و بر هست مسخِ حیرتش دیوار و در
 محورِ عشقش هوشمندانِ ابد جذب شوقش نیک و بد هم دیو و دد

کفر و دین رد و قبولِ حضرتش
 دوزخ و فردوس لعن و رحمتش
 رو براه اوست چه کعبه چه دیر
 حکمتش محض است در هر شر و خیر
 سبجه و زنتار هر یک رشته اش
 خوشه صُنع است تخم کشته اش
 این همه از کشت او یک خوشه کی
 توشه ای داده است در هر گوشه کی
 بلکه یک دانه است زان خوشه تمام
 این جمیع آفرینش خاص و عام
 توشه در هر گوشه کان رزاق داد
 قسم اجناس معاش است و معاد
 دینی و عقبی دودار حکمتش
 این سرا و آن سرا پُر رحمتش
 رحمت این جا ز خیر بر دوام
 رحمت آنجا نجات است و سلام
 هر که بنماید ترا در دوسرا
 هر چه نا بود است و هر که اندر وجود
 هر چه باشد از نظر پنهان ترا
 جمله در ذکرِ تعالی شانه
 آنکه در غیب است و آنکه اندر شهود
 کامل و اکمل کمالِ قدرتش
 قائلانِ بسمه سبحانه
 مقبلانش را قبولش هم قران
 غالب و ابلغ نشانِ نصرتش
 نصرتِ نصر^۳ من الله هم عنان

فی العجائب قدرته

قدرتِ حق را بنازم با نیاز
 ربنا الله بی نیازِ کار ساز
 آفریند عالمی در دانه ای
 دانه را سازد عمارت خانه ای
 عالمی گنجاند اندر بیضه ای
 فاقه را سازد شغای^۴ هیضه ای
 بیضه در تاری نحیف آویخته
 زین تماشا غلغله انگیزته
 کوه کیهان را بموئی بسته است
 رشته فکر از میان بگسسته است
 خاک بر بنیادِ آب انداخته
 قصر بر یخ بسته برپا ساخته
 می نهد انبارها در خردله
 می کشد در بطن موری صد گله

[میکذارد] کوه بر پر و مکس
 قطره آبی درد را دریا کند
 گاه سازد خاک خشک از قلزمی
 قوت کرمی میدهد در جوف سنگ
 گاه ز عین نار نوری میکشد
 ذره را مهر درخشان میکند
 جرعه ای را در صدف در میکند
 مشت خاکی را بلسطانی کشد
 در نوازش هر کجا پرداخته
 فضل او در نار گلزاری کند
 موم و آتش را بیامیزد بهم
 گاه در اخداد الفت میدهد
 ز آتش سوزان نگهدارد خسی
 خار بی حکمش نه در پائی خلد
 گاه ملک آباد را ویران کند
 گاه سازد عالمی زیر و زبر
 آنکه دارد آسمان را بی ستون
 آنکه بنموده بدایع بی بدل
 شک ندارد هر چه باشد کار او
 جمله موزون صنعت بی آتش
 آنچه باشد صنعت آن بی نظیر
 جمله حیران در غرائب های او

می برد ملک و سمیع اندر قفس
 ذره خاکی صاف را صحرای کند
 گاه طوفانی زند از شبمنی
 جای جسمی میکند در رحم تنگ
 گاه طوفان از تنوری میکشد
 سنگ را لعل بدخشان میکند
 قطره ای را در شکم خور میکند
 بهتر از خورشید نورانی کشد
 سفلی مسجود علوی ساخته
 چوب در طوفان نگهداری کند
 شیر و شکر را در آویزد بهم
 گاه در احباب کلفت می نهد
 قدرت او را عجائب ها بسی
 تار بی امزش چو آهن نگسلد
 گاه از ویرانه آبادان کند
 که جهانی را ز هیچ آرد بدر
 آنکه میدارد زمین را در سکون
 صد هزاران صنعت او بی خلل
 خوش خط آمد نقش خوش پر کار او
 بر مواقع حکمت بی علتش
 دلکشا و دلپسند و دلپذیر
 زو عجب نبود عجائب های او

هرچه از صنعتش بیاید نادر است
 هرچه خواهد نیک بتواند نمود
 بنده امرش وجود است و قدم
 که همه موجود را نابود کرد
 گاه پیدا جمله ناپیدا کند
 طرفه العینی تماشائی دیگر
 هم تواند تا بر اندازد همه
 صد عجائب زو تفرج میکنیم

بر محال و ممکن ما قادر است
 آنکه از نابود می سازد وجود
 نزد او یکسان وجود است و عدم
 که همه معدوم را موجود کرد
 گاه انشاهای نو افشا کند
 میکند در هر کجا خواهد اگر
 می تواند در دمی سازد همه
 تا که لمحہ چشم برهم میزنیم

فی عجز الانسان

آمدیم از غیب ما بیچاره گان
 یا ز بهر دانه و آب آمدیم
 مانده مرغان گرچه خرمن پر نواست
 نی مگس هر چند خوانی پرخور است
 هم ز کس صد فرق تا جنس خسیست
 گر بود در خانه کس حرفیست بس
 خس چه شد گر آشنا شد در حار
 چشم اعا را کجا درک جمال
 چیست جز آواره گی بیچاره گی
 ذره ذره چون سجنجل رخ نماست
 پیش کور آئینه داریها چه سود
 جستن بر چیست خوی بر نیست
 سازش اشکی باهی می کنیم

این تماشا گاه را نظاره گان
 نی چو حیوان از پی خواب آمدیم
 مانده حیوان گرچه مرتع دلکش است
 نی سگیم و گربه گر مطبخ پر است
 از مگس تا کس تفاوتها بسیست
 چند گردی گیرد هر آرز و هوس
 نا کسی چو من چه داند سر کار
 همچو من ناقص چه داند زین کمال
 چون ندارم بینش نظاره گی
 جمله عالم بر سر منیع خداست
 ضو آتش را چه داند تیره دود
 ... سر چیست چشم مر نیست
 هر طرف گرچه نگاهی می کنیم

هیچ تاثیری نمی یابم بخود
 بر هوا سنگِ فلاخن گشته ام
 زان پریشانی چه حظِ ساحتی
 بر رگِ دل گرچه نشتر می زنم
 گر شوم فرهاد صد جو خون فشان
 گاه مجنونِ بیابان می شوم
 زان بیابان نیست غیر از وحشتم
 صد هزاران لیلیِ حسن و صفا
 طاقتِ نظاره تاب دید نیست
 همچو رشته باز می تابم بخود
 بر سرِ دل همچو ناخن گشته ام
 زین جگر خواری ندارم راحتی
 بی ستونِ سینه را و می کنم
 از لبِ شیرین نمی یابم نشان
 گاه مفتونِ خیابان می شوم
 زین خیابان نیست غیر از حیرتم
 می در آید در نظر از هر قفا
 ذهنِ کشف و حالتِ فهمید نیست

فی تفرج الاشیا

نشاهُ باید پیُ گلگشتِ باغ
 نرگسی باید شناسا در بهار
 غنچه گر گویاست در وصف صبا
 لاله چون خونِ دل خود خورده است
 سرو یکپا بسته در طاعت میان
 یاسمن شسته ز خود دستِ امید
 سوسن ار دارد صفا در گلستان
 سلسله بندِ چمن گر منبل است
 گل که دارد رنگ رو تاثیر بو
 بیخ بیخ و برگ برگ و شاخ و برگ
 در چمن هر گل عزیز و خار خوار
 هر یکی کلگونه صنعت بود
 تا در آید بوی هر گل در دماغ
 تا شناسد هر گلی را اعتبار
 باغ را بویاست با صد مرجبا
 نقشِ داغِ بندگی آورده است
 خطِ آزادی بکف دارد عیان
 یافت از ابرِ عنایت رو سفید
 میکند شکر بهاران ده زبان
 حلقه اش بر دامنِ نطمِ گل است
 شد ز فیضِ صبغة الله سرخ رو
 چوب و تنی با هر درخت خشک و تر
 جذر و مدِّ بحر با موج و بخار
 باعث صد گونه حکمت بود

کس چه، یک خس را بدان بی موجبی هست در ذکر ثنائیش هر لبی
 هر خسی بر باد حکمت می رود هر کسی بر بوی رحمت می دود
 اهل دین گر مهبط رحمت شدند کافران هم از پستی حکمت شدند
 کهنه بر گی زین چمن یا تازه ای دفتر صنع است با شیرازه ای
 هر شکوفه تازه یا پژمرده ای دارد [از] احسانش در کف خرده ای
 هر خرف را چون صدف خالی بدان (۱) حرف ما لایعنیه این جا سخوان
 خربط و خرمهره و خرچنگ را کورو کر و لُتر و لنج و لنگ را
 سرد و گرم و نیک و بد یا خوب و زشت صاف و دُر و دُر و راست و کج، دوزخ بهشت
 طالب و مطلوب و حسن و قبح را غالب و مغلوب و شام و صبح را
 هیچ شی زینها بدان بی واسطه زانکه از تقدیر دارد ماشطه
 هر مسمی را کیمیائی درخور است جوف هر ظرفی هم از جنسی پُر است
 هر شبّه از بهر صنعت گوهری ست هر عرض از کان حکمت جوهری ست
 نقش بیرنگش تهی از رنگ نیست سنگ مقناطیس هم بی سنگ نیست
 گر ترا آئینه اکسیر هست هر کلوخی همچو سنگ پارس است
 گر ترا صاف است نور باصره همچو رائج سنج قلب ناسره
 گر نداری سکه شک در بغل کمتر از رائج بدان سیم دغل
 گرنه ای چون حرف زر از هم جدا اسود و ابیض بدان از یک خدا
 گر ترا راست است میزان عیار پلّهای این ترازو راست دار
 نقد دم با جنس شکر آور بهم جز غم او غم مخور از بیش و کم
 گر نمد یابی کم از اطلس منه هر پلاسی یافته واپس مده
 گر سبک روحی مشوا ز کس گران وزن خود کمتر شمار از دیگران

(۱) متن: هر صدف را چون خرف خالی بدان.

به قماش و قیمت و عیار هست
خویشتن را در همه بیچاره گیر

هر متاعی کاندربین بازار هست
بنگر اندر جمله و نظاره گیر

فی الانکسار حالی و الافتقار حوالی

گوش دل بکشاو این نکته نیوش
پند را بر نفس خود آرم گریز
زانکه نا کس ناقصم کمتر زخس
ذمه را ابرا کنم از بار قرض
دادم از کف چون کنم این قرض را
کو صلاح کار من فاسد کجا
جز سقیمی خاسر و قاصر نیسم
چون دوا بمحض خورد و خواب را
در موکد نیز وا افتاده ام
صرف عمری در غوایت کرده ام
بی وقوفم از حدیث معتبر
حرف علت بودم از جمله حروف
هرزه ام یاوه بقید زید و عمر
مُسرفِ قائم ندارم حال و حرف
صیغه مجهول بر خود خوانده ام
جاهلم نا خوانده ای علم الیقین
که بفکر ناقصم گه بند مکر
کودنم نادان و کول بی خبر
عقده ام در کارهای [زان خویش]

ای "عطا" مگذار پند خود ز گوش
کرده ام گرجا بجای جست و خیز
خود مرا جز خود مخاطب نیست کس
و عظم خود بر خود نمایم جمله عرض
بهر یک سنت هزاران فرض را
نیز آن سنت نیاوردم بجا
قرض بر سر بر ادا قادر نیسم
بی خودم تاکید و استجاب را
مستحب گردیده از کف داده ام
واجبات از هم کفایت کرده ام
بی خبر از فقه و تفسیر و خبر
غافل از باب و فصولم بی وقوف
مائل نهی آمدم کاهل ز امر
گاوی بی نجوم ندانم قدر صرف
قول و فعل از هم مخالف رانده ام
بی خبر بی کارم از ارکان دین
که پی خال دروم که سوی بکر
که مطول را گرفتم مختصر
بیخود از اجناس و میزان خویش

منفعل از شرع ماندم در قصور
 نیست دخلم در طب و تنجیم و زیچ
 نی عَرُوض و نی ریاضی خوانده‌ام
 کی بود از چارده علمم یکی
 ماورا شان هم مرا شاق آمده
 تند طبع و خیره بدخو بوده‌ام
 علمم موسیقی و موسیقار را
 نی بوذرجمهر نه فیثاغورثم
 بی خبر از خطِ اسطرابِ چرخ
 نا مطلع از مدِّ تقویم او
 دیده‌ام سیر و ثباتِ اختران
 صورتِ ادخال و اخراجِ بروج
 در نظر حرکاتِ اخضر دیده‌ام
 بس عجائبِ حرفت و کسب و هنر
 جملگی را واقف و حاسب نیتم
 در همه اکناف اصناف آمده
 دافم طرفه طرف افتاده‌ام
 هر یکی در کار خود ماهر بود
 هیچ و پوچم بی هنر بی جوهرم
 گوهر آدم بآبِ بندگیست
 همچنان بیناست چشمم مست خواب
 عکس نامِ خویشم و خلفِ حسب
 شعر کی دار شعار بی شعور
 طبعِ نظمی دارم و دیگر چه هیچ
 نی سوادِ بر بیاض افشاده‌ام
 حاصل و یا بهره از یک اندکی
 علمِ صحبت علمِ اخلاق آمده
 بی دلی بیهوده پُر گو بوده‌ام
 من شناسا نیستم این کار را
 ارثِ عجز و بی کسی را مورثم
 ناظرم در گردشِ دولابِ چرخ
 در تحجیر از ره تنجیم او
 اطلاع‌م نیست یک شمشه بران
 اندر آن فکر مرا نبود [عروج]
 هر کجا سکنتِ اغبر دیده‌ام
 هست در بازارِ عالم جلوه گر
 بر یکی زان کامل و کاسب نیتم
 باجهان آفاق و اطراف آمده
 نز برای هیچ صنف آماده‌ام
 جمله را وضع و هنر ظاهر بود
 خاک بر رویم چه آبِ گوهرم
 من شسته بی آب را شرمندگیست
 چون زَم بر روی طالع‌مشت آب
 عارِ نسلِ خویشم و عیبِ نسب

نام آبا می کشد آل سلف
 نا قبول طالعم نا قابلم
 روز و شب در لعب زشتی بوده ام
 شادم اربله بهشتی سازدم
 نام مثلانی کشیدم بر ملا
 هتک شرم خویش را در بسته ام
 عیب خویش از مردمان اخفا کنم
 گر هنر نزد جهان اعلان بود
 جرم خود گر خفیه دارم از جهان
 هیچ پنهان نیست ز اسرار و چهار
 خلق را باشد بظاهر زمزمه
 هیچ کس را نیست از کس آگهی
 چاره گر داند که من بیچاره ام
 سنگ دندان قبيله بوده ام
 خانه را خون دلم وز بهر قوم

داغ دامان اہم من ناخلف
 ناقصم گر حق پذیرد کاملم
 کوئیا بله بهشتی بوده ام
 همچو صفری از حساب اندازدم
 خوی جهلای گزفتم در خلا
 شیشه ناموس را بشکسته ام
 تا هنر بهر شرف افشا کنم
 عیب من کتی از خدا پنهان بود
 از خدای خود چسان دارم پنهان
 نزد دانائی نهان و آشکار
 مالک دلهاست دانا [بر همه]
 این و آن دارد ز هم ذهن تهی
 نیک می داند که من بدکاره ام
 در فریب و مکر و حيله بوده ام
 نا گوارم تلخ چون شاخ ز قوم

فی مذمت النفس و الشیطان

نفس دانستم چو شاخ زعفران
 بر خر نفسم مبادا هیچ شاخ
 سر بسنگش باد یا سنگش بسر
 شیخ می داند مرا این نفس شیخ
 گریه خویم سگ صفت از بهر نان
 خواند شیخ روز کارم شیخ نجد

نیست هرگز هیچ شاخی بر خران
 طعم این سگ نیست غیر از سنگلاخ
 کز شرور اوست حال جان بتر
 موش را کی می سزد هر ملخ
 موش طبعم خان و مان را رهزنان
 تا مرا خالی کند از مجد و وجد

در هوای^۱ خویش هستم قلب^۲ شیخ
 موی^۳ بینی از برای^۴ خود شدم
 تا کند از کبر و تلبیس^۵م خواب
 الامان العیاذ^۶ یا رحیم
 آشنای^۷ این اجانب گشته ام
 در پناه دوست آسودن خوش است
 مانده ام پر لوث در بند^۸ِ حدث
 بلکه دشمن پیشه گان عالم اند
 نفس^۹ رویه باز اشتربی مهار
 هم عصا در کف ز حرص^{۱۰} زایدش
 آیت^{۱۱} جبر و عتابش آمد
 بر اولوالالباب آمد در کتاب
 سعی در نهیست این آواره را
 هر چه می بازد همه برعکس خود
 آدم و حوا^{۱۲} زوی شد بینوا
 گو بظا هر می برد مال و متاع
 در همه عالم زیارت می کند
 بقعه بقعه تخم^{۱۳} کشتش می دود
 نفس چون گرگم به بند^{۱۴} اضطراب
 منتظر در پس بود شیر^{۱۵} اجل
 واء و بلا، وا غریبا، الفغان

میخ بند^{۱۶} غفلتم چون قلب^{۱۷} میخ
 میخ چشم و خار در پای^{۱۸} خودم
 [از] غرورم در زاین شرالد^{۱۹} واب
 [الحذر] من شر^{۲۰} شیطان الر^{۲۱} جیم
 [شور] اطراف و جوانب گشته ام
 آشنا با آشنا بودن خوش است
 دشمنان را دوست پندارم عبث
 نفس و شیطان دشمنان^{۲۲} آدم اند
 دیو سگسار است بهر سنگسار
 نفس نایبناست شیطان قایدش
 زین عصا^{۲۳} فعضی خطابش آمده
 باز نفس^{۲۴} مَطْمَئِنَّه در خطاب
 [صبر] چون صیبر است این امثاره را
 [منکرش] معروف، امرش نهی شد
 بس تصرف کرده در ملک^{۲۵} هوا
 در طریق^{۲۶} نوک و بدهست این قطاع
 ره، منادی کرده غارت می کند
 حلقه حلقه ذکر^{۲۷} شرش می رود
 غافل^{۲۸} من غول خر گوشم بخواب
 دیو^{۲۹} رویه باز در مکر و حییل
 الغیاث و العیاذ و الامان

با چنین احوال ضحک قهقهه
او بکفران بود در ادبار خود
هیچ عبرت نیست ما را از عبور
خفتگان بیدار و بیداران بخواب
کشتگان عالم اند این رفتگان
اب و ام وجد و عم در نالشی اند
با زبان حال میگویند بما
باد ناید چون شما را امیون
عاقبت گر عمر نوح آورده ایم
نیست گردد ارض و چرخ و مهر و مه

حاش لله وین غرور ابرهه (۱)
ما بغفران غافل از اطوار خود
هیچ ~~بیش~~ نیست ما را بر قبور
رفتگان ~~هشیار~~ و هشیاران خود
مرد دل زنده اند این خفتگان
کین یتیمان در هوای بالاش اند
کای گروه غافلان خود نما
آیت انشا الیه راجعون
چونکه می میریم گوئی مرده ایم
کل شی هالک الا وجه

فی حال الانسان و حرفه

ای مسلمانان چه گویم حال خویش
با که می گویم حکایت ای "عطا"
هیچ میدانی بدار ششدره
[نه] برای دانه و آب آمدی
[همچه] تاجر آمدی در این سرا
مایه بی سود در سودا مبار
تا رواجی هست اندر سؤوق شوق
جنس دنیا را بنقد دین نیاز
عجز را بفروش رحمت را بخر
گر خری رو، پوز و افساری بیند

طرفه بی حال به بند قال خویش
غافل از کار خودم و حسرتا
چون فتادی مرغ سان در پنجره
نر برای خانه و باب آمدی
ماجرا کم کن پی بیع و شرا
غبن فاحش کرده از سودا مناز
نیه متاعی خویش در معرض بذوق
سود این مایه ازین سودا بساز
فهم کن گر آدمی باشی نه خر
آدمی باشی و دستاری بیند

(۱) حاشیه مصنف: ابرهه = نام کافری سردار اصحاب فیل

نی همین دستار بر سر بستن است دل بدست آر آنکه از خود رستن است
 رسته مادامی که کاسد ناشده قیمت هر جنس فاسد ناشده
 گرد هر دکان و برزن بپیر کن با یکی سود است قطع غیر کن
 گر تو با یح می شوی او مشتری رنج سودا هست خسران کی بری
 دوست خواهان است اما جنس نیک یار جو یا نست نیکان را و لیک
 نیک و بد جو یا ن و خواهان وی اند لیک مقبول درش جمله کس اند
 هست مقبل هر کرا او خواسته هست زیبا هر که زو آراسته
 حبذا آن کس که خود خواهان اوست گرچه خلقت جملگی جو یا ن اوست

مناجات فی ذکر طلب الحق و التوفیق

الی طریق التحقيق

ای "عطا" فاطلب اله لاسواه گر همی خواهی از او را بخواه
 جز خدا هرگز نخواهی از خدا اصل اگر یابی مجو فر عرش جدا
 فرعها در ضمن اصل آید بدست نیست دانی این فروع و اصل هست
 هر چه خواهی در رضایش مضمراست هر چه جوئی در قضای او در است
 فاذکرونی یاد داری بر دوام هست اذ کر کم جوابش والسلام
 چون خدای تو چنین خواند ترا از در رحمت نمی راند ترا
 طالبان اوست مطلوب همه عاشقان اوست محبوب همه
 طالب حق فارغ است از ما سوا طالب دنیا ست در قید هوا
 سالکان مسلک عرفان رب پا ز سر کردند در راه طلب
 مطاب خود را هزاران طالب اند کان همه بی خود ز روح و قالب اند
 باید امّا خواهشی مطلوب را تا که باشد در نظر محبوب را

تمثیل مقدمه العشق

این سخن دانی علی هذا القیاس	گر روی راه مجاز ای حس ناس
کاندر آنجای که باشد شاهدی	سر و قد نیکو جمالی مه خدی
هر طرف عشاق بر وی مبتلا	از خلا افتد هوا شان بر ملا
ناظرش باشند حاضر جا بجا	هر یکی مشتاق و شیدا جان فدا
هر یکی در عاشقی ضرب المثل	هر یکی در جان فشانی بی بدل
حال خود هر کس بمعرض آورد	صورت خود را بمعنی پی برد
هر یکی گوید که بر وی عاشقم	بر ثبات دعوی خود صادقم
جمله می نامند خود را عاشقان	هم فریق کاذبان هم صادقان
عشق شان معلوم گردد آن گهی	تا که بر معشوق می یابد رهی
تا کرا معشوق دلداری کند	تا کرا محبوب غم خواری کند
تا کرا زینها بسوی خود کشد	تا که صهبای وصالش می چشد
گرچه عاشق کوششی دارد بخود	تا کشش معشوق را نبود چه شد
این سخن تمثیل باشد در طلب	فهم کن دریاب فرق راست و جب
کیست تا دم از طلبکاری زند	هر کسی برخویش قاری می تند
دم بخود مانند آنجا خاصگان	عامیان چون ما چه دانند این بیان
باری اندر وجد بانگی افکنیم	در طریق صدق گامی می زنیم
او بود مطلوب و طالب خویش را	ما همه بند مطالب خویش را

فی طلب الدنيا و مذمتها

طالب دنیا موثقت گفته اند	طالب عقبی مخثت گفته اند
طالب مولا مذکّر هست و بس	این شرافت نا مکرر هست و بس
طالب حق ره بمنزل می برد	طالب دنیا شکم می پرورد

دان، اگر داری دماغی پر کلاب
 ای که می گوئی که من طالب شدم
 هان بیاور گر برین داری شهود
 به اگر اثبات دعوی می کنی
 گر ازین دعوی نمی آری عدول
 فانی و صافی طلب را لایق است
 مدعی در عشق باشی یک تنه
 اشک و آهی هم نداری هم رکاب
 ای برادر من بخود در مانده ام
 مهر رخشان ست و من خفاش کور
 فی الحقیقت از حقیقت غافلم
 بد مزاجی در مجازی می کنم
 هر کسی از کار خود لافده می
 می پزد هر کس خیالی در دماغ
 پخته کاری می کند هر خام سوز
 خام را کولذت سوز و گداز
 این عطاها را این شب تار جهان
 چون شود روشن رخ روز ظهور
 امشب و امروز چون دی در گذار
 باش تا این خواب غفلت بگذرد
 می شود پیدا قماش همگان
 تا بدانی سر کار خویش را

چیقة الدنیا و طالبها کلاب
 بر هلاک نفس خود غالب شدم
 محکمه شرع است تصدیق آرزود
 ورنه دعوی غیر معنی می کنی
 از فنا و از صفا آور عدول
 این مناصب رانه هر کس لاحق است
 بیسته کو بیسته کو بیسته
 مفلسی و دعوی صاحب نصاب
 نا مطالب را مطالب خوانده ام
 بحر در موج است و من لب خشک دور
 در طاب زانسان که باید کاهلم
 همچو طفلان خاکبازی می کنم
 تار و بود فکر می بافد همی
 می نماید هر دلی یک گونه داغ
 همچو من غافل شبان تیره روز
 سوخته داند که آتش را چه ساز
 پرده بر روی همه اسرار دان
 ظاهر آید جوهر نزدیک و دور
 باش تا فردا چه آید پیش کار
 صبح صادق پرده شب بردارد
 مایه سود و زیان گردد عیان
 واپس افتادی بدانی پیش را

تا بیابی قدرِ خود را ای دنی
چون ندیدی قدرِ کارِ کردنی
بیزقی بی توشه و منزل دراز
از تضییعِ وقت ناری احتراز
هیچ در کف هیچ راهِ هیچ هیچ
فضلِ او باقیست دیگر جمله هیچ

فی سفر الاخره

خفته شو بیدار و فکرِ کار کن
فکرِ دیگر چیست ذکرِ یار کن
گر درین منزل مجاور بوده ای
شب چو مهمانِ مسافر بوده ای
راهِ خود سر کن سر از غفلت بر آر
زادِ خود بگیر و رَ آزاد وار
پا پیاده مانده ای بی راحله
دیر شد کز تو گذشته قافله
هر طرف غولان و صحرائی مهیب
کاروان شد مانده ای تنها غریب
ره مخوف و همراهان رفت از نظر
الحذر در جای مهلک پَر خطر
حیف چون افتاده ای بی تاب سست
هین کمر بر بند شو مردانه چست
بسته در دریا ترا انداختند
آشنایان جمله وا برداختند
غیر ازو هیچ آشنائی سر مکن
غرقِ دریائی و دامنِ تر مکن
موجِ این دریاست خونخوارِ سران
نیست کشتی و نه ملاحی دران
نی کدو در دست داری نی سبو
هیچ دست آویزت از بهرِ شنا
بیکسی تنها میانِ بادیه
در رخت خارِ مغیلانِ نیشتر
هایِ تولنگ است و منزل گاه دور
پایِ تو لنگ است و منزل گاه دور
اندرین بیداءِ نا پیدا مقام
بختیانِ این بیابان بی جلو
امشترانِ قافله سرها فدی

هین کمر بر بند شو مردانه چست
آشنایان جمله وا برداختند
غرقِ دریائی و دامنِ تر مکن
نیست کشتی و نه ملاحی دران
در تیارِ قعرِ بحری تا گلو
غیرِ او این جا ترا کُشواشنا
در کجائی می شناسی زاویه
هول و هیبت خوف و وحشت بیشتر
تیره ظلمات است تا نورِ حضور
بنگری سرها فتاده گام گام
تا بزانو در زمین رفته فرو
مست می رانند بر بانگِ حدی

بسته احرام باری می خرام
 کعبه مقصد گر آید در نظر
 نیم گامش صد هزاران فرسخ است
 حَقِّ حَجِّ ناری بکف از راه کج
 مشحرمی محرم نه ای ای نو غلام
 هان برو هشیار اگر ره میروی
 راهزن قابو تو خود غافل متحسب
 هر قدم افتان و خیزان رفتن است
 الغرض در پیش داری تو سفر
 روز و شب فریاد می دارد جرس
 گر تو دستک زن شدی پس کاروان
 گر درنگی کرده ای آخر روی
 همچو مرغی گرنشستی در گریز
 ساز پیش از وقت فکر کار خویش
 لحظه گر رحل اقامت می نهی
 بر رهِت دریا و خونریز است دشت

فی الموعظة و التأسف الغفلة

چون نخواند استی تو در خیر الکلام
 گر پی دار السلامش لایقی
 لا تعلق باهن ای آزاد مرد
 نامده از خلق منع اختلاط
 چون اثر در خود نمی یابم ز وعظ
 آیه بَدِّ عَمَّا إِلَىٰ دار السلام
 از چه در بندِ علائق شایقی
 با همه آمیز باش از جمله فرد
 لیک فارغ شو ز قید این رباط
 مردک بی معنیم گوید ای لفظ

کیمیائی میکنم خود قلبِ مس
این چنین گفتار و کرداری کجاست
به که گویندم عجب دیوانه ایست
به که خوانندم که شاعر بی شعور
به که نامندم مخبط بی خبر
این نباشد دور از خبط دماغ
زوجه بینم چون نمی بینم سراج
دست حسرت می زنم بر روی خود
خاک بر رو، دست بر سر می زنم
رخ بضر ب دست نیلی می کنم
تاچه کردم تاچه گفتم وای وای
چون ز سر خود نمی یابم صدا

دیده ام بر خود قضیه منعکس
قال من بی حال هذیان و هب است
آشنائی خویش را بیگانه ایست
به که دافندم ز سر حال دور
مرد کی ماخولیا دارد بسر
کور نابینم بکف دارم چراغ
بی عصا نابین و چاه و لیل داج
روی خود را می کنم چون سوی خود
نوحه گر سر بر زمین بر می زنم
زرد خود را سرخ سیلی می کنم
تاچه کشتم تاچه زشتم های های
هم ترا خود را سپردم با خدا

مناجات فی العفو و علو الدرجات

ای خدا مقصود جمله واردات
ای خدا بخشنده بخشاننده ای
ای خدا مولای مالک مهربان
یا ارحم الراحمین فریاد رس
ای خدای من امان الخالقین
ای خدا ایثار آثار شوم
جملگی آثار صنعت بر کمال
ای خدا قربان نام تو شوم
گرچه حرّم زاده داه تو ام

ای خدا مسجود جمله کائنات
ای خدا پیوسته و پائنده ای
ای خدا دانای هر دل هر زبان
یا اکرم الاکرمین کافی و بس
ای خدای خلق خیر الرازقین
این چه آثار است ایثار شوم
جملگی آیات قدرت بر محال
زاده داهت غلام تو شوم
بنده ام محتاج درگاه تو ام

گر نمی آید ز دستم بندگی
خانه زادِ خانه زادانِ توام
خانه زاد خویش هر کس را عزیز
آب و جدّ من غلامانِ تواند
از عدم پیدا نمودی بنده را
در جهانم از کرم آورده‌ای
گر نباشد از تو ام لطف و کرم
بوده‌ام معدوم نا معلوم من
مشتِ خاکی هیچ ناپیدا بدم
بر درت دارم سرِ افکندگی
خواه دانا خواه نادانِ توام
کن عزیزم گرچه خوارم بی تمیز
تا به آدم خاص و عامانِ تواند
با کمالِ صنعِ بی چون و چرا
با کرمهای خودم بسپرده‌ای
کی توانم یک دمی بر آورم
ظالمم بر خویش هم مظلوم من
آفریدی چون مرا آدم شدم

فی بیان ایجاد الانسان

من که در کتم عدم بودم نهان
قطره بودم گنده در پشتِ پدر
تا بآدم صلب صلب و بطن بطن
ابر ابری در در اصداف بُرد
تا بآدم من نمی دانم چه بود
آن تو دانی کافریدی جمله را
قطره ابری که بوده ذاتِ من
بود چون آب و جدش صافی نهاد
داشت آبم آبرو از بهر دین
بردل و جان و تنش رضوانِ حق
یا الهی تربتش یَر نور باد
از کرم آوردیم اندر جهان
خود پدر در پشتِ جدّم بود در
همچنین بودند آبا ضمن و متن
خواه آن در صاف بود و خواه در
کیش و دین آبا و اجداد که بود
من نمی دانم درین چون و چرا
کز نزولِ وی نموده ذاتِ من
کز وی ارواح کُمل خشنود باد
رحمتِ بادا بروحش بالیقین
بر همه اولادِ او احسانِ حق
عاقبت با مصطفی محشور باد

فضل الله و محمد و چار یار (۱)
 در صدف چون ریخت آب گوهرم
 ما دم کردی و دم را لحم و عظم
 ثم علقه ثم مضغه خوانده ای
 عضو عضو و نبض نبض و بند بند
 من چه می دانم چه حکمتها که بود
 ساختی، صورت نهادی معنیش
 هیکل نابود من کردی چو راست
 چون وجود هیچ را آراستی
 پیکر معدوم من کردی درست
 آفریدی چون من معدوم را
 خط آن مکتوب جز مکتوم نیست
 هر چه آید پیش تا روز نشور
 الغرض چون طینتم ایجاد شد
 یافت آخر روح در جسم وجود
 هر یکی چون یافت وضع حاله
 وصف تو سبحانک اللّٰهم یک
 داشتی ده ما هم اندر خوف خشم
 حال آن را من ندانم ماند و بود
 قوت آنجا خوانده ام اندر کتاب
 گنده آیم سر فکنده بنده ام
 یار جسم و جانش تا روز شمار
 حکمت کرده سرشت جوهرم
 همچنان کامر ترا بوده است عزم
 قطره ای را نور خود افشاند ای
 نظم کردی جمله موزون دل پسند
 در وجودم کآیت رحمت نمود
 نقش حکمت در نوشتی یعنیش
 من شاه اش از ما یشا الله خاست
 صد عجائب در بدن پیراستی
 پشت و پهلوی پای تاسر جمله چست
 بر جبین دادی خط مکتوم را
 جز تو مضمونش بکس معلوم نیست
 جملگی مضمون خط آن سطور
 شک نباشد وجد هو ارشاد شد
 از نفخت فیه مین روحی درود
 وجد شان سبحان جل جلاله
 لا شریکا لا ضد ولا لک
 یعنی اندر رحم، رحم اندر شکم
 تاجه بود استم چه حالاتم نمود
 تاجه بوده آنچه بوده در حجاب
 خورد و خواب خویش را شرمند ام

(۱) حاشیه: فضل الله و محمد هشت و چار - (۱)

چون بامرت آمدم اندر ظهور
بنده کز غیب آمده اندر شهود
خلق خندان بود و من گریان بخود
گریه آن دم ز سر کار خویش
زادم القصه چو طفل نر پسر
گشت در ظاهر پدر خوش وقت خود
بر درت شکرانه آورده بجا
بهر آنکه این موهبت عظمی نمود
گرچه پسر معلوم بوده ظاهرا
سر این حالش ز خاطر بود گم
چون مراد دانست بعد از خود خلف
خواست خیزم در مناجات از خدا
جسته در دعوات از حق این برات
مهر ابوت اقتضا کرده بران
از برای آنکه نام من کشد
از برای آنکه خدماتم کند
از برای آنکه قابل می شود
گفت یا رب یاد گارم سازیش
گفت یا رب بخش بر غرور داریش
گفت یا رب بعد من نامش کشی
پیر همی و جولان بختی دهی

آب و آم را طرفه پیدا شد سرور
خان و مان را روی خویبها نمود
تاجه خواهد بود در جریان بخود
داشتم آری برین اطوار خویش
بهر کار خود نه از بهر پدر
کاین چنین نیکو پسر موجود شد
گفت من قربان احسان خدا (۱)
و این عطیه عینیه کبری نمود
آیت لا تذر وازره ورا
لئلا اموالکم اولادکم
همچنان کاخلاف از بعد سلف
بهر خود تحصیل حاجات از خدا
آیه والباقيات الصالحات
کز دعا یاد آورم شد هر زمان
نر برای آنکه محنتها چشد
نر پی آن کز خطا ماتم کند
نر برای آنکه غافل می شود
فاتحه خوان مزارم سازیش
در پناه خویش مامون داریش
داریش با خیر می و دلخوشی
بر جراحات دلم مرهم نهی

می شنیدم زودعا در کار خویش
 خوب گفته هرچه گفت او با خدا
 خواست آب از بهر من خیر و ثواب
 الغرض چون پا نهادم در جهان
 بود حالاتم در ایام رضاع
 یاد می کردند در روی و قفا
 گاه گریان گاه خندان بوده ام
 گاه کردند بی صد جهم بمهد
 در قماطم بسته می انداختند
 منقطم گشتم چو آخر زان مقام
 صحن خانه را خرامان می شدم
 باز آن حال نمی آید بیاد
 روز و شب از لطف تو بالیدمی
 گه تبسم کرده دیدم شاد شان
 آدمم القصه چون در قید هوش
 چون مکلف آمدم بعد از بلوغ
 چون یتیم والدین بگذاشتند
 یافتم از لطف تو نشو و نما
 لطف تو کرد آنچه از تو لایق است
 بر خطا بخشیدی از رحمت مرا
 سالها بودم بقید حالها
 ماه و سال می گذشته در هوا

دید شکلم نقش بر دیوار خویش
 والد از بهر ولد دارد دعا
 یا مجبیا کن دعایش مستجاب
 سر بشوری در فتاده الفغان
 داشت جسمم آم و اب از من شباع
 نور دیده هم جگر گوشه مرا
 شیر خوار و نان بدندان بوده ام
 گاه در آغوش و گاه بردوش عهد
 حلیه و حرزم همی پرداختند
 وز تکی زانو ستادم در قیام
 خان و مان را گل بدامن می شدم
 تا چه بودم گاه غمگین گاه شاد
 در کنار دایه می فالیدمی
 که تکلم کرده دادم داد شان
 زیر تکلیفی که بشنودم بگوش
 گاه خود را صدق دیدم که دروغ
 داغ غربت بر دلم بگماشتند
 در فقیری یافتم فرو هما
 فضل تو کرد آنچه از من فایق است
 در عطا پروردی از نعمت مرا
 سر زد از من زشتی اعمالها
 که خیال برگ و گه بند نوا

فصل و موسم برخلاف اسم و رسم
روز و شب بشعوف خطّ نام جهان
در تزییم وقت خود بگذرانده ام
در غریبشانی دلویدم قسم قسم

فی ذکر الشّباب

خط کشیدم چونکه لوح ساده را
چون مبدّل گشت وضع آمرّدی
چون دوا برو گشتم از خط غبار
این محاسن را مقایح ساختم
مشک را چون قیر کردم بی وقار
قدر این نعمت ندانستم چرا
می دمد این سبزه گل را در کنار
آفرین گویان بر آن حسن آفرین
شکر گوید قاضی الحاجات را
کز زمین شوره رویاند گیاه
ساده رویان را مخطّط می کند
بهر سنبل بر رخ گل جا دهد
گرد عنبر گیرد کافور آورد
رنگ نور از اصل هم باشد سیاه
می کند صنعتش بتقویم بلند
تا بخواند کسی دران سرّ جمال
خویش را مردانه در کار آورد
نقصت کردم چو شکل ماده را
صفحه بی نقش را کردم ردی
وز محاسن یافتم حسن نگار
رو سیاهی را بخود پرداختم
سبزه را چون خس گرفتم اعتبار
صورت مردان چو خنثای صفا
تا بداند شخص قدر مرغزار
سر بمالد بر زمین سوده جبین
وز یقین آرد بجا سجّادات را
بر پیاض آرد خط جدول سیاه
حسن را زینت مسلط می کند
لوح صورت را خط معنا دهد
وز بنفشه لاله را نور آورد
کز سواد الوجه می تابد جباه
نو کتاب حسن را شیرازه بند
صنعت زیبای قادر بر کمال
وز علامات زنان عار آورد

ریش را مردانه می باید کشید
 دیده ام بعضی زن و هیزان بد
 نیز تر را می شود ریش دراز
 کی شوم فاضل باین دستار و ریش
 ریش بز را شانه کی باید زدن
 کی سزد تخلیل را موی گوزن
 حیفا ازین عمامه بی آب و تاب
 وای بر حال که شرم ریش نیست
 معرکه از نیک مردان است پُر
 شیر زن بسیار همچون رابعه
 منحصر مردی نباشد زور به
 بلکه زین مردان قوی تر دابه گان
 هست مردی همت مردان دین
 در کمال بندگی تاب جفا
 یافتیم فی الجمله ریش و سبلی
 در زده تاب پروت ادبار من
 حلقه در حلقه چو تار عنبکوت
 کتله پُر باد کردم بر هوا
 کاسه خاکی بحرص کیسه پُر
 باد سر کرده رگ گردن بخم
 کج نمودم گردن پندار را
 نی چوهیزی کش زنج مو بردمید
 کز زنج شان چند موی پر دمد
 بر مختار نیز دستار است باز
 درد سر دستارم و ریش است ریش
 کنندش باید چون شاخ کرگدن
 پنبه سان پشم کدی را نیست وزن
 حیفا ازین ریش است شست و شو بآب
 در میان معرکه بنشست و ایست
 همت من کم ز زن پر خواب و خور (۱)
 بهتر از بسیار مردان پله
 این صفت را دابه هم دارد نگاه
 نیست مردی صحبت هم خوابه گان
 در جهاد و اجتهاد اندر یقین
 وز نشان طاعت و خوی صفا
 بر رخ پُرمال کشیدم علستی
 گم شده اقبال از ادبار من
 گاه پیچ ریش و گاه تاب پروت
 کاسه کبر و منش را پُر هبّا
 کردم از باد و غبار غصّه پُر
 مغز کین خونش بجوشاند از ستم
 خواب دیدم دیده بیدار را

قطره‌ای را جوش دریا در زده
 گنده آبی کرد پیدا مغز کبر
 نفز باغی آمده در طبع راغ
 مشت خاکی را انا بیست رسید
 خیف بر خالم که چیزی نیستم
 غیر لطف تو نباشد یار من
 من چه گویم از منی پیدا شدم
 من نشاید فانی نابود را
 چون نبودم من چه گویم نام خود
 هم نبودم، هم نباشم در جهان
 او "لا" نابود، آخر هم عدم
 ای دریغا چون حبابم فوق آب
 همچو گل گر اندرین باغ آمدم
 خار کن باید شدن نی خار کار
 مور در عزلت سلیمانی کند
 در ضعیفی آدمی از مور کم
 آدمی نیرو ندارد همچو دیو
 دیو طبعم گو سلیمان صورتم
 کرده ام القصه جرم بی حساب
 طفلیم در پستی و غفلت گذشت

ذره‌ای را سر بصرها سر زده
 طبع شیرین کرد پیدا خوی صبر
 نخوت خود بینی آمد در دماغ
 هیچ و پوچی خویش را چیزی بدید
 جز کرم قدر پشیزی نیستم
 یا الهی بخش بر کردار من
 بی منی معدوم فانی نا بدم
 نام نبود هیچ ناموجود را
 غافل از ایجاد و ز اعدام خود
 این حیات عاریت را کون نشان
 آدم دم را نباشد جز ندَم
 جوش دریامی ز نم خود چون سراب
 جنس خارم بین تهی راغ آمدم
 مور می باید شدن نی همچو مار
 مار در آباد ویرانی کند
 در شریری سخت تر از مار هم
 غالب از دیواست اندر مکر و ریو
 کسودنم هر چند لقمان صورتم
 بوده ام مخطی و عاصی ناصواب
 بیخبر از عزت و ذلت گذشت

فی الطاعت

چون سبک سرتن گرانی یافتم	چونکه فی الجملة جوانی یافتم
سرور خشکم چوب شد بی جوئبار	باغ هستی را چو آمد نو بهار
مایه عمر و جوانی طاعت است	جوئبار زندگانی طاعت است
پس چه حاصل زین بهار زندگی	شغل طاعت نیست و داب بندگی
آدمیست را ب حیوانی زnm	در جوانی مشق نادانی کنم
آه ازین گفتار بی کردار من	طعنه بر اطوار بی آثار من
هست آماخانه اش آخر خراب	زینت حسن آمده عهد شباب
در پستی هر حسن هر قبح آمده	خود جوانی خنده صبح آمده
بلکه دائم زندگانی کسی بود	این جوانی جاودانی کسی بود
از خزان پیری زار و نزار	بیگمان ریزد جوانی برگ و بار
گویدش تا چند کر و فروزیم	بر شباهم خنده دارد عهد شیم
گریه ابر است بر برق دسم	خنده صبح است بر شام غمم
بایدش جشن جوانیها کند	گر جوانی کامرانیها کند
عیش و جشن زندگانی بندگیست	الغرض حظ جوانی بندگیست
نیست بی افتادگی استادگی	بندگی باشد خط آزادگی

تمثیل مقدمۃ التوفیق

بال و پر دارد روان با بند و بار	چرخه تا راست است در جریان کار
تا کمر را بر میان بسته است چیست	تا سرو پا دست و زانویش درست
تا بجای خویش باشد پای بست	تا رسیده تاش آسیب شکست
گر گسستی آیدش سازد نظام	بایدش تاری بریسد هر قوام

تار و پودی را بسازد بهر خویش
 شایدش خواهان خریداری کند
 یا اگر مازد پستی خود خلعتی
 ریسمانی را که نیکو یافته
 بهر خود زان متر عریانی کند
 تا برهنه ناید اندر معرکه
 تا میان همسران ناید خجل
 ریس باری تار کی چون صوف صاف
 تا میان زمره باریک ریس
 ورنه ندانی فهم نازک رستن
 کم مباش از زال پیر ناتوان
 هر شخ و شوخی که بتوانی بریس
 تابه بیکاران نباشی هم نشان
 دابه گان را خورد و خوابی بیش نیست
 خون بگری و خوش مخند ای میهمان
 روی بر خاک و جبین نه بر زمین
 الغرض این است وضع کاملان
 کاملان گسترده سجاده بر آب
 حق پرستان بر سر خود پا نهند
 نیک بختان رخت خود یکسو برند
 عاشقان بر منبر و محراب عشق
 عابدان جان را مستحلا می کنند

تا دران بازار گر آرد به پیش
 جنس او را نقد بسیاری کند
 کسوتی، پسر عزتی، بی نکبتی
 زان نکو کرپاس محکم بافته
 یا ردا یا جامه نورانی کند
 یا تهی کف ناید اندر تهلکه
 هم ز بیکاری نگردد منفعل
 گر همه هموار می بافی ملاف
 نادری جنس نمد یا جنس کیس
 ورنه نداری لذت این زیستن
 یا کم از نو دختران نا جوان
 هر خطر مغشوش داری بر نویس
 خویش را از دابه گیها و رهان
 هیچ پروا از معاد خویش نیست
 بس مخواب و پسر مخورای میزبان
 هر بن موکن زبان ذکر هین
 کارویار زمره صاحب دلان
 غافلان بی آب تشنه چون تراب
 تنگدستان جا نیابان جان دهند
 از خدا دوران غم روزی خورند
 فاسقان غرق اندر در گرداب فسق
 ناکسان جان را مستحلا می کنند

این مثل مشهور باشد در سخن
بندگی باید بسر افتادگی
از عزیزان و ادیبان کهن
نیست در کار پیمبر زادگی

مناجات فی ذکر طلب التوفیق علی طریق التحقیق

مرجع ثقلین ربّ القلّین	ای خدا مسجود جمله خافقین
روی من بر کعبه مقصد گمار	قبله رویم بسوی خویش دار
زندگی بخشای بی شرمندگی	گرچه لایق نیستم در بندگی
تا قیامت این خجالت آورد	هر که از طاعت ملالت آورد
بی اطاعت و مهل ساعت مرا	ساز قائم بر ره طاعت مرا
راست دارم بر صراط مستقیم	کج بود هر چند حال من سقیم
بخش توفیقم به پیری هم قیران	آدم چون در جوانی هم عنان
هم به شیبم نقد دست وجیب بخش	در شباهم اشتغال شیب بخش
ور تهی دستم بتو دارم امید	گر غمی هستم ز تو خواهم نوید
گرچه بد فعلم مسازم منفعل	من خود از کردار خود هستم خجل
دولت پیرانه بخشم فتح باب	گر جوانی می رود پا در رکاب
داده ام وقت غنیمت را به باد	حال طفلی تا کنون دارم بیاد
روزگارم کار و بار هزاره بود	خود نکردم هیچ سودائی بسود
چند خود را طفل پندارم هنوز	غافل و بد حال و بیکارم هنوز
دم بدم از عمر هم کم می شود	دورم و دور جوانی می رود
هیچ کاری را نکردم بر مدار	حسرتا تا حال من ناکرده کار
نی به دل آهی و نی در دیده نم	ناقصم اوقات ضایع می کنم

خوش پدر را یاد کاری آمدم
نی بخود کاری که شاید کرده‌ام
نزد پی خود کرده‌ام سود متاع
حال من نا دیده در جنت شتافت
طرفه نا قابل پسر بعد از پدر
بی ثمر بی سایه شاخی رسته‌ام
نان طلب فارغ بود از نام و ننگ
گریه دارد دیده بر افسوس من
بیشتر لطف به پیران نحیف
بر رخ پیرانه می بخشی صفا
بروی از رحمت نگاهی افکنی
بیش می داری نظر بر کبر سن
شاید آیم رحمت را در نظر
یا غنی از تو همی خواهم امید
لطف فرما همت پیری بمن
در جوانی می کنم مستی بسی
وقت پیری ضعف سستی می شود
عفو کن بر عجز و سستی های من

می ندانم بر چه کاری آمدم
نی حقوق او بجا آورده‌ام
نزد پی او هیچ کردم انتفاع
اوبه هست و نیست از من بر نیافت
من بکار خویشتن اشفته سر
نقش ابجد را ز دفتر شسته‌ام
زنگرز در رنگ ریش خود بتنگ
نام آبا گم شد از ناموس من
ای خدای هر قوی و هر ضعیف
مشک چون کافور گردد بر هوا
بعده ات چون پیر گردد منحنی
گر نگیری بر گناه صغر سن
بخش بر من نعمت پیرانه سر
رو سفیدم کن چو کردم مؤسفید
ای خدای فرد واحد ذوالمنن
گر بطفی داشتم پستی بسی
باز چون این خواب سستی می رود
بخش بر پستی و سستی های من

فی ذکر السَّلفِ بِالتَّلهُّفِ

یاد ایشانم چو عبرت بر گمار
هجرشان کرده منغض عیش من
وز برم هم خوابه تنها خفته اند

رفتگان از یاد من نسیان مدام
هم نشینان رفته اند از پیش من
همدمان و همراهانی رفته اند

آنکه بودی همهم در خورد و خواب
 شیر و شکریسان بهم آمیخته
 با غریبانی که بازی باختم
 با شریکانی که بودم هم طعام
 ناگهان رفتند از پیش نظر
 جمله میدانم که رفتند از جهان
 دور مزاران شمع بود
 مشعلان تازه رو چون گل شده
 بس چراغ از خاندانم مرده اند
 تیره روزی چون من و شبهای غم
 حیف و حسرت را بمن بگذاشتند
 از کهن یاران نشانی تازه ای
 داغ شان نالد مرا چون فاخته
 سخت جانم سنگ دل غم دیده ام
 یاد هر یاری که می آید مرا
 از وجودش کس نشانم ندهد
 صورت هر دوست کو دیدم عیان
 چهره اش نقش است در چشم بصر
 ای دریغا زمره یاران شدند
 بی گمان رفتند جانی دوستان
 اینکه واپس نشان کیف حال
 حق سبحانه بیامرزاد شان

و آنکه بودی یکدلم در آب و تاب
 رو بروی و دل به دل آویخته
 با حبیبانی که یکجا ساختم
 با ادیبانی که بودم هم کلام
 نیست ز ایشان یک نشانم در اثر
 نیست لیکن عبرتم زان رفتگان
 روشنیها رفت و چون من ماند دود
 ماند هم چون من ز کال گل شده
 کز قبيله مقبلیها برده اند
 یادگار از دوستان مانده بهم
 داغ فرقت را بدل بگماشتند
 نیست غیر از داغ بی اندازه ای
 کای عجب بی دوستان و ساخته
 شور بختی، بیکسی شوریده ام
 عکس وی در دیده بنماید مرا
 آه دل آتشی ز مر تا پا دهد
 وز جهان بگذشت و رفته از میان
 آه چون جسمش بیاید در نظر
 دوستان و وفا کاران شدند
 ماند زان گلها تهی این بوستان
 کس نمی گوید ز کس حال مال
 جل شایسته از کرم بخشاد شان

آن عزیزان کز جهان بگذشته‌اند
روح‌شان خوشنود گردانی زمن
از بی آنها که ما غمگین رویم
غائبان گر از نظر پنهان شدند
شخص مهمان چند در منزل بود
مستعار است این حیات بی ثبات
این عزیزان غافلان از همدگر
میکنند از غصه قطع صله رحم
کار خود خواهند عکس کار یار
عاقبت چون زین جهان خواهند شد
در سفر کس را کسی همراه نیست
هر تنی آهسته تنها میرود
چون به تنهایی رفیق نیست کس

بی کسم تنها و حیران هشته‌اند
هیچ جانی را نرنجانی زمن
رفته و ما نیز روزی میرویم
حاضران هم در جهان مهمان شدند
منزلی کس از فنا کهگل بود
آه ازین احوال هیاهات ست هات
می‌خورند از کینه‌ها خون جگر
مشتهی بر همدگر در لعم و شحم
یار کس نبوند الا یار کار
ظاهراً از هم نهان خواهند شد
هم ز حال کس کسی آگاه نیست
بی به بی تنها به یکجا میرود
ای خدا فریاد رس فریاد رس

فی بیان الموت و یوم الحشر

می‌روم هر گاه ازین دار الفنا
ریختا مگذار تنها بی کسم
چون روم زین خاکدان پر غبار
چون نوازم بهر خود کوس رحیل
چون به بندم رخت ازین مهمان سرا
چون کنم کوچ از سر این مرحله
در سفر آخر چه بندم منطقه
منتقل کردم چو آخر زین مقام

تا فضای عرصه دار البقا
فضل کن فضل تو همراهی بستم
بنده را همراه بفضل خود سپار
خود تو بنوازم به احسان جمیل
تو سلامت بخش ایمان مرا
دار همراه ز رحمت قافله
کن رفیق من ز حفظ بدرقه
بر به اسلام تو در دارالسلام

مرتحل کردم چو آخر زین رباط
 ای خدای خلق جان بخشِ حیات
 چون سپارم جان به ایمانم بری
 چون روم ای باسط از ویرانه جا
 چون روم لا ملک ازین ملکِ هتک
 چون دهندم غسل بهر آخرت
 چو بپوشندم ردای از کفن
 چون شوم رخسار جنازه را سوار
 چونکه بر خوانند بر نعش نماز
 چون شوم میلت بیچشمِ ناظران
 چون نهندم در میان خاکِ شور
 چون دهندم جای در بطنِ زمین
 چون گذارندم به تنها زیرِ گور
 چون بسازم جای در مهدِ لحد
 چون بخوابم در میانِ کنجِ قبر
 هر قدم را چون شود فرش قدم
 کشته تو چون شوم یک پشته خاک
 ای خدای بنده جان ده جانستان
 دوستان چون از برم فارغ روند
 ساز چون پرسند و آرندم خطاب
 سائلان خشنود گردانِ در سوال
 تنگنایم را کشاد کار بخش
 بخش با اهل بهشتم ارتباط
 اسهل و آسان کنی بر من سمات
 همراه ایمان به رضوانم بری
 روی قابض را به اصلاح نما
 خرم خندان نما شکلِ ملک
 آبرویم بخش از خاکِ درت
 تا قیامت ستر عورت ده بمن
 ده عنانم از عنایت استوار
 حاملانِ نعش را کن سرفراز
 مغفرت بخشی مرا با حاضران
 ساز روشن تیره چاه من به نور
 ده امانم یا امان الخائفین
 مونسم فضل تو تا روزِ نشور
 بیکسم مگذار یا رب الاحد
 فضل کن بر حال من بی جور و جبر
 از کرم هر نور گردان مرقدم
 جان و جسمم پاک کن ای رب پاک
 رستگارم کن بحقِ راستان
 فضل و لطف هم کنار من شوند
 در سوال حق مرا حاضر جواب
 از جوابم ای سمیع متعال
 راه وسعت در در و دیوار بخش

روزنی از غیب ده بی رخنه را
 طعمه^۱ خاکم مده بر مور و مار
 چون شود در خاک عظم من رسیم
 خاک من هرگز مده آخر بیاد
 چون شود خاکم بساط ره گزر
 از درون کن گلشن دارالسلام
 سبزه^۲ رحمت دمانی از برش
 ابر رحمت را بخاک من بیار
 نور احسانم نما شمع مزار
 اندران تنگی که من باشم بآه
 ذره ذره خاک من در ذکر دار
 فضل کن باغ و بهارم را نسیم
 جوئبار رحمتش نیه در کنار
 جای^۳ سازم در مزار صادقان
 مضجع^۴م را پر کن از نور ای اله
 بعد از آن کاسوده باشم زیر خاک
 طول مدت را مکن با وقت حشر
 چون بر انگیزی بروز رستخیز
 چون شوم حاضر در آن نظاره گاه
 چون بیایم در تماشا جای خود
 چون بیایم در میان معرکه
 چون به محشر آیم اندر بعث و نشر

بر رخم بکشا در از جنت سرا
 خاک عاجز را بجا سالم گزار
 فی امانش دارای رب رحیم
 در امانت دارای رب العباد
 کن بفضل خویش بر خاکم نظر
 وز برونش ساز گلگشت اقام
 نور سبحانی بیفشانی درش
 لاله و ریحان ز خاک من بر آر
 فیض اکرامم به بخشا مرغزار
 سوی درگاه خودم بکشای راه
 بشکفان از راغ من باغ و بهار
 لطف کن قلب و سیمم را شمیم
 نو بهار مکرمت در وی سپار
 مجلسم ده در کنار عاشقان
 خاکم از باد حوادث کن نگاه
 خامش افتاده چو خاکی در مغاک
 تا بدانم یک نفس تا روز نشر
 قوتم بخشا بقدر چست خیز
 بنده را ز آفات خود داری نگاه
 بهره ام بخشای از اعطای خود
 بر کنارم بر ز بیم تهلکه
 ساز آسان بر سر من هول حشر

نشر عیب من مکن روز نشور
 بار نیکی بخش میزان مرا
 گر دران بازار باشم بی قماش
 چون بمعرض آیم ای عاصی نواز
 راست برگذرانم از جسر صراط
 خاص نورم ده بدیدار لقا
 پرتو نور تجلایم دهی
 گر تو خواهی قابل آنم کنی
 سائل از پیش خداوند خودم
 خواهش مملوک از مالک بجاست
 مالک الملکاء، الاله، قادرا،
 با لقای خویش ناظر داریم
 اندران غوغا که نفسی نفسی است
 در هشتم بر، ز دوزخ دور دار
 عزت پیغمبرم سازی شفیع
 ده جوار چار یارم در مقر
 قادرا از مهلکاتم ده مفر
 با اب وجد و اخی و اقربا (۱)
 با جمیع دوستانم جمع ساز
 ای غنی غیب دان عیب پوش
 تو سمیعی بر زبان بی زبان
 حشر جرم من مگردان یا غفور
 پله اش سازی گران بهر شرا
 ده متاع رحمت ای فیض پاش
 جرم بخشا عیب پوشان چاره ساز
 از لقا و از بقائم ده نشاط
 تا به بینم آن لقا دائم بقا
 بینش درگاه اعلا یم دهی
 می توانی کرد احسانم کنی
 بنده ام هر چند پر عاصی شدم
 مالکم موایی است بنده پر خطاست
 حاضر، فردا، خدایا، ناظرا
 در عطای خویش حاضر داریم
 محض چشم بر عطای ربی است
 با محمد مصطفی محشور دار
 زیر پای حیدرم داری رفیع
 با علی بوبکر و عثمان و عمر
 در بیان عرصه یوم یفر
 بخش جمعیت مرا با مرحبا
 وز مکان دشمنانم دور یاز
 هر چه میگویم بفضل خود نیوش
 تو علیمی بر همه جهر و نهان

(۱) متن: با اب و عم و اخی و اقربا -

عرضه^۱ نا گفته می دانی همه
آنچه در خاطر نمی آید مرا
کن نصیب من بحق وحدت
بی زبانم کودنم بی خود ز خویش

قصه نابنوشته می خوانی همه
فی الحقیقت آن نکو شاید مرا
جمله آسان ست نزد قدرت
هرچه به باید بده از فضل خویش

فی الافابت و الاجابت

نَجِّنَا يَا رَبَّنَا مِنْ كُلِّ شَرٍّ
رَبِّ سَلَامٌ دِينَنَا اِسْلَامُنَا
چون ظلمنا خوانده ایم از کار خویش
راه ما با جمله^۲ اختیار دار
گر من از ابرار دور افتاده ام
بخش بر من ای که تو پائنده ای
از همه من بنده ام بدکار تر
همچو خود کس را ندانم در گناه
مَنْ عَرَفَ نَفْسِي بِنَفْسِي كَافِرٌ
غافر الذَّ نَبِيٌّ وَ مُتَتَّارُ الْعِيُوبِ
هرچه می خواهم خدایا کن قبول

اعطنا من خير بالخير البشر
عن عطايك وهبنا اكرامنا
جمله انفسنا نگهداری ز طبعش
کار ما چون زمره^۳ ابرار دار
بر ره رب^۴ غفور افتاده ام
هم به بخشایم چو بخشاینده ای
وز همه عصات^۵ بد کردار تر
پر گناهم، پر تباهم، روسیاه
عاصیم شاید تو بخشای غافر
کن عیوبم ستر و بخشایم ذنوب
بالرسول و آل و اصحاب رسول

فی نعت حضرت ذلیر و بشیر و شاهد و مشهود

صاحب مقام محمود صلی الله تعالی علیه

و آله و سلم

آن رسول الله محمد مصطفی
مصطفی محبوب حق خیر البشر

صدر و بدر اصطفی نور صفا
مصطفی تاج الرسل نور البصر

مصطفیٰ صاحب کتاب فاتحه	مصطفیٰ صاحب نصاب فاتحه
مصطفیٰ آن منظر انظار هو	مصطفیٰ گنجینه اسرار هو
مصطفیٰ آن رهبران را رهنمون	مصطفیٰ مقصود امر کاف و نون
مصطفیٰ کافگند مہ را خط شق	مصطفیٰ آن سرور خاصان حق
مصطفیٰ پیرایہ حسن صفات	مصطفیٰ سرمایہ خیر و نجات
مصطفیٰ آن مالک شرع مبین	مصطفیٰ آن صاحب دین متین
مصطفیٰ مقبول و مقصود خدا	مصطفیٰ ممدوح و محمود خدا
مصطفیٰ منشور الطاف صمد	مصطفیٰ منظور درگاہ احد
مصطفیٰ سر حلقہ سر قدم	مصطفیٰ سر رشتہ لوح و قلم
مصطفیٰ مختار ملک کبریا	مصطفیٰ سالار جملہ انبیا
مصطفیٰ معنی و صورت جزو و کل	مصطفیٰ ختم الرسل شمع سُبُل
مصطفیٰ فرقان کتابش از خدا	مصطفیٰ نوری خطابش از خدا
مصطفیٰ طہ کمالش را قرآن	مصطفیٰ یس جلالش را نشان
مصطفیٰ شاه و سپاہ از کوکبش	مصطفیٰ نصر من اللہ موکبش
مصطفیٰ ارسل رسولہ آیتش	مصطفیٰ انشا فتحنا رایتش
مصطفیٰ واللیل رمز موی او	مصطفیٰ والشمس نور روی او
مصطفیٰ معراج اوج رفعتش	مصطفیٰ قرآن تماشای مدحتش
مصطفیٰ فی حضرت سبحانہ	مصطفیٰ حب تعالیٰ شانہ
مصطفیٰ باعث بنقش کن فکان	مصطفیٰ محرم بجای لامکان
مصطفیٰ این صنع را آرایش است	مصطفیٰ سر دفتر پیدایش است
مصطفیٰ آن رحمۃ للعالمین	مصطفیٰ باعث بر افلاک وزمین
مصطفیٰ آن سرور خیر الانام	مصطفیٰ آن منبع خیر الکلام

مصطفیٰ افهرست این حکمت بود (۱)	مصطفیٰ دیباچه قدرت بود
مصطفیٰ آن مهبط روح الامین	مصطفیٰ شافع شفیع المذنبین
مصطفیٰ آن مقتدا احرار را	مصطفیٰ آن پیشوا ابرار را
تاج فرق اولین و آخرین	مصطفیٰ آن مخزن حق الیقین
سید الثقین نور الخافقین	مصطفیٰ مطلوب رب القبلتین
مصطفیٰ هم باطن و هم ظاهر است	مصطفیٰ هم اول و هم آخر است
بس بود این اسم بر جمله صفا	آن محمد اسم وصفش مصطفیٰ
مصطفیٰ خواندن صفاتش ختم دان	مصطفیٰ و مجتبیٰ وصفش بخوان
جمله جمع طیبات و طاهرات	مصطفیٰ اسمی ست مجموع صفات (۲)
حصر مدحش نیک بتواند خدا	حد وصفش را نداند جز خدا
آنکه او را هست از لولاک تاج	عاج معراج عالم را سراج
ور نمی بودی، نبودی این و آن	گر نمی آمد، نمی آمد جهان
قبله خاصان قبول الله بود	باعث خلقت رسول الله بود
مصطفیٰ آن یاور ما مفلسان	مصطفیٰ آن وارث ما بیگسان
عشق او بحراست و دین آب حیات	آن رسول خاص سرور کائنات
آبروی جمله عالی گوهران	نور پیشانی صافی جوهران
مرهم ریش دل و جان قریش	مشعل افروز شبستان قریش
موجب نام و نشان عالم اوست	شمع روشن دودمان آدم اوست
اوست مهمان ابیت اندر صیام	اوست محبوب القلوب لا نیام
هم مدثر را فطهر شان اوست	هم مزمل را قم اللیل آن اوست

(۱) متن : مصطفیٰ پیرایه حکمت بود -

() متن : مصطفیٰ وصفی ست مجموع صفات -

عندلیبِ باغِ مازاغِ البصر
 مصطفیٰ عنقاعِ قافِ کبریا
 با صفا در سایهٔ لطفش همه
 وز پیٔ عزت نبوده سایه اش
 نورِ حق را سایه کتی باشد بهم
 سایه اش رازانِ خدا مکتوم ساخت
 زانِ نهان شد سایهٔ پر مایه اش
 زیرِ ظلِ رحمتِ او خاص و عام
 سایهٔ مهرش مبادا کم ز ماه
 او همایِ آشیانِ قدس بود
 بود پروازِ بلندش لا مکان
 اوجِ آو آدنی مقام و جایٔ او
 در جلو پیکِ دوانش جبرئیل
 بهره ور از بحر فیضش جسم و روح
 مستغیثانِ دو عالم را مغیث
 آدمِ ار طفلِ طفیلش بوده است
 بس چوم و سی با عصا دربانِ او
 لهجهٔ داؤد را لحنِ سرود
 یافته اجرِ شفا ایوب ازو
 بوده یوسف برده از کنعان او
 نصرتش را آمده لشکر ز غیب
 بود شمعون پرتوی از شمعِ او
 شاهبازِ آشیانِ عزت و فر
 مصطفیٰ باشد همما بر اصفیا
 با نوا از مایهٔ لطفش همه
 سایهٔ فضلِ خدا پیرایه اش
 هر کجا نور است گردد سایه کم
 تا علمؤ قدرِ او معلوم ساخت
 تا نیفتد مایه ای بر سایه اش
 کی فتد ظلمتی به ظلمش در خرام
 هست فرخ مایهٔ فرّ همما
 رهنمایِ آستانِ انس بود
 اوجِ او معراجِ ملکِ بی نشان
 نهٔ فلک یک پایه زیر پای او
 گرسنه بر خوانِ احسانش خلیل
 تشنهٔ دریایِ جودش خضر و نوح
 نائبِ او آدم و ادریس و شیث
 ای بساعیسی ز خیلش بوده است
 چون سلیمان بس جنیت رانِ او
 بود در ذکرِ صفاتش با درود
 یافته نورِ صفا یعقوب ازو
 به زلقمان خیلِ منتسبانِ او
 ناصیه سا بر قدومش بس شعیب
 بس چوهارون عرضه خوانِ سمعِ او

معروضش را اهل فرمان عرضه دار
 بود زکریا بذکر نعت او
 صلب اسماعیل را تشریف ازو
 بود یونس قوت حوت انس او
 او امام و مقتدای انبیا
 او اخص^۳ الخاص خاصان را پناه
 حق تعالی ذات او را برگزید
 آنکه او باعث برین پیدایش است
 شمع جمع انبیا، شاه رسل
 انتخاب آفرینش مصطفی
 هم مقدّم^۴ هم موخّر نام اوست
 صاحب فرقان رسیده محض نور
 مصطفی اول هم آخر مصطفی
 جمله خوبان سرفدای پای او
 قبله پاکان قدمگاهش بود
 لاله رویان سرو او را سر بپا
 بادشاهان چون گدایان بردرش
 بردرش ملوک و ملوک از چاکران
 آنچه خوبان ما تقدّم خوانده اند
 و آنچه نیکان ما تقبّل گفته اند
 در تماشای صحف و تنزیل و کتاب
 آنکه مدحش را خدای پاک گفت

انبیا بر خاک پایش جان سپار
 عصمت یحیی از فضلش کام جو
 کثرت اسحاق را تعریف ازو
 جمله شاهد بر کمال قدس او
 تاج فقر و رهنمای اصفیا
 اخلص و خالص بدرگاه اله
 جل^۵ شانه داد عرش بر مزید
 ملک را آرایش و آسایش است
 صدر و بدر جمله اصل جزو و کل
 آفتاب اهل بینش مصطفی
 خیر ادیان ملت اسلام اوست
 ناسخ توریت و انجیل و زبور
 مصطفی فخر مفاخر مصطفی
 آرزو مندان راه و رای او
 کعبه آزادگان راهش بود
 همچو بلبل بر گل حسنش فدا
 سر فرازان خاکپای حیدرش
 انبیا در وصف او رامشگران
 دُر^۶ وصفش از زبان افشاندند
 گوهر مدحش بدلهای سفته اند
 هست سبحان را بوصف او خطاب
 کی توان انسان مشّت خاک گفت

انبیا را از خدا وحی و خطاب
 هر نبی را حق زوی آگاه ساخت
 گفته "عطار" تضمین گفته ام
 گفت او در نعت خاص مصطفی
 آنکه آمد نه فلک معراج او
 بنده احقر چون شده طبع آزما
 نکته نادر چنین نظم نفیس
 نه فلک یک پایه معراج اوست
 از ازل گر دفتر انشا کنم
 هر سر موصد زبان سازم بنان
 چو سخن سنجان دانای کهن
 قدسیان و ارضیان و عرشیان
 جمله ارواح و اجساد امم
 جملگی ذرات و کیهان دو کون
 برگ برگ و شاخ شاخ هر شجر
 جمله اجزای جهان جزو و کل
 الغرض مجموع جمع کائنات
 بر صفات اوست شاهد بی شکی
 آشنایان بحار معرفت
 نکته سنجان در صفاتش عاجز اند
 تحفه صلوات از ما وز خدا
 آنکه مدحش خاصه در قرآن بود

مدحت پیغمبر ما مستطاب
 وز پی صلوات او ما را نواخت
 بر امید خیر آمین گفته ام
 این لطیفه لایق صد مرحبا
 انبیا و اولیا محتاج او
 در جوابش گفت نظم جان فزا
 آنکه باشد جسم و جانم را انیس
 هر دو عالم جملگی محتاج اوست
 تا ابد گر قصه ای املا کنم
 شمه نتوانم بیان سازم ازان
 ساکنان ارض و افلاک و زمن
 طائران و وحشیان و فرشیان
 زمره اهل صفا عالی همم
 خلق موجودات ملک کاف و کون
 ذره ذره کاه و کوه و هر حجر
 بحر و بر ایات و ابواب و سبل
 ممکنات و جزویات و کلیات
 گفته نتوان اندکی از صد یکی
 گنگ ماندند از کمال این صفت
 لیک بر اجر درودش فایز اند
 بر جمال با کمال مصطفی
 واصف اوصاف او سبحان بود

کیست تا خواند صفاتش را تمام
 خود که گوید قصه نامنتهی
 ختم اوصافش نداند جز خدا
 حمد یارب، این چه وصفست و چه نام شکر یاق
 جمله وصف و جمله صدق است و صفا
 حبذا وصفی بهار جسم و جان
 این گل و صفش که اوصاف گل است
 بوی این گل چون رسیدم در دماغ
 نفحه این گل چو دارم در مشام
 صل یا رب بر محمد مصطفی
 عفو کن یا رب بحق آن حبیب
 بخش یا مولی بحق آن رسول
 فضل کن یا حق بحق آن نبی
 ای خدا بخشا بحق مصطفی
 ای خدا بخشا بحق احمدی
 ای خدا بخشا به یمن ذات او
 ای خدا از برکت اوصاف او
 ای خدا بخشا بحق نام او
 گرچه پیوسته بعصیان برده ام
 خواه عاصی باشم و خواهی مطیع
 چون کریمان در پذیرند از شفیع
 تو کریم اکر می و کار ساز
 در بدایت از نهایت لا کلام
 باز مع هذا چو من ذهن تهی
 مجمل اوصاف خاصش مصطفی
 مصطفی، یا مصطفی، یا مصطفی
 گفتم و گلگل شگفتم چون جنان
 بوی عشقش در مشام بلبل است
 بر شگفته غنچه دل باغ باغ
 باز خوانم الصلوة والسلام
 هم بر آل و صحب خاص باصفا
 در حق من عاجز زار غریب
 در حق من عاصی مسکین عجول
 در حق من پیر نادان چون صبی
 بر من خاطی ظلوم پسر خطا
 بر من بیگس نجات سرمدی
 بر سرم امداد و اکرامات او
 در حقم روزی نما الطاف او
 دولت دین ملت اسلام او
 مصطفی نام شفیع آورده ام
 کن بهر حالم بحل بهر شفیع
 هر شفاعت بر گنه گار و مطیع
 ای رحیم ارحم عاصی نواز

بنده چند آنکه از خطاها مضمر است بر همه شفعاً شفیعم بهتر است
فی المثل هر کس برای یار خویش از غلام خیره بخشد جرم بیش
بر حبیب خویش بخشای کریم عاصی چون من گنهکار سقیم

مناجات فی سوال الحفظ و حصول الحاجات

ای خدای لا مکان بی نشان ای مهیمن مهربان جل^۳ شان
آنچه لایق هست از شان کسی او بآن اندازه می کوشد بسی
هر کرا کار نکو کاری بود او بعدل عاجزان عاری بود
تو نکو کاری و قادر ذوالجلال من همه بدکار عاجز پسر وبال
می توانی کرد خواهی هر چه را یافت بخشایش ببخشی هر که را
بخش بر من گرچه عکس بخششم عفو کن گر نیست نفس بخششم
هر چه از هر کس که شاید آن کند هر کسی از شان خود احسان کند
چون تو ذوالفضل و احسان کار تو محسنا احسان بکن کان کار تو
یا الهی ای الله مصطفی میگریزم در پناه مصطفی
در پناه آن پناه عاجزان گر گریزم هست جای الامان
گوشه گیری میکنم در مامنی آنکه ملجأ هست و مخلص مکمنی
اعتصامم در رکاب مصطفاست التجایم بر جناب مصطفاست
آن نبی الرحمة و فریاد رس در دو عالم ملتجا کافی و بس
ای خدا محض از برای مصطفی چون بجا دارم رجا بخشم نجا
دل هراسان میگریزم در پناه چون رسول الله دارم عذر خواه
می خزم در گوشه حفظ حبیب چون غریب و عاجز از دست رقیب
دشمنی چون نفس خود دارم به طیش دوست تو حامی شناسم بهر خویش

نیک میدانم که سر تا پا بدم
خوش بیاد آمد برین حال دلیلی

از امان تو امان خواه آمدم
طرفه تمثیلی بموقع بی عدلی

حکایت باز و فاخته

نقل میگویند باز و فاخته
هر دو روزی و بهشته قید را
فاخته از باز ترسان بر هوا
باز قابو می پریده در پیشت
او گریزان این شتابان می پرید
فاخته از هول جان خرگوش وار
باز در پی همچو شیر گرمنه
باز بوده در شتابی سخت کوش
باز بران تیز پر و تیز چنگ
فاخته از باز بهر رد قوت
باز غالب از پی صید نحیف
باز قابو چین باخذ فاخته
فاخته از باز چون عاجز شده
بال و پر را ریخت اندر ماندگی
هیچ ماسن را ندید از جا بجا
دردل اندیشید مخلص بهر خویش
نزد آن سرور رسیده فاخته
گفت یا پیغمبر آخر زمان

آن چو این را صید خود بشناخته
جست آن صیاد از پی صید را
پر زنان می رفت تا یابد نجا
کوشکار خویش بگذارد کیستش
همدگر را هر دو پر پرواز دید
می دویده تا برد جان بر کنار
می پریده نعل در آتش زنه
فاخته ترسیده چون از گربه مویش
فاخته ترسان چوماهی از نهنگ
می رسیده چون مگس از عنکبوت
فاخته چون از قوی حال ضعیف
فاخته از پر زدن پرداخته
هر طرف طیران کنان شد غمزده
مضطرب و حیران ز پر افشاندگی
عاقبت رفته بحضرت مصطفی
بر گرفته راه پیغمبر به پیش
وز سر غربت سپر انداخته
یا رسول الله می خواهم امان

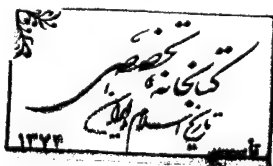
قاصد قابو ست صیادم به پستی
 باز می خواهد که بر باید مرا
 زو گریزان می رسیدم تنگ دل
 کو مرا هر جای نگذارد همی
 چون نماندم تاب طیران بر هوا
 فی المثل گر آهنین باشم وجود
 چون نماندم مامنی دیگر بجا
 در دلم آمد که با جان حزین
 اینک اینک عاجزم دشمن ز پس
 ای امان الخائفین بالطف خاص
 باز چنگل را بخونم در زده است
 تشنه خون خصم بی رحم من است
 باز می خواهد که از بس اشتها
 گر نباشد از تو امن ای بحر جود
 دارم اکنون چون ندارم چاره پیش
 یا رسول الله اکنون الا مان
 فاخته چون در امان مصطفی
 گشته مامون در امان آن امین
 باز آمد در پسش آشفته وار
 جایع و ناظر شکار خویش را
 در تحیر مانده و افتاده ای

تیغ کین بر دوش جلادم به پستی
 طعمه خود لقمه فرماید مرا
 چون شدم عاجز دست سنگ دل
 ناگهان در چنگ بر دارد همی
 او ز جا بر بایدم چون کهر با
 او چو مقناطیس خواهد در ربود
 سخت درماندم که چون یابم نجا
 در گریزم تا شفیع المذنبین
 یا رسول الله فریادم برس
 و ادهان از دست صیادم خلاص
 دشنه دندان بسوهان سر زده است
 گرسنه بر تیکه لحم من است
 بشکند از تکه من ناشتا
 وی همین لحظه مرا خواهد ربود
 دامن حفظ تو دستاویز خویش
 حسبة الله از وی و ادهان
 آمد و گنجید آزاد از جفا
 بی خطر بنشست در حصن حصین
 سرخ چشم و تیزبین و دلفگار
 دیده زو بر خود منغض عیش را
 همچنان کزد دست چیزی داده ای

بر فسان (۱) الماس چنگل تیز کرد
خواست در قید آورد آزاد را
گفت سیّد باز را باز آ زوی
از همان ره کامدی هان باز گرد
با زبان حال گفته یا رسول
آنچه قوت قوت من ساختند
هست امروز این نصیب خورد من
وی بمن بسپار تا روزی خورم
چون گذارم طعم خود را رائیگان
مصطفی فرمود ای باز شدید
این نه صید تو بود مامون ما
فاخته هر چند قوت باز هست
فی المثل هر چند باشید این قبیل
قابض روحش بکام خود نه ای
هر چه حق از بهر کس روزی دهد
چونی تو قادر نیستی بر وی چرا
او بدام تو نیفتد حالیا
گر تو جای آمدی بر جا بایست
باز گفته ای تو پیغمبر کریم
آب بخشا آتش جوع مرا
نیست یارا تا کنم تکرار باز

بر شکار خویشتن مهمیز کرد
فاخته بر زد ز دل فریاد را
کسی دهم مامون خود را بر تو کتی
باز سر حال خود را باز کرد
پی شکار خویش چون کردم ملول
روزیم را این نصیب انداختند
کی رو از دست دست آورد من
لحم وی با کز لک دندان بزم
نیز حال جوع دارم این زمان
رو بکف آور دگر صید جدید
کی توانی برد این مصئون ما
زین پناه آورده هان بگذار دست
گر تو عزرائیلی و وی جبرئیل
خود خداوند طعام خود نه ای
بخت او را راه فیروزی دهد
رزق خود خوانی گذر زین ماجرا
کا و فتاده در حصار حفظ ما
خورد تو این فاخته تقدیر نیست
بنده باز گرسنه حال سقیم
کن پذیرا عرض مرفوع مرا
یا ربایم فاخته را همچو باز

حاشیه مصنف (۱) فسان = سنگی که بر آن کارد و تیشه تیز میکنند.

تا شوم سدّ رمق را کامیاب
 نیست هرگز نزد تو یاسِ سوال
 گوشت خواهی در عوض بر گیر آن
 هر کجا خواهی ببر ای سهمناک
 تا شود دل گرم او را سینه سرد
 الصّٰلٰوة الله علیک و السلام
 هر دو عالم را شفیعِ محترم
 هست باعث بر نجاتِ هر غریب
 موجبِ عفوِ آمم احسانِ تست
 کز شفاعات تو مخلص بهر ماست
 صادقی و اصدقی یا مصطفی
 کرده از تو قدرتِ ربّ رحیم
 رحم و مهر و خلق بر خلقِ ضعیف
 هر دو را حق جنسِ مرغان ساخته
 بنده عزرائیل اینک جبرئیل
 در بدل داده چنین تمثالها
 دوست بفرستاد پیشت در نظر
 آزمایش بر مواسایت کند
 از رسولِ حق همان صدق بود
 حق تعالی هم رضا بروی گماشت
 صلّ و سلم بر تو از رب الفلق
 مرحبا یا صاحبِ صدق و صفا

سائلم از حضرتِ عالی جناب
 یا رسول الله حبیبِ متّحال
 مصطفی فرمود ای باز این زمان
 حکم شد القصه کز اعضای پاک
 لیک گرد فاخته هرگز مگرد
 باز گفتا باز ای خیر الانام
 یا نبی صدقت ای بحرِ کرم
 حسنِ اخلاقِ کریمت یا حبیب
 آید خلقِ عظیم از شان تست
 رقتِ دل فی الحقیقت مر تراست
 ای غیاث الخلق در هر دوسرا
 امتحانِ رقتِ قلبِ سلیم
 تجربه کرده ز تو لطفِ لطیف
 باز گفته بنده و این فاخته
 ما ملایک صنّعتِ ربّ الجلیل
 وضع بر گردانده ما را حالها
 غالب و مغلوب را بر همدگر
 تا تماشایِ تولاّیت کند
 آنچه باعث بر رضای حق بود
 آنچه پیغمبر بما مسلوک داشت
 حق ز تو راضی و تو راضی ز حق
 حبّذا خلقِ محمد مصطفی

سیرت اخلاقش اخلاق الله است
ناخدا چون با خدا رخ آورد
امن امت را پناهش همره است
توزی امت بساحل می برد

مناجات فی العفو و النجات

ای خدای صانع خلاق من	ای خدای صانع خلاق من
یا مهیمن یا معین و یا سعی	یا مهیمن یا معین و یا سعی
ای ز هر چیزی که گویم اکبری	ای ز هر چیزی که گویم اکبری
ای نگه دارنده بالا و پست	ای نگه دارنده بالا و پست
رمز فضلت آیه لا تقنطوا	رمز فضلت آیه لا تقنطوا
ای بوصف خاص بالطف عظیم	ای بوصف خاص بالطف عظیم
پنده چون آن فاخته زار و ضعیف	پنده چون آن فاخته زار و ضعیف
باز نفسم میدهد ضیق النفس	باز نفسم میدهد ضیق النفس
پنده زاد راه خود ناساخته	پنده زاد راه خود ناساخته
هیچ ره مامن ندارم هیچ جا	هیچ ره مامن ندارم هیچ جا
در که بگریزم بجز این مامنی	در که بگریزم بجز این مامنی
هر کسی در بند نفسی مانده است	هر کسی در بند نفسی مانده است
کس دران غوغا نه پردازد بکسی	کس دران غوغا نه پردازد بکسی
کس بکار کس نیاید دیده ام	کس بکار کس نیاید دیده ام
کس نباشد از کسی مهر آزما	کس نباشد از کسی مهر آزما
رو با و دارم که گیرد دست ما	رو با و دارم که گیرد دست ما
گر گریزم خاص بگریزم بوی	گر گریزم خاص بگریزم بوی

(۱) متن: ای ز ضد و جنس و جفت خود بری -

آنکه باشد به ز نوح رستگار
چون رجا آورده ام از التجا
یا الهی و رهانم از بلا
دست در دامن وی آویختم
رد مگردان کن سوالم را قبول
از عطا بخشا به بنده پر خطا
عفو کن یا رب بمن پیر صبی
ای احد بالوحدت یکتای تو
ای خدای بنده وهاب عطا
ای حکیم کار ساز بی نیاز

می برد کشتی ز طوفان بر کنار
در امان رحمت خیر الوری
بالنسی مصطفی و مجتبی
عزت او را شفیع انگیختم
بالرسول و بالرسول و بالرسول
ای خدا بالمصطفی بالمصطفی
بالنسی و بالنسی و بالنسی
بالرسالت مرسل آعلای تو
بر "عطا" کن عفو هر جرم و خطا
در دو عالم بنده خود را نواز

خاتمه کتاب بفضل رب الارباب

"حرز ایمان" است نام این کتاب
قصه کوتاه به ز طول مدعا
ای خدای اول و آخر خدا
باطن ما را بظاهر یار دار
حرز ایمانم برای حفظ جان
از بیاضش ساز ما را رو سفید
خط او حظ دل آزاد کن
هر نقطه را خال روی حسن ساز
گر ز من سهوی و نسیان رفته است
محو کن سهو مرا ای غیب دان

کآمد از غیب این کتابم را خطاب
مدعا از حق بخواهم در دعا
ای خدای باطن و ظاهر خدا
متفق گفتار با کردار دار
چون خمائل در برم داری عیان
وز سوادش ساز ما را پُر نوید
لفظ لفظش معنی ارشاد کن
هر عبارت را بده حسن طراز
چونکه نسیان هم ز انسان رفته است
صحو کن اصلاح احسانم رسان (۱)

(۱) متن :

محو کن سهو مرا ای غیب پوش
صحو کن نسیان و عرض من نبوش

چون صوابم کن خطایم ای مصیب
 هیچ و بوجم در جهان هیچ هیچ
 من نمی دانم چه گفتم در کتاب
 این قدر دانم که مشقی کرده ام
 دست خوش خط گر نباشد زین نمط
 مشق خط از عالم بیداری است
 چون ندارم رتبه کسب کمال
 شعر گو هذیان گرایم یاوه گر
 الکنم گویای گنگم چون کتاب
 کودنم کولم چه دانم چیستم
 بخش یا رب بر مشقتهای من
 محنت کس نیست ضایع ای سمیع
 لا یضیع آمد باجر المحسنین
 نام پیغمبر شفیع آورده ام
 گر بدم ورنیک باشم از تو آم
 رو بتو دارم رهم هم سوی تست
 لا احب الاقلین همچون خلیل
 چون تو از رب باشی از جبل الورید
 نفس من در قبضه تقدیر تست
 چار تکبیرت زدم بر هر دو کون
 رهنمائی کن "عطا" راسوی خویش
 سامع الدعوات فردی یا قریب

گر مصابم هست فضل تو قریب
 خود چه آید از سراپا هیچ هیچ
 باعث مجراست یا جای عتاب
 خون دل خورده خطی آورده ام
 مشق استعمال دارم نقش خط
 دفع بیکاری هم از پسر کاری است
 ناقصم بی حال طال قیل و قال
 نا کسم یا رب بعجز من نگر
 سخته گویم در سخن بی آب و تاب
 چیزم و نا چیز هیچم کیستم
 گر ندارم سوز و سازی در سخن
 هم برین برهان قاطع لا یضیع
 گر نیم از محسنین از مسلمین
 اجر بخشائی که محنت برده ام
 از در رحمت کجا دیگر روم
 معنی وجهت وجهی روی تست
 نقش دل ورد زبانم ای جلیل
 کتی بعیدم از تو ای رب معید
 جان و جسمم قائل تکمیر تست
 تو یکی لاشکی خدای رهنمون
 بخش توفیق هدایت بیش بیش
 بر مناجاتم به بخشا ای مجیب

کن قبولم این کتاب و داستان
 ناقلان و ناظمین پیشینان
 قصه ها گفتند بر رسم کهن
 جملگی در راه حق حق جو شدند
 در مطالب رانده ابواب و فصول
 در سخن تبعیت ایشان کنم
 آن یکی در قصه عمرو است وزید
 مطلب من محض توحید خداست
 خاص توحید و مناجات است و بس
 مدعای من مناجات رجا است
 از رسالاتی که طبع من سرشت
 شش بهشتی دیگر است این هفتم است
 هر بهشتی را بوزنی پیروی است
 سامعان چون گفته من بشنوند
 حال مجهولم ز سر تا پا فضول
 وضع بیگانه کلام آشنا
 طفل طبعی و علامات جوان
 * طفل خویم نکته گوهر و دبیر
 ناقص و تقلید طرز کاملان
 کس نمی دارد یکایک اعتماد
 چون تتبع کرده ام بر راستان
 در رسالاتی که بنموده بیان
 تازه بنمودند آئین سخن
 در سخن بازی حکایت گوش شدند
 در مقاصد خوانده اسباب حصول
 لیک عکس مطلب خویشان کنم
 وان دگر در بند تزیین است شید
 مقصد من خاصه تذکیر هداست
 نعت خاص فخر سادات است و بس
 ملتهجای من صلوة مصطفاست
 "حرز ایمان" این بود هفتم بهشت
 در معنی (۱) را بسان قلم است
 این به بحر مثنوی مولوی است
 قال و حال دیده حیران میشوند
 قال معقول سزاوار قبول
 نطق شهری و زبان روستا
 در جوانی حال پیران جهان
 با طویل الفکریم فهم قصیر
 جاهل و تعلیم نوع فاضلان
 کین سخن از طبع من جاری فتاد

(۱) متن : لفظ و معنی را بسان قلم است -

* شعر حاشیه -

کس همی گوید در وسرقت دراست
 کس همی گوید که این طرز کلام
 کس همی گوید که از نظم دگر
 کس همی گوید که استعمالهاست
 کس همی گوید که کسبی نیست این
 قول این کس صادق است اندمقال
 هرچه دارم از عطای ایزدی است
 در پیش آئینه طوطی منطقم
 هرچه او گوید بگو گویم عیان
 واردات غیب می گویم سخن
 الغرض من هرچه دارم در بساط
 نز کسی دزدیده نز کس خوانده ام
 من بحق^۳ حق همین خوانم حلف
 یا ز کس مشق کتابت کرده ام
 هرچه تعلیمم ز حکمت داده اند
 وانچه تعلیم یقینم کرده اند
 من بآن اندازه ره می روم
 راست قولم رشته حبیل المتین
 حق بود دانا و بینای همه
 وارد غیبی است فکر خاصه است
 کاغذی گرچه سیه گشت از سواد
 گر خطی نقش است بر لوح بیاض
 یعنی استخراج و اخذ از دیگر است
 از تو نبود دیگرش داده نظام
 یاد کرده چند شعری معتبر
 خالی از حال است و جنس قالهاست
 هست و همی جز عطاها چیست این
 زانکه قال من تهی نبود ز حال
 محض یمن و لطف و فضل احمدی است
 هست استاد ازل چون مشفق
 ورنه نتوانم کنم حرفی بیان
 نیست فهم رای من یا رای من
 می دهد طبع و قادم ارتباط
 این گهر از بحر دل افشاند ام
 بنده خاین نیست از قول سلف
 نفس خود را احتسابت کرده ام
 هر دری کان بر رخم افشاند اند
 گنج غیبی دل نشینم کرده اند
 یا براه راست یا کج می دهم
 هست طبعیت براه راستین
 کین سخن فارغ ز انشای همه
 فکر دیگر نیست ذکر خاصه است
 بوی عنبر می دهد از اتحاد
 از بهار فیض حق دانی ریاض

نقش مانی فی نگارستانِ چین
 غنچه غنچه نکته اسرارِ غیب
 هر گل مضمون او باغ صفا
 سطر سطرش نهری از آب حیات
 بیت بیت اوست چون باب بهشت
 نسخه جان را خطش شیرازه ای
 هر نقطه خال رخ مه طلعتان
 ذوق درسش در حلالت یافتن
 شاهد اخلاق را پیرایه ای
 معدن یاقوت یاقوت روان
 بهر عشق و مخزن دانشوری است
 جوئیبارش چشم روشن گوهران
 ز اولش تا آخرش باغ و بهار
 سر بسر مجموعه فیض و کمال
 ابر ذوقش بر عیونها ژاله بار
 دلبری صاحب کمالی دل کشی
 داغ عشقش سینه ها را لاله زار
 دیدنش تسخیر دلها می کند
 هر چه گویم در صفاتش لاشک است
 یا لاله از برکت خیر الکلام
 تازه گردان چون بهار خرمش
 همچو اسمش حرز ایمان نما

بل خیابان بهارستان دین
 نافه نافه از نسیم عطر جیب
 هر عبارت همچو بلبل پرنوا
 فقره فقره میوه چون حب نبات
 هر دو مصرع طاق ابواب بهشت
 صورتش بر روی معنی غازه ای
 روشنائی بخش چشم خوش خطان
 لذت شهد و شراب است ولین
 ثروت اخلاص را سرمایه ای
 حلقه دهرهاست در گوش جهان
 کان فهم و مطلع نیک اختری است
 آبشارش اشک صافی جوهران
 مطلعش تا مقطعش مهر و نهار
 جملگی منظومه آثار حال
 برق شوقش در درونها شعله کار
 در طریقت مهربانی مهوشی
 باغ حسنش چون سجنجل بی غبار
 خواندنش ناخن بدلهای می زند
 گر هزار احسنت خوانم اندک است
 هم بروحانیت خیر الانام
 عوده جان مرا کن هر دمش
 سازیش گلدسته نشو و نما

سبحه دل، ورد جان، ذکر زبان	حرز ایمان منش کن جاودان
نظم او را بخش در کارم نظام	یادگارم ساز تا یوم القیام
ساز دست آویزمش ای ذوالجلال	داریش محفوظ از عین الکمال
تا رفیقم توشه عقبا شود	تا انیس بنده در دنیا شود
تا به جمله درد درمانم کند	تا چو ایمان جای در جانم کند
تا چو ناصح باعث هوشم شود	تا چو درّی حلقه در گوشم شود
تا زند مهر تو در آب و کلم	تا چو مژه نوری فشاند در دلم

تاریخ تصنیف و تصحیح این نامه

مسمّی حرز الایمان

غین و میم و نون بودند در حساب (۱)	سال تالیف مرا این روشن کتاب
بود الف و صاد سالی بس شگرف (۲)	باز ایجازش نمایم بر دو حرف
با نود هجری بود اندر شمار	ظاهرش در فرس سازم یک هزار
پنجمش تاریخ یوم الاربعاء	شهر رمضان المبارک پسر صفا
سال غین و قاف و یاء و حا بر آن (۳)	باز بعد از مدّتی تصحیح آن
صحت و تحریر تجدیداً نمود	یک هزار و یکصد و هژده فزود
بود سه شنبه فراغ از ثبت این	در عشر شهر ربیع الاولین
نزهت افزا آمده باغ بدیع	حبّذا نقشی که چون فصل ربیع
این بهشت هفتمین فرحت فزا	خوش بهاران جان فزا و دلکشا

(۱) غ = ۱۰۰۰، م = ۴۰، ن = ۵۰ =] ۱۰۹۰ هـ

(۲) الف = ۱۰۰۰، ص = ۹۰ = ۱۰۹۰ هـ -

(۳) غ = ۱۰۰۰، ق = ۱۰۰، س = ۱۰، ح = ۸ =] ۱۱۱۸ هـ

منتخب در بحر وزنِ مثنوی مثنوی مولوی معنوی
 ذکر توحید در مناجات است و بس حل حاجات، اوج درجات است و بس
 راح جسم و جان خیل انس و جان حرز بازو عوده امن و امان
 سبزه مبسوحیان هر بام و شام این لطیفه چون وظیفه بر دوام
 ورد اهل شوق، ذکر آلسنته آمده گلبانگ گوش آزمینته
 ربنا هذا تقبل بالعطا عافنا بالعق آيات ثنا

مناجات الانتها و ختم المدا

ای خدای مالک دنیا و دین ای خدای مالک و مولای من
 ای تعالی و اهب خیر و عطا از من خاطی خطاها سر زده است
 از من خطی خطاها سر زده است موج احسان تو بر اوج عطاست
 موج احسان تو بر اوج عطاست ابر احسان بار بر غفران من
 ابر احسان بار بر غفران من قادرا، هر چیز خواهی آن کنی
 قادرا، هر چیز خواهی آن کنی ای خدا باشد کمال قدرتت
 ای خدا باشد کمال قدرتت این سه چیز از بهر ما داری بسی
 این سه چیز از بهر ما داری بسی باعث خلقت همین اسباب بود
 باعث خلقت همین اسباب بود ورنه مستغنی چه دارد احتیاج
 ورنه مستغنی چه دارد احتیاج قدرتت ایجادم از اعدام کرد
 قدرتت ایجادم از اعدام کرد رحمتت باقی ست الثالث بخیر
 رحمتت باقی ست الثالث بخیر بنده ات پرورده اندر نعمتم
 بنده ات پرورده اندر نعمتم عاھیم امیدوار [رحمتهم]

بخش بخشایش مرا در دوسرا ای اَللهِ پاک از چون و چرا
 از خدا صلوات بر خیرالانام الصَّلَاةُ اللهُ عَلَیْهِ وَالسَّلَام
 ختم بر حمد و صلوة مصطفی
 ربَّ هَبْ لِي ختم با خیر و صفا

تم

تم

تم

بہشت ٹامن

مسمیٰ

عجز و نیاز

(بحر : مثنوی زلالی)

تاریخ تصنیف :

تاریخ تصحیح : ۱۰۔ جماد الاخرین ۱۱۱۷ھ

بسم الله الرحمن الرحيم

آغاز رساله عجز و نیاز بحضرت بی انباز وحده

الهی بخش بر عجز و نیازم	اگر ناپاکم و گر پاکبازم
الهی بر درت فریاد دارم	ز ظلم نفس بر خود داد دارم
الهی ذره ام آواره گردان	مگر دانی مرا بیچاره گردان
الهی داخل دنیا نبودم	تو بخشا کز عدم دادی وجودم
الهی کیستم من بنده حیران	درین عبرت سرای خانه ویران
الهی چیستم من هیچ کاره	نه در خارج نه داخل در شماره
الهی من نمی دانم چه بودم	هم از بهر چه این جا رخ نمودم
الهی من نمی دانم چه باشم	چه جنس است و چه جوهر چه قماشم
الهی من نمی دانم چه حالم	چه سودم گر خموشم و ز بنالم
الهی من نمی دانم چه گویم	بتو چیزی که گویم با که گویم
الهی بنده ام سر بر در پاک	تو گردان پاک رو این ذره خاک
مرا یکبارگی آورده ای تو	به نعمت ذره را پرورده ای تو
در آوردی ز ویرانی بغوغا	کشیدی از خمولم در تماشا
تو آوردی ازان لاشی پیا بان	مرا ناگه درین ویران خیابان
بقدرت خواستی آوردن من	بنعمت داشتی پروردن من
وجود هیچ را تصویر کردی	بحکمت خلقتم تقدیر کردی
ز فضل تست جان بخشودن من	تو دانی بودن و نابودن من
ندانم از کجا اندر کجایم	بغفلت مشغولم خاکم بر هوایم
ندانم کز کجا این جا رسیدم	نمی بینم که تا اینجا چه دیدم

ز نادانی نمی دانه چه معجون
 ندانم سر نوشت خویشتن را
 تو دانی سر گذشت آدمی زاد
 اگر از آدمی ور از وحوشم
 ز جنس انسیم یا دیو مجنون
 ز ما و من امان ده جان من را
 که خیر و شر ز تقدیر تو افاد
 بخیر خویش گردانی بهوشم

فی المناجات و اعتذار بالعجز و الانابت عن

تلهف الحال بحضور کافی المهمات

خداوندا توئی خلاق بر حق
 نمائی بر خلیل آتش گلستان
 پناه تست آدم را ز ابلیس
 نگهداری خسی درنار سوزان
 نگهداری بیای پیل موری
 ز کعبه رد نمای لشکر فیل
 اگرچه گل نهی بر دامن خار
 ز راه لطف بخشای باهی
 نمائی گمراهان را راه تحقیق
 زبانم را کلام خاص دادی
 نمودی ره مرا با دین اسلام
 خداوند نبودم من درین جای
 توام از قطره ای ایجاد کردی
 ازان آب آفریدی طینت من
 ز آب گنده آری نافه خوشبو
 خداوندا ز غییم آفریدی
 یکی رزاق الحق رب مطلق
 رهانی نوح را در اوج طوفان
 قویا، قادرا، قدوس تقدس
 حفیظ عاجزان از موج طغیان
 بر آری موج طوفان از تنوری
 گماری بر سرش طیراً ابابیل
 نگهداری گل از پیرامن خار
 ببخشی کوه، وا گیری بکاهی
 ز تکذیبیم رهاند استی بتصدیق
 دلم را پر تو اخلاص دادی
 باسلام سلامت بخش اکرام
 تو آوردی درین دیر غم افزای
 بخاکم آب و نار و باد کردی
 که از بویش گریزد دست و دامن
 صدف را کرده ای صندوق لولو
 بصد عییم ز فضل خود خریدی

خریداری نه از غور است حاشا
 بقدرت آفرید استی بحکمت
 من آن خاکم که یک جتوهم نسیـرزد
 به خاک عاجزم بخشای یا رب
 قبول و رد نمی دانم که چونست
 به بیچونی که از چونم رهانی
 بهر حال از توام حالم کرم کن
 اگرچه عاجزم خاطی و عاصم
 قبولیست دهم با قابلیت
 اگر آواره ام آسوده گردان
 ز نا فرمودنی ها دور دارم
 چگویم ای خداوندا چه بخشا

تومی آری در تماشا
 تو بخشائی در آخر هم برحمت
 ولیکن گوهرم از خاک سـرزد
 ره بخشایشم بنمای یا رب
 ترا دانم که بی چون بی چگونه ست
 باقبال قبولیست رسانی
 بقال الله اقبالم کرم کن
 خدا یا ده ز ادبارم خلاصی
 نجاتم بخش از جمع بلیت
 موفق در پی فرموده گردان
 با سر خود ز نهی آور کنارم
 در رحمت بروی بنده بکشا

فی التوحید و التقدیس و التنزیه ذکر صنعته

و قدرته و احسانه سبحانه عز شانه

خداوندا توئی معبود یکتا
 توئی دانا و بینا بر سرائر
 کفی خاک اند خاصان از در تو
 همه مملوک محتاجان درگاه
 گدای درگاه تو بادشاهان
 همه شاه و گدا کاند وجود اند
 جبین سروران بر خاک راهت
 توئی سلطان ملک بی نیازی

بیگنائی نداری هیچ همتا
 علیمی بر همه ما فی الضمائر
 همه پروردگان شکر آور تو
 همه گفتند حسبی ربی الله
 کمینه بنده ات صاحب کلاهان
 نهاده سر بر اهت در سجود اند
 همه ذرات بر وحدت گواهد
 که بخشی بی سران را سرفرازی

عجب نقش صنایع بر کشیدی	بقدرت نیک و بد را آفریدی
خدای ^۱ مستعان مسکین نوازی	برحمت عاجزان را چاره سازی
بفضل امیدوارم بی فضائل	ترا دارم ندارم کرد سائل
ایا صورت طراز اهل معنا	ایا پروردگار پیر و برنا
ایا صنعت فزای ^۲ بی ضرورت	ایا معنی فشان بر لوح صورت
ایا خلایق مطلق حق رزاق	ایا حسن آفرین با احسن اخلاق
ایا غفار، یا فیاض واهب	ایا مولی، ایا ستار، یا رب
وگر نه من درین عالم نبودم	تو بخشیدی سراپای ^۳ وجودم
همه را جسم و جان بخشوده ای تو	نه من بودم نه عالم، بوده ای تو
که بس موجود را نابود کردی	تو ما را از عدم موجود کردی
تو قیمت بخش گر من بی قماشم	نبودم اندرین عالم، نباشم
که چون از پا در آیم بر سر آیم	که با ایمان ازین عالم بر آیم

مناجات بالعجز و الاعتذار فی ذکر حال

الانکسار و الافتقار

ز آدم دورها شد تا باین دم	خداوندا نبودم من بعالم
فلک را بر زمین احوالها رفت	هزاران سالها بر حالها رفت
جهان پسر عاقل و دیوانه ها بود	فسون ها رفته و افسانه ها بود
که افزون ست از تحریر و تقریر	عجائب بوده از نیرنگ تقدیر
نه میزان محاسب هم بسنجد	که عقل کل به درکش درنگنجد
عدم را خود که جاجائی ست پیدای	وجودم داشت در کتم عدم جای
وزو بانگ دهل اکنون شنیدم	نبودم عالم ماضی ندیدم
درین دارالفنا یک لحظه گشتند	همه عالم که پیش از ما گذشتند

گذشتند از جهان بگذاشتندش
 ز ما پیشینیان کز پیش بودند
 نبودند و نیند اکنون نماندند
 وجود بینِ عدمین است ما را
 بسیری سر بصحرائی نهادیم
 مسافر در مقام بی ثباتیم
 ولی گر بگذرد این سیر باخیر
 خنک آمد خنک رفت و خنک سیر

مناجات فی ذکر حالی و سوالی بالحسن

مآلی و ذیل آمالی

خدا یا هستیم حادث نبوده است
 ترا پروای خلق من نبوده
 ز هستی بی خبر افتاده بودم
 مجرّد بودم از قید تعلّق
 نه بر سر داشتم بارِ امانت
 نه از من بر دلی بوده است باری
 نه استغنا بدم نی احتیاجی
 که بودم الغرض ناچیز لاشی
 زدی بیخود هم از امروز و فردا
 توام از غیب کردی آفرینش
 مرا از بیخودی هشیار کردی
 بسر گردش بعالم پا نهادم
 کریماء، اکرماء، مشکل کشایا

کسی بر خلقتم باعث نبوده است
 مرا پروای جان و تن نبوده
 ز مردن زیستن آزاده بودم
 ز تکلیفات بودم نا معلّق [؟]
 که فارغ بودم از اخذ و امانت
 نه خود با کس مرا بوده است کاری
 نه دردی داشت اتم نی علاجی
 مغلّص از تموز و ایمن از دی
 بدم القصّه معدوم نه پیدا
 ز دانش بهره ام دادی و بینش
 تو از خواب عدم بیدار کردی
 نه امّا پای خود بر جا نهادم
 رحیماء، ارحماء، حقّاء، خدایا

منم از شر نفس خویش در دیر
 به تیه کمرهی سر در نهادم
 ازین آواره گیها حاش لله
 صواب کار خود را بس سقیمم
 نه آدم دیو وارم غافل از خویش
 بمعنی کفر نافر جام دارم
 نه از آغاز خود آگه نه ز انجام
 نه خاصم کمتر از عامی فتادم
 نه آن عامم کنی خاصم توانی
 ولی بر عام فضلت عام باشد
 چو ظاهر باطنم سازی نمازی
 ولیکن دورم از آداب اصحاب
 رخم با یار و وهم غیر دارم
 خطای گرنیم از تو عطائی
 خطای خویشان را شرمسارم
 چه شد حالم بجز تو و نادانند
 چه خاصیت که این القاب عامند
 که بیش از قطره ای خود را ندانم
 چو این جا آمدم بیچاره گشتم
 ز رحم مادری پستان بیف سرد
 آبم نشنیده گفتارم چو صم شد
 ز ابجد نقش دلشادی ندارم

توره دادی مرا در مسلک خیر
 چو چشم از خواب نابودی کشادم
 بتن بر ره بنفس از راه گمراه
 اگرچه بر طریق مستقیمم
 ز غفلت پرده پندار در پیش
 بظاهر دعوی اسلام دارم
 سراپا در جهالت بی سر انجام
 چو در صحرای ناکامی فتادم
 بسی عامان که با خاصان رسانی
 از آن عامم که کالا نعم باشد
 ز انعام به انعامی نوازی
 نهم سر بر مصلا رو بمحراب
 تن اندر کعبه دل در دیر دارم
 ازین اغیار بیزارم نمائی
 بشهرت از عطایت نام دارم
 اگر نامم "عطائی" باز خوانند
 مرا گر خلق دانشمند یابند
 نه خود بر صدر خوبی جا توانم
 دوبار از راه بول آواره گشتم
 پدر در کار خود رخت از جهان بُرد
 لبم از شیر تر نا کرده گم شد
 غرض کز آب و آم یادی ندارم

رخم نا دیده رخ بر رخ نهادند
 مرا از حالِ شان آگاهی نی
 بگفتند ای خدا اولادِ مان ده
 بدرگاهِ تو می بودند سائل
 گذشته عمرِ شان ز آمیدواری
 همین گفتند یا رب وقتِ پیری
 تو از احسانِ شان اولاد دادی
 همه اولادِ شان بوده است مقبول
 نمی جستند چون من دشمنِ خویش
 پدر بر روی من آسوده گشته
 ندیده کار و کردارم تمامی
 نجاتِ خویشان را نا موافق
 ز کم بختی بحرصِ نفسِ خوبند
 لثیمی ناقصم عیب از هنرها
 نه ننگ از نام نی شرمِ قبیله
 چو میخِ چشم و خارِ پایِ قومم
 بپوشد چشم نیک و بد ز رویم
 کنم الفت چو با خویش و برادر
 چو یکدم با پسر آرام گیرم
 دمی گر با مصاحب رام کردم
 اگر با همسری سرّی نوردم
 بهم پیوند اگر بندی کشایم

بخاکِ تنگ و تیره وا افتادند
 مرا از خود بجز گمراهی نی
 زبده اولادِ مان امن و امان ده
 ز قرآن و ز پیغمبر وسائل
 همیشه در تمنّا آه و زاری
 بفرزندان تو ما را دستگیری
 بفرمانِ ادا سألک عبادی
 چون مردود کسی بوده است مامول
 ز شرمِ جرمِ سر در دامنِ خویش
 ولی چون در فنا فرسوده گشته
 ملاست دار عاصی از غلامی
 مخبّطِ مرد کی، مغبون، فاسق
 غلامِ بی هنر دور از خداوند
 پدر را چه ز من نقصِ پسرها
 بجز فضیلتِ نمی دارم وسیله
 بکامِ خلق بدتر از زقومم
 گریزد دیو هم از خوی و بویم
 کند از کلفتِ خاطر پر آذر
 هزاران وحشتِ ایّام گیرم
 به نیکو نام هم بدنام کردم
 دواند هر کجا چون باد گردم
 گره بندد جبین را از خطایم

گذشت از غیر گر با خویش باشم
 اگر سر را بروغن چاره سازم
 و گر خاری ز پای خود بر آرم
 و گر دستی با صلاح محاسن
 محاسن گردد از دستم مقابح
 اگر چشمی بروی کس کشایم
 و گر لب را بخاموشی به بندم
 و گر آرم زبان را در مقالات
 ز محجوبی مرا مستور دارند
 و گر محرم شوم درگاه و بیگاه
 ازینها هم کنم قطع نظرها
 نهم گر سر بزانوی تفکّر
 اگر در غوطه غم غرق گردم
 ز سوز دلگدازم مغز فکرت
 حیاتم خواب و بیداری خیال است
 بهر سومی برد حرص و هواها
 ز غفلت پرده غفلت به پیشم
 نمی بینم که دارم چاه در راه
 چنان دل غافل و سرخیره دارم
 و گر نه این قدر محسوس گشته است
 دگر را دیده خود عبرت نگیرم
 اگر مردن بخشنودی ست آخر

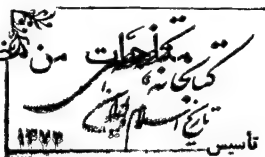
بسا بد مزه و بی عیش باشم
 وجود از درد سر آواره سازم
 چنان خسبید که گردد دل فکاهم
 بگردانم باطراف موطن
 تهی کف آمد استم بی مصالح
 غبار افکن شود باد هوایم
 ز صامت می نماید ریشخندم
 همی دانند هذیان محالات
 به بیکاری نه هم معذور دارند
 سگ و گریه بخوانندم ز اکراه
 نباشد گر هم از پیشم خطرها
 شوم مسخ هوا محور تحیّر
 ز پا تا فرق یکسر حرق گردم
 نه حس نی حرکت در غور حیرت
 برین، النّوم آخ الموت دال است
 برین احوال آها ثم آها
 چه وا بینم که نا بینای خویشم
 ازین بینای من حاش لله
 که چشم دیده و دل تیره دارم
 که حال عالمی معکوس گشته است
 که آخر نیست از مردن گزیرم
 بحمد الله که بهبودی است آخر

خداوندا تو بخشا عاقبت خیر
 ندانم کز کجا اندر کجایم
 نمی دانم که در دامی فتادم
 کجا بودم کجا من آمد استم
 ز آسایش که در نابود بوده
 نبوده بارِ سر بر گردنِ تن
 نه بر تن مهر، نی بر جان است رحمم
 غرض کز حال خود آگاهیم نیست
 بجهلم باوجود علم شامل
 که می بینم بشورش خویشتن را
 که می بینم بوحشت گاه خود را
 که می بینم فتادم پای در گیل
 که می بینم که در غوغا فتادم
 مرا آسایشی اندر عدم بود
 اگر گویم مرا چون آفریدی
 عیاذاً بالله این کفر است گفتن
 سر صبر و رضا باید نهادن
 تو هر حکمی که می رانی قبول است
 دل این جا بر صراط مستقیم است
 قریبان را سر تسلیم این جا ست
 چه چاره جز رضا بیچاره گان را
 مگر هم نزد تو فریاد آریم

در اول خیر و هم در خاتمت خیر
 ازین آمد شدن چه وا کشایم
 سر بی سود در سودا نهادم
 قرار از کف سکون ها شد ز دستم
 روان رازی و تن خشنود بوده
 نبوده جان چنین آشفته از من
 ز درد استخوان خون است لحم
 بجز غفلت بجز گمراهیم نیست
 جنونم با وجود عقل کامل
 نمی یاد آورم گور و کفن را
 نمی دانم مسافر راه خود را
 شبی افتاده ام مهمان منزل
 چنان جمعیتی برباد دادم
 چه چاره چون چنین حکم قلم بود
 چرا نقش وجودم بر کشیدی
 که بی تسلیم نتوان راه رفتن
 بدست بسته می باید ستادن
 کرا از خط امر تو عدول است
 که حکمت محض در فعل حکیم است
 کرا این جا بجز تفویض یارا ست
 کجا گویند فریاد و فغان را
 به عذر و عجز روی داد آریم

غیاث المستغیثینی خدا یا ارحم الراحمینی رهنمایا
مرادرگاه تو فریاد گاه است "عطائی" بر در تودادخواه است

کی من مصلحت من مظهر قصور الحال و عجز عن مساوی
و مثالب الاعمال

رحیماء، خالقاء، مقصود سازا	کریماء، مالکاء، عاصی نوازا
تو بخشای* بهر صعلوک مفلوک	خداوندا تو مالک بنده مملوک
ترا دارم ترا مملوک محضم	نسیم صعلوک اگر مفلوک محضم
اگر بخشد و گر باشد به و خواست	بمالک اختیار بندگان راست
بحق وحدت بخشای ما را	الها، فاطرا، آمرزگارا
که نقص و عاجزی پیدا است از ما	که مانع گر کنی و خواست از ما
که بندد گر تو کار من کشائی	که گیرد گر تو بخشش می نمائی
مساوات است بود و یا نبودم	که باعث بود بر خلق وجودم
نه عالم از وجود من فزوده است	جهان بی شخص من خالی نبوده است
اگر شخصم نبود درمیانه	کمی کس بود در این کارخانه
چه کم بودی بخلق اندر شماره	نمی آمد چو من گر هیچ کاره
اگر عالم نمی گشتی نمازی	مبدا هست ملک بی نیازی
نمی آمد اگر این ملک ناسوت	معبرا بود ازین درگاه جبروت
نمی بودی اگر این ملک و ملکوت	غنی از ما موا [درگاه لاهوت]
ابد باقی ست ملک لا مکانه	مقدس هست ذات جل "شانه"
اگر ناوردی این آب و هوا را	چه حاجت بود اوج کبریا را
چه حاجت وضع این نظم و نسق را	نبوده احتیاجی خلق حق را
جهانی پتر عجائب پر کشیده	مگر از محض قدرت آفریده

بیکلک مصنع نقش خلق بسته	مبارک منظری طرح خجسته
بعالم کرد پیدا آنچه بانست	بهریک داد هر چیزی که شائست
که چندین نغمه ها بهر اثرهاست	که چندین رنگها بهر تماشا ست
خرد در کار او حیران و عاجز	بتحمید صفات اوست فائز
کسی واقف نشد در سر کارش	کجا آگه ز اسرار کبارش
مگر خود محرم خود بوده باشد	که راز خود بخود بنموده باشد
نباشد غیر حکمت هر چه باشد	بجز حیرت تصور بر چه باشد
ز خود نقش عجب را کرد، پیدا	که خود می داندش سر و هویدا

مناجات فی الافتقار و الاضطرار بحضرت اعلم
الاسرار جلّ جلاله

الهی انت رب العالمینی	الهی انت خیر الوارثینی
بخلقت حکمتی داری خدایا	بعاجز رحمتی آری خدایا
مرا بی من تو آوردی درین جا	بحکمت بوده خلق من همانا
تو خود کردی مرا موجود یارب	ز تو بود من و نابود یارب
بنقش خویشتن آرایشی بخش	مرا از ما و من آمایشی بخش
من و ما گفتن این جا کفر باشد	که غیرت چهره جان می خراشد
منی را بامنی گفتن چکار است	منی گفتن غنی را سازوار است
سخن از ما و من بیرون بر آرم	که جو جو وزن بار من ندارم (۱)

(۱) حاشیه مصنف: یعنی دو جو هیچ باشد در عدد تهجی

[ح = ۳، و = ۶ = ۹ - م - ۴، ن = ۵۰ = ۹۰]

— اصل مصرعه در متن این طور است :

که یک جو وزن بار من ندارم

تو گر صد من بسنجی وزن من را
 اگر در عجز من تاثیر نبود
 که این توفیق و تاثیر است از تو
 نه من خود را توان جانی رسانم
 اگر بخشی و گر گیری تو دانی
 کسی را زهره چون و چرا نیست
 خدایا غیر تو صانع نباشد
 ثنایت بر لب هر ناطق و بکم
 اگر قهر آوری رحمی که آرد
 صدای قهر تو عالم بر انداز
 سر مو قهر عالم را تباهی است
 همان یک قطره دانه خوشتن را
 زبانم را درین تقصیر نبود
 همان گردد که تقدیر است از تو
 که محتاجانه عاجز ناتوانم
 که هر چیزی که میخواهی توانی
 بغیر از عاجزی راهی مرا نیست
 عطایت را کسی مانع نباشد
 قضایت بر همه ها نافذ الحکم
 و گر فضل آوری مانع ندارد
 ندای فضل تو مغموم پرواز
 خلاص از ذره فضل الهی است

مناجات الی وصول النجات و حصول الدرجات بحضرت قاضی الحاجات

الهی بیکسم بیچاره مسکین
 ز استعداد دورم چون گدایان
 اگر من مستحق آن نباشم
 بدست آورده ام لا تقنطوا را
 الهی حافظ خیر الکلام
 دو خیر خاص تو دارم امانها
 بحق هر دو گردان دفع از ما
 دو خیر از بهر دفع هر دو شر بس
 مقام حافظی دعوی ندارم
 نه با سامان دنیا و نه با دین
 باستحقاق عفو ساز شایان
 ز تو نومید هم چندان نباشم
 برو پیوسته ام استفتحوا را
 الهی ماح خیر الانام
 دو اسناد بامن و استعانها
 شر دنیا و شر الاخره را
 ز هر دو خیر ما را یک نظر بس
 که جز صورت دم معنی ندارم

ندارم شیوهٔ آدابِ حافظ
گرفتم چون به نیست وضعِ قاری
بسر مصحف گرفتم همچو تالی
ز بانم را نباشد گر اجابت
اگر خود نیست تاثیرِ زبانم
کلام خویش را فیض از من ساز
اگر فضلت بنام من نبودی
چو قرآن بر زبان تکرار دارم
پدر در کار من کوشش نمودی
جد امجد بکار من نیامد
بعمری جز و کش بودم بکتاب
بطفلی چند گه تدریس کردم
ز فاضل فرق باشد تا به فاضل
گزر کردند از من نیک خواهان
یتیم و زار و بی‌کس مانده بودم
تو پروردی مرا چون آفریدی
بنعمت خوارگی مغرور بودم
بر آمد سالها احوالها شد
بنام شاعری شهرت گرفتم
گدائی‌ها نکردم جز در تو
ز طفلی تا جوانیها هزاران
ولی در حبس غفلت بگذراندم

تنک ظرفم ز آثارِ مواعظ
خداوندا به قرآنم سپاری
همی دانم ز فضلِ لایزالی
به قرآن خواهم از تو استجابت
قبولم کن بتعظیمِ قرآنم
که میخوانم به استرجا باواز
کلام تو بکام من نبودی
یقین دارم که سازی رستگارم
بعزم حفظ من جوشش نمودی
اثر از سعی پیرامن نیامد
نگشتم از زلالِ علم سیراب
ز کسبِ اثرِ خود حاصل نبردم
ز خواندن‌های من تحصیل حاصل
مجازی ظاهری پشت و پناهان
گران بوده است برخویشان وجودم
بزیر دامنِ رحمت کشیدی
بصد بیچارگی مسرور بودم
بشعر و شاعری اقوالها شد
اگرچه جز درت راهی نرفتم
ندارم غیر ذاتِ اکبر تو
خزانها را رساندم تا بهاران
بکاری کان بکار آید نراندم

میان "عین" و "فا" مرکب رساندم (۱) ولی از مرکبی برجا نراندم
 درین مدت که در غفلت بسر شد بسا مشق خیالات هنر شد
 نوشتن نامه های محنت اندود سرشتم نافه های راحت آمود
 ازان جنسی که در ظرفم نهادی شمیمش در مشام خلق دادی
 ولی کاری که می شاید نکردم بخود نفع آنچه می باید نکردم
 ز نظم و نثر ها شد دسته دسته ولی از بهر خود نقشی نه بسته
 مگر شکر و ثنای خاص یارب قبول فاتحه اخلاص یا رب
 بحمد الله که بعد از قرن هستی بسر مصحف بطبعم حفظ بستی
 موفیق ساختی بهر تلاوت که از قرآن همی یا یم حلاوت
 اگر چه آنچه می باید ندارم که از آداب خواندن شرمسارم
 ولی این نیز از بخت سعید است که بعد از سی روزه روز عید است
 چو قونی رفت در عجز و انابت بقرآن یافتم آخر اجابت
 کلامت بر زبان جاری نمایم خدایا رتبه قاری نمایم
 امید یمن قال الله دارم تو کسل بر جلال الله دارم

مناجات فی ذکر الشیب بحضرت عالم الغیب سائر العیب جل عظمته

خدا یا، جل شانہ، راز دانا
 گزیرم نیست از هر خواهش دوست
 تو سازی حرز من نصر من الله
 بنفس خارجی گشتم بر رفتار
 پناه بنده باشد رحمت تو
 بقا بوهست دشمن از چپ و راست
 بهر چیزی که می خواهی توانا
 گریزم هر کجا در نصرت توست
 نگهدارم ز شر دیو گمراه
 ز شر لعنتی ما را نگهدار
 چه شد گر هست اعدا هر دو پهلوی
 توانم از امان حق مدد خواست

(۱) حاشیه مصنف: ع = ۲۰، ف = ۸۰

اگر حفظت نباشد حافظ من
 ز نفس و دیو آزادیم بخشا
 گریزد دیو از حفاظ قران
 درین وقت خمّول وضعف پیری
 ز مشکم رنگ (۱) کافوری برآمد
 بر آمد از سیاهی تار سیمین
 سفیدی سر زد از نیلی پلاسم
 نم حیوان دمید از ظلمت خاک
 شب آخر شبنمی زائیده پیدا
 برنج از جنس ماشم رخ نموده
 زمرد کرد مروارید بر دست
 رخام از فرش عنبر سر بر آورد
 قدم زد پنبه بر ما شاب سنجاب
 غرض کز مو سفیدیها بر آمد
 سفیدی بخش بر روی سیاهم
 خداوندا پیران قبولت
 که در پیرانه سر بخش آبرویم
 پدر میگفت یارب پیر سازش
 چنان کردی خداوندا عنایت
 هدایت از تو می باید خدا یا
 رضای تست یا رب هر چه خواهی
 مجالم نیست تا گویم چنین کن
 نه از جانم نشان باشد نه از تن
 ز ایمان مژده شادیم بخشا
 ز من دفعش نما بالحق فرقان
 بتذکیری ز عجزم دست گیری
 سمن بر روی سوسن می خرامد
 تذروان روی سروان کرده رنگین
 خط بیضا زد از آسود لباسم
 که صبحم دامن شب را زده چاک
 سفیدی بر سیاهی شد هویدا
 گهرها از شبّه سرها کشوده
 بطاق لاجوردی شیشه بشکست
 بلور از آبنوسی لوح در خورد
 چو آهک بر سمور افتاد میماب
 بهار رو سفیدیها بر آمد
 برحمت شوی الوات گناهم
 جوان بختان قریبان وصولت
 برنگ مو، سفیدی ده برویم
 ز فضل خود بشیخوخت نوازش
 ولی خواهیم ز درگاهت هدایت
 بعاجز عفو می شاید خدا یا
 تو آگاهی بحال من گواهی
 ز کفرم دور با دین یقین کن

(۱) متن: ز مشکم بوی کافوری بر آمد

خداوندا بعضیانم نگیری	سوال عاجزی را در پذیری
و گر بخشی ز لطف داد جویم	اگر گیری کجا فریاد گویم
بعاجز بنده خود اخذ میسند	غرض من بنده هستم ای خداوند
چه اندر رحمت عامت کمینهاست	اگرچه نفس من شایان اینهاست
ز بحر فضل کن رشعی عنایت	ترشح خواهم از ابر عطایت
بعاجز گر کنی عفو کریمت	چه کم گردد ز احسان عمیمت
بحسرت یافتم اعمال خود را	خدا یا با که گویم حال خود را
ترا گویم، ترا خونم، ترا بس	ترا دارم، ترا دانم، ترا بس

مناجات بحسن عواقب الامور و قاسف عن مصارف

الدهور و مسئلت الخیر بحضرت رب غفور

جل الآله و عظم اعطائه و کثر انعامه و نعمائه

نمی گوید ز احوال دل ریش	خدا یا بنده غیر از مالک خویش
نه خود را کم نمایم نی فزایم	بهر حالی که می داری سزایم
نمی گیرد بوی گرچه سقیم است	خدا یا هر کرا مالک کریم است
گر آزدش کند و در دardش بند	خدا یا بنده نازد از خداوند
عبید و حر همه را اعتمادی	الهی مالک جمله عبادی
الهی اعتقاد رحمت تست	الهی اعتماد وحدت تست
باین تصدیق اجر اعتقادم	الهی راست باشد اعتمادم
خدا یا، خالق، احدا، رحیما	الها، واحدا، فردا، قدیما
بجز امید فضل ملتجا نیست	مرا از هیچ ره روی نجان نیست
بهر رنگی جزای ضرب و طعنم	بهر وجهی سزای سب و لعنم

نیامد هیچ از من جز معاصی
 زسوی خویش یاسم دل نشین است
 که حالم زین دوشق بیرون نباشد
 که خواهی بخشی و خواهی بگیری
 گرفتن لایقِ حالِ عبید است
 خداوند اچنان کن کز تو شاید
 نکوئی کارِ تو آموزگار
 چو هر کس لایقِ خود میکند کار
 در آن غوغا که کس کس را نداند
 مکن شرمنده از عیبِ گناه
 وجودم موبم و خصم است با من
 ز نفسم هر یکی بیزار باشد
 درون بیرون گواهانِ قوی اند
 حریفانِ خانگی دارم نه اغیار
 بَن هر مو بمن فریاد گویان
 ز غمگازانِ مادر زاد فریاد
 حذر زین دشمنانِ دوست رنگان
 ز من با من هزاران هست دشمن
 خداوند پدر از بنده بیزار
 زن و فرزند چون من عاجز خویش
 کسی در عاجزی از کس نپرسد
 کسی را از کسی هوشی نباشد

چه آرم باعثِ عفو و خلاصی
 مگر امیدِ فضلِ تو یقین است
 یکی زین هر دو شق افزون نباشد
 ازینها لایق از خود در پذیری
 که بخشش لایقِ جودِ مجید است
 نکوئی از نکو بد از بد آید
 بدی از بنده سر و آشکارا
 کریم از کرم شرم نگهدار
 بنفسی هر کسی عاجز بماند
 که خود بر خود ز فضیلت داد خواهم
 سراپا دشمنان دارم همه تن
 بجز لطف که با من یار باشد
 رقیبانِ ظاهری و معنوی اند
 نقیضان کیسه گی بسیار بسیار
 همه بر ذلتِ من فتنه جویان
 ز نمشامانِ همراهی بایجاد
 بلاها خانه خیزان خانه جنگان
 بخود از خود نیم یک لحظه ایمن
 برادر بهر خود آواره کار
 همه بیچارگان جان خسته دل ریش
 هوا گردان ز حالِ خس فیرسد
 دلی را بر دلی جوشی نباشد

چو در خود هر کسی در مانده باشد
 بکار کس نیاید کس خدایا
 دمی تا هست باقی از وجودم
 بنسبت هر یکی دارد عزیزم
 ولی چون بگذرم بگذارم اینها
 نگردد پیشکار و دست یارم
 چو دارم اول و آخر بتو کار
 الهی چون امان خائفانی
 اگر بیم است بهر خشم دارم
 خداوندا بچشم آفرینش
 بچشم روح خاصان نور عرش
 بحق آنکه تاج المرسلین است
 خداوندا تو بخشا بر عطائی
 در آن منزل که تار و تنگ پیش است
 اگر یک پرتو از نور تو یا بم
 در آن مهلک که تنها خفته باشم
 خدایا نشاه بیداریم بخش
 در آن غربت که فرد افتد گذارم
 خداوندا برحمت همهری بخش
 دو دستم بر سرو خاکم برو باد
 ز غفلت بیخودم با نفس گمراه
 در آن منزل که من باشم باهی

اگر خود خوانده و گر رانده باشد
 مرا فضل عمیمت بس خدایا
 زن و فرزند می نازد بیو دم
 چو باشد حق هر یک را تمیزم
 کجا همراه خود می دارم اینها
 ز خویشان و عزیز و دوست یارم
 خدا یا ذره عاجز نگهدار
 بخوفم بخش یا رب می توانی
 گر امید است از تو چشم دارم
 که از بهر لقا دارند بینش
 طفیلش جمله عرشی و فرشی
 محمد رحمة للعالمین است
 عطا بخشا بحال این خطائی
 کشاد و روشنی بر بنده پیش است
 و گر نه هست خان و مان خرابم
 به پهلوی خاک شورش رفته باشم
 بتنهائی ز فضیلت یاریم بخش
 کفن با خاک و خون آغشته دارم
 ز اسلام و سلام آگهی بخش
 اگر از هول آن باشم بخود شاد
 و گر نه بر وجودم آه صد آه
 نه همراهی ز رحمت بخش راهی

وزان ره سوی درگاهِ خودم دار
تودانی هرچه خواهی می نمائی
کرم بر ژاژخایان نیز داری
گدای ژاژ خایم ای خداوند
تونگر بندگانت بر گدایان
خطا پوشا، عطا بخشا، خدایا
توقادر بر همه خود هرچه خواهی
الهی شاهی آزادیم بخش
بحق آنکه شاهان چون غلامش
بحق آنکه شاه انبیا اوست
بحق آنکه هر سلطان گدایش
بحق آنکه شانش لی مع الله
بحق آنکه مقصود خدا اوست
بحق آنکه محبوبت خدایا

بایمان زین جهان تا آن جهان آر
خطای هرزه دارد ژاژ خای
نظر سوی گدایان نیز داری
ز درگاهت مرا نومید مهسند
بوند از جود دست زر کشایان
همی خواهم ز درگاهت عطا یا
گدائی را به بخشی بادشاهی
زایمان مژدهای شادیم بخش
بحق آنکه صلوات و سلامش
بحق آنکه ما کبریا اوست
بحق آنکه وصف حق ثنائیش
بحق آنکه خاصان را شهنشاه
زهی ممدوح محمود خدا اوست
رضای اوست مطلوبت خدایا

عرض عفو و نجاتی بوسیله الکریم نعت حضرت
اکرم الخلق و اشرف الانبیاء حبیب حضرت الله
شفیعنا عند الله سبحانه، صلی الله تعالی علیه
و آله و صحبه و سلم

خداوندا باعزاز محمد
بحق تاجِ فخر فرق آدم
بحق قبله گاه حق پرستان
بحق آن گل باغ خلیلی

نیاز و راز و اعجاز محمد
بحق اصل فرعش جمله عالم
پناه جمله هشیار مستان
سلامش کل بفرق جبرئیلی

بیار دوحه صدقش موافق	بحق فخر اسمعیل صادق
بحق بهره بخش حسن اخلاق	بحق فیض بخش آل اسحاق
که یوسف را ز حبش داشت محبوب	بحق نور بخش چشم یعقوب
زهی صاحب لوای شمع غالب	بحق مرکز دور مطالب
بآن معدن فروز دُرّ عدنان	بحق صدقه بخش نور ایمان
بحق باغ هستی را بهاران	بحق قوت جان نزاران
معطر نافه عبدالمنافی	بحق صدق ثابت فضل کافی
شعاع دودمان هاشمی زاد	بحق آب ارواح آدمی زاد
بنور عین عبدالمطلب را	بحق حق نما هر مرتقب را
بعین جان عبدالله بینش	بحق آن طفیلش آفرینش
بحق دُرّ بطن آمنه پاک	بحق بادشاه تخت لولاک
بحق گنج آغوش حلیمه	بحق صاحب وصف کریمه
بحق مقصد آیس و طاها	بحق آن یتیم دُرّ بطحا
بحق مالک مشرق و مغرب	بحق آبروی جان یثرب
بحق باعث جمله عوالم	بحق حل نمای عقد عالم
طفیلش جمله بالا و پستی	بحق رهنمای ملک هستی
بحق شرح صدر درد ناکان	بحق آبروی جمله پاکان
بتصدیقش دو عالم در گواهی	بحق مقصد خاص الهی
بآن زیب مدثر قم فانذر	بآن خیر البشر از حق بیشتر
بآن آغاز و انجامش مبارک	بآن سرو گلستانِ لعمرک
بآن یوحی صفت محمود آیت	بآن اسری سفر الحمد رایت
ابوالقاسم محمد جدّ حسنین	بحق ماه عرش و شاه دارین

بحقِ مهرِ مکتبه شمعِ آفاق
 بحقِ آن اخصِّ الخاصِّ درگاه
 بحقِ خواجهٔ صدرِ الانامی
 بحقِ مروه آرایِ صفا بخش
 بحقِ کعبهٔ حاجاتِ عالم
 بحقِ فایضِ رشحاتِ زمزم
 بحقِ تاجِ فرقِ انبیا را
 بآن بیضا فزایِ جانِ اسود
 بحقِ مدعایِ حجِّ واضحا
 بآن فخرِ مهاجرِ عزِّ انصار
 بآن مسجودِ سیّار و ثوابت
 بآن والشمسِ نور افشانِ زرویش
 بآن سرِ دفترِ نیکان و هاکان
 بآن الا رسول از اوجِ قدرش
 بآن محرمِ حریمِ قابِ قوسین
 بحقِ آن شهنشاهِ قریشی
 بآن کز یمنِ او ایمان نتیجه
 بآن کا عجازِ او از عرش تا فرش
 بآن کز وی زوالِ بت پرستان
 بآن کز دینِ او دلهاست پُر نور
 بآن کز د عوتش جانهاست مقبول
 بآن کز جمله به دینِ حنیفش

بحقِ احمدِ محمودِ اخلاق
 ندیمِ بارگاهِ لی مع الله
 سهیلِ یثربی بدرِ تها می
 بچشمِ نور حیرا قوتیا بخش
 برتبت سیّدِ ساداتِ عالم
 بآن مورودِ صلّ الله و سلم
 بآن منت نه فیضِ منا را
 بحقِ مرسلِ اکبرِ مملّج
 بآن فیاضِ قدر و عیدِ بخشا
 ز خاکِ مقدمِ او کحلِ ابصار
 بباعِ فاستقمِ آن سروِ ثابت
 بآن واللیلِ مشک افشانِ زمویش
 فکان اطهر مکانِ موصوفِ ماکان
 الم نشرح نشانِ شرحِ صدرش
 سپهدارِ رُملِ سلطانِ ثقلین
 که دارد بر همه بیشی و پیشی
 یقینِ "ورقه" و صدقِ "خدیجه"
 بآن کز خاکِ پایش سمرهٔ عرش
 بآن کز وی غنایِ تنگِ دستان
 بان کز شرعِ او آفاقِ معمور
 بآن کز ملتش فیض است مبذول
 بآن حقِ یقینِ شرعِ شریفش

بآن حیرت فزای چشمِ بینا
 بآن شق القمر از معجز آتش
 بآن حسرت نیه دلهای انکار
 بآن فکرت بر عقلِ "بُحیرا"
 بآن مقصود تبّع شوق شامول
 بآن "بوطالب" از تمکینش نازان
 بآن کز جدّ آورد لشکرِ فیل
 بآن تعلیم ده علم و ادب را
 بآن بانی حصنِ دین مشید
 بآن منصور معرکهای غزوات
 بآن صدر قیامت منشرح صدر
 بآن صاحب کتابِ قره العین
 بآن برد افکن آتشدان کسری
 بآن کز هیبتش کسر اکاسر
 بآن کز بعثتش حق شد هویدا
 بآن فرمان ده نفل و فریضه
 بآن فتّاح ابواب فیوضات
 بآن مهمان ابیت عند ربّی
 بآن حق و اصفِ خلقِ عظیمش
 بآن کز وصفِ قبلش لاینام است
 بآن کز کف یمِ رحمت کشاده
 بآن کان را عطا کوثر رسیده
 بآن شایسته فتحاً مبینا
 زده در جان کفر از معجز آتش
 بآن نزّهت ده جانهای اقرار
 بپیان خوابِ مژد بر عفیرا
 بآن شافی هر معذور و مسؤل
 در اقوام و قبائل سرفرازان
 بزور لشکر طیراً ابابیل
 بآن سوزنده جان بولهب را
 بشیر شیر بخشِ امّ مَعْبَد
 بآن ممدوح مدحهای آیات
 بآن بدر دو عالم ناصر بدر
 نبی السیف آن ابن الدینجین
 بآن مرجع همه کسری و صغری
 بآن کز سهم او قصر قیاصر
 کزان پیدا حق و باطل نه پیدا
 بامر نافذش قمع قریضه
 بآن آمر به سننّها و طاعات
 فدای نام او امّی و آبّی
 بقرآن گفت اوصافِ کریمش
 گرامی نام او خیر الانام است
 بتاب، تیغ دین را آب داده
 بآن کز پای او جنت دمیده

بآن روح الامین او را جلو دار
 بآن دیباچهٔ اجمال و تفصیل
 سرآمد پیشوای انس و الجن
 غبارِ شرک را برباد کرده
 بآن منبع سعاداتِ دمام
 شفیعِ عاصیان عفو المعاصی
 بآن اکمل ز تکمیلاتِ صنعت
 بآن اشرف به تشریفاتِ عالی
 مبرا از همه تشبیه و تجنیس
 بآن امجد به تمجیدِ جلالت
 بآن اجمل های اتقا
 بآن نورِ مساجد و المنابر
 بآن کوناسخ آورده است یرلیغ
 بآن اسبق بتقدیمِ رسالات
 بآن ارحم بانواعِ مراحم
 بآن گنجینهٔ اسرارِ لاهوت
 بآن زیبایِ آدابِ عبادات
 صدایِ دینِ او نصر^۳ من الله
 حبیبِ خاصه و مقصودِ واحد
 مقربِ محرم درگاهِ اعلی
 بان تاجِ الرؤسِ نهٔ ارایک
 مخاطبِ قل هو الله عینِ اخلاص

بآن راکبِ براقِ برق رفتار
 بآن مهبطِ بشانِ وحی و تنزیل
 بآن مجموعهٔ اخلاقِ محسن
 بآن کآفاق را آزاد کرده
 بآن مظهرِ مراحمهایِ ارحم
 بآن سرمایهٔ خیر و خلاصی
 بآن افضل ز موجوداتِ قدرت
 بآن احسن بحسنِ لا یزالی
 بآن اقدس به قدسیاتِ تقدیس
 بآن اصدق به تصدیقِ رسالت
 بآن اطهر به پاکی های اصفاء
 بآن اظهر بانوارِ مظاهر
 بآن افصح به تحقیقاتِ تبلیغ
 بآن املح به تصویرِ کمالات
 بآن اکرم به مجموعِ مکارم
 بآن اشجع بتقویاتِ جبروت
 بآن فیاض اقسامِ سعادات
 بآن احمد حبیبِ حضرتِ الله
 بآن محبوبِ حق مشهودِ شاهد
 بآن مطلوبِ حق معشوقِ مولا
 بآن مسعود مسجودِ ملایک
 بآن اخلص ز جملهٔ خاصگانِ خاص

بآن سرور که او سیّد بذات است	بآن کو جامع جمع صفات است
بآن کا خلاق او حق می شمارد	بآن کا و صاف او غایت ندارد
مطیع و تابع او روح حق است	بآن محمود کو و مدوح حق است
بآن کو رهنمای رهبرایان است	بآن کو مقتدای رهبرایان است
محمد رحمة للعالمین است	بآن کو بادشاه مرسلین است
صفا بخشا بحق مصطفائی	خداوندا تو بخشا بر "عطائی"

صلوة الله على خير البرايا

وآل و صحبه اهل تعایا

ذکر تسمیه^۱ نامه اجابت انتظامه مسمی "عجز و نیاز"

بهشت هشتم من هشت بهشت

به توحید و مناجات گرامی	بحمد الله که هست این نامدنامی
که نام نامیش "عجز و نیاز" است	مبارک نامه فرخنده ساز است
کز آنها آخراین هشتم بهشت است	بهشت هشتم طبع من نوشت است
کنون این هشتمین ترتیب خوش وقت	نوشتم پیش ازین تردیف آن هفت
که بحر مثنوی ها هفت پیکر	نمود این نامه در بحر مکرر
موافق نامه "یوسف زلیخا" ست	کنون این بحر در وزن مثنیّا ست
هزار و صد بهفده داشت احصاء	بتاریخ الف با قاف ویا، زاء
که این تالیف را تصحیح بنمود	به عشرین جماد الاخرین بود
خرد گفته "بجنانات المثنی" (۱)	به تصحیحش چنین تاریخ روشن
که از غیب آمد اسم با مسمی	ز هی نامه ز هی تاریخ زیبا

(۱) حاشیه مصنف: "بجنانات المثنی" = ۱۱۱۷ هـ

خداوندا نگہدارش ز آفات
 امانش ده بحق آمنونش
 الہی آگہی بر کیف حالات
 بتائید ازل ارشاد آمد
 ز استاد ازل تلقین یقین بود
 بنفس ناطقہ حرکات و سکونات
 ہدایت از تو یابد ہر کہ خاک کی است
 کہ از خود آدمی را نیست امکان
 چہ یارا مِشتِ خاک کی بی زبان را
 کہ مکتوبات مکتوبات سازد
 نماید راہ بر ذکرِ حقایق
 دمِ قول و دمی از زندگانی
 بجان بخشی حیات و در زبان نطق
 پید^ تو ہمہ ارواح و اعتناق
 نہادی نطق را در تکتہ^ لحم
 نہی لختِ زبان در گردہ^ آس
 میانِ آسیائی سنگِ دندان
 دلِ یک قطرہ خون دریا نمودی
 همان تیغِ زبان چون لحم پاره
 بہ یاقوتی زبان بخشی دُرِ را
 همان لختِ زبان گردانده ثابت
 همان گویا همان خاموش پیدا
 بفردوسِ برین با فیضِ غُرفات
 بایمانم نمائی رهنمونش
 کہ حالا تم بفضلِ تو حوالات
 کہ این درسِ مبارکباد آمد
 کہ تالیفاتِ طبعم این چنین بود
 ز فضلِ تست تعلیمِ محاکات
 و گرنہ دم زدن کی حد^ خاک کی است
 بِنطق و با نفسِ کئی حد^ انسان
 کہ بر گوید مضامینِ نِہان را
 مگر آن را کہ فضلِ تو نوازد
 کَشاید عقدہ^ بندِ مضامین
 تومی بخشی و ہم وامی ستانی
 توئی مالکِ بہر روح و بہر عنق
 بقبضِ تو ہمہ اخذ است و اطلاق
 سرشتی وصلہ ہا در وصلہ^ رحم
 دہی طشتِ زمین را آسمان طاس
 نہی دُر^ زبان با لعلِ خندان
 زبان یک لختِ بی گویا نمودی
 گہی یاقوتِ سازی گاہ خارہ
 گہی چون سنگ می سازی گہر را
 همان را می کنی بی نطق ساکت
 همان ساکن همان در جوش پیدا

اگر گویا کنی دارد ترنم
 بسا اهل زبان بی نطق خاموش
 بنام قدرت را بی نیاز
 توانی ساختن چیزی که خواهی
 مه و ماهی و عرش و فرش پیدا
 هزاران عرش و فرش و ماهی و ماه
 که این ذره وجود کم ز کاهی
 در آوردی بموجودات داخل
 درین دور گذر آورده در سیر
 بطبعم از سخن دُرها کشیدی
 ز سنگ آتش ز آهن آب آری
 کنی پیدا ز هر ناچیز چیزی
 سخن دندانۀ مفتاح زبان را
 زبان ذره را گویا نمودی
 وجودم ذره بی مقدار لاشی
 نوشتم صد هزاران داستانش
 تو دانی مقصد هر داستانم

همان خاموش سازی بی تکلم
 بسا اهل سکون رقتا ص درجوش
 که صحو از سهو، محو از صحو سازا
 ز عرش و فرش از مه تا ب ماهی
 بود یک ذره از صنعت هویدا
 توانی کرد پیدا چون که و کاه
 حقیری کمتر از برگ گیاهی
 وجودم هیچ خارج از مداخل
 که باد این سیر از فضل تو بالخیر
 بنطقم گل شکرها آفریدی
 ز علقه مضغه مهر و بر آری
 که گردانی ز هر خواری عزیزی
 تو بخشیدی چو اندر جسم جان را
 بسان نافه بویا نمودی
 نه آگاهم ز پیش خود نه از پی
 کزان حیرت بچشم راستانها
 سر اندر سجده رو بر آستانم

مناجات العفو بالحق الحمد لله الذی فاطر السماوات

و ذکر حالی پر جاء الفضل کافی المهمات

الهی بالحق الحمد لله
 بملکۀ السماوات ای دل آگاه
 دلم از معرفت آگاه سازی
 بعرفان مقبل درگاه سازی

ز درگاه تو سائل نیست محروم
اگر سائل بلایق ورنه لایق
نه غیث از شور و شیرین کرده اعراض
کریم النفس احسان کی گذارد
رحیما و اهاب الایمان علینا
ز درگاهت نگردد بنده نومید
اگر این ذره نی لایق با احسان
برین ذره ضعیف و کمتر از نمل
توان بخشایش و بخشش نمائی
چه باشد بادشاهی به زایمان
بلی ملک سلیمانی نه وافی است
کفا بالله حسبی ربی الله
زهی اعلم با سرار سرائر
که علمش گفته و نا گفته داند
الهی آگهی از سرّ احوال
تو آگه ز آنچه بر کاغذ نوشتم
ز کشت بینوا آخر چه آید
ز زرع بی خبر از فرع و زاصل
ز کشت و کار خود در انفعال
خیالاتی که از ماضی و حال است
مال حال حاصل را ندانم
نمودم سالها مشق سخن را

و آمّا السائل از امر تو مفهوم
کرم بر هر که بر هر جاست فایق
کرم بر جا و بی جا هست فیقّاض
لیاقت سائلی دارد ندارد
کریم سابق الاحسان الینا
توانی ذره ای را کرد خورشید
ز تو ممکن محال و مشکل آسان
که دارد جرم بیعی از دانه رمل
که بخشی ذره ای را بادشاهی
که عفو تو یه از ملک سلیمان
خدایا بنده را فضل تو کافی است
جلیل جلّ آلا عمّ نعمه
سمیع العرض علام الضمائر
خط بنوشته و ننوشته خواند
تو دانائی بجمله عرض اقوال
تو دانی هر چه بهر خویش کشتم
که برگ و بارش از فضل تو باید
نظر بر فضل نبی بر موسم و فصل
چه می آید ز سودای خیالم
بمستقبل ازان چونم مال است
کزین سودا چه سود آید روانم
نوشتم نامه ها نو و کهن را

سیه دارم چو بختِ خود طوامیر
بنالشی روز و شب چون غوک در آب
نه شسته رو سیه موی سفیدم
برو چند آنکه می ریزم ز اشک آب
برخ میلِ سر شکم می دود چست
چو خط رخ را نه شسته آبجویم
ز قرآن یاد ابیضت وجوه است
که چون آیم دران ایوانِ اعمال
بر شعی از سحابِ فضل و احسان
درین منظومه چندین رسالات
همین حاصل ز مشقِ روزگارم
رسالاتی که از پیشینیان است
همه با مقصدِ اصلی طریقت
ولی بعضی مضامین در حکایات
درین گلدسته باغِ مناجات
بتوحید و مناجات است اذکار
خصوص از ملهم غیب است ارشاد
که آنچه از هاتف غیبی شنیدم
سخن کز واردات غیبی آید
مرا از طبع خود نبود تردد
که استادِ ازل گفت آنچه گفتم
درین جاطبعِ قاصر راجه دخل است

بغفلت مو سفیدم رو سیه پیر
بیچش [هر زمان موی] در تاب
بابِ رشحه رحمت امیدم
نشوید گریه ام رو را بمشک آب
بابِ گریه چرک از چهره ناشست
همان رخ گرچه با هفت آب شویم
ز اسودت باندوهم ستوه است
باین چهره دران دیوانِ اعمال
بشوئی چهره ام با نامه یکسان
ز طبعم بر زبان آمد مقالات
بلوحِ عرصه نقشِ یادگارم
بدرسِ اهلِ عالم در میان است
نموده درسِ عرفان فی الحقیقت
نموده در مجازی ها روایات
نگارستان، بهارستان، محاکات
براهِ ماسوا نا رفته افکار
که طبعم را سروش آورده امداد
قلم بر لوحِ تبیان بر کشیدم
قرینِ رحمتِ لاریبی آید
ز تائیدِ ازل بوده تفقّد
که گفتم هر چه از هاتف شنفتم
زدستِ فیض برگ و بار نخل است

بلی این ذرّه عاجز را چه یارا
خدا را منت و حمد و ثناها
برین فیض ازل منت خدا را
که بخشد بنده خود را عطاها

مناجات العفو والاجابت علی العجز و الاذات

خدا یا یک نظر از فضل و احسان
که ترسانم ز قال حال زارم
نمانم آن چنان داب مناجات
که درجات قبولیت عظیم است
کریم، اکرم، عاجز نوازا
ترحم کن، ترحم کن، ترحم
ز اول تا آخر این رسالات
درین گنجور با کنج حقایق
نمودم صرف اوقات مشاغل
بسا اوقات صرف این سخن شد
نمائی تازه با آب قبولش
مرتّب شد بتوفیق من الله
تبرک از طفیل نص و آیات
ز الهام آنچه بر طبعم گذشته
بنظم آمد عبارتهای شفاف
ولی گر صیقل اقبالش آید
گر از دست قبول آید مصقل
امیدم آنکه قادر بر کمالات
که حسن حال بر وجه مقالات

نما بر حال زار ذرّه ترسان
ز عرض بی زبانی شرم سارم
که باشد مقتضی مقبول درجات
امیدم معض بر عفو کریم است
بین عجز و نیازم بی نیازا
بعرض عاجزی فرما تکرم
تقبل یا مجیب العجز و دعوات
نوادر نامه های پُر دقایق
بترتیب اصول این محاصل
ز گلهای سخن طرح چمن شد
که گل گل بشکفد باغ حصولش
الهی اعط بالاقبال اسقاه
مبارک عوده ذکر و مناجات
بکلک مدعا تحریر گشته
بحسن رخ نما آئینه صاف
جمال مدعا را رخ نماید
نماید جوهر حسنش مکمل
اجابت بخشدش از حسن حالات
چو عکس خور بود بر روی مرآت

ایا حسن آفرین خلاق معبود
 گیل آبی فکرتم گردان گلابی
 خس خشک امیدم تازه سازد
 قبولی بخش بر عجز و نیازم
 سراسر عجز را گر رفت عصیان
 توئی قادر که بخشائی بحالم
 کمالم بخش از اقبال دعوات
 باجناسی که درمیزانِ پاداش
 کشیدم عقده سازی بر کرانه
 بغفلت هر کجا کوه گنه کاه
 توانی هرچه می سازی تو دانی

که گیل را گئل کنی نابود موجود
 که آرد بر رخ امیدم آبی
 رخ چون خارم از گل غازه سازد
 که با عزّ اجابت سرفرازم
 هم از عرض غرض درسه و نسیان
 رسانی بر کمال از نقصِ عالم
 بهرنحوی که بردم صرف اوقات
 دو جو وزنم نچربد دانه خشخاش (۱)
 کنی سنگم سبک خشخاش دانه
 بلطفت ذره به از مهر و ز ماه
 تو دانی عفو این عاجز توانی

مناجات العفو بحق بسم الله کافی المهمات،

ربنا تقبل منا یا مجیب الدعوات

الهی حق بسم الله کافی
 تو اهل الکبریائی جلّ عظمت
 الهی یا ولی العون و قدرت
 ایا سبحانک اللّهمّ واحد
 تعالی جدک اللّهمّ اکبر
 دواماً حمدک اللّهمّ ارحم
 الهی اعلمی بر سرّ و معلوم

الهی عافنی بالعفو عافی
 احد یا منتهی الجبروت و عزت
 صمد یا مالک الدنیا و آخرت
 تبارک اسمک اللّهمّ ماجد
 لم و لا غیرک اللّهمّ اطهر
 کفی بالعلمک اللّهمّ اعلم
 الهی اکرمی یا حی و قیوم

(۱) اصل متن : دو جو وزنم نستجد دانه خشخاش -

برحمتک العظیماً استغیثا
 بعبدک عاجزاً عفوّ و عطایا
 فارحمنی ایا ارحم علی العبد
 بحق اضعف العباد احقر
 الہی یا کریم عفوّ آکرم
 تقبل دعوتی بالعجز منّی
 ایا قادر ایا قیّوم قائم
 کفی بالعلمک الحق عن مقالی
 الیس الله بکاف عبده الحق
 ... که میدارد سزایم
 ... گرسنگی نگریست
 ... سراپای پند و بند است
 ... ل خود گریان چو میغم
 ... گریه به بیوقت خنده
 ... عاقبت خندان بر آری
 ... تو چه من بی برگ و سازم
 خداوندا بآیات گرامی
 ... خاتمت بخشا مع الخیر
 ... بی زبان را توشه همراه
 ... ان درگاه والا
 [ارحم] [الراحمین واحد] [تعالی]
 [الہی] [واسع الرحمة رحیمی]

اغثنی الغیثاً یا مغیثا
 عفا عنّی و اغفر لی خطایا
 ایا ذوالفضل انظرنی الی العبد
 بحق این اقل الخلق افقر
 الہی یا رحیم الوصف ارحیم
 تفضل حاجتی بالعرض عنّی
 ایا سبحان ایا دیتان دایم
 کفی بالفضلک الحق عن سوالی
 کلام تست فی القرآن اصدق
 تواند عفوّ را بخشد جزایم
 برین خندیدیم خوناب بگریست
 چومن پیر خرف را ریشخند است
 چه شد گر میرود اشک دریغم
 که زیبا نیست خندان پیر بنده
 بایمانم ازین زندان بر آری
 امید از بارگاه بی نیازم
 نزول و شان رحمت شان تمامی
 در رحمت بما بکشا مع الخیر
 فقط لا تقنطوا من رحمة الله
 بنفی لا کفّی اثبات الا
 امان الخائفین غفار مولی
 الہی کاشف الکربت کریمی

... فضلِ تو عرائض نوشتم گرچه قاصر در فرائض
 ... متن هم با نوافل نیابد از کفی فضلِ تو ...
 مگر فضیلت کفیلِ بیکسان است نعم نعم الوکیلِ مفلسان است
 اجابت بخش بر عرضِ مناجات عطایم بخش ...
 باللهم لا مانع امید است لما اعطیت ...

تعالی الله عزَّ و جلَّ آگاه
 سوا فانی و باقی حسبی الله

ختم شد

سید جان علی شاہ رضوی الذقوی
 ابن سید مسد دار علی شقاہ رضوی
 کوٹ میر جان اللہ شاہ رضوی
 روہڑی شہین
 دروہ
 ۵ اپریل ۱۹۶۴ء

Dr. S. JAN ALI SHAH
 M.A. M.D.H.
 Domico Private Practice Rego No.
 SANDHAR

انتشارات انجمن ادبی سندھی

- ۱- مقالات الشعراء
- ۲- تکمله مقالات الشعراء
- ۳- دیوان ”عطا“ تتوی
- ۴- مشنوی مظہر الآثار
- ۵- مشنوی چنیسر نامہ
- ۶- مشنویات ہیر و رانجھا
- ۷- تحفۃ الطاہرین
- ۸- تاریخ تازہ نوائی معارک
- ۹- کلیات ”مائل“ تتوی
- ۱۰- دیوان ”غلام“
- ۱۱- لب^۳ تاریخ سندھ
- ۱۲- مشنویات و قصاید قانع
- ۱۳- دیوان عظیم
- ۱۴- فارسی شعرائی سندھ (انگریزی)

مست بهشت

۱۰۸۵ - ۱۱۱۸ هـ
از

ملا عبدالحکیم عطاتوی

بمقدمه

سیدم الدیرا بشدی